

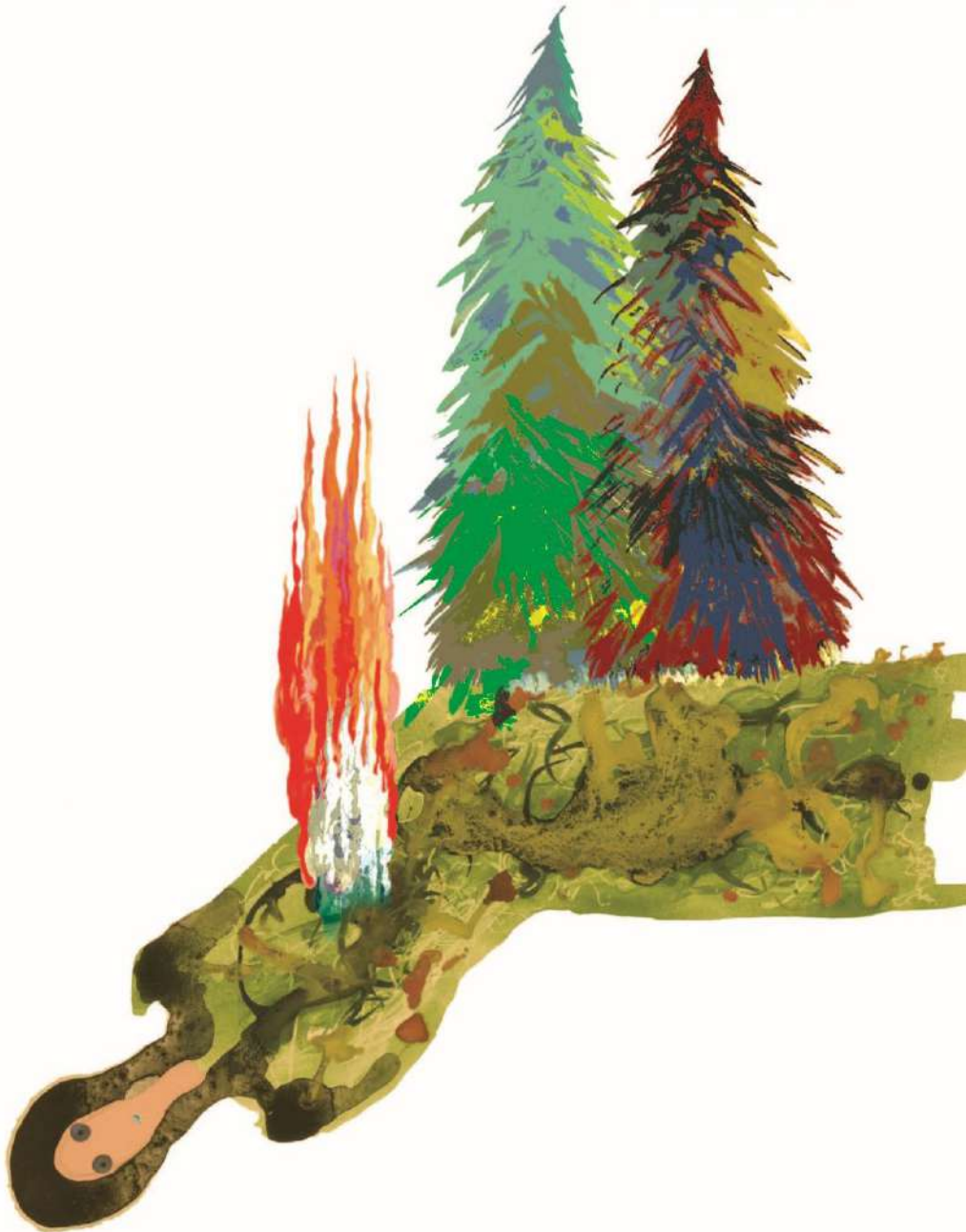
# GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

# REZISTENCIJA

2011 1(29)



ISSN 1392-3463

**GENOCIDAS IR**  
REZISTENCIJA





# **GENOCIDAS** IR REZISTENCIJA



2011 1 (29)

LIETUVOS  
GYVENTOJŲ  
GENOCIDO IR  
REZISTENCIJOS  
TYRIMO  
CENTRAS

VILNIUS 2011

Redakcijos kolegija:

*Vyriausiasis redaktorius*

dr. ARŪNAS BUBNYS

*Nariai:*

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĒLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

---

---

# Turinys – Contents

---

## STRAIPSNIAI – ARTICLES

*Stanislovas Buchaveckas*

Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m. ....7

Kelmė and Vaiguva Jewish Communities and Their Perishing in 1941.....28

*Rimantas Zizas*

1943 m. balandžio 5 d. „visos Lietuvos“ konferencija: lietuvių politinis elitas kolaboravimo ir pasipriešinimo kryžkelėje .....30

The All Lithuanian Conference of 5 April 1943: the Lithuanian Political Elite on the Crossroads of Collaboration and Resistance .....50

*Vytautas Jokubauskas*

Žvelgiant į ateitį: partizaninės kovos taktikos sklaida Lietuvoje ir jos įgyvendinimas 1944–1953 m. ....51

Looking into the Future: the Spread and Realisation of Guerrilla Warfare Tactics in Lithuania in 1944–1953 .....68

*Arūnas Bubnys*

Etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. ....69

Ethnic Relationships in Nazi-occupied Lithuania in 1941–1944 .....97

*Kristina Burinskaitė*

LSSR KGB ir LKP CK santykių dinamika 1954–1990 m. ....99

The Dynamics of the Relationship of the KGB of the Lithuanian SSR and the Central Committee of the Lithuanian Communist Party in 1954–1991 .....115

*Lina Okuličiūtė*

LSSR KGB Kadru skyrius: 1954–1991 m. ....117

The HR Unit of the KGB of the Lithuanian SSR: 1954–1991.....131

## STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS’ RESEARCH

*Audrius Dabrovolskas*

Lietuvos akademinio jaunimo antisovietinis pasipriešinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje.....	132
Anti-Soviet Resistance of the Lithuanian Academic Youth in the 1950s and 1960s....	145

## IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

*Aldona Vasiliauskienė*

Arkivyskupas Mečislovas Reinys: kalinio Mečislovo Reinio asmens byla Nr. 3145 .....	146
Archbishop Mečislovas Reinys: Personal Case No. 3145 of Prisoner Mečislovas Reinys .....	179

<b>KRONIKA – CRONICALS .....</b>	<b>180</b>
----------------------------------	------------

<b>KNYGOS – BOOKS .....</b>	<b>203</b>
-----------------------------	------------

<b>MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS .....</b>	<b>207</b>
--	------------

Stanislovas Buchaveckas

---

## Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.

*Straipsnio tikslas – atskleisti kai kuriuos su holokaustu susijusius įvykius Lietuvai pragaištingų bolševikų (1940–1941) ir nacių (1941–1944) okupacijų kontekste ir šių nusikaltimų ypatumus 1941 m. Kelmės mieste ir valsčiuje (Raseinių apskritis), taip pat gretimame Vaiguvos valsčiuje (Šiaulių apskritis; dabar abi gyvenvietės yra Kelmės rajone). 1941 m. dauguma abiejų valsčių žydų buvo sušaudyta prie Kelmės. Tada Kelmė priklausė Raseinių apskrities šiaurės vakarų daliai. Čia buvo ir valsčiai (Kražių, Viduklės, Nemakščių), kuriuose 1941 m. gyvenusių žydų žūtis apibūdinta ankstesniuose leidinio „Genocidas ir rezistencija“ numeriuose – 2009 m. Nr. 2(26), 2010 m. Nr. 1(27) ir Nr. 2(28). Trečia pagal dydį apskrityje (po Raseinių ir Jurbarko miestų) Kelmės žydų bendruomenė iki 1940 m. atliko neproporcingai didesnę vaidmenį (neiturėjo narių) Lietuvos Respublikos žydų (litvakų) kultūriniam gyvenime. O Vaiguvos žydai, nors gyveno kitoje apskrityje, ūkio, prekybinių ryšių ir kultūros srityse orientavosi į Kelmę. Straipsnyje daugiausia remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo baudžiamosiomis bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondais, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus ir Kelmės krašto muziejaus medžiaga, kai kuriais kitais šaltiniais, tyrėjų ir autorių darbais, atsiminimais.*

### ĮVADAS

Straipsnis tęsia Vokietijos nacių 1941 m. vykdytų pietvakarių Žemaitijos miestų ir miestelių žydų žudynių tyrimus. Tačiau šįkart nesiribojama vieno valsčiaus bendruomenės (kad ir kokia didelė ji būtų buvusi) tragedija, bet gilinamasi į dviejų kaimyninių valsčių 1941 m. vasaros įvykių ir jų interpretavimo problemas. Straipsnis nepretenduoja į išsamią studiją. Iš karto reikia pasakyti, kad net panaudoti nauji šaltiniai neleidžia atsakyti į visus klausimus. O gilinimasis į naują faktografinę ir atsiminimų medžiagą iškelia naujų klausimų. Norint į juos atsakyti, reikia susipažinti su daugiau archyvinių šaltinių ir atlikti papildomų tyrimų. Ypač tai pasakytina apie Lietuvą okupavusių Vokietijos nacių – tiek žydų holokausto priemonių ir žudynių organizatorių, tiek tiesioginių žydų getų valdytojų (t. y. karo komendantų, operatyvinių padalinių karininkų, kitų vokiečių įstaigų pareigūnų) ir ten įkalintų žmonių kankintojų (jais neretai buvo ir 1941 m. vasarą vermachto užnugaryje esantys vokiečių kareiviai), tiek masinių ir kitų egzekucijų vykdytojų ir žudikų – vaidmenį. Jis istoriografijoje kol kas nėra išsamiai ir tinkamai susistemintas bei faktografuotas.



Iš dalies įvyko tai, ko 1941 m. siekė vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės (vok. *Einsatzgruppe*) vadas SS brigadenfiureris W. Stahleckeris, – kad vokiečių saugumo policija „veiktų užkulisyje. (...) viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą. (...) Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“<sup>41</sup> Įgyvendinti nacių siekį dėl žydų žudynių kuo daugiau kaltės primesti vietos gyventojams iš dalies padėjo ir tai, kad Sovietų Sąjungoje ir jai priklausančioje Lietuvoje 1940–1944 m. istorija kelis dešimtmečius buvo falsifikuojama. O kitų šalių istorikai ar publicistai neretai vadovavosi sovietų propagandos stereotipais arba buvo jų veikiami. Be to, kai kurie Vakarų tyrėjai pateko į minėto W. Stahleckerio „neginčijamų faktų“ ratą, kuriam susidaryti padėjo dar ir ta 1941 m. istorijos aplinkybė, kad nacių pareigūnai daugelį įsakymų persekioti ir žudyti žydus duodavo žodžiu. Dažniausiai tokiu žodiniu nurodymu 1941 m. Birželio sukilimo metu ar vėliau susidariusios lietuvių laikinosios savivaldos institucijos, policija ir kai kurie vietiniai gyventojai buvo įtraukti į žydų išpilietinimo, diskriminavimo ir izoliavimo priemones, o vėliau (jeigu žydai nebuvo perkelti į kitas apskritis ir valsčius) – ir į žudynes. Tad Lietuvos archyvų fondų bylose faktus ir kitas vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės būrio (*Ein-*

*satzkommando*) ar ypatingųjų būrių (*Sonderkommandos*) padalinių profesionalių žudikų dalyvavimo atskirą Lietuvos vietovių holokausto įvykiuose žinias reikia rinkti po kruopelę, ieškoti liudytojų, dar galinčių tuo klausimu padėti atsiminimais. Dar nepanaudotos ir svarbių istorijos šaltinių paieškų užsienio šalių archyvuose galimybės.

Nustačius didesni, nei iki šiol manyta, nacių operatyvinių, vermachto karininkų ir vokiečių okupacinės civilinės valdžios įstaigos (gebitkomisariato) Šiaulių apygardoje vaidmenį nesumažėtų į nacių vykdyto holokausto pinkles įtrauktų ir žmoniškumui nusikaltusių konkrečių lietuvių kaltė. Daugelis jų kalėjo sovietų konclageriuose, jų šeimos buvo represuotos ir ištremtos. Tačiau baudžiamosiose bylose suimtųjų ir liudytojų parodymai dažnai buvo falsifikuojami. Todėl neretai bylas kartu su kaliniais iš Vorkutos ir kitų GULAG'o konclagerių gražindavo atgal į Lietuvą papildomai ištirti. Buvo nemažai atvejų, kai paaiškėdavo, kad tardytojas, padedamas vertėjo, buvo sukūręs „reikalingus“ parodymus ar perkėlęs iš vienos bylos į kitą suimtuosius inkriminuojančius faktus. Iš baudžiamųjų bylų apeliacijų (dar iki Josifo Stalino mirties), jų persvarstymo (jau chruščiovinais metais) matyti, kad mušami suimtieji savo parašu patvirtindavo viską, ką į tardymo protokolą norimai bylos eigai patvirtinti įrašydavo tardytojai. Tokių tardymų metu kankinami ir sumušti „baltieji partizanai“ (per 1941 m. Birželio sukilimą ar vėliau į vietovės apsaugos būrį įstoję vyrai) parodymuose „išvardydavo“ kitų asmenų, 1941 m. „išdavusių Tėvynę“, pavardes (iš tikrųjų jos būdavo įrašomos tardytojo pagal jo ar vietos strībų norą ką nors nubausti, kam nors atkeršyti už suėmimą nacmečiu ar pan.). Kaltinimui sustiprinti būdavo įrašomi nusikaltimai prieš žydus. Tikrovėje daugelis tų asmenų nebuvo prisidėję prie holokausto kaip nacių talkininkai, bet per Birželio suki-

limą ir kurį laiką po jo savo vietovėje atliko savanorio sargybinio funkcijas ir pasitraukė iš apsaugos būrio dar iki to laiko, kada naciai tokio sumažėjusio būrio vyrus pradėjo naudoti savo užmačioms prieš žydus.

Šiame straipsnyje nekartosime anksčiau esančiuose trijuose Raseinių apskrčiai skirtuose straipsniuose<sup>2</sup> pateiktų įvadinės dalies teiginių ar 1940–1941 m. laikotarpio (bolševikmečio ir nacmečio pradžios) įvykių Lietuvoje vertinimų ir holokausto temai skirtos istoriografijos (Sauliaus Sužiedėlio, Arūno Bubnio, Solomono Atamuko, Dovo Levino, Valentino Brandišausko ir kitų autorių darbų apžvalgos). Tik reikia pažymėti, kad sovietiniuose tekstuose (įskaitant periodiką) tarp ideologinių klišių, kuriomis buvo koneveikiami vadinamieji buržuaziniai nacionalistai ar „vanagai iš už Atlanto“ (lietuvių išeiviai, siekę atkurti Lietuvos valstybę), galima rasti faktų, padedančių po beveik septynių dešimtmečių plačiau praskleisti istorijos šydą ir geriau iširti holokaustą Kelmėje ir Vaiguvoje. Tačiau sovietmečio periodikos tekstuose, kaip ir minėtose baudžiamosiose bylose, yra ir klastočių, ir atvejų, kai žydų žudikai ar konvojuotojai buvo suplakti su vyrais, kurie dar iki įžengiant vokiečių kariuomenei įsitraukė į Lietuvoje vykstantį sukilimą, nukreiptą prieš sovietų valdžią ir Raudonąją armiją. Be to, žydai sovietmečio straipsniuose dažnai virsdavo žmonėmis be tautybės – „tarybiniais piliečiais“. Tad rašant straipsnį pasinaudota įvairiu laiku užrašytais arba patekusiais į periodikos straipsnius 1941 m. įvykių liudytojų atsiminimais.

Iš naujesnės lietuvių lokalinės istoriografijos galima paminėti knygą „Kelmės kraštas“<sup>3</sup>, Kelmės rajono kraštotyrininko Vaclovo Rimkaus, istoriko Alfonso Eidinto ir kitų autorių straipsnius. Jų pavadinimai pateikiami nuorodose. Tyrinėjant šios Žemaitijos dalies žydų žūtį susipažinta su

anglų kalba parašyto darbo „Kelmė – išrautas medis (Lietuva)“<sup>4</sup> dalimis, skirtomis holokausto įvykiams Kelmės valsčiuje nušviesti. Tekstai apie žydų bendruomenės naikinimą daugiausia parengti pagal kelių išsigelbėjusių Kelmės valsčiaus žydų atsiminimus. Jie yra svarbūs 1941 m. įvykių tiek Raseinių apskrityje, tiek visoje Žemaitijoje istoriografijai.

Sovietinės lietuvių enciklopedijos Kelmėi skirtuose straipsniuose apie žydus neužsiminė net pateikdamos metų, kada žydai Kelmėje sudarė gyventojų daugumą, duomenis. Su holokausto įvykiais susijusiuose sakiniuose nužudyti žydai pateko į minėtą aukų be tautybės („tarybinių žmonių“) kategoriją. Įdomu, kad iš tų enciklopedijų straipsnių aiškiai matyti, jog apibūdinant XIX a. ir XX a. pirmuosius dešimtmečius neretai buvo remiamasi JAV išleista „Lietuvių enciklopedija“ ir Broniaus Kviklio „Mūsų Lietuvos“ ketvirtuoju tomu<sup>5</sup>, kur išryškintas žydų vaidmuo aprašomų gyvenviečių istorijoje. JAV išspausdintų leidinių tekstuose apie gyvenvietes nepamiršta parašyti ir apie Kelmės valsčiui priklausančiame Liolių bažnytkaimyje gyvenusius žydus<sup>6</sup>. Į Lietuvoje leidžiamų enciklopedinių leidinių vietovių aprašymus žydai sugrįžo po 1990 m. Mūsų tyrimui esminis yra šis enciklopedijos sakinys: „1941 07 26 Paverpenio kaime (prie Kelmės) vok. okup. valdžios nurodymu nužudyta ir užkasta apie 480 Kelmės miesto ir apylinkių gyventojų žydų.“<sup>7</sup> Aiškinantis abiejų valsčių žydų tragediją svarbi yra Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudaryta lentelė „Masinių žudynių vietos ir datos“. Joje surašytos Lietuvos vietovės, turėjusios didesnes ar mažesnes žydų bendruomenes ir, jei yra kokių nors duomenų ar skaičiavimų, nurodytas aukų skaičius, žudynių vieta ir data. Prie Kelmės vietovardžio lentelėje įrašytas 2000, prie Vaiguvo – 118 aukų skaičius<sup>8</sup>.

## KELMĖS VALSČIAUS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Manoma, kad Kelmėje žydai apsigyveno jau XV a. Pasibaigus dviejų šimtų metų karams su vokiečių riteriais prie svarbių kelių sankirtos buvusi gyvenvietė žydus viliojo galimybėmis verstis prekyba, užsiimti užėigų ir nakvynės paslaugų teikimo verslu, vėliau – ir amatais. Susidarė žydų kahalas, t. y. bendruomenė. 1765 m. Kelmėje buvo suskaičiuoti 39 žydų namai su 253 gyventojais. Dar 48 žydai gyveno prieglaudoje. 1784 m. užrašyti tik 197 žydų tautybės gyventojai<sup>9</sup>. Gyvenviečių statistikos tyrėjo Kazimiero Misiaus nuomone, per du dešimtmečius žydų nesumažėjo, bet pati bendruomenė pateikė valdžios įstaigoms skirtus netikslus savo khalo narių duomenis, siekdama sumažinti mokesčių naštą. Taip žydų kahalų vadovai neretai elgėsi<sup>10</sup>. Ilgainiui Kelmėje susidarė viena didžiausių Žemaitijos žydų bendruomenių. Ji turėjo net kelias sinagogas, maldos namus ir mokyklas, tarp jų – judaizmo mokslo ir mokymo, teikusią aukštesnįjį bendrąjį ir religinį išsilavinimą. Kelmės valsčiaus žydų bendruomenė gausiausia buvo XIX a. pabaigoje ar XX a. Tada miestas augo sparčiausiai, atsirado didesnių pramonės įmonių, kurių daug priklausė turtingiems žydams<sup>11</sup>. 1897 m. Kelmės mieste gyveno 3914 žmonių, iš jų – 2710 žydų<sup>12</sup>.

Kelmė – daugelio žinomų žydų teologijos, politikos, kultūros ir kitų visuomenės gyvenimo sričių veikėjų ir verslininkų gimtinė arba miestas, kuriame jie ilgą laiką gyveno. Tų žymių kelmiškių veikla ir darbai, taip pat miesto žydų bendruomenės istorijos temos gali būti tyrimo objektas. O šiame straipsnyje apsiribosime kai kuriais faktais ir šiek tiek praplėsime tik vieną mažiau žinomą valsčiaus bendruomenės istorijos aspektą – žydų ūkininkavimą.

Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940) Kelmė išliko svarbus pietryčių Žemaitijos provincijos masto amatų ir prekybos centras prie Karaliaučiaus–Tilžės–Šiaulių–Rygos plento. Jame dauguma prekybos ir kito verslo įmonių tebe priklausė žydams. Su jais vis labiau konkuravo lietuviai, tačiau dėl to, atrodo, didesnio tarpusavio priešiško kumo čia nebuvo. „Žydų gamybinio, paslaugų verslo produktais naudojosi tiek mūsų šeima, tiek ir kitos lietuvių šeimos, nebuvo skirstymo į parduotuves pagal jų savininkų tautybę“, – taip mieste iki 1940 m. buvusią žydų ir lietuvių toleranciją prekinių santykių srityje prisiminė Mikalina Lukonienė<sup>13</sup>. Kelmės mieste ir valsčiuje žydai vyravo ir sveikatos apsaugos srityje. Jais buvo net labiau pasitikima nei lietuviais, ir tik 1918–1940 m. laikotarpio pabaigoje autoritetą nelengvai įgijo gydytojai lietuviai<sup>14</sup>.

Kelmėje buvo penkios sinagogos ir maldos namai. 1936 m. Raseinių apskrities viršininko įstaigos dokumente minimos tik keturios. Kiekviena jų turėjo išrinktą valdybą, kurią tvirtino Švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamento direktorius<sup>15</sup>. Gali būti, kad vienoje miesto žydų religinių įstaigų rinkimai nevyko. Mat valsčiaus savivaldybėje 1937 m. buvo užfiksuota, kad „Kelmėje yra penkios sinagogos [įskaitant maldos namus. – S. B.] ir žydų rabinų seminarija“<sup>16</sup>. Mieste buvo dar kelios žydų švietimo įstaigos, teikiančios bendrąjį išsilavinimą. Pavyzdžiui, Kelmės 2-ojoje valstybinėje pradžios mokykloje buvo trys mokinių komplektai (vedėjas Avsiejus Mejerovičius). Dalykų buvo mokoma hebrajų kalba. 1940 m. pavasarį, kai dirbo trys mokytojai (vienam iš jų algą mokėjo mokinių tėvų komitetas, kitiems dviem – Švietimo ministerija), mokėsi 75 mergaitės ir tik 2 berniukai. Kiti 67 žydų berniukai mokėsi konfesinėje mokykloje, kurią baigę įgydavo keturių skyrių pažymėjimą. Paskutiniajai

nepriklausomybės laikų mokslo metais lietuviškose valsčiaus pradžios mokyklose mokėsi tik žydų mergaitės (6 – Kelmės miesto V. Pūtvio mokykloje, po vieną – Liolių ir Saudininkų)<sup>17</sup>. Kelmės progimnazijoje 1938 m. pabaigoje tarp 208 mokinių buvo 18 žydų (4 berniukai ir 14 mergaičių), iš 15 pedagogų – 2 žydai (rabinas Kalmanas Beinešovičius ir prancūzų kalbos mokytoja Hana Bermantaitė)<sup>18</sup>.

1923 m. gyventojų surašymo metu Kelmės valsčiuje būta 14 711 žmonių, iš jų – 1599 žydai<sup>19</sup>. Raseinių apskrityje Kelmės miestas buvo trečia pagal gyventojų žydų skaičių gyvenvietė (po Raseinių ir Jurbarco miestų). 1937 m. vasario mėn. vietinio masto surašymo duomenimis, Kelmėje buvo 3599 gyventojai: 2225 lietuviai, 1302 žydai, 44 vokiečiai, 28 rusai<sup>20</sup>. Tad JAV išleistos „Lietuvių enciklopedijos“ duomenys, kad 1939 m. iš 3705 Kelmės gyventojų „arti 2000 buvo žydai“<sup>21</sup>, yra klaidinantys. Mat 1940 m. ir su atbėgusiais iš Klaipėdos žydais šios tautybės gyventojų skaičius, palyginti su 1937 m. duomenimis, negalėjo labai padidėti (dėl emigracijos ir kt.). O sovietmečiu (1940–1941) nebuvo tikslesnės gyventojų ir jų tautinės priklausomybės apskaitos. Klaidinga Kelmėje ir valsčiuje gyvenusių žydų proporcija tarp visų gyventojų ir padidintas jų skaičius mieste pateko į nemažą dalį kitų tekstų (įskaitant ir interneto svetaines) ir leidinių Lietuvoje ir užsienyje. Lietuvių sovietinės enciklopedijos šios klaidos išvengė, nes, kaip minėta, jos Kelmei skirtuose savo straipsniuose apie žydus nerašė, tarsi jų mieste nebūta. Kelmėje 1939–1940 m. galėjo gyventi apie 1350 žydų, valsčiuje – kiek daugiau nei 1400. Iki 1940 m. nemažai Kelmės žydų išvyko gyventi į kitas šalis.

Dideliame Kelmės valsčiuje žydų gyventa ir už Kelmės miesto ribų. Nedidelės žydų bendruomenės būta Liolių miestelyje. Iki 1940 m. prasidėjusios sovietų okupacijos

žydai gyveno ne mažiau kaip penkiose vietovėse – kaimuose, vienkiemiuose ar dvarvietėse. Panaši žydų paplitimo geografinė Kelmės valsčiuje turbūt buvo ir nacių okupacijos pradžioje, o 1940 m. birželio mėn. vietovių, kuriose gyveno žydų ar buvo jų valdomų didelių ūkių, valsčiuje galėjo būti ir daugiau. Mat bolševikai galėjo nusavinti turtingesnių žydų žemvaldžių turtą ir žemę<sup>22</sup>, o juos pačius – ištremti. Tiems valsčiaus žydų bendruomenės gyvenimo aspektams aiškintis reikia istorikų tyrimų. Tačiau ir turimi duomenys rodo, kad Kelmės valsčiuje 1918–1940 m. vyko dalies žydų miestiečių kėlimosi į kaimą įgyjant žemdirbio įgūdžių procesas. Kiek didesnę žemės sklypą turinčių žydų žemdirbių gyveno ir Kelmės mieste. Tad nemažai valsčiaus žydų pragyveno ne tik iš įprastų nuo seno verslų, bet ir iš prekinio žemės ūkio. Pavyzdžiui, Kelmėje gyvenęs žydas Ziundelis žemę aręs traktoriumi<sup>23</sup>, o jų tada buvo nedaug. Turbūt bent nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje traktoriai buvo naudojami ir keliuose dideliuose žydams priklausiusiuose ūkiuose (ar dvaruose).

Žinoma, kad už Kelmės miesto ir Liolių ribų žydai valsčiuje dar gyveno vienkiemyje, iki nepriklausomybės laikotarpio žemės ūkio reformos vadintame Žvilgių palivarku<sup>24</sup>. Jis buvo už 3 km nuo Kelmės. Žydai žemdirbiai dar ūkininkavo Vaidžių (10 km nuo Kelmės), Raskilynės (už 5 km), Laukodumos (už 4 km), Licinavos, Naudvario gyvenvietėse<sup>25</sup> ir dar keliose kaimo vietovėse. Dauguma žydų ūkių buvo arti Kelmės. Tiesa, kai kurie tų ūkių savininkai su savo šeimomis gyveno ne kaime, o pačioje Kelmėje<sup>26</sup>, į kurią veikiausiai grįždavo rudenį ir žiemą. Galima daryti prielaidą, kad Kelmės valsčiuje žydų ūkininkų buvo daugiau nei kituose aplinkiniuose (ši tema taip pat laukia tyrėjų dėmesio). Iš turimų istorijos detalių svarbu įvardyti du Kelmės valsčiuje vykusius

įdomius socialinius-ekonominius procesus: žydų skverbimąsi į žemės ūkį ir lietuvių – į tas profesinės ir ūkinės veiklos sritis, kuriose anksčiau miestuose ir miesteliuose vyravo žydai<sup>27</sup>. Natūralią abipusę šių dviejų tautybių žmonių integraciją į darnesnę Kelmės visuomenę, turėjusią labiau sustiprinti lietuvių ir žydų pilietinius saitus, nutraukė 1940 ir 1941 m. įvykiai. Moterys lietuvės artimiau bendravo su žydų šeimomis nei lietuviai vyrai. Jos dažniau eidavo į parduotuves, nemažai dirbo tarnaitėmis pas žydus<sup>28</sup>.

Kelmės valsčiaus žydų bendruomenę 1940 m. bolševikų okupacijos išvakarėse turėjo slėgti tam tikras nerimas, nes per verslo ryšius ir jų kaitą galėjo anksti pajusti pavojaus ženklus. Jie labiau išryškėjo 1939 m. Tada, nacių Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, kelios klaipeidiškių žydų šeimos apsigyveno pas giminaičius Kelmėje ir savo pasakojimais liudijo žydų persekiojimą. Apie Vokietijos žydų kančias kelmiškiai žydai galėjo sužinoti anksčiau nei kitų vietovių gyventojai. Mat į Kelmėje vykstančius didelius turgus iš Vokietijos atvažiuodavo pirklių<sup>29</sup>, tarp kurių buvo jų tautiečių žydų.

## VAIGUVOS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Šiaulių apskričiai priklausantis Vaiguvos miestelis nepriklausomybės metais iki 1939 m. buvo valsčiaus centras. Dar 1937 m. gruodžio 17 d. Šiaulių apskrities valdybos posėdyje buvo nutarta panaikinti Vaiguvos valsčių. Tam pritarė trys iš penkių valsčiaus seniūnijų<sup>30</sup>. Tačiau visus metus užsitęsę padėties aiškinimasis, biurokratinis susirašinėjimas, tad Vaiguvos valsčiaus nebeliko tik 1939 m. sausio 1 d. Jo teritorija buvo padalyta keturiems gretimiems valsčiams. Didesnė dalis su pačia Vaiguva atiteko Užvenčio valsčiui, šiaurinė – Šaukėnų (abu – Šiaulių

apskrities). Mažesni panaikinto Vaiguvos valsčiaus plotai buvo priskirti Raseinių apskrities Kelmės ir Kražių valsčiams<sup>31</sup>. 1941 m. sausio 1 d., po dvejų metų pertraukos, jau sovietų okupacijos laikotarpiu, Vaiguvos valsčius vėl atkurtas<sup>32</sup>.

Dabar žinomi šaltiniai leidžia manyti, kad Vaiguvoje žydai įsikūrė XVIII a. 1765 m. ten gyveno 9 žydai, 1784 m. – 10, t. y. dvi šeimos. Tos šeimos turėjo dvi smukles (užėigas)<sup>33</sup>. 1790 m. Vaiguvos katalikų bažnyčios parapijos teritorijoje suskaičiuoti 152 žydų tautybės gyventojai<sup>34</sup>. Tada parapija buvo didesnė nei dabar, jai turbūt priklausė dar kelios didesnės gyvenvietės. Palyginus pateiktus duomenis, galima teigti, kad daug žydų šeimų gyveno ne miestelyje, turbūt laikė pakelės užėigas. XIX a. pabaigoje žydai sudarė apie trečdalį Vaiguvos gyventojų<sup>35</sup>. 1923 m. Vaiguvos valsčiuje gyveno 118 žydų (Lietuvos Respublikos piliečių). Tada centrinėje valsčiaus gyvenvietėje buvo suskaičiuota 60 sodybų ir 389 žmonės. Dar 46 gyventojai buvo įsikūrę Vaiguvos dvaro sodyboje<sup>36</sup>. Istorikas A. Eidintas pateikia kitus duomenis. Jis rašo, kad Vaiguvoje gyventojų, taip pat ir žydų, sumažėjo po 1921 m. gyvenvietę nusiaubusio gaisro, o 1923 m. iš 813 miestelio gyventojų 137 buvo žydai. Kai kas iš jų įsigijo žemės (arba ją nuomojosi) ir ūkininkavo. Buvo žydų vyrų siuvėjų, dirbančių pas žmones kaimuose. 1940 m. valsčiaus žydai (90–100 asmenų) turėjo du malūnus, kelias kitas įmones ir parduotuves<sup>37</sup>. Tarp žydų dar buvo kitų amatų mokovų ir samdomų darbininkų. Miestelyje stovėjo sena sinagoga. Joje pirmąsias bendrojo lavinimo žinias įgydavo berniukai, kurie paskui mokslą tęsdavo Kelmės konfesinėje mokykloje. Mergaitės buvo lavamos namie ir pradžios mokykloje lietuvių dėstomąja kalba. 1940 m. gegužės mėn. tarp jos mokinių buvo dvi žydaitės<sup>38</sup>. Ketvirtajame XX a. dešimtmetyje, ypač panaikinus valsčių, Vaiguvos žydų

bendruomenė neturėjo ekonominių sąlygų augti. Jos nariai buvo linkę išvykti gyventi ne tik į Lietuvos miestus (tarp jų ir į Kelmę), bet ir į kitas šalis.

## KAI KURIOS SOVIETMEČIO GRIMASOS

Matyt, veikiami dar iki 1940 m. Lietuvos okupacijos žinomų faktų apie žydų diskriminavimą ir persekiojimus nacių valdomoje Vokietijoje ir jos užimtuose kraštuose (tokios informacijos 1940–1941 m. Sovietų Sąjungoje buvo mažai dėl draugystės su nacių Vokietija pasirašius 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktą), bet pirmiausia turbūt vildamiesi „šviesesnio rytojaus“ kai kurie vargingiau gyvenantys žydai 1940 m. birželio mėn. Lietuvą okupuojančią bolševikų kariuomenę Kelmėje pasitiko su gėlėmis. Komunistai pogrindininkai su sovietų kareiviais stadione surengė mitingą. Vietinių žmonių liaudies šventės ir dėkingumo bolševikams įspūdį turėjo sustiprinti po mitingo vykęs raudonarmiečių koncertas<sup>39</sup>, kurį savo vadovybės įsakymu privalėjo surengti į Kelmę atvykęs aukštesnis okupacinės kariuomenės karininkas. Tačiau netrukus daugelis ir tų žydų bei lietuvių, kurie palankiai sutiko ant sovietų šautuvų durtuvų atneštas permainas, turėjo jei ne nusivilti, tai bent jau išsigąsti šio įprastą gyvenimą ir žmonių santykius keičiančio volo.

1940 m. SSRS bolševikų įvykdyta Lietuvos okupacija pakeitė nusistovėjusias gyvensenos normas, pakoregavo tradicijas. Tai juto visi. Pavyzdžiui, okupacinei administracijai nustačius gyventojams labai nepalankų lito ir rublio santykį ir keičiant litus į rublius, Kelmėje ir Vaiguvoje, kaip ir kitur, „parduotuvių vitrinos ištuštėjo“<sup>40</sup>. O smulkieji prekijai žydai, kurie anksčiau, stovėdami prie savo parduotuvėlių durų,

kviesdavo potencialius pirkėjus užėti, ką nors pirkti, viliojo nuolaidomis, dabar to beveik nebedarė. Kelmiškiai ir vaiguviškiai pajuto prekių stygių. Tačiau tik retas dėl to kaltino žydus. Mat nuo bolševikų vykdomos nacionalizacijos ir kitų „socialistinių pertvarkymų“ kentėjo tiek lietuviai, tiek žydai. Sumažėjo prekinė-piniginių santykių svarba. Tiesa, dalis žydų krautuvininkų liko nacionalizuotų parduotuvių, kurios anksčiau buvo jų nuosavybė, vedėjais ar pardavėjais. Tačiau tai jau panėšėjo į karikatūrą. Kitų įmonių savininkams žydams neretai taip pat buvo palikta teisė dirbti savo buvusio verslo statiniuose. Tačiau daliai buvusių žydų verslininkų bolševikai liepė dirbti viešuosius darbus<sup>41</sup>. Vaiguvoje daugelį žydų teisių iki 1941 m. vasaros taip pat jau buvo suvaržę bolševikai – jie nacionalizavo žydų krautuves ir įmones<sup>42</sup>. Okupantų emisarų ir vietinių kolaborantų veiksmai laužė ne tik įprasto ūkinio ir socialinio gyvenimo normas, bet ir istoriškai susiformavusį kultūrinį gyvenimą, jo reiškinius ir natūralią raidą. Labiau mąstantys tiek lietuviai, tiek žydai 1940 m. rudenį turėjo pasijusti tarsi kreivų veidrodžių karalystėje. Kelmės ir Vaiguvo žydų bendruomenių rabinus ir kitus vadovus bei daugumą eilinių narių labai žeidė bolševikų kišimasis į dvasinį gyvenimą, susijusį su sinagogomis ir mokymu nevalstybinėse mokyklose. Nebebuvo galima legaliai mokytis judaizmo pagrindų ir bendrojo lavinimo valstybinėse mokyklose. Štai Kelmės 2-ojoje pradžios mokykloje 1940 m. hebrajų kalbą išstūmė jidiš, nors rudenį joje liko dirbti tie patys trys mokytojai, kurie mokė ir 1939–1940 m. pabaigoje<sup>43</sup>. Įprastas vidinis mokymo įstaigos gyvenimas buvo sujauktas. Brukama bolševikų ideologija pakeitė mokymo ir auklėjimo turinį.

Atrodo, kad net 1940 m. birželio mėn. ne tiek daug Kelmės žydų džiaugėsi Raudonosios armijos kareivių rodomais kino filmais

ir koncertais. Nesiveržė Kelmės jaunuoliai žydai ir į komjaunimą. Tarp penkių komjaunuolių, kurie sovietų okupacijos mokslo metais lankė baigiamąsias gimnazijos klases (po 1940 m. rudenį švietimo ministro Antano Venclovos įvykdytos švietimo „reformos“, kuria siekta aukštesnįjį mokslą priartinti prie sovietinio dešimtmetės mokyklos modelio, 1941 m. Lietuvos gimnazijas baigė ir dešimtos, ir devintos klasės mokiniai), tebuvo viena žydaitė. Tai Frida Kelcaitė (ar Klecaitė), kuriai vyresnieji kolaborantai buvo įpiršę gimnazijos komsorgės pareigas. Kiti keturi 1941 m. abiturientai komjaunuoliai – lietuviai<sup>44</sup>.

Kitoje barikadų pusėje, kaip galima sakyti, buvo miesto ir valsčiaus pagrindininkai, veikiantys prieš sovietų valdžią, jos vietos statytinius. Aktyviausi antisovietinio pasipriešinimo dalyviai buvo 1940 m. uždraustos Šaulių sąjungos nariai ir aukštesniųjų klasių gimnazistai. Pastarieji pasipriešinimo idėjas ir atsišaukimus platinė ir gyvenvietėse, iš kurių buvo atvykę mokyti į Kelmės gimnaziją (ja nepriklausomybės pabaigoje tapo buvusi progimnazija). Didelio atgarsio sulaukė įvykis, kai virš gimnazijos pastato buvo iškelta lietuviška trispalvė vėliava. Vėliau keli gimnazistai buvo suimti ir kalinti. Kartą Kelmėje kažkas peršovė milicininką<sup>45</sup>. Pasipriešinimas reiškėsi ir kitomis formomis. Be to, buvo ruošiamasi sukilimui. Stengtasi išvengti suėmimų, iš esmės tai pavyko. Buvę šauliai, kurių dauguma buvo ūkininkai, perimti vietinę valdžią ruošėsi ir Vaiguvos valsčiuje. Potencialių pasipriešinimo sovietų valdžiai dalyvių skaičių abiejuose valsčiuose dar padidino 1941 m. birželio mėn. vykdytos represijos – suėmimai ir ypač pirmoji masinė Lietuvos gyventojų tremtis (ištremta daug šeimų su mažamečiais vaikais) į Sibirą, Komiją, kitus tolimus ir atšiaurius sovietų imperijos regionus<sup>46</sup>.

## KELMĖ PER BIRŽELIO SUKILIMĄ, KARO UGNYJE IR NACIŲ OKUPACIJOS PRADŽIOJE

Su Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžia daugumai miesto gyventojų susijusius nelaimingus įvykius atspindi liudytojo žodžiai, po šešiolikos metų išspausdinti Kelmės rajono laikraštyje: „(...) ištrūkę iš ugnies, likę be turto ir pastogės, žmonės bėgo į artimiausius kaimus ir sodybas.“<sup>47</sup> Tame straipsnyje taip pat rašoma, kad Kelmę bombarduodami padegė vokiečiai. Šią versiją koreguoja Vinco Gurskio straipsnis, kuriame rašoma, kad Kelmėje, kaip ir kaimyniniuose Kražiuose, namus padeginėjo raudonarmiečiai – „kad dūmų priedangoje lengviau būtų atsitraukti“<sup>48</sup>. Tyčinį miesto padegimą sovietmečiu švęstuose Pergalės prieš nacių Vokietiją dienos ar Kelmės „išvadavimo“ minėjimų pobūviuose neoficialiai patvirtino ir karo veteranai, kariavę apylinkėse 1941 m. Tada buvęs duotas įsakymas (veikiausiai – žodžiu) padegti Kelmę ir Kražius<sup>49</sup>. Įsakymas buvo įvykdytas.

Tad su išlyga galima teigti, kad 1941 m. birželio 24 d. Kelmę sugriovė ir sudegino barbariški abiejų Antrąjį pasaulinį karą sukėlusiu valstybių kariuomenių veiksmai. Vieni miesto nesigailėjo puldami, bombarduodami ar apšaudydami besitraukiančius priešo kareivius, kiti – tiesiog padeginėdami namus<sup>50</sup>. O nukentėjo miestiečiai. Daugelis Kelmės gyventojų, kilus karui gelbėdami savo gyvybę, buvo išvykę iš miesto, o grįžę nerado nei namų, nei turto. Tarp nukentėjusių nuo gaisro ir visiškų padegėlių buvo daug žydų. Mat išdegė ar apdegė gyvenamųjų namų ir kitų pastatų kvartalai centrinėje miesto dalyje, gyvenamoje daugiausia žydų. Turbūt tarp jų buvo žuvusiųjų ir sužeistųjų. Sudegė ir abi sinagogos. Neišdegė tik miesto pakraščiai. Iš didesnių pastatų beveik nenukentėjo tik katalikų ir liuteronų bažnyčios ir dar keli

statiniai. Grįžę į miestą ir padegėliais virte kelmiškiai ilgai glaudėsi namų rūsiuose, išlikusiuose ūkiniuose trobesiuose. Daug šeimų spietėsi dideliame prieglaudos pastate<sup>51</sup>.

Nenagrinėsime 1941 m. Birželio sukilimo eigos valsčiuje, tik keliais faktais, paimtais iš pokario baudžiamųjų bylų ir kitų istorijos šaltinių, apibūdinsime sukilimo apraiškas Kelmėje. Čia aktyviems sukilimo veiksams trukdė plentu Šiaulių ir Tytuvėnų link besitraukiančios Raudonosios armijos kareiviai, nors ir pakrikę, bet vis dar pavojingi, be to, jų buvo daug. Kaip žinome, 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos aktyvistų frontas (toliau – LAF) per Kauno radiją paskelbė nurodymus, kurių keli buvo skirti visos Lietuvos gyventojams: „a) visur suorganizuoti vietinės apsaugos dalinius, kurie rūpintųsi gyventojų bei valstybinio turto apsauga, b) išlikusiems nepriklausomos Lietuvos pareigūnams perimti administraciją ir policiją, kur tokios nėra, vietinės apsaugos dalinio vadovybei juos paskirti (...)“<sup>52</sup>. Taip LAF nurodymai pasiekė daugelį Lietuvos miestų, miestelių ir kaimų, taip pat ir Kelmę. Vienur sukilėliai vadovavosi LAF veikėjų 1941 m. pavasarį Vokietijoje rašytais Tautinės darbo apsaugos (toliau – TDA) nuostatais<sup>53</sup>, kitur – kitais lietuvių antisovietinės rezistencijos pagrindžio dokumentais, trečium, neturėdami raštiškų direktyvinių tekstų, patys sukilėlių būrių vadovai veikė pagal išgirstus per radiją minėtus nurodymus. Todėl ir karo bei sukilimo pradžioje pačių sukilėlių iniciatyva sudarytų būrių pavadinimai buvo įvairūs: TDA, „savisaugos“, „vietos apsaugos“, „apsaugos“, „apsaugos tarnybos“<sup>54</sup> ir pan. Sukilėlių būriams ir grupėms, kurie neturėjo ilgiau vartoto apibūdinančio žodžio (tai aktualiausia įvykiams provincijoje), straipsnio autorius siūlo apsaugos ar savarankių apsauginių (apsaugininkų) pavadinimą (kai kurie šio siūlymo argumentai jau pateikti darbe apie Nemakščių žydų žūtį<sup>55</sup>). Reikia dar pridurti,

kad, sprendžiant iš archyvinės medžiagos ir publikuotų nacmečio dokumentų, sukilėlius vadinti partizanais imta kiek vėliau. Atrodo, tai padarė Lietuvą okupavę vokiečiai, taip suvienodindami prieš žlungančią bolševikų valdžią kovojusių lietuvių vyrų būrių pavadinimus. Vokiečių karo komendantai tų būrių nariams *in corpore* (neatlikę formalumų ir be atlyginimo pinigais) suteikdavo pagalbinių policininkų statusą<sup>56</sup>. Karinėms žinyboms labiausiai rūpėjo užtikrinti saugumą užnugaryje, garantuoti sugedusios karo technikos ir trofėjų apsaugą. Vėliau, jau įsitvirtinus vokiečių okupacinei civilinei valdžiai, didesnė valsčiaus gyvenvietėse buvo tik keli etatiniai pagalbiniai policininkai, iš tikrųjų atlikdavę pagalbos viešajai policijai funkcijas.

Nevienodi buvo ir sukilėlių (apsauginių) skiriamieji ženklai. Kai kur vyrai ant rankovių ryšėjo baltus raiščius. Kitur tie raiščiai buvo su TDA raidėmis. Kelmėje iki vokiečiams visiškai perimant sukilėlių (savarankių apsauginių) būrio kontrolę jo nariai ant rankovių buvo užsirišę tautinės vėliavos spalvų kaspinus<sup>57</sup>.

Turima archyvinė medžiaga atskleidžia, kad antrąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo dieną į Kelmę organizuoti sukilimo veiksmų atvyko (ar buvo čia jau anksčiau) kariškis, veikiausiai – LAF atstovas. Apie susijusius su juo 1941 m. birželio 23 d. įvykius (dar iki gaisro) pokariu tardytas Povilas Meškauskas pasakojo: „(...) ėjau su Kelmės parduotuvės vedėju Juliumi Tyla ir pakeliui sutikome gimnazijos mokinį Mykolą Jakubaitį, kuris mus pakvietė į gimnaziją, kur jau buvo susirinkę 5–6 asmenys, tarp kurių buvo man nepažįstamas Lietuvos kariuomenės leitenantas. Mes turėjom tikslą iškelti lietuvių tautinę vėliavą, bet tai nepavyko, nes per miestelį ėjo Raudonosios armijos daliniai.“<sup>58</sup> Šis veiksmas vienam Kelmės gyventojui kainavo gyvybę. Policijos raportuose tarp karo pradžios aukų minimas raudonarmiečių nužudytas



31 metų Kazys Budraitis. Jis „drauge su kitais partizanais [sukilėliais. – S. B.] dalyvavęs milicijos būstinę užimant ir iškėlus tautinę vėliavą“<sup>59</sup>. Turbūt birželio 23 d. buvo trumpas laiko tarpas, kai mieste nebeliko sovietų kariuomenės ir sukilėliai galėjo įsiveržti į milicijos pastatą. Palankių aplinkybių sukilėlių veiksams greitai nebeliko, nes tą dieną per Kelmę įvairiomis kryptimis judėjo Raudonosios armijos daliniai. Jų kareiviai suėmė sovietų aktyvistų įškustą K. Budraitį ir, kiek patarę, apie 17 valandą sušaudė Kelmės Pušyne<sup>60</sup>. Beje, prasidėjus karui, Raseinių kalėjime buvo nužudytas Kelmės katalikų bažnyčios vikaras Antanas Kostrickas, bolševikų suimtas dar 1940 m. liepos mėn.<sup>61</sup>

Spontaniškai susidariusios sukilėlių grupės narys P. Meškauskas tolesnius birželio 23 d. įvykius apibūdino taip: „Tos dienos vakare dar kartą susitikome gimnazijoje ir leitenantas mums davė po vokišką pistoletą mauzerį ir paskirstė į postus miestelyje, įpareigojęs stebėti Raudonosios armijos dalių judėjimą, kiek ir kur praėjo, ir jam pranešti. Budėjom iki birželio 24 d. ryto, kada vokiečiai ėmė bombarduoti Kelmę, ir mes išsibėgijome po aplinkinius kaimus. Birželio 25 d. vokiečiai užėmė Kelmę ir mes vėl susirinkome miestelyje. Čia visas mūsų būrys, taip pat ir aš, gavome ant rankovių baltus raiščius, reiškiančius priklausomybę baltiesiems partizanams, ir įpareigojo mus padėti vokiečių–lietuvių policijai.“<sup>62</sup> Pastarąjį faktą patvirtina ir atsiminimų autorius: „O paskui kažkas išdalijo vyrams baltus raiščius su juodomis svastikomis, suantspauduotus vokiečių komendantūros antspaudais. Jie turėjo daryti tvarką.“<sup>63</sup> Be abejo, tai buvo tvarka pagal vokiečių karo komendanto ir jam talkinusių kitų vokiečių pareigūnų nurodymus. Jie rezidavo pačioje Kelmėje, esančioje kelių kryžkelėje, prie strateginio Karaliaučiaus–Rygos plento. Buvusiuose šaulių namuose

įsikūrė vermachto kareiviai<sup>64</sup>. Neabejotina, kad 1941 m. vasarą Kelme domėjosi ir vokiečių saugumo operatyviniai pareigūnai, buvę mieste, o gal atvažiavę iš Tauragės, Skaudvilės, Nemakščių, Raseinių ar Šaulių.

Kelmės apsaugos būrį naciai kontroliavo pagal tą pačią veiksmų schemą kaip ir aplinkiniuose valsčiuose, miesteliuose ir miestuose. Tik pačioje Kelmėje, čia esant vokiečių karo komendantūrai, naciams pavyko vietos savanorių apsaugos būrį į visišką savo kontrolę paimti anksčiau – jo kūrimosi etape. Pats vokiečių karo komendantas, padedamas laikinosios „vietinės valdžios“, papildė negausų savanorių apsaugininkų būrį naujais vyrais, kurių dauguma buvo iš Kelmės miesto ar jam artimiausių vietovių ir iki 1940 m. priklausė visuomeninei Šaulių sąjungai. Po komendanto vokiečio instruktažo tautinių spalvų raiščiai, kuriuos ryšėjo atkurti nepriklausomybę siekiantys pirmieji apsaugininkai (sukilėliai), buvo pakeisti baltais su nacių svastika<sup>65</sup>. Vėliau sukilimo veiklą pamažu pakeitė kolaboravimas su naciiais, jis sustiprėjo naujesiems okupantams paleidus Laikinąją vyriausybę.

Iš vienos baudžiamosios bylos, atrodo, aiškėja, kas buvo tas leitenantas, pradėjęs organizuoti grupės vietos gyventojų antisovietinius veiksmus dar Raudonosios armijos užnugaryje. Tai kelmiškis Džislavas Gintalas, gal kilęs ne iš miesto, bet iš valsčiaus kaimo ir ne visiems pažįstamas dar ir dėl to, kad gal iki 1940 m. ar kaip karininkas buvo kariuomenėje. Pasak kai kurių parodymų, sukilėlių būrį telkęs D. Gintalas dar iki vokiečiams įžengiant į Kelmę „organizavo vietinę valdžią“, kurią sudarė šio miesto gyventojai Povilas Meškauskas, Julius Tyla, Aleksas Matulevičius, Petras Špukas, Liudas Alekna, Jonas Šulskis, valsčiaus kaimų ūkininkai Boleslovas Cibulskis ir Steponas Mikalauskas<sup>66</sup>. Gali būti, kad laikinosios vietos valdžios sudėtis iš tikro buvo kiek

kitokia. Neaišku, kiek buvo gyventojų aukų po to, kai Kelmėje įsikūrė vokiečių įstaigos, ir ar tarp jų buvo rasiniais motyvais nužudytų žydų. Viena pirmųjų nacmečio pradžios žydų aukų – Mošė Beniašas, kurį nušovė vokiečių kareiviai<sup>67</sup>.

1941 m. liepos pradžioje pradėta suimti sovietų aktyvistus. Vieni jų, patardyti ar net neapklausti, vadinasi, įskusti neteisingai (arba jų artimiesiems radus užtarėjų), buvo paleisti iš areštinės. Kitus suimtuosius išvežė į Raseinių policijos areštinę ar kalėjimą. Iš ten namo grįžo ne visi. Dalis bolševikų okupacijos metais savo kolaboravimo veikla pasižymėjusių lietuvių ir žydų spėjo pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą. Iš aktyviau per 1940–1941 m. okupaciją pasireiškusių žydų vieni sušaudyti kaip sovietų aktyvistai, kiti – kaip žydai. Į pirmąją grupę pateko minėta gimnazijos komsorgė F. Kelcaitė (Klecaitė). Ji kurį laiką kažkur slapstėsi, bet dar iki pirmųjų masinių žudynių buvo suimta ir sušaudyta 1941 m. liepos 26 d., kitais duomenimis – anksčiau<sup>68</sup>.

## KARO IR NACIŲ OKUPACIJOS PRADŽIA VAIGUVOS VALSČIUJE

Atrodo, kad 1941 m. Šiaulių apskrities Vaiguva nuo greitai slenkančio karo fronto beveik nenukentėjo. Mat tokiuose atokiuose valsčiuose kaip Vaiguvos įvykiai karo pradžioje rutuliojosi kiek kitaip. Tačiau aišku, kad Šiaulių apskrityje reziduojanti vokiečių karinė vadovybė ir su ja bendradarbiaujantys vokiečių saugumo operatyvininkai stengėsi kontroliuoti kiekvieną didesnę gyvenvietę. Tai daryti palengvino karo padėtis. Vokiečių karo komendantai kontroliavo telefono ir telegrafo ryšius, kurie ir taip kai kur buvo nutraukti per karo veiksmus, varžė susisiekimą tarp miestų ir gyvenviečių. Šią padėtį apibūdina sakinyš iš laikinojo Pašvitinio

valsčiaus viršaičio Jono Antanaičio, pradėjusio eiti tas pareigas 1941 m. birželio 28 d., po savaitės (liepos 3 d.) rašyto (ir turbūt nuvežto) Šiaulių apskrities viršininkui rašto: „Prašome informacijos, ką toliau daryti, nes ryšiai su apskrities centru dabar yra nutraukti.“<sup>69</sup> Vienuose Šiaulių apskrities miesteliuose laikinosios valsčių savivaldos administracijos pradėjo veikti 1941 m. birželio pabaigoje, kituose – tik liepos mėn. Šiuo atžvilgiu Vaiguva nebuvo tarp pirmųjų. Vaiguvos valsčius, kaip ir daugelis kitų Šiaulių apskrities valsčių centrų, neturėjo ryšio su Šiauliais. Vaiguviškiams, savo iniciatyva palaikiusiems miestelyje ir valsčiuje tvarką ir gyventojų saugumą, su Šiaulių apskrities viršininko įstaiga pavyko susisiekti bene tik liepos viduryje. 1941 m. liepos 14 d. laikinasis viršaitis Marijonas Goštautas<sup>70</sup> pranešė Šiaulių apskrities viršininkui, kad jis „liepos 5 d. perėmė Vaiguvos vls. raštinę su esamais dokumentais“<sup>71</sup>. Tada M. Goštautas raštinei tvarkyti buvo priėmęs du tarnautojus: Petrą Sutką ir Vladą Petkevičių. Žinoma, kad buvę šauliai organizavosi ir veikė dar iki vokiečių kariuomenei įžengiant į miestelį, suiminėjo pakrikusius raudonarmiečius<sup>72</sup>. Neatlikus sukilėlių veiksmų Vaiguvos valsčiuje tyrimo, nepavyko aptikti daugiau faktų apie sukilimą.

## GETAS IR STOVYKLOS KELMĖS VALSČIUJE

Žydų geto steigimą Kelmėje greičiausiai paspartino raudonarmiečių sukulto gaisro padariniai. Jais naciai pasinaudojo nuo kitų gyventojų anksčiau izoliuodami didelę dalį vietos žydų. Daugelis žydų, netekę savo namų, mieste turėjo glaustis sudegusių gyvenamųjų pastatų rūsiuose, mažiau nukentėjusiuose ir lengviau pritaikomuose buičiai ūkiniuose pastatėliuose. Keli šimtai žydų

apsigyveno kaimuose, kuriuose buvo jau minėti jų šeimų valdomi ūkiai. Vien Chalozinų šeimos ūkyje Licinavoje susibūrė per šimtą Kelmės žydų<sup>73</sup>. Pasitraukę iš miesto į kaimus ir Liolių miestelyje gyvenantys žydai ilgesnį laiką nepatyrė vokiečių ir kelių talkininkų lietuvių, išsiskyrusių žiaurumu, patyčių, kurių nestigo gete uždarytiems žmonėms. Kaimuose susispietę žydai kurį laiką išvengė ir šautuvais apsiginklavusių sargybinių muštros, patyčių (tai išgyveno Kelmėje likę žydai), tačiau jiems buvo uždrausta palikti ūkio valdas. Be to, ir užmiestyje laikęsi žydai turėjo būti pasiženkinę geltonomis Dovydo žvaigždėmis<sup>74</sup>.

Tikslesnė Kelmės geto įrengimo data nežinoma. Jis atsirado 1941 m. liepos pradžioje<sup>75</sup>, t. y. anksčiau nei kai kuriuose aplinkiniuose miestuose ir miesteliuose. Getui buvo pritaikyta Kelmės dvaro sodyba, tiksliau, joje stovinti didelė daržinė ir kelios kitos patalpos. Dvaro rūmuose, matyt, gyveno geto komendantas vokiečiai. Jis tik epizodiškai minimas vienoje baudžiamojoje byloje (kai elektros tinklų meistrui reikėjo gauti darbininkų žydų elektros linijų atkūrimo darbams)<sup>76</sup>, tačiau kaip tik nuo to vokiečio valios priklausė dvaro daržinėje uždarytų žydų padėtis ir kančios. Tik su komendanto leidimu Kelmėje nacmečio pradžioje dislokuotos karinės dalies kareiviai galėjo atėję į dvarą smagintis kankindami žydus, tyčiodamiesi iš jų ir mušdami<sup>77</sup>. Būta ir pasityčiojimo atvejų, kai žydus kankino sargybiniai lietuviai. Vieną karštą vasaros dieną nusiprausti prie Kražantės upės nuvesti žydai vyrai, jau nusirengę, buvo smarkiai sumušti<sup>78</sup>. Kelmės getas nebuvo taip aklinau izoliuotas kaip Nemakščių<sup>79</sup>, tačiau spygliuota tvora buvo ir čia. Tik ji čia atsirado dar sovietmečiu<sup>80</sup>, prieš karą, buvusiam Gruševskių dvare bolševikams vykdant kažkokius parengiamuosius darbus. Gal čia buvo rengiamasi iš pradžių laikyti Lietuvos gyventojus per bolševikų

planuojamą antrąją masinę tremtį, numatytą 1941 m. liepos mėn.?

Ūkiai, kuriuose kelias savaites gyveno daug kelmiškių žydų, tapo netipiškais laikinosiomis jų izoliavimo stovyklomis (mažaisiais getais). Jų buvo penkios. Naciai ir jų vietos talkininkai labiau kontroliavo tik Licinavos stovyklą, prie kurios buvo kasamos durpės. 1941 m. vasarą durpėms kasti ir ruošti naudota nemokama žydų darbo jėga<sup>81</sup>. Kitose ūkio tipo stovyklose apsigyvenę žydai retai buvo vedami į viešuosius prievartos darbus, nebuvo nuolatinės sargybos. Valyti miesto griuvėsių ir degėsių bei į pastatų atstatymo darbus lietuviai sargybiniai daugiausia varė Kelmės dvare įkurto geto vyrus. Jų moterys su vaikais kurį laiką gyveno be sargybos ir ne gete. Santykinė ramybė užmiesčio stovyklose (iš tikrųjų ir ten žydai jautė nerimą ir neviltingumą<sup>82</sup>) truko neilgai. Po kelių savaičių naciai įsakė baltaraiščiams lietuviams į getą Kelmės dvare surinkti ir užmiesčio stovyklų vyrus. Kelios keturių ar penkių ginkluotų lietuvių grupės maždaug dvi savaites ieškojo iki tol dar laisviau gyvenusių žydų vyrų, vežė juos sunkvežimiu ir arklių traukiamais vežimais bei varė pėsčiomis į Kelmės dvaro daržinę<sup>83</sup>.

## KELMĖS VALSČIAUS ŽYDŲ ŽUDYNĖS

Susidorojimo su Kelmės žydais dalyviai, mirčiai pasmerktų žmonių konvojuotojai į žudynių vietą ar saugoję getą ir lydėję žydus į darbus vyrai painioja net apytikres žudynių datas, laiką tarp masinių žudynių ir aukų skaičių. Taip pat liudytojai pasakė ir abejotinų dalykų, o gal jų parodymus pagal savo norus pakoregavo tardytojai. Tad baudžiamųjų bylų duomenis reikia vertinti atsargiai. Aišku tik tai, kad 1941 m. liepos viduryje nacių kontroliuojamas ginkluotas lietuvių būrys jau buvo pasikeitęs tiek kiekybės, tiek

socialinės sudėties atžvilgiu. Iš būrio pasitraukė dauguma ūkininkų, turėjusių daug vasaros darbų savo ūkiuose. Nebedalyvavo ir nemažai Kelmės miesto vyrų. Mat vokiečių užnugaryje klaidžiojantys raudonarmiečiai jau buvo išgaudyti, sovietų aktyvistai suimti. Tad sumažėjusio būrio, dar pasikeitusio liepos mėn. priėmus į jį keletą sau vietos ar užsiėmimo nerandančių asmenų, vyrai jau vykdė ne apsaugines funkcijas, bet buvo naudojami kaip nacių talkininkai vykdant valsčiaus „išvalymo nuo žydų“, kaip sakė naciai, pradinį etapą.

Pasak vieno nuteisto už dalyvavimą holokausto veiksmuose kelmiškio, 1941 m. liepos mėn. pabaigoje į Kelmę atvažiavę du vokiečiai (iš kurio nors A operatyvinės grupės būrio padalinio) davė įsakymą šaudyti žydus. Vokiečių nurodymu iš Kelmės būrio buvo parinkta dešimt būsimų žudikų lietuvių<sup>84</sup>. Tačiau iš liudytojų ir dalyvių parodymų neįmanoma nustatyti tikslaus tos vietos vyrų dešimtuko, neaišku, ar jie visi iš tikrųjų šaudė, be to, tarp šaudytojų buvo ir nevietinių, atvykusių į Kelmę pirmąją masinių žudynių dieną. Pirmosios masinės žudynės vyko 1941 m. liepos 29 d. Iki tol ir po to buvo vykdomos pavienių žydų ir nedidelių grupių egzekucijos. Bent viena žydų grupė (septyni žmonės) buvo sušaudyta žydų kapinėse<sup>86</sup>. Liepos 29 d. išvakarėse ir per kelias dienas anksčiau Kelmės dvaro daržinė buvo prigrūsta iš valsčiaus žydų stovyklų atgabentų vyrų ir nedaugelio moterų<sup>87</sup>. Čia atvežti ir 23 Liolių gyvenvietės žydai, kurie iki tol tebegyveno savo namuose<sup>88</sup>.

Nacių parinktą (ar patvirtintą, jeigu ją išrinko kas nors iš nacių talkininkų lietuvių) žudynių vietą vieni šaltiniai nurodo kaip priklausančią Paverpenio kaimui, kiti – Dirvoniukų kaimui<sup>89</sup>. Dar ji vietinių žmonių vadinta kaip buvusi Pušyne, tačiau dažniausiai – žvyruobe (ten buvo kasamas žvyras ir molis). Vieta egzekucijai parinkta

arti, tik už pusės kilometro, nuo geto, kad nereikėtų sunkežimio. Nuo žvyruobės iki miesto centro buvo apie 2 kilometrai.

Antroji Kelmės žydų masinė egzekucija toje pat vietoje surengta 1941 m. rugpjūčio 22 d., kada ten buvo sušaudyti iš Vaiguvos pastotėmis atvežti žydai (apie 70 asmenų). Be to, tą pačią rugpjūčio 22 d. baigtos naikinti kaimyninės Nemakščių ir Viduklės žydų bendruomenės (daugiausia moterys ir vaikai).

Į šaudymo vietą žvyruobėje, už 0,5 km nuo Kelmės dvaro (ir geto), stengtasi atvažiuoti nepastebėtiems. Liepos 29 d. žudynėse svarbiausią budelių vaidmenį atliko atvykę esesininkai ir du vokiečių karininkai, kurie pribaginėjo sužeistuosius pistoletų šūviais<sup>90</sup>. Iš lietuvių parinktas žudikų dešimtukas atliko besimokančiųjų šaudyti į žmones ir užpilančiųjų žemių ant eilinės sušaudytos žydų partijos vaidmenį<sup>91</sup>. Rugpjūčio 22 d. masinėje egzekucijoje vokiečių buvo mažiau. Atrodo, kad tada jiems labiausiai rūpėjo fotografuoti egzekuciją – vaizdus su pasmerktais ir šaudomais žydais bei jų žudikais lietuviais<sup>92</sup>. Tada žudynės vyko iki vėlaus vakaro. Žmonėms naikinti buvo naudojami du kulkosvaidžiai<sup>93</sup>. Vokiečių nurodymu buvo atrinkti net 25 lietuviai, turėję šaudyti prie iškastų duobių arba į jas suvartytus iki apatinių drabužių išrengtus žmones. Remiantis parodymais, tarp žudynių vietoje buvusių ar žudyti savo kaimynus žydus turėjusių Kelmės miesto ar valsčiaus gyventojų buvo A. Žemeckas, M. Jakubaitis, S. Jakubaitis, K. Riškus (atrodo, kad pastarasis 1941 m. liepos mėn., išvykus ltn. D. Gintalui, ėmėsi vadovauti ginkluotam baltaraiščių būriui), P. Lukošius, A. Jasaitis ir kiti<sup>94</sup>. Antrosioms masinėms žudynėms greičiausiai vadovavo iš Raseinių atvykęs A. Grigalavičius<sup>95</sup>, vienas iš labiausiai nusikaltusių per holokaustą lietuvių Raseinių apskrityje.

Kiek 1941 m. buvo nužudyta Kelmės valsčiaus žydų? Iš karto reikia pasakyti, kad kny-

goje „Masinės žudynės Lietuvoje“<sup>96</sup> nurodyta 480 ar 483 aukų statistika yra labai netiksli. Ji pagrįsta XX a. septintojo dešimtmečio LKP Kelmės rajono komiteto trečiojo sekretoriaus, vadovavusio neseniai įsteigtam Kraštotyros draugijos rajono skyriui, atmetinai surinkta medžiaga<sup>97</sup>. Gyvas likęs Kelmės žydas mokytojas M. Šafiras, liudijęs apie holokausto nusikaltimus, teigė, kad liepos 29 d. buvo sušaudyta apie 1200 žmonių, per antrąsias masines žudynes – apie 600 žydų<sup>98</sup>. Šie skaičiai (netgi su nužudytais Vaiguvos žydais) yra kiek per dideli, tačiau artimesni tikrajam prie Kelmės dvaro užkastų aukų skaičiui. Reikia turėti omenyje, kad nemažai vietos žydų buvo nukankinta ir nužudyta kitomis aplinkybėmis ir kitose vietose. Kita vertus, žyruobėje prie Kelmės dvarvietės, be Vaiguvos žydų, galėjo būti nužudyta ir jų tautiečių iš kitų valsčių. Mažai žinoma apie Kelmės žydų, patekusių į Žagarę, kur buvo sutelkti per masines žudynes nesunaikinti kelių Šiaulių apskrities valsčių žydai, žuvimo aplinkybes. Neaišku, kiek Žagarėje 1941 m. spalio 2 d. buvo nužudyta kelmiškių žydų. 1941 m. rudenį buvo atvejų, kai pavieniai ar keletas pas gelbėtojus surastų arba savarankiškai besislapščiusių miške žydų buvo žudomi ir Kelmės valsčiuje. Rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje, kažkam įskundus, lietuviai, veikiausiai pagalbiniai policininkai, Aukšmiškio miške sušaudė keturis užkluptus žydus<sup>99</sup>.

Palyginti nemažai Kelmės valsčiaus bendruomenės žydų išsigelbėjo per nacių okupaciją slapstydami Lietuvoje. Dar šiek tiek išliko gyvi 1941 m. pasitraukę su Raudonąja armija ar 1941 m. birželio mėn. ištremti. Po masinių žudynių išliko gyvos tik kelios Kelmės valsčiaus žydų bendruomenės asmenų grupės. Jos laikytos keliose vietose. Tie žydai buvo naudojami įvairiems darbams. Iš tų bendruomenės likučių nemažai žydų išsigelbėjo pabėgdami. To nepadarė

siaus ir vietinių žmonių neišgelbėtus vaikus veikiausiai išvežė į Žagarę. Reikia pridurti, kad nemažai vaikų tiesiog iš Kelmės geto paėmė moterys lietuvės. Kai kas iš žydų pabėgo varomi į žudynes. Kai kuriuos žydus iš geto ar kitur paleido lietuviai sargybiniai<sup>100</sup>.

## VAIGUVOS ŽYDŲ ŽŪTIS

1941 m. vasarą mažiau nei šimtą narių beturinti Vaiguvos žydų bendruomenė nepatyrė tipiskam trumpalaikiam getui įprastų kančių. Vaiguvos žydai, nors buvo beteisiai ir varžomi draudimų, vis dėlto gyveno savo namuose beveik iki pat suaugusių žydų žudynių dienos. A. Eidintas teigia nacmečio pradžioje Vaiguvoje buvus dešimt žydų šeimų ir apie 70 žmonių. Gali būti, kad tiek jų buvo be vaikų (jie ilgiau išliko gyvi), o su jais – 85–90 žmonių<sup>101</sup>. Kad vykdytų nacių nurodytus ir laikinosios valsčiaus savivaldos paskelbtus draudimus, žydus prižiūrėjo iš sukilėlių (savanorių apsauginių) būrio (30 ar daugiau vyrų, vadovaujamų Andriuškevičiaus)<sup>102</sup> nacių talkininku virtęs būrys. Jis buvo daugiau kaip perpus sumažėjęs ir papildytas keliais pašaliniais vyrais. Naujasis būrys (per 10 vyrų) turėjo jau minėtos netipinės pagalbinės policijos statusą, o jo dalyvius aprašomų įvykių metu vietos žmonės vadino baltaraiščiais (ryšėjo baltą raištį). Atrodo, narystė tame būryje nebuvo griežtai reglamentuota, nes keli sovietmečiu tardyti asmenys sakė nesunkiai iš jo pasitraukę iki Vaiguvos žydų žudynių<sup>103</sup>. Neaišku, ar baltaraiščių (pagalbinių policininkų) būrys turėjo savo vadą, ar tik kiekvienas iš jo narių vykdė policijos viršininko nurodymus (budėti miestelyje, saugoti sandėlius ir pan.) ir per jį perduodamus nacių pareigūnų įsakymus. Policijos viršininku buvo paskirtas Aleksandras Baltušaitis (ar Baltrušaitis) iš Dubėnų kaimo, vienas iš vietos sukilėlių<sup>104</sup>.

Iš baudžiamųjų bylų matyti, kad jis vengė dalyvauti veiksmuose prieš žydus, tai daryti įpareigodamas pagalbinis policininkas ar savivaldos tarnautojus (viršaitį, seniūną). Be to, Vaiguvos valsčiuje nebuvo žydų masinių žudynių. Vėly vieną 1941 m. rugpjūčio pabaigos dienos vakarą baltaraiščiams buvo įsakyta žydus iš namų suvaryti į sinagogą. Kitą rytą mobilizuota aštuonios ar dešimt ūkininkų pastočių. Jomis apie 70 žydų vyrų, moterų ir daugiau kaip keturiolika metų turinčių jaunuolių buvo išvežta Kelmės link. Vežimus lydėjo apie dešimt baltaraiščių. Žydams, vadeliotojams ir konvojuotojams buvo melagingai pasakyta, kad žydai vežami į darbus. Toje žydų mirtininkų kolonoje vyresniojo sargybinio pareigas ėjo Kostas Vaidila, kuris važiavo dviračiu<sup>105</sup>. Neprivažiavus Kelmės, pastotes pasitiko du Kelmės baltaraiščiai. Jie nukreipė vaiguviškius keliuku arčiau šaudymo vietos prie žvyruobės. Čia jau buvo prasidėjusi antroji masinė Kelmės žydų egzekucija. Buvo girdėti šūviai. Likus ne mažiau kaip kilometrui iki žudynių vietos, Vaiguvos žydus išlaipino iš vežimų, atėmė pasiimtus daiktus, iš dalies nurengė. Čia iki vėlyvo vakaro užsitęsiosios egzekucijos liko laukti pastotinėinkai. O Vaiguvos baltaraiščiai, padedami ginkluotų kelmiškių, nuvedė savo kaimynus žydus į mirtį. Juos atlydėjusiems Vaiguvos pagalbiniais policininkams buvo skirtas sargybinių vaidmuo. Tą dieną jiems nereikėjo šaudyti į žmones (nebent tarp jų atsirado savanorių žudikų). Be to, Vaiguvos baltaraiščiams teko užpilti žemėmis duobes su lavonais.

Turbūt gete (toje pačioje sinagogoje ar kažkuriame name) be tėvų likę vaikai Vaiguvoje išbuvo neilgai. Veikiausiai 1941 m. rudens pradžioje 17 Vaiguvos žydų vaikų buvo išvežta į Žagarės koncentracijos stovyklą. Į Žagarę išgabenta ir dalis žydų turto<sup>106</sup>. Matyt, ten nacių ketinta steigti getą (stovyklą) ilgesniam laikui, bet kažkokio vyresniojo pa-

reigūno sprendimu planai buvo pakeisti. Tad Žagarėje Vaiguvos žydukai dar kelias savaites badmiriavo, kol kartu su kitais čia kalintais žydais 1941 m. spalio 2 d. buvo sušaudyti<sup>107</sup>.

## ŽYDŲ GELBĖJIMAS. VIETOS PAVYZDŽIAI

Dauguma abiejų valsčių žydų jau 1941 m. liepos pabaigoje suvokė susidorojimo su jais grėsmę. Tai suprato ir jų kaimynai lietuviai. Todėl ryžtasi žydus gelbėti. Tai sudėtinga tema, o šiame straipsnyje apsiribosime tik keliais žydų gelbėjimo pavyzdžiais, patekusiais į istoriografiją ir aprašytais. Pirmiausia svarbu pasakyti, kad pagalba žydams buvo siūloma ir teikiama gerokai iki masinių žudynių pradžios, kai dar nežinota, kad getuose uždarytiems ar namuose izoliuotiems, bet jau beteisiam žydams gresia fizinis sunaikinimas. Vėliau kilniaširdžiai lietuviai įgijo patirties slėpti žydus ir jiems padėti, o pastarieji išmoko išvengti suėmimo ir nepakenkti savo gelbėtojams. Gelbėtojų ir kitaip padedančių išlikusiems besislapstantiems ar iš getų, stovyklų pabėgusiems žydams žmonių padaugėjo. Vienam ar keliems žydams slėpti ir išlaikyti susidarydavo didesni ar mažesni gelbėtojų branduoliai<sup>108</sup>. Gelbėtojai visada turėjo būti pasirengę reaguoti į pavojų, kylantį iš okupantų nacių ir antisemitiškai nusiteikusių jų vietos talkininkų. Kilus pavojui, būdavo vykdomos pavojingos žydų gelbėjimo ar pervežimo į saugesnę vietą operacijos. Nacių okupacijos pradžioje žmones, atjaučiančius žydus, kaustė baimė (už pagalbą jiems mirtimi grasino nacių skelbimai), o diskriminuoti žydus ir kitaip įvairiuose holokausto etapuose okupantams padedantys lietuviai talkininkai tada uoliau vykdė nacių įsakymus. Vėliau padėtis pasikeitė. Daugiau ar mažiau žmoniškumui nusikalptar net žydus žudę vietiniai gyventojai pasidarė ne

tokie uolūs – daugelis jų nusivylė naciais ir nebenorėjo dar labiau nusikalsti. Aprioriškai galima būtų teigti, kad tik nedaugelis iš 1941 m. vasarą ir rudenį nacių įsakymus prieš žydus vykdžiusių provincijos vietovių lietuvių galėjo toliau vadovautis nacmečio pradžios motyvais bei pakenkti slepiamiems žydams ir jų gelbėtojams.

Virginijus Laucius rašė: „Žemaitijos kaimų žmonės, skaitydami gausiai platinamus hitlerininkų atsišaukimus, žinojo, jog gelbėdami žydus kartu su šeimomis atsiguls į tas pačias duobes.“<sup>109</sup> Manau, kad šis sakinyš pernelyg kategoriškas, nes Kelmės ir Vaiguvos valsčiuose buvo nedaug žmonių, galinčių slepiamus žydus išduoti vokiečių įstaigoms ar lietuvių policijai. Be to, neretai draugiško, kaimyniško bendravimo būta ir tarp žydus slėpusių žmonių bei policininkų. Nuo masinių žydų žudynių praėjus keliems mėnesiams dėl atsiradusio vidinio kaltės jausmo neliko motyvacijos išduoti išlikusių besislapstančių žydų. Asmenų, kurie antižydiškais veiksmais nusikalto 1941 m. vasarą, uolumą stabdė ir pavojus įskundimo atveju pakenkti gelbėtojų šeimai (su kuria neretai vienaip ar kitaip bendravo), ją pasmerkti kalėjimui ar net mirčiai. Mat informacija apie tokį skundiką provincijos miesteliuose beveik visada pasklisdavo tarp žmonių. Tad 1942–1944 m. pasikeitęs visuomenės požiūris į persekiojamus žydus taip pat padėjo jiems lengviau slapstytis, didino gelbėtojų skaičių ir tarpusavyje įvairiais ryšiais susijusius tų asmenų branduolius. Tai patvirtina ir žydus gelbėjusių kelmiškių istorijos. Iš lietuvių slepiamus žydų vaikus kartais tik paimdavo, o pačių gelbėtojų nebausdavo, jei vokiečių pareigūnai apie slėptus žydus nesužinodavo. Neretai patys policininkai ar jų viršininkas tiesiogiai ar per bendrus pažįstamus perspėdavo gelbėtojus dėl būsimų krūtų, kad tie spėtų paslėpti globojamus žydus kitur, pas kitus žmones. Pavyzdžiui,

Kelmės apylinkių Vlodo Petrošiaus šeimos, slėpusios keliolika žydų, neišdavė kitame to paties namo gale gyvenęs baltaraištis (turbūt pagalbinis policininkas) Levickas. Tačiau cituotame straipsnyje pateikiamas ir išimtinis nežmoniško poelgio atvejis: vienas iš išslapstytų žydų vaikų dirbo pas ūkininkus piemenuku, o pasibaigus ganiavai ūkio šeiminkai pakvietė policininkus, kad jie išsivežtų nebereikalingą piemenį. Policininkai buvo pasodinti prie vaisių stalo, o vaikas, kad nepabėgtų, pririštas prie medžio ir net nuautas pasakius: „Tave vis tiek tuojau sušaudys.“<sup>110</sup> Nacių okupacijos pabaigos nesulaukė ir 1941 m. nuo žudynių duobės išgelbėta (nustumta kažkokio vyro) Kelmės gimnazijos absolventė Taiba Bakštaitė. Pasak Z. Kuprienės, „1941 m. liepos mėn. 30 d. ji atėjo pas mane ir šaukė iš skausmo, plėšė rūbus, bučiavo motinos batukus. Tėvai ir giminės buvo sušaudyti. (...) Atrodo, kad ji buvo apsistojusi pas advokatą Atkočaitį“, – rašė atsiminimuose jos mokyklos draugė lietuvė<sup>111</sup>. Paskui žydaite išvažiavo pas giminaičius į Varnius (Telšių aps.). Šviesiai nusidažiusi juodus plaukus ir gavusi fiktyvius asmens dokumentus, kažkur įsidarbino. Kad galėtų rinkti nacius inkriminuojančią medžiagą, net buvo užmezgusi pažintį su vokiečių karininku. Tačiau vėliau buvo susekta ir nužudyta<sup>112</sup>.

Kelmėje ir visame valsčiuje buvo daug žmonių, padėjusių po žudynių išlikusiems vietos žydams sulaukti nacių okupacijos pabaigos. Mieste Kražių gatvėje gyvenusios Grišaitė ir Blonskaitė slėpė žydaite, kuriai buvo duotas krikščioniškas Teresės vardas. Tarp išsigelbėjusių per nacių okupaciją žydų tautybės Kelmės gimnazistų buvo Mirija Javnaitė (po karo dirbo Šiaulių ligoninėje), išslapstytas ir jaunuolis Šaferis<sup>113</sup>.

Visuomenei žinomos kelmiškių brolio ir sesers Icchoko ir Janinos Merų išgelbėjimo istorijos, pateiktos Valstybinio Vilniaus Gano žydų muziejaus interneto svetainėje. Tų

dar vaikais 1941–1944 m. buvusių žydukų gelbėtojų (Michalinos Legantienės, Petronėlės ir Adomo Urbelių, Zofijos Stankienės, Bronislavos, Juozo ir Petro Dainauskų ir kt.) pavardės žinomos ne tik Lietuvoje, kur kai kurie iš jų buvo apdovanoti Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi (gelbėtojams mirus anksčiau, apdovanojimą atsiėmė jų artimieji). Izraelyje daliai gelbėtojų suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas. Vėliau žinomu rašytoju tapęs Icchokas Meras skaudžius karo metų vaikystės išgyvenimus aprašė savo pirmojoje knygoje „Geltonas lopus“<sup>114</sup>. Dvi Kelmės žydaitės Krubelnikaitės už savo išgelbėjimą labiausiai buvo dėkingos Elenai Kaušaitėi. Daugeliui žydų padėjo, juos slėpė ir išgelbėjo Biliškiukų kaimo ūkininkai Meškauskai. Deja, žydų gelbėtojų šeimą 1951 m. ištrėmė į Sibirą, ten Antanas Meškauskas mirė<sup>115</sup>.

Žinoma, kad iš Vaiguvos žydų bendruomenės išsigelbėjo dvi merginos – Felė Zaksaitė ir jos pusseserė Frida Niselevičiūtė. Per nacetį jas globojo Vlados ir Antano Šimkų, Cecilijos ir Kazimiero Sutkų šeimos, Stefanija Šileikienė ir kiti žmonės<sup>116</sup>. Žydų tautybės vaikai buvo slepiami Vaiguvos vaikų prieglaudoje. Čia juos užregistruodavo kaip lietuvius. Iš kunigų buvo gaunami tam reikalingi gimimo metrikai. Yra F. Bortkevičienės liudijimas, kad Užgirių dvarvietės sodyboje (Vaiguvos vls.) šešis žydus slapstė ir globojo Stefanija Janavičiūtė-Šileikienė<sup>117</sup>. Kaime prie Vaiguvos buvo paslėptas ir Šiaulių dažų fabrikos „Star“ buvusio savininko, su šeima kalinto Šiaulių gete, devynmetis sūnus<sup>118</sup>. Keliose Vaiguvos valsčiaus vietovėse buvo priglauti dar keli žydų vaikai, rizikingais būdais išvesti iš Šiaulių geto ir išgabenti į saugesnes vietas. Jas vaikai pasiekdavo per kelias tarpines slapstymo vietas ir buvo glojami daugelio žmonių. Sofija Lukauskaitė-Jasaitienė savo pranešime nurodė, kad vienas iš išgelbėtų geto vaikų, jam parūpinus pamestinuko nežydo dokumentus, žiemą

arklių traukiamomis rogėmis buvo išvežtas į Vaiguvos vaikų prieglaudą<sup>119</sup>. Apie tą vaikų prieglaudą rašė Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotoja Viktorija Sakaitė: „Verta prisiminti katalikų prieglaudą Vaiguvoje, kuriai vadovavo Marija Rusteikaitė. Čia rado prieglobstį 15 žydų iš Kauno ir Šiaulių geto (...). M. Rusteikaitė buvo pasiturinti moteris, ji įsteigė prieglaudą savo lėšomis. Žydes ir jų vaikus slėpė kaip krikščionė, neprašydama jokio atlygio. Moterims ji parūpino fiktyvius pasus, vaikams – krikšto metrikus.“<sup>120</sup> Vaiguvos valsčiaus Bitikų kaime Celina Bartkevičienė slėpė ir maitino septynis žydus<sup>121</sup>.

Kelmės ir Vaiguvos valsčiai buvo laikina slėpimosi vieta kai kuriems iš kitų vietovių atgabentiems slepiamiems žydams, kol juos paslėpdavo kituose valsčiuose ar apskrityse. Antai 1943 m. rudenį prie Kelmės miesto gyvenanti moteris buvo priglaudusi iš Šiaulių geto išvestą buvusį pirklių Nataną Kacą su artimaisiais, kol juos gelbstintis lietuvis išsivežė į savo namus prie Rietavo (Telšių aps.)<sup>122</sup>. Iš Naudvario kaime (prie pat Kelmės) gyvenusių Šapirų šeimos gyvi likę vaikai Dora ir Josefas buvo slapstomi Kelmėje pas Stanislavą Damanskaitę, vėliau – pas daugelį kitų žmonių prie Kelmės, Liolių, Vaiguvos<sup>123</sup>.

Kai kurie žydai atsisakydavo pagalbos ir nepriimdavo siūlymo paslėpti net gresiant mirčiai. Štai Vaiguvoje išsigelbėjusios Zaksaitės brolis Davidas buvo ne itin stropiai saugomas, bet atsisakė eiti su paslėpti siūliusia gydytojo Šileikos žmona<sup>124</sup>. Nepasinaudojo galima gelbėtojų parama ir Kelmės geto, kuris nebuvo aklinau izoliuotas kaip Nėmakščiuose, kaliniai. Jiems rabinas pernelyg dažnai rezignuotai kalbėjęs apie Dievo valią, taip savo tautiečiams įteigdamas mintį, kad gelbėtis nebūtina<sup>125</sup>. Tad Kelmės gete uždaryti žydai nepasinaudojo turėta galimybe išsigelbėti jei ne šimtams, tai bent kelioms dešimtims bendruomenės suaugusiųjų.



Kaip jau minėta, provincijoje buvo daugiau galimybių sėkmingai slėpti žydus ir mažiau rizikuoti patiems gelbėtojams. Todėl į Kelmės ir Vaiguvos valsčių kaimus ir miestelius bėgo gelbėtis žydai iš Šiaulių ir Kauno getų ir jų filialų – laikinųjų (darbo) stovyklų. Pavyzdžiui, 1943 m. iš Šiaulių geto atvežtiems 23 žydams išsislapstyti padėjo Kelmės katalikų parapijos klebonas A. Radzvilas, Palėpšų kaime gyvenantis girininkas J. Demskis ir daugelis kitų žmonių<sup>126</sup>. 1942–1944 m., nors visuomenės požiūris į žydų gelbėjimą buvo palankesnis, rizika pakliūti į nacių kalėjimą ar konclagerį (arba net būti iškart nužudytiems), net ir gyvenant šalia patikimų kaimynų, išliko didelė.

Tai tik keli žydų gelbėjimo faktai ir kelios žmonių, užsiėmusių humaniška, bet labai pavojinga veikla gelbstint savo bendrapiliečius nuo susidorojimo, pavardės. Pagalba nacių persekiojamiems žydams, jų gelbėjimas nuo gresiančios mirties nacių okupuotoje Lietuvoje – plati tema. Ji tebelaukia didesnio tyrėjų dėmesio. Kita vertus, tenka su apgailėstavimu konstatuoti, kad, anapilin išėjus liudytojams – savo išsigelbėjimo istorijos neaprašiusiems išgelbėtiems žydams ir pagalbą jiems teikusiems, juos slėpusiems gelbėtojams, – liko didžiulės spragos šioje labai svarbioje holokausto istoriografijos dalyje. Tačiau ir paminėti žydų gelbėjimo aptariamuose valsčiuose pavyzdžiai patvirtina istorikės Dalios Kuodytės mintį, jog „Lietuvoje žinomi žydų gelbėjimo atvejai neleidžia teigti, kad gelbėtojų buvo „keletas“ ar „mažai“, kaip teigiama ne vienoje knygoje, enciklopedijose ir pan.“<sup>127</sup>

## KITI KLAUSIMAI

Lieka neaišku, kuris nacių operatyvinis padalinys persekiojo ir žudė Kelmės ir Vaiguvos žydus. Kur buvo laikinoji to padalinio

buveinė – Šiauliuose, Raseiniuose ar kur kitur? Koks buvo su tais operatyvininkais bendradarbiavusių vokiečių karinių struktūrų ir nacių okupacinės civilinės valdžios vaidmuo persekiojant ir žudant žydus? Kieno įsakymu ar leidimu Kelmės geto žydus kankino *vermacht* kareiviai? Beveik nieko nežinoma apie getą Kelmės dvare prižiūrėjusį vokiečių komendantą. Pagaliau svarbu ir kokia buvo lietuvių laikinosios, o paskui – ir nacių patvirtintos vietos savivaldos (apskritis ir valsčiaus lygio) pareigūnų kaltės dalis vykdant nukreiptus prieš žydus nacių nurodymus. Dar nepavyko aptikti žinių apie žydo F. Kafemano, kuris XIX a. pabaigoje valdė 200 ha Gaštynų dvarą (6 km nuo Kelmės)<sup>128</sup>, palikuonio (turbūt sūnaus) vaidmenį 1941 m. vasaros įvykiuose. Mat šis asmuo (be vardo) buvo įrašytas į Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudarytą „Melamedo sąrašą“ tarp Raseinių apskrities nusikaltėlių, dalyvavusių vykdant holokausto veiksmus. Vėliau tas Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudarytas sąrašas, sulaukęs neigiamų vertinimų Lietuvoje, iš asociacijos interneto svetainės buvo pašalintas. Iš baudžiamųjų bylų neaišku, kai kurių nusikaltėlių, patekusių į nacių pinkles veiksmuose prieš žydus, vaidmuo. Kadangi bylos buvo falsifikuojamos, ir dabar nežinia, kas iš kai kurių nacių talkininkų buvo žydų žudikai, kas tik atliko sargybinių funkcijas prie geto, varant žydus į darbus ar konvojuojant į egzekucijos vietą, o ką holokausto nusi-kaltėliais padarė kontržvalgybos „Smerš“, NKVD, NKGB (MGB) tardytojai. Tarp neatsakytų klausimų – ir masinių žudynių vietoje prie Kelmės bei kitur nužudytų žydų skaičius, ir kitos statistikos problemos. Be to, dėl ribotos apimties straipsnyje nebuvo galima pateikti daugiau holokausto Kelmės ir Vaiguvos valsčiuose faktų ir jų vertinimų. Kita vertus, be vokiečių civilinės valdžios, operatyvinių grupių, *vermacht* komen-

dantūrų veiklos ir žinybinių ar bendrojo pobūdžio susirašinėjimo dokumentų, esančių užsienio šalių archyvuose, bus sunku atsakyti į tyrimo metu atsiradusius klausimus, patvirtinti ar paneigti kilusias holokausto vyksmo Žemaitijoje arba kitame didesniame ar mažesniame Lietuvos areale prielaidas. O aptikti nauji šaltiniai ir patikimi faktai leis geriau atskleisti Lietuvos žydų tragedijos ypatumus Vidurio ir Rytų Europos holokausto istorijos kontekste, įgauti atsakymus iš knygos į knygą perrašomų abejotinų faktų ir vertinimo stereotipų, padės atskleisti žydų bendruomenių sunaikinimo aplinkybes tose vietovėse, valsčiuose ir apskrityse, apie kurias mūsų valstybės archyvuose išliko mažai medžiagos.

## IŠVADOS

1941 m. birželio 23–24 d. Kelmėje būta antisovietinio Birželio sukilimo apraiškų. Nemažai abiejų valsčių vyrų, daugiausia buvusių Šaulių sąjungos narių, pradėjo telktis į sukilėlių (savarankių apsauginių) būrius ir grupes (valstybės ir žmonių turtui saugoti, raudonarmiečiams sulaikyti ir nunginkluoti ir kt.) iki vermachtui įžengiant į minimas vietas. Daug Kelmės žydų namų sudegė 1941 m. birželio 24 d., kai miestą padegė atsitraukiantys raudonarmiečiai. Vadovaudamiesi tuo pačiu savo vadovybės įsakymu, jie sudegino ir Kražių miestelį. Todėl Kelmės miesto žydų bendruomenė daugiau kaip mėnesį buvo išsklaidyta keliose vietose, šimtai glaudėsi buvusiuose žydų ūkiuose, iš kurių penki virto stovyklomis (mažaisiais getais). Pagrindinis getas, kurio komendantas buvo vokiečių, veikė Kelmės dvare. Iš pradžių jame daugiausia buvo kalinami vyrai. Juos kankino ir iš jų tyčiojosi ne tik antisemitizmo pasižymėję nacių talkininkai lietuviai, bet ir kurį laiką Kel-

mėje stovėjusio nedidelio vokiečių dalinio kareiviai.

Naciai žydus diskriminavo, rengė jų žudynes ir žudė veikdami slapta. Jie stengėsi maskuoti savo pareigūnų ir profesionalių žudikų vokiečių dalyvavimą veiksmuose prieš žydus. Daugelis Kelmės valsčiaus žydų buvo išžudyti per pirmąją masinę 1941 m. liepos 29 d. egzekuciją. Rugsėjo 22 d. (tą dieną vyko ir kaimyninių Nemakščių ir Viduklės žydų skerdynės) naciai įvykdė antrą masinę egzekuciją, per kurią taip pat sušaudė iš Vaiguvos pastotėmis suvežtus apie 70 žydų vyrų ir moterų. Straipsnio autoriaus vertinimu, ta žudynių vieta tapo 1250–1300 abiejų valsčių žydų kapu. 1941 m. Kelmės žydai po kelis ar pavieniui buvo šaudomi ir Kelmės žydų kapinėse, Aukšmiškio miške ir kitur. 1941 m. spalio 2 d. abiejų valsčių žydų nužudyta Žagarėje (Šiaulių aps.). Žydams diskriminuoti, izoliuoti nuo kitų tautybių žmonių, jiems konvojuoti į prievartos darbus ir žudynių vietą bei pačiai egzekucijai vykdyti nacių pareigūnai stengėsi panaudoti vietos vyrus. Tai naciams iš dalies pavyko. Buvo lietuvių (vadinamų baltaraiščiais, pagalbiniais policininkais ir pan.), kurie dalyvavo ne tik pradiniuose holokausto etapuose kaip žydų sargybiniai, bet ir šaudė buvusius savo kaimynus žydus. Tam tikras organizacines funkcijas naciai primetė ir 1941 m. vasarą veikusiai valsčių laikinajai savivaldai ir policijai.

Nemažai Kelmės žydų, išvengusių 1941 m. žudynių, sulaukė nacių okupacijos pabaigos. Tai buvo įmanoma padedant juos slėpusiems ir kitaip gelbėjusiems lietuviams, kurie nepaisė už tokią veiklą grėsusio kalėjimo, konclagerio ar net mirties bausmės. Iš Vaiguvos žydų per nacių okupaciją išsislaps-tė, atrodo, tik dvi merginos. Neabejotinai galima teigti, kad žydų gelbėtojų buvo kur kas daugiau nei asmenų, padėjusių naciams vykdyti holokaustą.

## Nuorodos

<sup>1</sup> Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (W. Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės ataskaitą, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 20.

<sup>2</sup> S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis)“, *ibid.*, 2010, Nr. 1(27), p. 69; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, *ibid.*, Nr. 2(28), p. 31.

<sup>3</sup> *Kelmės kraštas*, Vilnius, 1997.

<sup>4</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, Tel Aviv, 1993.

<sup>5</sup> *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 119; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 422; *Tarybinė lietuviškoji enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1986, p. 289; *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston, 1957, p. 345; *Mūsų Lietuva*, d. 4, Vilnius, 1991, p. 525–528.

<sup>6</sup> *Ibid.*, p. 534.

<sup>7</sup> *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 9, Vilnius, 2006, p. 714.

<sup>8</sup> *Mass Murder Sites and Dates*, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainė.

<sup>9</sup> 1765 m. žydų kahalų surašymas, Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. SA, b. 3738, l. 177–181; 1784 m. žydų kahalų surašymas, *ibid.*, b. 3754, l. 507–508.

<sup>10</sup> D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 27.

<sup>11</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 3–8.

<sup>12</sup> *Ibid.*, p. 1.

<sup>13</sup> Mikalinos Lukonienės (g. 1917 m.) atsiminimai, užrašyti V. Lukono 2003 m., Kelmės krašto muziejus (toliau – KKM).

<sup>14</sup> Zofijos Kuprienės atsiminimai (1981 m. sausio 16 d. laiškas, atrodo, rašytas Vaclovui Rimkui), *ibid.*

<sup>15</sup> Raseinių aps. viršininko 1936 m. birželio 20 d. raštas Švietimo ministerijos Kultūros reikalų departamentui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 391, ap. 4, b. 604, l. 220.

<sup>16</sup> Kelmės vls. savivaldybės 1937 m. vasario 24 d. raštas Raseinių aps. valdybai, *ibid.*, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 162.

<sup>17</sup> 1939–1940 m. m. pradžios mokyklų lankymo apyskaitos, *ibid.*, f. 391, ap. 3, b. 1746, l. 29, 85, 87, 206, 236.

<sup>18</sup> Kelmės progimnazijos 1938 m. apyskaita (1938 m. pabaiga), *ibid.*, ap. 2, b. 2554, l. 5–9.

<sup>19</sup> *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 91.

<sup>20</sup> Kelmės vls. savivaldybės 1937 m. vasario 24 d. raštas Raseinių aps. valdybai, LCVA, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 162.

<sup>21</sup> *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, p. 345.

<sup>22</sup> D. Levin, *op. cit.*, p. 149.

<sup>23</sup> Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>24</sup> Min. M. Lukonienės atsiminimai.

<sup>25</sup> A. Žemecko 1948 m. balandžio 15 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 30; Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus interneto svetainė, <http://www.jmuseum.lt>; *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 18–21.

<sup>26</sup> *Ibid.*, p. 15–20, 74–121; min. Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>27</sup> Vytauto Piktornos (g. 1930 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2011 m.; min. M. Lukonienės ir Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>28</sup> *Ibid.*

<sup>29</sup> *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, p. 345.

<sup>30</sup> Šiaulių aps. valdybos 1937 m. gruodžio 17 d. posėdžio protokolo ištrauka, LCVA, f. 862, ap. 1, b. 3584, l. 5.

<sup>31</sup> Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro S. Leono 1939 m. sausio 10 d. įsakymo nuorašas, *ibid.*, l. 11.

<sup>32</sup> Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. spalio 22 d. įsakas dėl panaikinto Šiaulių apskrities Vaiguvos valsčiaus atkūrimo, *ibid.*, l. 71.

<sup>33</sup> 1765 m. žydų kahalų surašymas, LVIA, f. SA, b. 3738, l. 192; 1784 m. žydų kahalų surašymas, *ibid.*, b. 3754, l. 511.

<sup>34</sup> *Kelmės kraštas*, p. 330.

<sup>35</sup> A. Eidintas, „Vaiguviškės Z. Zaksaitės iš(si)gelbėjimo istorija“, <http://www.lrytas.lt>.

<sup>36</sup> *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, p. 93, 339.

<sup>37</sup> A. Eidintas, *op. cit.*; *Mass Murder Sites and Dates*.

<sup>38</sup> 1939–1940 m. m. Vaiguvos pradžios mokyklų

lankymo apyskaita, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 1750, l. 14.

<sup>39</sup> V. Nartautas, „Nuvertę ponų jungą...“, *Komunistinis žodis*, 1985, liepos 18; *Kelmės kraštas*, p. 136.

<sup>40</sup> V. Gurskis, „Kelmės pagrindininkai“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 19, Kaunas, 1996, p. 175.

<sup>41</sup> D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, p. 149.

<sup>42</sup> A. Eidintas, op. cit.

<sup>43</sup> 1940–1941 m. m. Raseinių aps. pradžios mokyklų mokytojų sąrašas, LCVA, f. 391, ap. 6, b. 502, l. 77.

<sup>44</sup> Zofijos Kančiauskaitės-Kuprienės atsiminimai, rašyti 1965 m., KKM.

<sup>45</sup> V. Gurskis, op. cit., p. 174–175.

<sup>46</sup> *1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai*, t. 1, Vilnius, 1993, p. 330–355; *Bičiulis*, 1991, rugsėjo 18, 21.

<sup>47</sup> J. Vadeikis, „Siaubinga vasara“, *Komunistinis žodis*, 1957, birželio 15.

<sup>48</sup> V. Gurskis, op. cit., p. 175.

<sup>49</sup> Min. V. Pikturnos atsiminimai.

<sup>50</sup> *Lietuvių enciklopedija*, t. 37, Boston, 1985, p. 281.

<sup>51</sup> Min. V. Pikturnos atsiminimai.

<sup>52</sup> A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupantų replėse: 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 114; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 165.

<sup>53</sup> Tautinės darbo apsaugos nuostatai (1941 m. kovo 29 d.), LCVA, f. 1398, ap. 1, b. 1, l. 99–101.

<sup>54</sup> *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61, 276; Eltos fondas, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Retų spaudinių skyrius, f. 222, b. 1754, l. 5–14; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 37.

<sup>55</sup> S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 36–38.

<sup>56</sup> *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61, 276.

<sup>57</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>58</sup> P. Meškausko 1945 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27740, l. 11.

<sup>59</sup> 1941 m. policijos raportai (Raseinių apskritis, p. 81), LGGRTC Vardyno skyrius.

<sup>60</sup> Ibid.

<sup>61</sup> *Lietuvių enciklopedija*, t. 37, p. 281.

<sup>62</sup> P. Meškausko 1945 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27740, l. 11.

<sup>63</sup> V. Gurskis, op. cit., p. 175.

<sup>64</sup> Min. V. Pikturnos atsiminimai.

<sup>65</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>66</sup> M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

<sup>67</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 112.

<sup>68</sup> Ibid., p. 52; Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>69</sup> Pašvitinio vls. savivaldybės 1941 m. liepos 3 d. raštas Šiaulių aps. viršininkui, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 9, l. 5.

<sup>70</sup> P. Sutulos 1946 m. sausio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30691/3, l. 13.

<sup>71</sup> Vaiguvo vls. savivaldybės 1941 m. liepos 14 d. pareiškimas Šiaulių aps. viršininkui, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 9, l. 12.

<sup>72</sup> Ibid.; J. Armalio 1946 m. gegužės 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30691/3, l. 38.

<sup>73</sup> <http://www.jmuseum.lt>; *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 52.

<sup>74</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>75</sup> M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

<sup>76</sup> P. Marcinkaus 1944 m. spalio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-15303, l. 52–53.

<sup>77</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 66.

<sup>78</sup> Ibid., p. 70.

<sup>79</sup> S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 43–44.

<sup>80</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 69.

<sup>81</sup> M. Jakubaičio, P. Marcinkaus ir kitų asmenų parodymai.

<sup>82</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 46.

<sup>83</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>84</sup> M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 734/3, l. 10.

<sup>85</sup> Ibid.

<sup>86</sup> J. Mongirdo 1948 m. kovo 18 d. ir V. Mongirdo 1948 m. gegužės 31 d. apklausų protokoliai, ibid., b. 9594/3, l. 3, 44.

<sup>87</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>88</sup> K. Stonio 1946 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22516/3, l. 11.

<sup>89</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>90</sup> A. Žemecko 1948 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 20.

<sup>91</sup> Min. A. Žemecko, M. Jakubaičio ir kitų asmenų parodymai.

<sup>92</sup> *Kelme – an Uprooted Tree (Lithuania)*, p. 83.

<sup>93</sup> A. Žemecko 1948 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9594/3, l. 13–19.

<sup>94</sup> M. Jakubaičio 1945 m. balandžio 13 d. ir

A. Žemecko 1948 m. balandžio 3 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 734/3, l. 11; b. 9594/3, l. 19–20.

<sup>95</sup> *Ibid.*, l. 19.

<sup>96</sup> *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

<sup>97</sup> V. Piktornos informacija.

<sup>98</sup> M. Šafiro 1947 m. birželio 16 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15303, l. 204.

<sup>99</sup> <http://www.jmuseum.lt>.

<sup>100</sup> Įvairūs šaltiniai.

<sup>101</sup> A. Eidintas, *op. cit.*; A. Jokšo 1951 m. kovo 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23082/3, l. 65.

<sup>102</sup> *Ibid.*

<sup>103</sup> K. Stonio 1946 m. kovo 10 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 22516/3, l. 11.

<sup>104</sup> P. Sutulos 1946 m. sausio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30691/3, l. 20; J. Armalio 1946 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 40.

<sup>105</sup> K. Lenciaus 1945 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 31296/3, l. 15.

<sup>106</sup> P. Kasparo 1945 m. sausio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31.

<sup>107</sup> *Kelmės kraštas*, p. 334; A. Eidintas, *op. cit.*

<sup>108</sup> S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 237.

<sup>109</sup> V. Laucius, „Tave vis tiek tuojau sušaudys“, *Kalvotoji Žemaitija*, 1995, rugsėjo 5.

<sup>110</sup> *Ibid.*

<sup>111</sup> Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>112</sup> *Ibid.*

<sup>113</sup> Min. Z. Kuprienės atsiminimai.

<sup>114</sup> <http://www.jmuseum.lt>.

<sup>115</sup> *Ibid.*

<sup>116</sup> *Ibid.*; A. Eidintas, *op. cit.*

<sup>117</sup> *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 2001, p. 166.

<sup>118</sup> *Ibid.*, p. 200.

<sup>119</sup> *Ibid.*, p. 199.

<sup>120</sup> V. Sakaitė, „Žydų gelbėjimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 89.

<sup>121</sup> „Ekspوناتai pasakoja apie kovas“, *Tiesa*, 1965, sausio 17.

<sup>122</sup> A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 179.

<sup>123</sup> <http://www.jmuseum.lt>.

<sup>124</sup> A. Eidintas, „Vaiguviškės Z. Zaksaitės iš(si)gelbėjimo istorija“.

<sup>125</sup> Min. V. Piktornos atsiminimai.

<sup>126</sup> *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, p. 206–207.

<sup>127</sup> *Ibid.*, p. 30.

<sup>128</sup> Žydai Kelmėje, <http://www.jggimnazija.lm/lt/zydai/kelme>.

Gauta 2011 03 16  
Lietuvos gyventojų genocido ir  
rezistencijos tyrimo centras,  
Didžioji g. 17/1, Vilnius

## Stanislovas Buchaveckas

### KELMĖ AND VAIGUVA JEWISH COMMUNITIES AND THEIR PERISHING IN 1941

#### Summary

It is believed that Jews settled in Kelmė in the 15th century and in Vaiguva in the 18th century. In 1897, 2,710 of the 3,914 residents of Kelmė were Jews. In the 20th century, the Kelmė Jewish community shrank, but the town continued to remain an important centre of Jewish (Litvak) culture. In 1937, 1,302 of the 3,599 residents of the town were Jews. The town had a rabbinical school and five synagogues and houses of worship. Prior to the Germany-USSR war, Kelmė (Raseiniai County) may have had approximately 1,350 Jews, while there were over 1,400 Jews in the entire volost, in which a number of Jews were engaged in agriculture. Over the years in the 20th century, the number of Jews

living in Vaiguva (Šiauliai County) decreased from 137 (in 1923) to 90–100 (in 1940). Bolshevik-implemented nationalisation and other 'socialist reforms' undertaken during the Soviet occupation in 1940–1941 caused great suffering not only for Lithuanians but for Jews as well. Jews were particularly offended by the Bolshevik interference in spiritual matters connected with synagogues and teaching at private schools.

At the beginning of the Germany-USSR war, numerous males joined rebel (independent guardsmen) groups (intended to protect state and private property, detain and disarm Red Army soldiers, etc.) until the Wehrmacht

entered both volosts (it entered Kelmė on 25 June). Archive materials shows that the rebels began to be called partisans only later, and it seems that this name was given to them by the Nazis who occupied Lithuania. In this manner, the Nazis unified the names of groups of Lithuanians who were fighting against the failing Bolshevik rule.

A number of Jews' houses in Kelmė were burned down on 24 June 1941, when the town was set on fire by retreating Red Army troops (they also burned the town of Kražiai). This is why the Jewish community of the town was dispersed in several locations for more than a month. Hundreds of people found asylum on former Jewish farms, five of which were turned into camps (minor ghettos). The main ghetto commanded by a German officer was arranged on the Kelmė estate.

Most Jews of Kelmė Volost were massacred 0.5 km away from Kelmė estate (and ghetto) during two mass executions: on 29 July (most executors were Germans) and on 22 August (most executors were Lithuanians). About 70 Vaiguva Jews were also shot during these executions. The place of the executions became the grave for 1,250 to 1,300 Jews from both volosts. Shooting of small groups or individual Jews was also carried out in the Kelmė Jewish cemetery, in the forest of Aukšmiškis, and in other locations. Jews from both volosts were also executed on 2 October 1941 in Žagarė (Šiauliai County).

The Nazis discriminated against Jews, isolated them, and killed them while trying to mask the involvement of their officers – professional German murderers – by attracting local men. To a certain extent, the Nazis did succeed in this. There were some Lithuanians (the so-called White Armbands, auxiliary police officers, etc.) who were

not only involved in the initial stages of the Holocaust as guardsmen but who also took part in the shooting of their former Jewish neighbours. The Nazis also assigned certain organisational functions associated with the Holocaust to the temporary volost governments and police that operated in the summer of 1941. The Nazis turned Lithuania (as well as Latvia) into a testing field where the 'technologies' of mass executions were tested (prior to that, the Nazis were satisfied with Jews suffering in ghettos, occasional executions, and pogroms).

A number of Kelmė Jews who escaped the 1941 executions survived to the end of the Nazi occupation. This was possible thanks to Lithuanians who hid Jews or provided them with other assistance and who did not fear imprisonment, concentration camps, or even the death penalty imposed for such activities. It seems that, of Vaiguva Jews, only two girls survived the Nazi occupation.

Many unanswered questions remain. It is not clear what special Nazi squads persecuted and executed the Jews of Kelmė and Vaiguva. What was the role in this of the German military and occupying civil authorities? Who passed the order or gave permission to Wehrmacht soldiers to torture the Jews in the Kelmė ghetto? What was the share of guilt of the Lithuanian provisional and later Nazi-approved local governments (of county and volost levels) in the execution of Nazi orders directed against Jews? To answer these questions, we need to analyse the documents and correspondence of German civil authorities, intelligence groups, Wehrmacht commandant offices and departments, as well as general documents which are available in foreign archives.

## 1943 m. balandžio 5 d. „visos Lietuvos“ konferencija: lietuvių politinis elitas kolaboravimo ir pasipriešinimo kryžkelėje

*Straipsnyje nušviečiama iki šiol istoriografijoje beveik nežinoma, netyrinėta problematika, susijusi su 1943 m. balandžio mėn., po nesėkmės formuojant SS legioną Lietuvoje, sušaukta vadinamąja „Lietuvių konferencija“. Remiantis autentiškais archyviniais šaltiniais, siekiama nuosekliai atskleisti šią konferenciją kaip įdomų, prieštarų, nevienareikšmiškai vertintą nacių Vokietijos okupuotos Lietuvos politinio gyvenimo įvykį – jo prielaidas, priežastis ir aplinkybes, sumanymą ir įgyvendinimą, sudėtingą eigą, priimtus sprendimus, parodyti, kaip reiškėsi kolaboravimo ir pasipriešinimo idėjos, kaip lietuvių politinis elitas siekė Lietuvos valstybingumo, sušvelninti okupacinį režimą ir kitų politinių tikslų bei kurie buvo konferencijos padariniai tolesniems Lietuvos politinio gyvenimo procesams.*

### ĮVADAS

1943 m. balandžio 5 d. Kaune įvyko vadinamoji „visos Lietuvos“ atstovų konferencija, istorinėje literatūroje dažniausiai žinoma kaip „Lietuvių konferencija“. Jos sušaukimą lėmė išorės ir okupuotos Lietuvos vidaus gyvenimo veiksniai: Vokietijos katastrofa prie Stalingrado, nesėkmė steigiant Lietuvoje SS legioną (platesne prasme tai buvo lietuvių tautos pasipriešinimo „visuotinei mobilizacijai“ aktas), po kurios vokiečiai pradėjo rep-

resijas prieš lietuvių inteligentiją. Abiem pusėms – okupantams vokiečiams ir lietuvių visuomenės elitui – teko ieškoti išeities iš susidariusios konfliktinės, krizinės padėties, konstruoti pašlijusius tarpusavio santykius. Į pirmą planą iškilo lietuvių tautos dalyvavimo kare (paklusti ar priešintis įvairioms, pirmiausia karinėms, mobilizacijoms), lietuvių tautos politinių teisių, Lietuvos suverenumo ir kiti aktualūs klausimai.

1943 m. balandžio mėn. konferencija Lietuvos visuomenėje iš pat pradžių sulaukė prieštarų vertinimų. Kai kas joje įžvelgė panašumų į 1917 m. rugsėjo mėn. sušauktą Vilniaus konferenciją ir joje išrinktą Lietuvos Tarybą, vėliau paskelbusią Lietuvos valstybės atkūrimo aktą. Antinacinių pasipriešinimo jėgų vertinimu, ji buvo „antrasis okupacinis Lietuvos seimas“, okupantų vokiečių sušauktas lietuvių tautos politinei valiai klastoti, tolygus sovietiniam 1940 m. „Liaudies seimui“ (t. y. pirmajam okupaciniam seimui).

Nors istoriografijoje „Lietuvių konferencija“ dažnai minima kaip nemažo atgarsio sulaukęs politinis vokiečių okupacijos įvykis, jos istorijos klausimai iki šiol nėra išsamiau tyrinėti. Sovietinei istoriografijai dėl savo panašumo į 1940 m. „Liaudies seimo“ politinį spektaklį konferencija buvo politiškai nepatogus įvykis. Todėl sovietiniai autoriai į ją žvelgė siauru „buržuazinių nacionalistų“ bendradarbiavimo (kolaboravimo) su

vokiečiais aspektu, pabrėžė jos antisovietinę esmę, dėmesį telkė į konferencijos priimtas „antitarybines“ rezoliucijas<sup>1</sup>.

Konferencijos istorijos klausimai nušviečiami išėivijos veikėjų – Stasio Raštikio, Juozo Brazaičio (Ambrazevičiaus), Jono Matulionio ir kitų autorių – įvairaus pobūdžio darbuose – atsiminimuose, dokumentų publikacijose<sup>2</sup>. Šie darbai kur kas objektyvesni, tačiau juose galima išvelgti tendencijas sureikšminti rezistencinių procesų raišką konferencijoje, kai kuriuos su ja susijusius įvykius, jų aspektus ir niuansus pateikti sau palankioje šviesoje, nutylėti savo vaidmenį ir ano meto požiūrį. Išėivijos autoriai rašė remdamiesi savo atsiminimais ar naudojosi ne visada gerai informuotais, tikroviškai istorines realijas atspindėjusiais šaltiniais. Todėl juose pasitaiko įvairių netikslumų, abejotinų, net ir klaidingų faktų, nepagrįstų vertinimų.

Kai kurie konferencijos istorijos klausimai nušviesti nepriklausomos Lietuvos istorikų (Reginos Laukaitytės, Vyginto Broniaus Pšibilskio, Mečislovo Treinio) darbuose, skirtuose karo ir vokiečių okupacijos istorijos tematikai, rezistencijos, visuomenės ir kultūros veikėjų biografijose<sup>3</sup>.

Iš paskelbtų 1943 m. „Lietuvių konferencijos“ istorijos šaltinių istoriografijoje gerai žinomos jos oficialiai priimtos rezoliucijos, kurios išliko ir Lietuvos archyvuose<sup>4</sup>.

Vienas iš svarbiausių archyvinių šaltinių konferencijos istorijai nušviesti yra Lietuvos pirmojo generalinio tarėjo Petro Kubiliūno vyriausiojo patarėjo rašytas oficialus konferencijos protokolas<sup>5</sup> (iki šiol ši dokumentą tyrinėjo bene tik istorikė R. Laukaitytė). Iš protokolo matyti, kad prie jo turėjo būti parengtas visas pluoštas priedų (net 21)<sup>6</sup>. Deja, jų prie protokolo nėra ir apskritai nepavyko aptikti Lietuvos archyvuose. Jie arba neišliko, arba galbūt apskritai nebuvo parengti.

Nemažai įvairaus pobūdžio dokumentų, nušviečiančių konferenciją, saugoma įvairiuose Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fonduose<sup>7</sup>.

1943 m. konferencijos dalyvius kaip dalyvavusius priimant „antisovietinius nutarimus“ persekiojo ir represavo sovietinis saugumas (KGB). Todėl KGB konferencijos dalyviams iškeltose baudžiamosiose bylose galima rasti vertingų faktų, duomenų ir liudijimų, netgi originalių konferencijos dokumentų, kurie į jas pateko kaip daiktiniai įrodymai<sup>8</sup>. Vertingos informacijos galima rasti nacių okupacijos metais lietuvių nacionalinio pagrindžio leistoje nelegalioje spaudoje.

## KONFERENCIJOS SUMANYMAS IR JOS SUŠAUKIMO PARENGIAMIEJI DARBAI

1943 m. vasario 24–27 d. „Ateities“ laikraštyje buvo paskelbti Ostlando reichskomisarro Hinricho Lohse's, Lietuvos generalinio komisaro Adriano Theodoro von Rentelno, Lietuvos vyriausiojo karo lauko komendantto Emilio Justo, SS ir policijos vado Lietuvoje Luciano Wysockio atsišaukimai į lietuvius, raginantys juos stoti į SS lietuvių legioną. Tačiau lietuviai į SS legioną nesiregistravo, ir vokiečiai, nepraėjus nė mėnesiui, kovo 17 d. toje pačioje „Ateityje“ paskelbė, kad nuo SS „lietuvių legiono steigimo atsisakoma“, o dėl jo steigimo nesėkmės apkaltino Lietuvos inteligentiją ir griebėsi prieš ją istoriografijoje gerai žinomų represijų (uždarė Lietuvos aukštąsias mokyklas, suėmė ir į Štuthofo koncentracijos stovyklą išsiuntė 46 žymesnius Lietuvos visuomenės veikėjus).

Tai, kad okupuotoms Baltijos tautoms vokiečiai leido steigti Waffen-SS nacionalinius legionus (t. y. karinius, fronto, junginius), buvo nacių pakoreguotų politinių, rasinių



standartų ir nuostatų rezultatas (iki tol jie leido steigti tik policinės paskirties formuotes). Nacių supratimu, šioms tautoms tai buvo didelė nuolaida, garbė ir privilegija.

Tuo tarpu besiformuojantis lietuvių nacionalinis antinacinis pagrindis iš esmės sutartinai ir griežtai neigiamai reagavo į užmačias formuoti SS legioną, jas vertino kaip neteisėtą, pavojingą tautos egzistencijai reiškinį, „užmaskuotos visuotinės mobilizacijos“ pradžia<sup>9</sup>. Be abejo, tai buvo Lietuvos visuomenėje stipriai pakitusio politinio požiūrio į Vokietiją atspindys.

Kartais nepagrįstai tvirtinama, kad, siekdami suformuoti SS lietuvių legioną, vokiečiai dėjo daug pastangų. Iš tikrųjų to nebuvo. Registracija į SS kariuomenę formaliai buvo savanoriška. Be minėtų aukštų vokiečių pareigūnų atsišaukimų, jokia kita agitacija nevykdyta. Net ir iš Lietuvos generalinių tarėjų nesugebėta išgauti viešo kolektyvinio pritarimo legiono steigimui. P. Kubiliūnas atsisakė pasirašyti vasario 27 d. atsišaukimą kartu su A. von Rentelnu, E. Justu ir L. Wysockiu<sup>10</sup>.

Susidūrę su visuotinai nepalankiu, net ir savo statytinių – generalinių tarėjų – neigiamu nusiteikimu, vokiečiai jau kovo 5 d. iš esmės atsisakė savo užmačių suformuoti SS lietuvių junginį. Tą dieną Lietuvos generalinis komisaras A. von Rentelnas pasiuntė savo pavaduotoją Carlą Nabersbergą pas Ostlando reichskomisarą H. Lohsę. Šis nežinojo, ką daryti. Iš Rygos apie „netvarką“ Lietuvoje pranešta reicho ministrui užimtoms Rytų sritims Alfredui Rosenbergui. Vermachto viršininkai Rygoje siūlė atsisakyti mobilizacijos Lietuvoje. Lietuvos generalinis komisaras A. von Rentelnas su tokiu pasiūlymu nesutiko ir reikalavo gelbėti vokiečių prestižą<sup>11</sup>.

Lietuviams, ypač inteligentams, iškilo vokiečių represijų grėsmė<sup>12</sup>. Be to, galėjo pasikeisti ir visa vokiečių okupacinė politika

Lietuvoje, kuri iki tol lietuviams (palyginti su kitomis Lietuvoje gyvenusiomis tautomis) buvo gana palanki.

Susidariusioje konfliktinėje, krizinėje situacijoje tiek lietuvių savivaldos administracijos atstovai (platesne prasme – lietuvių politinio elito dauguma), tiek ir kai kurie vokiečių okupacinio režimo pareigūnai pradėjo ieškoti išeities iš susidariusios padėties. Taigi galima sakyti, kad abipusiškai siekta išvengti atviro konflikto ir toliau eskaluoti konfrontaciją.

Palankus lietuviams generolas E. Justas kovo mėn. pradžioje kaip alternatyvą SS legionui iškėlė idėją steigti vadinamuosius lietuvių statybos (inžinerijos) batalionus (*Litauische Bauabteilung*). 1943 m. kovo 5 d. sušauktame generalinių tarėjų posėdyje P. Kubiliūnas šį jo pasiūlymą vertino kaip principinę ir esminę sąlygą ryšiams su vokiečiais palaikyti. Jo žodžiais, „šiandien mūsų [t. y. lietuvių. – R. Z.] būklė žymiai pablogėjo“, nes esą jau gauna teisę organizuoti Lietuvos mažumos (sentikiai rusai, lenkai)<sup>13</sup>. Jis siūlė pritariti E. Justo pasiūlymui ir padėti jam organizuoti statybos batalionus, kvietė generalinius tarėjus pasirašyti stoti į juos raginantį atsišaukimą. Vidaus reikalų generalinis tarėjas Juozas Narakas pareiškė, kad atsišaukimai padėties nepakeis, nes žmonės labai „susiagitavę“ ir nusistatę prieš vokiečius. Įdomiai samprotavo generalinis tarėjas Augustas Ramanauskas. Jo nuomone, padėti reikia gelbėti, vokiečiams „geriau aukoti kariuomenę negu inteligentus“, nes be jų esą ir kariuomenė vėliau bus sunaikinta.

Šiame kovo 5 d. generalinių tarėjų posėdyje darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas Jonas Paukštys iškėlė idėją sušaukti „Lietuvių konferenciją“. Jo žodžiais, reikia sušaukti konferenciją, sukviesti atstovus iš visų Lietuvos apskričių, jų „surašytas“, t. y. priimtas, atsišaukimas į Lietuvos visuomenę būsiąs reikšmingas dalykas<sup>14</sup>.

Nutarta, kad tokią konferenciją sušaukti būtina, į ją pakviesti po tris atstovus iš visų Lietuvos apskričių. Išimtis padaryta tik Kauno miestui – iš jo į konferenciją nutarta pakviesti šiuos asmenis: vyskupą Vincentą Brizgį, Praną Petraitį (Kauno kunigų seminarijos rektorius), Juozą Ambrazevičių, Zigmą Toliušį, Juozą Leimoną (katalikų veikėjas, buvęs „Pavasario“ sąjungos pirmininkas), prof. Juozą Krikščiūną, prof. Igną Končių, Joną Gudauskį (Apeliacinių rūmų pirmininkas), Aleksandrą Dantą (ekonomistas, pirmojo generalinio tarėjo įstaigos direktorius), Joną Fledžinskį (Žemės ūkio rūmų valdybos pirmininkas), generolus S. Raštikį, Vladą Nagių-Nagevičių, Stasį Pundzevičių, pulkininką Adolfą Bironą, Julijų Gravrogką (Kauno universiteto rektorius), Joną Petrėną (rašytojas, žurnalistas), Bronių Daunorą („Ateities“ laikraščio leidėjas), Povilą Ivanauską (Kauno teatro direktorius) ir visus generalinius tarėjus, išskyrus teisingumo generalinį tarėją Mečislovą Mackevičių<sup>15</sup>.

Taigi idėja sušaukti „Lietuvių konferenciją“ kilo iš generalinių tarėjų aplinkos. Tačiau vokiečių požiūris į ją toli gražu nebuvo aiškus. Reikia turėti galvoje, kad jie, įvedę Lietuvoje tiesioginį okupacinį režimą, iki tol netoleravo jokių renkamu, atstovaujama, kolektyvinių institucijų (net generaliniai tarėjai nedirbo panašiomis į ministrų kabinetą vykdomosios valdžios institucijos teisėmis). Tai, kad okupantai vokiečiai leido sušaukti konferenciją, buvo nuolaida, kuriai jie sunaikiai ryžosi.

Kovo 16 d. vokiečiams pradėjus represijas, sušauktas generalinių tarėjų ir pakviestų visuomenės atstovų posėdis. Susikomplicavus padėčiai, pirmiausia iškilo reikalas priimti atsišaukimą į lietuvių tautą ir tik po jo – konferencijos sušaukimo klausimas. P. Kubiliūnas pranešime posėdžio dalyviams pareiškė, kad „pasikalbėjimas“ su vokiečiais dėl SS legiono buvęs „per aštrus“, dėl to

„Vokietijos reprezentantai išsižeidė“. Tačiau jis smerkė ir represinius vokiečių veiksmus, kurie esą buvę „per griežti“. Posėdyje dalyvavęs J. Fledžinskis griežtai protestavo prieš vokiečių kaltinimus lietuviams, jog šie esą palankūs ir simpatizuoja bolševikams, ir ragino ieškoti būdų tokiems kaltinimams paneigti. Jis abejojo, ar galima padėti pataisyti, ir manė, kad atsišaukimas jos nepakeis.

Susikomplicavus padėčiai, posėdžio dalyviai nebuvo vienos nuomonės. Vis dėlto dauguma jų pasisakė už tai, kad būtų paskelbtas atsišaukimas ir sušaukta konferencija. S. Raštikis pasisakė už kuo platesnį provincijos atstovų dalyvavimą joje. A. Birontas siūlė „išleisti atsišaukimą ir steigti legioną“, Juozas Senkus (1941 m. spalio mėn. įsteigto Studijų biuro vadovas) kalbėjo, jog atsišaukimas turįs būti propagandinės „akcijos, išplėtos provincijoje“, prologas. Jis siūlė sudaryti organizacinę komisiją, kuri priimtų atsišaukimą ir parengtų „viso krašto atstovų suvažiavimą“, o šis turėtų aiškiai pasisakyti „dėl kovos ir Lietuvos padėties“<sup>16</sup>. Taigi „Lietuvių konferencijos“ idėja rutuliota ir brandinta toliau.

Padėčiai apsvarstyti kovo 17 d. sukviestas dar gausesnis žymesnių Kauno visuomenės veikėjų (apie 20 asmenų) pasitarimas. Jame P. Kubiliūnas pareiškė, jog galima laukti dar didesnių vokiečių represijų ir suėmimų. Tačiau esą jų būtų galima išvengti, jei lietuviai imtųsi „pozityvios akcijos“ panaikinti atsivėrusią „prarają“ tarp vokiečių civilinės valdžios ir lietuvių tautos. Kaip būtiną pirmąją sąlygą padėčiai sušvelninti jis siūlė pasitarimo dalyviams pasirašyti atsišaukimą į lietuvių tautą.

Dauguma pasitarimo dalyvių sutiko tokį atsišaukimą pasirašyti<sup>17</sup>. Nuosaikaus, abstraktaus turinio atsišaukimas „Tautiečiai“, pasirašytas 21 asmens, buvo paskelbtas kovo 19 d. „Ateities“ laikraštyje<sup>18</sup>. Atsišaukimo turinys buvo kapituliantiškas ir sulaukė neigiamos

visuomenės reakcijos. Jame deklaruotas ryžtas „ne tik žodžiu, bet darbu ir ginklu“ remti Vokietijos ir Europos kovą, lietuviai raginti atlikti „įpareigojimus kariuomenėje ar karinės reikšmės darbe“. Ne veltui S. Raštikis savo po karo rašytuose atsiminimuose teisinosi, esą jis ir kiti atsišaukimą pasirašę „labai skaudančia širdimi“, tačiau įsitikinę, kad visi lietuviai, ypač jaunimas, supras, „ką pasirašiusieji norėjo patys pasakyti ir kas buvo jiems padiktuota iš šalies“, tai buvęs „kerštą švelninantis atsišaukimas“, „vienintelė priemonė“ „tuoj sulaukyti lietuvių inteligentų suiminėjimo bangą, kuri būtų pasiekusi nežinia kokias ribas, jei atsišaukimas būtų buvęs atmestas“<sup>19</sup>.

Atsišaukime paskelbta ir apie artimiausiu metu Kaune šaukiamą „visos Lietuvos konferenciją“, kurios tikslas – aptarti „šio momento lietuvių reikalus“.

Kitą dieną generalinių tarėjų delegacija su šiuo dokumentu nuvyko pas A. von Rentelną. Šis, būdamas dialogo ir susitarimo (o ne konfrontacijos) su lietuviais šalininkas, leido atsišaukimą paskelbti. A. von Rentelnas ir kiti okupacinio režimo pareigūnai, be abejo, tikėjosi, kad atsišaukime minima „Lietuvių konferencija“ priims vokiečiams palankius ir reikalingus sprendimus, įgyvendins 1943 m. kovo 19 d. atsišaukime deklaruotas idėjas.

Gavus vokiečių sutikimą, sudaryta konferencijos organizacinė komisija. Į ją, S. Raštikio duomenimis, įėjo jis pats, prel. Kazimieras Šaulys, A. Danta, J. Senkus ir prof. Domas Krivickas<sup>20</sup>.

Konferencija turėjo vykti pagal komisijos (matyt, netrukus po kovo 19 d.) sudarytą detalizuotą darbotvarkę. Iš anksto numatyta ir apibrėžta politinių aktualijų ir diskusijų tematika. Konferencijos dalyviai, kalbėdami „aktualiaisiais klausimais“, privalėjo: a) akcentuoti būtinumą lietuvių tautai aktyviai dalyvauti kovoje prieš bolševizmą; b) išryškinti jos aiškią orientaciją į „Vakarų

Europos kultūrą“; c) iškelti lietuvių tautinės aspiracijas; d) pasisakymuose kalbėti apie būtinumą vykdyti valdžios potvarkius (jaunimo registravimas, pyliavos ir kt.). Atskirais darbotvarkės punktais turėjo būti svarstomas Lietuvos ginkluotųjų pajėgų klausimas (nutariant, kad Lietuvos kariuomenės organizavimas kovai su bolševizmu yra „pageidaujamas“), taip pat Tautos tarybos, kuri „išreikštų lietuvių tautos nuomonę ir jai atstovautų“, sudarymas (nutariant, kad tokia institucija yra „naudinga“). Konferencijoje 30-čiai tūkstančių Lietuvos gyventojų turėjo atstovauti vienas žmogus, ji turėjo įvykti kovo 30 d. Kaune, Karininkų ramovės rūmuose<sup>21</sup>.

Matyt, šie konferencijos organizavimo klausimai dar nebuvo suderinti su vokiečiais. Pradėjus tai daryti, kai kas pasikeitė. Ypač sunkiai sekėsi derinti konferencijos rezoliucijų turinį, dėl to netgi teko nukelti jos datą.

Konferencijos rengimą ir sušaukimą gerokai apsunkino antinacinio nacionalinio pogrindžio neigiamas požiūris į ją, ypač po to, kai vokiečiai griebėsi represijų. Vis dėlto įvairios jo srovės į konferencijos sušaukimą nežiūrėjo vienodai ir vienprasmiškai. Kategoriškai neigiama buvo pogrindžio kairiojo (ir dešiniojo) sparno, jo radikaliųjų jėgų pozicija<sup>22</sup>. Tuo tarpu įtakingos krašte katalikų pasipriešinimo sąjūdžio jėgos, nors konferenciją ir vertino kaip okupantų vokiečių bandymą klastoti lietuvių tautos „politinę valią“, turėjo tam tikrų iliuzijų ir vilčių (nebūtinai viešai deklaruojamų) dėl Lietuvos valstybingumo, suverenumo teisių. Vilčių, iliuzijų, atsargaus optimizmo nuotaikų būta ir visoje lietuvių visuomenėje.

Kaip vyko atstovų į konferenciją rinkimai? S. Raštikis užsimena apie „tiesioginius“ kandidatų rinkimus, tačiau jų vokiečiai neleido. Atsižvelgiant į karą ir okupaciją, su tuo esą teko sutikti, kandidatai buvo renkami „žino-

mesnių visuomenės atstovų susirinkimuose“. Tokiame susirinkime renkant Kauno miesto atstovus S. Raštikis nedalyvavo, nes nenorėjo būti išrinktas<sup>23</sup>. Vilniaus atstovų rinkimuose į konferenciją (jie, matyt, vyko kovo 24 d.) dalyvavo pirmasis Lietuvos generalinis tarėjas P. Kubiliūnas, į konferenciją išrinkti generolas Motiejus Pečiulionis ir profesorius Mykolas Biržiška. Pastarasis konferencijoje, be abejo, buvo didžiausias autoritetas, jis išrinktas konferencijos pirmininku. Atstovų rinkimų Lietuvos provincijoje apytikrą vaizdą galima susidaryti iš rinkimų Utenos apskrityje. Šios apskrities atstovai į konferenciją išrinkti valsčių ir įstaigų atstovų – apie šimto žmonių (taigi gan gausiame) – susirinkime. Utenos apskrityje į konferenciją išrinkti 4 atstovai, tarp jų ir Anykščių vaistininkas, rašytojas Antanas Žukauskas, tačiau jis į konferenciją vykti atsisakė<sup>24</sup>. Rytų Lietuvos apskritims konferencijoje atstovavo vien tik lietuvių savivaldos administracijos pareigūnai ir tarnautojai<sup>25</sup>.

Kokiu mastu vokiečiai kišosi į atstovų rinkimus ir apskritai į parengiamuosius konferencijos darbus, nevisiškai aišku. Pasak J. Brazaičio, vokiečiai nustatė konferencijos pobūdį ir jos „šaukimo būdus“, joje neturėjo dominuoti intelektualai, tiesiogiai savo nuomonę turėjo pareikšti (tikriai) „tautos atstovai“, kandidatus turėjo patikrinti Lietuvos generalinis komisaras, pasilikdamas teisę iš sąrašo išbraukti ar jį papildyti<sup>26</sup>. Toks okupacinio režimo pareigūnų kišimosi mastas atrodytų šiek tiek perdėtas, smulkmenišką. Nėra duomenų, kad A. von Rentelnas ar kiti okupacinio režimo pareigūnai būtų taisę konferencijos dalyvių sąrašus. Be abejo, vokiečiai kišosi, jie nustatė organizacinius konferencijos principus (tai aiškiai matyti ir iš jos protokolo), jų kišimasis reiškėsi bendro pobūdžio spaudimu, gąsdinimais represijomis, baimės visuomenėje eskalavimu.

Iš „Ateityje“ išspausdinto konferencijos dalyvių sąrašo (jis taip pat buvo paskelbtas ir laikraščio „Ūkininko patarėjas“ 1943 m. balandžio 9 d. numeryje) matyti, kad joje buvo daugiau kaip 20 Lietuvos ūkininkų atstovų. Prie jų galima priskirti daugiau kaip 10 konferencijoje dalyvavusių valsčių viršaičių. Taigi ūkininkų atstovų joje santykinai buvo daugiausia (daugiau kaip trečdalis). Tokia ūkininkų socialinio sluoksnio atstovų gausa konferencijoje atitiko J. Brazaičio minimas vokiečių nuostatas: jie ūkininkus laikė „sveikiausia“, palankiausiai (provokiškai) nusiteikusia Lietuvos visuomenės dalimi. Kita vertus, tai atspindėjo Lietuvos kaip agrarinio krašto socialines realijas.

Vis dėlto tarp konferencijos dalyvių pateko ir nemažai inteligentų, lietuvių politinio elito: daugiau kaip po 10 mokytojų ir dvasininkų<sup>27</sup>, 6 teisininkai (advokatai), kitų inteligentijos sluoksnių atstovų.

Kita vertus, konferencijos dalyvių sąrašė galima pasigesti daugelio autoritetų Lietuvos visuomenėje turėjusių žmonių, įtakingesnių, žinomesnių asmenybių. Antai Kauno miestui konferencijoje atstovavo generolas V. Nagius-Nagevičius, D. Krivickas (profesorius, Vilniaus universiteto prorektorius), Kazys Jacevičius (buvęs „Pienocentro“ direktorius) ir Jonas Prakevičius (Prekevičius?) (pastarasis, beje, vienintelis konferencijos dalyvių sąrašė pristatytas kaip darbininkų atstovas). Iš „Ateityje“ paskelbto konferencijos dalyvių sąrašo galima spręsti, kad kiti Kauno miesto atstovai buvo penki generaliniai tarėjai (P. Kubiliūnas, Kazys Germanas, J. Matulionis, J. Paukštys, A. Ramanauskas) ir generalinio tarėjo (nenurodyta kurio) pavaduotojas Jonas Venclova. Tačiau iš konferencijos protokolo matyti, jog minėti generaliniai tarėjai, išskyrus P. Kubiliūną, konferencijoje dalyvavo ne kaip „tautos atstovai“, o kaip svečiai. Pažymėtina, kad iš generalinių tarėjų ir visuomenės atstovų

1943 m. kovo 5 d. posėdyje numatytų pakviesti į konferenciją Kauno visuomenės veikėjų joje dalyvavo tik V. Nagius-Nagevičius, A. Birontas ir A. Danta. Tokią konferencijos dalyvių sudėtį lėmė minėtos vokiečių nuostatos ir tai, kad antinacinis pagrindis, Kauno inteligentija ją ignoravo (sabotavo).

Konferencijos dalyviai nebuvo demokratiškais ir teisėtais pagrindais išrinkti „tautos atstovai“ (dauguma tokie ir nesijautė), visi jie buvo tik „parinkti“, kviestiniai asmenys. Įdomu pažymėti, kad net ir oficialiame konferencijos protokole užfiksuota, jog jos dalyviai buvo „parinkti“<sup>28</sup> (o ne „išrinkti“).

Susirinkę į Kauną konferencijos dalyviai stengėsi pasimatyti su žymesniais visuomenininkais, politikais, dvasininkais, karininkais, net ir pagrindžio žmonėmis, pasirinkti iš jų žinių, pasidalyti nuomonėmis<sup>29</sup>. Atrodytų, kad tokių kontaktų iniciatoriai dažniau buvo ne patys konferencijos dalyviai, o antinacinio pagrindžio žmonės, kurie tarp „tautos atstovų“ dirbo propagandinį darbą, platino specialiai išleistų pagrindžio leidinių „ekstra laidas“, lapelius ir atsišaukimus. Net ir pavieniai žmonės agitavo prieš konferenciją, kai kurie smerkė jos dalyvius kaip „tėvynės išdavikus“<sup>30</sup>.

Atrodytų, kad patys konferencijos sumanytojai ir organizatoriai nebuvo visiškai įsitikinę net ir „parinktų“ „tautos atstovų“ lojalumu ir palankumu. Antai konferenciją balandžio 5 d. buvo numatoma pradėti jų susitikimais su generaliniais tarėjais. Kąžkodėl turėjo įvykti ne vienas bendras susitikimas, o susitikimai trijose skirtingose Kauno vietose<sup>31</sup>.

Daugelio šaltinių liudijimu, vokiečiai reikalavo, kad konferencija be diskusijų priimtų iš anksto paruoštas ir vokiečių valdžios aprobuotas rezoliucijas, jie netoleravo jokių Lietuvos suverenumo teisių reikalavimų. Tai, be abejo, stiprino nusivylimo konferencija nuotaikas jai dar neprasidėjus (kartu buvo ir

vienas iš akivaizdžių vokiečių kišimosi į konferencijos organizavimą pavyzdžių). S. Raštikis tvirtino, kad konferencijos rengimo komisija, sužinojusi apie vokiečių reikalavimus, atsistatydino, jis, šios komisijos pirmininkas, ir K. Šaulys (Kauno arkivyskupijos generalinis vikaras) konferencijoje nedalyvavo<sup>32</sup>. Vis dėlto atrodytų, kad S. Raštikis (ir kai kurie kiti išėivijos autoriai) šiek tiek sudramatino ir iškreipė autentišką išankstinių nusivylimo nuotaikų vaizdą. Organizuojant konferenciją dalyvavo žymūs lietuvių politinio elito, Katalikų bažnyčios vadovybės atstovai.

„Lietuvių konferencijos“ politinė visuomenė laukė su nerimu, kartu ir su nemažomis iliuzijomis bei viltimis.

## KONFERENCIJOS EIGA

Konferencijos dalyviai užsiregistruoti į Kauno karo muziejų rinkosi 1943 m. balandžio 4 d. (sekmadienį), pati konferencija prasidėjo balandžio 5 d. 8 val. Kaip pažymėta konferencijos protokole, pagal Vokiečių generalinio komisariato „pateiktą planą“ joje turėjo būti dvi dalys – neoficialioji ir oficialioji. Visa konferencija buvusi „visai uždara“<sup>33</sup>.

Šaltiniuose įvairuoja konferencijos dalyvių skaičius. „Ateityje“ 1943 m. balandžio 6 d. pateiktame jos dalyvių sąrašė – 90 pavardžių. Kitą dieną laikraštyje paskelbtas „atitaisymas“ – konferencijos dalyvių sąrašas papildytas „pamirštomis“ jos prezidiumo narių – prof. M. Biržiškos, gen. V. Nagiaus-Nagevičiaus ir Alfonso Pimpės – pavardėmis. Taigi, „Ateityje“ paskelbtais duomenimis, konferencijoje dalyvavo 93 „tautos atstovai“.

Tačiau konferencijos protokole nurodoma, kad visoje Lietuvoje buvo parinkti 98 atstovai<sup>34</sup>, iš jų konferencijoje dalyvavo 87. Taigi 6 (ar 11?) „tautos atstovai“ konferen-

cijoje nedalyvavo. Pogrindžio spauda taip pat pažymėjo, kad ne visi išrinkti atstovai į ją atvyko. Esą kai kurie iš jų net raštu buvo atsisakę dalyvauti, o kai kuriuos vokiečių saugumo organai išbraukė iš sąrašo kaip nepatikimus<sup>35</sup>. Pagal protokolą išėitų, kad konferencijoje dalyvavo 97 asmenys.

Renginį atidarė ir jo neoficialiajai daliai pirmininkavo pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas. Atidarant konferenciją jos dalyviai atsistojimu pagerbė žuvusiuosius už Lietuvos laisvę ir sugiedojo Lietuvos himną. Po to, kaip užfiksuota protokole, P. Kubiliūnas perskaitė „platų ir išsamų pranešimą, aiškiai nušviesdamas visus šių dienų Lietuvos gyvenimo įvykius, labai sunkią ir opią susidariusią būseną bei santykius su vokiečių valdžios atstovais dėl nepavykusio [SS. – R. Z.] lietuvių legiono formavimo ir tas realias sąlygas ir aplinkybes, kuriomis galima būtų tą būseną pagerinti ir laimėti sau, kaip lietuvių tautai, geresnę padėtį“. Viso P. Kubiliūno pranešimo išvada buvusi tokia: „reikia sudaryti tiltas, reikia vėl sudaryti ryšiai, kad galima būtų kalbėtis su vokiečių valdžios atstovais ir ginti lietuviškuosius reikalus“<sup>36</sup>.

P. Kubiliūnas ragino konferencijos dalyvius priimti palankius Vokietijai sprendimus. Anot jo, dabar ne laikas svarstyti „nors ir opius mūsų gyvenimo reikalus“ (t. y. kelti Lietuvos suverenumo, valstybingumo klausimus), esą reikalingas aiškus (t. y. palankus vokiečiams) nusistatymas ir glaudus bendradarbiavimas su jų civilinės valdžios atstovais, lietuvių tautai būtina stoti į ginkluotą kovą su bolševizmu<sup>37</sup>. Po P. Kubiliūno kalbėjo Vilniaus miesto ir apskrities atstovas M. Biržiška bei Zarasų apskrities atstovas Jonas Steponavičius<sup>38</sup>. Jie palaikė P. Kubiliūną ir, kaip užfiksuota protokole, „labai teigiamai pasisakė jo pranešimo ir padarytų išvadų prasme“<sup>39</sup>. Šie konferencijos dalyviai suformulavo besąlyginio lietuvių tautos dalyvavi-

mo kare poziciją ir pasiūlė konferencijai jai pritarti. Ši nuostata, atsispindėjusi iš anksto paruoštose ir su vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje pareigūnais suderintose rezoliucijose, sulaukė karštų diskusijų ir „tautos atstovų“ nevienareikšmių, kontroversinių vertinimų.

Neoficialioji konferencijos dalis vyko iki 14 val., t. y. apie 6 valandas. Ši konferencijos dalis įdomiausia – kitų jos dalyvių kalbos, pasisakymai, pasiūlymai protokole, deja, neužfiksuoti. Jame tik trumpai pažymėta, kad konferencijos dalyviai „pakankamai išsikalbėjo ir išsiaiškino“<sup>40</sup>.

Pogrindžio spauda, nušviesdama konferencijos eigą, pažymėjo, kad daugelis jos dalyvių drąsiai ir aštriai kritikavo vokiečių civilinę valdžią, jos Lietuvoje vykdomą politiką, kėlė paminto Lietuvos valstybinio suverenumo klausimą. „Tautos atstovai“ esą skaitė savo rezoliucijas, abejojo, ar tikslinga vykti į oficialųjį posėdį, jeigu negalima pasisakyti už Lietuvos nepriklausomybę<sup>41</sup>.

Galima daryti prielaidą, kad pogrindžio spaudoje (ir kituose jo šaltiniuose) konferencijos politiniai siekiai ir reikalavimai sureikšminti, suradikalinti. Tačiau „buržuazinio nacionalizmo“ raiška joje akivaizdžiai atsispindi ir pokariniuose KGB šaltiniuose. Antai Kėdainių apskrities atstovas kunigas Fabijonas Kemėšis savo pokario parodymuose KGB tvirtino, kad konferencijai pasiūlė kreiptis į pasaulio tautas projektą, kuriame reikalauta atkurti savarankišką, nepriklausomą Lietuvos valstybę. Konferencija plojimais pritarusi tokiam pasiūlymui<sup>42</sup>. Vilniaus atstovas generolas M. Pečiulionis pareiškė, kad jokioms rezoliucijoms, kuriose nepasisakoma už nepriklausomybę, jis nepritaris. M. Pečiulionis siūlė konferencijai išrinkti laikinąją tarybą, kuri parengtų sušaukto Lietuvos sostinėje Vilniuje steigiamojo susirinkimo statutą. Rinkimai į jį turėjo būti laisvi, netrukdomi, steigiamojo

susirinkimo uždavinys – sudaryti nepriklausomos Lietuvos vyriausybę<sup>43</sup>.

Anoniminis konferencijos dalyvis (Jonas Vėgelis?) „Karyje“ paskelbtuose savo užrašuose liudija, kad konferencijoje kalbėjo Vilniaus, Trakų, Telšių, Vilkaviškio, Biržų, Šiaulių ir kiti atstovai. Šiaulių atstovas pareiškęs, kad už „kraują ir grūdus“ paprastai yra mokama, o vokiečiai to nežada daryti. Esą konferencijoje labai jausmingai, net susigraudinęs kalbėjo Panevėžio atstovas prof. Jurgis Elisonas. Anot jo, turėtume „veikti prieš“ (t. y. pasisakyti prieš vokiečiams palankių rezoliucijų priėmimą), bet susidariusi padėtis verčia derintis prie vokiečių<sup>44</sup>.

Pogrindžio spaudos liudijimu, konferenciją paveikė M. Biržiškos kalba, jo nuostata, kad griežtai pasisakyti už nepriklausomybę, kaip esą siūlė daugelis dalyvių, būtų buvę tuo metu „tušti žodžiai ir galėtų tautą įtraukti į didelę nelaimę“. Panašiai tvirtino ir Zenonas Blynas. Anot jo, konferencijoje „viską nulėmęs M. Biržiška“, jo neviešo posėdžio pabaigoje pasakyta karštas nuotaikas raminanti kalba<sup>45</sup>.

Taigi konferencijoje aštriai susikirto atvirų, sąmoningų Vokietijos kolaborantų (jų tarp „tautos atstovų“ nebuvo daug), asmenų, pritarusių bendradarbiavimui su Vokietija ir laikinai atsakusių Lietuvos nepriklausomybės siekiui dėl vokiečių represijų baimės ir kitų pavojų Lietuvai, ir radikalaus, rezistencinio sparno šalininkų, kėlusius suverenumo reikalavimus ir prieštaravusių besąlyginiam bendradarbiavimui su Vokietija, pozicijos. Galima daryti prielaidą, kad dėl to konferencijoje vykstant diskusijoms buvo susidariusi kritinė padėtis, nemaža „tautos atstovų“ dalis ketino nedalyvauti antroje (oficialiojoje) dalyje ir taip sužlugdyti visą konferencijos darbą<sup>46</sup>.

Matyt, radikaliosios antinacinio pogrindžio jėgos turėjo vilčių, jog konferencija sužlugds, galbūt netgi dėjo pastangų, kad

taip įvyktų. Antai pogrindžio laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“ tvirtino, kad apie 20 konferencijos dalyvių aiškiai išdėstė lietuvių tautos aspiracijas. Laikraštis rašė, jog tai buvo momentas, „vertas pasididžiavimo“, ir apgailestavo, kad, „deja, tai buvo tik momentas“. Ir toliau: „Net tas dvidešimtis drąsiųjų, pasisakusių neoficialioj konferencijos daly, einąs kartu su visa tauta, neišlaikė iki galo. Ir jie nuėjo į oficialią konferencijos dalį...“<sup>47</sup>

Panaši buvo ir dešiniųjų radikalų pozicija. Anot 1941 m. pabaigoje vokiečių uždarytos Lietuvių nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus Z. Blyno, vokiečiams konferencijos programoje išbraukus punktą dėl „tautinių aspiracijų išryškavimo“, „galvota nebeieiti konferencijon“, jis netgi teigė, „esą buvę pastangų išsprogdyti ją“ (t. y. sužlugdyti). Neviešas posėdis buvo labai „debatingas“, net norėta skirstytis. Su jam būdingu šališkumu Z. Blynas apkaltino kademus sukliudžius konferencijai išsiskirstyti. Iš Z. Blyno dieno-raščio matyti, kad krikščionys demokratai buvo parengę *pro memoria* ir rezoliuciją, kuri „suviliojo“ žmones dalyvauti oficialiajame konferencijos posėdyje<sup>48</sup>.

„Tautos atstovų“ politinės nuotaikos ir nuostatos atsispindi pasiūlymuose (reikalavimuose), užfiksuotuose oficialiame konferencijos protokole. Netenka abejoti, kad į jį įtraukti toli gražu ne visi konferencijos dalyvių pasiūlymai, o ir patekusieji suformuluoti korektiškai, nuosaikiai. Protokole neatsispindi kalbų, pasisakymų, diskusijų ir replikų detalės, konferencijos emocijos ir įtampa.

Konferencijos protokole pateiktas apibendrintas jos dalyvių pasiūlymų sąrašas. Jis suskirstytas į dvi grupes: prof. M. Biržiškos pasiūlymus (1–10 punktai) ir kitų atstovų pasiūlymus (11–21 punktai). Visi pasiūlymai buvo laikomi veiklos uždaviniais ir gairėmis konferencijoje išrinktai Tautos tarybai, nors

jos kompetencija ir funkcijos nebuvo aiškios ir neturėjo „virtuo pagrindo“<sup>49</sup>.

Oficialiame protokole užfiksuoti šie konferencijos dalyvių pasiūlymai (reikalavimai):

„1. Kad suimtieji ir išvežtieji [į Štuthofo koncentracijos stovyklą. – R. Z.] mūsų veikėjai būtų paleisti ir grąžinti prie darbo, nuo kurio buvo atskirti.

2. Kad uždarytosios mokyklos ir mokslo bei meno įstaigos vėl būtų atidarytos.

3. Kad švietimo vadovybė būtų grąžinta į lietuvių rankas.

4. Kad sudarytas iš visuomenės aukų fondas moksleiviams ir studentams šelpti būtų grąžintas lietuviškajai švietimo vadovybei.

5. Kad karo metu nebūtų perdirbinėjama Lietuvos mokyklų sistema ir tinklas.

6. Kad lietuviškosios kariuomenės dalinių sudarymas būtų lietuvių rankose.

7. Kad reprivatizacija nebūtų leidžiama tik kaip premija už dalyvavimą kovoje su bolševizmu, bet būtų iš šalies nevaržoma ir pačių lietuvių įvykdyta visu pilnumu.

8. Kad Lietuvos ūkio srities tvarkymas grįžtų į lietuvių rankas.

9. Kad visa Lietuvos administracija būtų lietuvių rankose.

10. Kad tinkamu momentu Lietuvos Nepriklausomybė vėl būtų realizuojama.

11. Sutvarkyti Vilniaus srities saugumą ir rimtą Lietuvos rytų sienos apsaugą.

12. Susiaurinti [Tautos. – R. Z.] Tarybos kompetenciją, kad ji dirbtų ne visos tautos, bet savo vardu (Pukėno<sup>50</sup> pasiūlymas).

13. Pasirūpinti miestų maitinimo reikalais, kad gyventojai gautų nors savo kortelių normas.

14. Daryti žygių, kad ūkinės, pramoninės įstaigos ir įmonės liktų lietuvių rankose.

15. Geriau sunormuoti valsčiuose ir seniūnijose pastočių vykdymo prievolę.

16. Parūpinti būtinausių ūkinių reik-

menų, ypač tiems, kurie atlieka ūkines prievoles.

17. Kad mirties bausmių vykdymas dėl ūkinių prievolių neatlikimo būtų ištirtas ir išaiškintas.

18. Sunormuoti darbininkų reikalą žemės ūkyje, ypač dabar, kai imama vermachtui ir darbo prievolei vykdyti.

19. Pasistengti turėti savo ūkinę administraciją ir nustatyti darbo sritis kiekvienai [ūkio. – R. Z.] šakai.

20. Darbo tarnybos reikalą sutvarkyti taip, kad lietuviai tą prievolę galėtų atlikti ne Vokietijoje, bet Lietuvoje.

21. Imtis priemonių ir būdų tautai drausminti, nes dykaduonių ir girtuoklių daug, o darbininkų kaimuose nėra.“<sup>51</sup>

Iš šių pasiūlymų aiškiai matyti siekis atkurti padėtį, buvusią iki 1943 m. kovo mėn. pradėtų Lietuvoje vykdyti represinių akcijų. Kita vertus, regėti ir noras išplėsti lietuvių savivaldos teises ir galias, užtikrinti lietuvių dominavimą, nedaryti politinių nuolaidų tautinėms mažumoms ir kt. Be abejo, svarbiausias, radikalus, vokiečiams visiškai nepriimtinas buvo pasiūlymas „tinkamu momentu“ „realizuoti“ Lietuvos nepriklausomybę. Radikalūs buvo ir kai kurie ekonominiai (reprivatizuoti turtą, nevežti Lietuvos žmonių dirbti į Vokietiją), kariniai (kurti tik lietuviškus kariuomenės dalinius) ir kt. pasiūlymai. Jei būtų buvę įgyvendinti, tokie pasiūlymai būtų paralyžiavę ar bent gerokai suvaržę ir apsunkinę vokiečių okupacinio režimo funkcionavimą Lietuvoje. Kaip itin drąsų, netgi kaip akibrokštą vokiečiams, galima vertinti pasiūlymą išaiškinti 1943 m. pavasarį mirties bausmių Rytų Lietuvos ūkininkams įvykdymo kaltininkus. (Jos įvykdytos Vilniaus apygardos gebitskomisaro Horsto Wulffo įsakymu už žemės ūkio prievolių sabotажą.)

Neaišku, kokios (kolektyvinės ir individualios) rezolucijos konferencijai buvo



pateiktos ir ar jos svarstytos. Be Z. Blyno minimos krikščionių demokratų rezoliucijos, matyt, savo rezoliuciją rengė ir lietuvių nacionalistai (Z. Blynas užsimena apie jos projektą)<sup>52</sup>. Kad rezoliucijų buvo keletas, matyti ir iš konferencijos protokolo. Jame pažymima, kad oficialiojoje konferencijos dalyje buvo priimtos tos rezoliucijos, kurios pirmoje dalyje buvo apsvarstytos ir „rastos tinkamiausios, atsižvelgiant į šio momento gyvenimo sąlygas ir aplinkybes“<sup>53</sup>.

„Tinkamiausios“ ir konferencijos oficialiajai daliai pateiktos svarstyti buvo trys rezoliucijos, iš anksto suderintos su vokiečiais. Jos tuoj pat po konferencijos buvo paskelbtos „Ateityje“ ir gerai žinomos istoriografijoje<sup>54</sup>. Konferencijos rengėjams ir vykdytojams pavyko pasiekti, kad visos kitos rezoliucijos būtų atmetos.

Apibendrintai galima pasakyti, kad 1–3 rezoliucijos įpareigojo lietuvių tautą plataus masto kariniam kolaboravimui, tiesa, išskyrus svarbią jo sritį – SS kariuomenės (nacionalinio frontinio junginio) sudarymą, nes „išsižeidę“ vokiečiai laikinai buvo to atsisakę.

Tačiau ir dėl priimtų rezoliucijų ne viskas aišku. Konferencijos protokole nurodoma, kad šios 3 rezoliucijos sudarė jo 13–17 priedus. Taigi prie protokolo buvo (ar turėjo būti) ne 3, o 5 rezoliucijų priedai. Neaišku, kas tai buvo: skirtingi redakciniai rezoliucijų variantai, aiškinamieji raštai ar kiti panašaus pobūdžio dokumentai.

Generaliniai tarėjai P. Kubiliūnas, K. Germanas, A. Ramanauskas, taip pat M. Biržiška primygtinai reikalavo, kad konferencijos dalyviai suderintais su vokiečiais 1–3 rezoliucijas priimtų be jokių, net ir smulkių, pataisymų<sup>55</sup>. Tačiau į šį reikalavimą neatsižvelgta. Įvairių pataisų, pasiūlymų buvo nemažai, o pritarimas jiems – visuotinis. Matyt, pirmiausia dėl to teko sudaryti rezoliucijų „suderinimo ir galutinio suredagavimo“

komisiją<sup>56</sup> ir konferencijoje skelbti iš anksto neplanuotą pertrauką. Tačiau redakcinė komisija į daugelį pataisų neatsižvelgė.

Kita vertus, kai kurios redakcinės (kartu ir principinės) pataisos į 1–3 rezoliucijas pateko. Jų visuma, autentiškas turinys nežinomas. Antai 1 rezoliucijos pabaigoje buvo skelbiama, kad lietuviai, išitraukę į kovą, kuriai vadovauja didysis Vokietijos reichas, „pasitarnaus ir savo tėvynės didžiam troškimui – Lietuvos laisvei užtikrinti“. Pogrindžio spaudos liudijimu, konferencija baigiamąją frazę pataisė taip: „Lietuvos laisvei atstatyti“<sup>57</sup>. Konferencijos dalyviai sąvoką „Lietuva“ taisė į „Lietuvos Respublika“, „didysis Reichas“ – į „vermachtą“ ir kt.

Pažymėtina, kad už šias rezoliucijas neoficialiojoje konferencijos dalyje nebuvo balsuojama. Protokole rašoma: „sutvarkytos rezoliucijos skaitomos ir joms pritariama“<sup>58</sup>. Neaišku, ar tokį jų priėmimo būdą konferencijos organizatoriai planavo iš anksto, ar jį nulėmė sudėtinga konferencijos eiga. Atrodytų, kad, rezoliucijas pateikus balsavimui, joms vargu ar būtų buvę pritarta.

LYA kartu su 1–3 rezoliucijomis saugoma ir tokia konferencijos rezoliucija:

„Lietuvos konferencija, susirinkusi 1943 m. balandžio 5 d. Kaune ir išklausiusi Pirmojo Generalinio Tarėjo pranešimą apie savo šalies vidaus buitį ir apie Lietuvos politinę padėtį užsieniuose, skelbia:

1. Kad 1940 m. liepos 21 d. Liaudies Seimo deklaracija apie valstybės santvarką ir Lietuvos įstojimą į Sovietų Socialistinę Respublikų Sąjungą yra niekiniai aktai, sudaryti smurtu ir klasta Lietuvą užėmus Raudonajai Armijai ir falsifikavus lietuvių tautos valią;

2. Kad Lietuva, kaip Nepriklausoma valstybė, nutraukdama visiems laikams ryšius su Sovietų Sąjunga, atstato su savo kaimynais visus tuos santykius, kurie jos buvo sudaryti ir veikė 1940 m. birželio 15 d.;

3. Kad lietuvių tauta, kurdama savo valstybinį, tautinį gyvenimą ir kultūrą, visais laikais buvo atsigręžusi į Vakarų Europą ir yra pasiryžusi ir toliau gyventi V[akarų. – R. Z.] Europos tautų bendruomenėje;

4. Kad lietuvių tauta, išlaisvinta vokiečių Reicho 1941 m. birželio 22 d. iš žiaurios Sovietų Sąjungos priespaudos ir okupacijos, nuo pat karo pradžios stojo su ginklu rankoje į kovą su bolševizmu, tą kovą visą laiką rėmė ir pasiryžusi aktingai visokeriopai ją ir toliau remti;

5. Kad turėdama galvoje SSRS reikšimas pretenzijas į Lietuvą ir pavojų, kurį jai tas priešas sudaro, lietuvių tauta reikalauja ko greičiausiai naujokų šaukimu ir atsarginių mobilizacija sudaryti Lietuvos kariuomenę.<sup>459</sup>

Ši rezoliucija, matyt, geriausiai atspindi konferencijoje vyravusias politines nuostatas ir dvasią. Negalima tvirtinti, kad ji nepalanki Vokietijai, jos karui su „bolševizmu“, tačiau joje kaip svarbiausia, pagrindinė siekiamybė (vertybė) ir bendradarbiavimo su Vokietija sąlyga deklaruojama nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo idėja. Neaišku, kas buvo šio dokumento autoriai. Galimas daiktas, tai Z. Blyno minima krikščionių demokratų rezoliucija, kurią, anot jo, žadėta pateikti viešam (oficialiam) konferencijos posėdžiui<sup>60</sup>.

Pirmoji (neoficiali) konferencijos dalis baigėsi Tautos tarybos narių rinkimais<sup>61</sup>. Šiuos rinkimus galima vertinti kaip rengėjų sumanytą būdą ir psichologinę priemonę sušvelninti konferencijos dalyvių nepasitenkinimą priimtomis rezoliucijomis, pakelti ūpą, patriotines nuotaikas prieš prasidedant antrajai, oficialiajai, konferencijos daliai.

Oficialioji konferencijos dalis prasidėjo po nedidelės pertraukos. Neaišku, ar visi dalyviai joje dalyvavo<sup>62</sup>. Į oficialiąją konferencijos dalį atvyko Vokiečių generalinio komisariato Lietuvoje atstovai – baronai

Wendas von der Roppas, von der Recke ir Genrikas Songinas<sup>63</sup>, keletas vokiečių žurnalistų. Istoriografijoje yra tvirtinimų, kad ši konferencijos dalis tiesiogiai transliuota per Kauno radiją. Tačiau atrodytų, kad to nebuvo: svarbiausios konferencijos kalbos įrašytos į plokštelę, ir per radiją transliuoti jų įrašai.

Oficialųjį posėdį pradėjo P. Kubiliūnas. Jis pasiūlė į konferencijos prezidiumą M. Biržišką, V. Nagių-Nagevičių ir A. Pimpę. Toliau konferencijai pirmininkavo M. Biržiška. Jis pasiūlė pasveikinti Adolfą Hitlerį, kurio dėka esą ši konferencija vyksta, ir perskaitė sveikinimo A. Hitleriui tekstą<sup>64</sup>.

Po to konferencijoje pranešimus skaitė Lietuvos generaliniai tarėjai P. Kubiliūnas, K. Navakas ir A. Ramanauskas<sup>65</sup>.

Konferencijos pirmininkas M. Biržiška apibendrino šiuos pranešimus ir pasiūlė priimti „tas rezoliucijas, kurios pirmoj daly jau buvo apsvastytos ir rastos tinkamiausios, atsižvelgiant į šio momento gyvenimo sąlygas ir aplinkybes“<sup>66</sup>. Visos jos buvo iš eilės perskaitytos. Protokole pažymėta, kad visi konferencijos dalyviai joms pritarė plojimu.

Oficialusis konferencijos posėdis pabaigtas „nuolatinio organo“ – Tautos tarybos iš 10–15 narių – sudarymu. M. Biržiška kalbėjo, kad ne viskas sklandžiai šiai tarybai „gali eiti ir sektis“, ji iš lietuvių gali sulaukti „nemalonių priekaištų ir visokių pravardžiamų“, bet to esą nereikia bijoti. Jis kalbėjo apie „pirmąją Lietuvos Tarybą“, kuri taip pat dirbo labai sunkiomis sąlygomis ir daug nuveikė<sup>67</sup>. Paskui jis perskaitė į Tautos tarybą pasiūlytų kandidatų sąrašą. Konferencijos dalyviai jam pritarė plojimu.

Baigdamas konferenciją M. Biržiška jos dalyviams pasiūlė pareikšti visišką pasitikėjimą Lietuvos pirmuoju generaliniu tarėju P. Kubiliūnu. M. Biržiškos pasiūlymui buvę pritarę plojimais. Konferencija pabaigta

sugiedant Lietuvos himną, deleguoti atstovai nuvyko pagerbti žuvusių lietuvių ir vokiečių karių<sup>68</sup>.

Po konferencijos jos prezidiumas (M. Biržiška, V. Nagius-Nagevičius, A. Pimpė) ir P. Kubiliūnas apsilankė pas Lietuvos generalinį komisarą A. von Rentelną ir įteikė jam konferencijos rezoliucijas su „tam tikru raštu“. Apie vokiečių pareigūnų reakciją konferencijos protokole rašoma: „Tos rezoliucijos Komisariate tikrinamos. Dėl kai kurių pakeitimų Generalinis Komisaras nepatenkintas. Konferencijos pirmininkas prof. M. Biržiška, gelbėdamas situaciją, sutinka tas rezoliucijas atitaisyti taip, kaip buvo aprobuoti Komisariate jų projektai.“<sup>69</sup>

Taigi paskelbtosios 1943 m. balandžio 5 d. „Lietuvių konferencijos“ rezoliucijos nebuvo tikslūs, autentiški dokumentai. Vokiečių generalinio komisariato Lietuvoje pareigūnams reikalaujant ir grasinant, savavališku konferencijos pirmininko M. Biržiškos sprendimu jos buvo pataisytos, o kartu – suklastotos.

Konferencija baigėsi balandžio 5 d. vakare „tautos atstovams“ surengtu pobūviu. Į jį atvyko A. von Rentelnas, Vokiečių generalinio komisariato skyrių vedėjai, Lietuvos generalinės srities saugumo komendantas generolas E. Justas su štabu, SS ir policijos vadas Lietuvoje L. Wysockis, vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Karlas Jägeris ir kiti. Pobūvyje kalbą pasakė P. Kubiliūnas. Jis dėkojo konferencijos organizatoriams, ypač M. Biržiškai<sup>70</sup>. Pogrindžio šaltinių tvirtinimu, vokiečiai buvo patenkinti, vadino lietuvius „draugais“, vylėsi, jog po konferencijos mobilizacija Lietuvoje vyks sėkmingai.

Neabejotinai didelis, neginčytinas ir prieštaragai vertintinas buvo M. Biržiškos vaidmuo ir poveikis konferencijos eigai ir jos priimtiems nutarimams. Kita vertus, galima įžvelgti to meto politikų (lietuvių administracijos pareigūnų) siekį pasinaudoti M. Biržiškos – žymaus mokslininko, kultū-

rininko ir visuomenės veikėjo – autoritetu ir įtaka visuomenėje.

## **PO KONFERENCIJOS: REAKCIJA, ATGARSIAI, PADARINIAI. TAUTOS TARYBOS VEIKLA**

Konferencijos rezoliucijos nedelsiant buvo paskelbtos oficialiojoje lietuvių ir vokiečių spaudoje. Kartu su oficialiu konferencijos aprašymu jos buvo įteiktos užsienio žurnalistams su priedu, kad tai esąs vienas iš konkrečių faktų, kaip (t. y. civilizuotai, demokratiškai) kuriama „naujoji tvarka Europoje“<sup>71</sup>. P. Kubiliūnas Lietuvos visuomenę kvietė „konferencijos balsą“ priimti jautriai, su visa rimtimi, be neapgalvoto karščiovimo si ir priekaištų, pykčio ir pagiežos. Esą kitos išeities negali būti, jei nenorima Lietuvai nelaimių<sup>72</sup>.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vertinimu, konferencijai teko rasti išeitį iš „visai beviltiškos“ padėties, susidariusios po to, kai lietuviai nepakluso kvietimui sudaryti savo SS legioną, o vėliau formuoti tokio legiono jiems nebuvo leista: „Be abejo, konferencija labai sumažino įtempimą ir nors formaliai pademonstravo lietuvių tautos valią dalyvauti kovoje prieš bolševizmą. Iš tiesų, į ją dėtas viltis ji mažai pateisino.“<sup>73</sup>

Iš tikrųjų konferencijos sušaukimas, jos priimtoms vokiečiams palankios rezoliucijos leido išvengti atviro konflikto, sudarė vokiečiams sąlygas „garbingai“ išeiti iš konfliktinės padėties, lėmė vokiečių ir lietuvių santykių atoslūgį. Sumažėjo vokiečių represijų pavojus, kuris grėsė ir išties buvo realus lietuvių inteligentijai.

Tačiau tai buvo tik vienas konferencijos reikšmės aspektas. Nors ir sudėtingomis aplinkybėmis, konferencija priėmė sprendimus, įpareigojusius lietuvius dalyvauti kare Vokietijos pusėje. A. von Rentelnas jau

1943 m. balandžio 6 d. skelbime „Visiems 1919–1924 metais gimusiems vyrams“ pareikalavo registruotis „karinės reikšmės darbam“, o nesiregistravusiems grasino sunkių jų darbų kalėjimais ar priverčiamųjų darbų stovyklomis. Tą pačią dieną panašų potvarkį išleido pirmasis Lietuvos generalinis tarėjas P. Kubiliūnas<sup>74</sup>.

1943 m. balandžio mėn. pasakytoje direktyvinėje kalboje Lietuvos apskričių viršininkų suvažiavime A. von Rentelnas dar kartą atkreipė dėmesį į įsipareigojimus, kuriuos konferencijoje prisiėmė lietuvių administracijos pareigūnai. Valsčių, kuriuose mobilizacijos rezultatai būsią „labai prasti“, pareigūnus jis grasino patraukti atsakomybėn<sup>75</sup>.

Taigi konferencijoje „tautos atstovai“ suteikė okupantų vokiečių „totalinės mobilizacijos“ veiksmams teisėtumo, moralumo regimybę okupuotame krašte. Neatsitiktinai oficialioji propaganda stengėsi pabrėžti, kad konferencijoje dalyvavo įvairioms profesijoms ir įvairioms buvusioms politinėms srovėms atstovavę žmonės iš visos Lietuvos, kad „tautos atstovų“ balsas esąs reikšmingas<sup>76</sup>. Dėl tos pačios priežasties visos antinacinio pagrindžio srovės iš esmės vienu balsu pasmerkė konferenciją, jos priimtas rezolucijas vertino kaip „niekines“, lietuvių tautą niekam „neįpareigojančias“, prilygino jas 1940 m. sovietiniam „Liaudies seimui“ ir jo priimtiems „istoriniams“ nutarimams.

Antinacinis pagrindis ypač stengėsi sušvelninti konferencijos sukeltus neigiamus tarptautinius atgarsius ir padarinius, Lietuvai nepalankų ir žalingą išpūdį Vakarų demokratiname pasaulyje. Vienu ryškiausių tokių mėginimų galima laikyti propagandinę akciją dėl tariamai konferencijos dalyvių priimto ir nusiųsto A. Hitleriui nepasitenkinimo memorandumo. Žurnalistas ir rezistentas Antanas Valiukėnas savo 1943 m. balandžio 16 d. pranešime Vakarams rašė, kad konferencijos dalyviai priėmė ir nusiųtė

A. Hitleriui memorandumą. Savo pranešime jis pateikė ir memorandumo tekstą<sup>77</sup>. A. Valiukėno žodžiais, konferencijos dalyviai memorandumą A. Hitleriui nusiųtė norėdami pateikti „tikrąją konferencijos paveikslą vis-a-vis šios dienos Lietuvos politinės padėties svarbiausiu [Lietuvos suverenumo. – R. Z.] klausimu“. Memorandume konferencijos dalyviai esą tvirtino joje negalėję pareikšti „savo pažiūrų pagrindų principinės reikšmės“, kreipėsi į A. Hitlerį „su prašymu leisti Lietuvai vykdyti savo suverenias teises“<sup>78</sup> ir kt. A. Valiukėno tvirtinimu, memorandumą pasirašė 90 iš 93 konferencijos dalyvių<sup>79</sup>.

Sunku patikėti, kad konferencijos dalyviai būtų priėmę tokį drąsų, kritišką, sumenkinantį ir diskredituojantį šio renginio darbą dokumentą. Be to, sunku patikėti, kad dalyviai memorandumą taip gausiai ir vieningai būtų pasirašę.

Konferencijos protokole apie memorandumą neužsimenama, jo pėdsakų nepavyko aptikti jokiuose kituose šaltiniuose. Tiesa, memorandumo užuominų esama pagrindžio spaudoje, tačiau joje abejota, ar memorandumas pasiekė adresatą<sup>80</sup>.

Taigi A. Valiukėno į Vakarus išsiųstą konferencijos dalyvių vardu nežinia kieno rašytą memorandumą tenka vertinti kaip propagandinę akciją siekiant įgyvendinti jau minėtus tikslus. Beje, akciją galima laikyti sėkminga: apie (tariamą) memorandumą A. Hitleriui sužinojo Švedijos, JAV ir kitų Vakarų šalių valstybinės institucijos<sup>81</sup>.

J. Brazaitis savo knygoje tvirtina, esą švedų spaudą pasiekė žinia, kad konferencija pasisakiusi už Lietuvos nepriklausomybę, o tai sukėlė Berlyne „susijaudinimą“, „atsiliepusį vietos lietuvių tardymais ir grasinimais, beieškant žinios autoriaus“<sup>82</sup>. (Jei tai tiesa, „žinios autorius“, be abejo, buvo A. Valiukėnas.)

J. Brazaitis taip pat rašo apie „pasipiktinimo bangą“, kilusią Lietuvoje dėl visos konferencijos procedūros. Esą ypač piktin-

tasi tuo, kad vokiečiai suklastojo konferencijos rezoliuciją<sup>83</sup>. Tai atrodytų kiek perdėta. Antai, konferencijos dalyvio kun. J. Čepėno liudijimu, „tautos atstovai“ buvo įpareigoti grįžę namo informuoti žmones apie priimtus nutarimus. J. Čepėnas Anykščių bažnyčioje tai padaręs po mišių pirmą sekmadienį po konferencijos. Apie 300 žmonių jo informaciją išklaušė be entuziazmo, ramiai, norinčiųjų pasisakyti neatsirado<sup>84</sup>.

Be abejo, konferencija sustiprino lietuvių politinės visuomenės nusivylimo vokiečiais nuotaikas. Nors kritikos netrūko ir anksčiau, šio renginio organizatorių ir vykdytojų veikla buvo vertinama itin kritiškai, netgi kaip tautos interesų išdavystė. Konferencijos pirmininkas M. Biržiška jos dalyviams parašė pasiaiškinimą, kokiomis aplinkybėmis buvo pakeistas rezoliucijos tekstas, jį ne kartą skaitė lietuvių visuomenės veikėjams, studentams<sup>85</sup>.

Beje, propagandinė konferencijos reikšmė vokiečiams vertintina kaip nevienareikšmė. Nesėkmę 1943 m. pradžioje formuojant SS legioną Lietuvoje vokiečių propaganda aiškino kaip „tam tikrų“ negausių intelektualių sluoksnių neigiamo poveikio rezultatą. Tačiau ir „sveikosios tautos dalies“, pirmiausia „ūkininkų“, atstovai „Lietuvių konferencijoje“ neparodė paklusnumo, kėlė Lietuvos suverenumo ir kitus nepageidaujamus klausimus. Po konferencijos vokiečiai galėjo įsitikinti, kokios menkos jų politinės pozicijos ir atrama lietuvių visuomenėje.

Žinias apie konferenciją įvairiais kanalais gaudė, su susierzinimu ir tam tikru nerimu įvykius Lietuvoje stebėjo sovietinė Lietuvos vadovybė Maskvoje. Antano Sniečkaus vertinimu, konferencija, kurioje dalyvavo „keletas dešimčių tėvynės išdavikų“, vadovaujamų prof. M. Biržiškos, buvo „naujas vokiečių demagoginis manevras“ nepavykus suformuoti SS legiono. Esą konferencijoje išrinktą Tautos tarybą, nors ir neturinčią

jokių teisių, karą pralaiminti Vokietija gali panaudoti „kovoje prieš Tarybų Lietuvą“, jos vaidmuo būtų panašus į Lietuvos Tarybos vaidmenį 1918 m.<sup>86</sup>

„Lietuvių konferencija“ vertė susirūpinti ir SSRS centrinės politines bei karines žinybas. Jau 1943 m. apie konferencijos dalyvius pradėta rinkti medžiaga represijoms prieš juos, jie, kaip „tėvynės išdavikai“, įtraukti į SSRS NKGB 2-osios valdybos sąrašą, paskelbta jų paieška. Sovietus ypač siutino M. Biržiškos – 1940–1941 m. jų toleruoto, neišvežto į SSRS profesoriaus, Vilniaus universiteto rektoriaus – „išdavystė“, jis paskelbtas lietuvių tautos priešu, „pardaviku“<sup>87</sup>.

Kokia buvo konferencijoje išrinktos Tautos tarybos veikla? Apie ją vokiečiai negreitai leido skelbti spaudoje, o jos nariams – susirinkti ir pradėti veiklą. Tautos tarybą A. von Rentelnas patvirtino tik 1943 m. birželio 16 d.; jos narių skaičius buvo sumažintas iki 12 asmenų<sup>88</sup>.

Antinacinio pagrindžio šaltinių duomenimis, pirmasis Tautos tarybos posėdis įvyko 1943 m. liepos 26 d. Kaune. Lietuvos pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno paaiškinimu, Tautos tarybos nariai turėjo būti jo patarėjai. Tautos tarybos pavadinimas viešai negalėjo būti minimas, savo vardu ji negalėjo skelbti jokių pareiškimų ir atsisaukimų. Esą Tautos tarybos nariai, sužinoję apie savo funkcijas, buvo patenkinti, kad jos nežymios, atsakomybė menka, todėl jie lietuvių tautai nepadarysą „nei gero, nei blogo“<sup>89</sup>.

Taigi Tautos tarybos statusas iš tikrųjų buvo menkas, tai matyti iš palyginimo su 1943 m. liepos mėn. įsteigta panašaus pobūdžio institucija Baltarusijoje – vadinamąja Baltarusijos pasitikėjimo taryba<sup>90</sup>. Tokių Tautos tarybos statusą, matyt, lėmė vokiečių netenkinusi įvykių eiga Lietuvoje, jų nenoras plėsti ir stiprinti lietuvių savivaldos, pati Tautos tarybos veikla, jos radikalūs pasiūlymai ir reikalavimai.

Antai jau pirmame Tautos tarybos posėdyje, P. Kubiliūnui padarius pranešimą apie vokiečių civilinę valdžią ir jos politiką Lietuvoje, jos nariai siūlė P. Kubiliūnui reikalauti iš vokiečių, kad darbo jėgos mobilizavimas būtų perduotas lietuvių administracijai, kėlė Lietuvos universitetų atidarymo ir veikimo klausimą (P. Kubiliūno nuomone, apie tai negalėjo būti nė kalbos, nes profesoriai pasirodė nesą „priebrendę“ auklėti jaunuomenės „naujosios Europos dvasia“; universitetai nebuvo atidaryti, tačiau jų personalas galėjo dirbti mokslo tiriamąjį, pusiau slaptai – ir pedagoginį darbą). Tarybos nariai taip pat reikalavo grąžinti į Štuthofo koncentracijos stovyklą išvežtus Lietuvos inteligentus (tai nebuvo padaryta, tačiau jiems suteiktas „garbės kalinių“ statusas) ir t. t.

Kai 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai Rytų Lietuvoje vykdė masines žmonių gaudynes darbams, pagrindžio spaudos liudijimu, „2-ojo okupacinio seimo atstovai“ P. Kubiliūnui ir M. Biržiškai įteikė protesto memorandumus, tačiau jokio atsakymo į juos negavo<sup>91</sup>.

Svarbiausia, kad 1943 m. lapkričio 23–24 d. Tautos taryba atskirai ir kartu su kvies-tiniais karininkijos ir visuomenės atstovais atmetė SS lietuvių legiono steigimo idėją ir pasisakė už Lietuvos kariuomenės organizavimą<sup>92</sup>.

Dėl kišimosi į vokiečių okupacinio režimo politiką Lietuvoje, įvairių palyginti radikalių reikalavimų Tautos taryba nebuvo reikalinga vokiečių okupaciniam režimui ir netgi lietuvių administracijai. Tolesnėje įvykių raidoje jos veiklos pėdsakai sunkiai apčiuopiami ar išvis išnyksta. 1943 m. „Lietuvių konferencija“ ir joje išrinkta Tautos taryba ilgalaikėje perspektyvoje iš tiesų nepateisino į jas dėtų vilčių.

1944 m. pavasarį sovietinės okupacijos grėsmės akivaizdoje sprendžiant Vietinės rinktinės steigimo ir kitus Lietuvos likimo

klausimus buvo kilusi mintis sušaukti dar vieną „Lietuvių konferenciją“<sup>93</sup>. „Lietuvių konferencijos“ idėja (beje, vėl generalinio tarėjo J. Paukščio iniciatyva) svarstyta 1944 m. rudenį Vokietijoje, jai organizuoti netgi sudaryta iniciatyvinė grupė. Tačiau pasitraukusių į Vokietiją lietuvių politinių veikėjų karštose diskusijose ši mintis buvo atmesta. Vis dėlto vokiečiams buvo reikalinga jų interesams tarnaujanti lietuvių politinė institucija. 1945 m. pavasarį Vokietijos Rytų reikalų ministerijos pareigūnų suieškotas ir priverstas P. Kubiliūnas sutiko sukviesti visus Lietuvos generalinius tarėjus, 1943 m. balandžio konferencijos išrinktos Tautos tarybos narius. Jų susirinkimas turėjo įvykti 1945 m. kovo 9 d.<sup>94</sup>, tačiau taip ir neįvyko.

Visų „lietuvių konferencijų“ nesėkmių priežastys iš esmės buvo vienodos. Vokietijos nacistai vis labiau ryškėjusio ir net akivaizdaus, neišvengiamo pralaimėjimo akivaizdoje nepripažino lietuvių tautai teisės į valstybingumą, siekė besąlygiškai pajungti ją savo interesams ir neketino plėtoti santykių lygiateisiškumo pagrindu.

## IŠVADOS

1943 m. pradžioje okupuotos Lietuvos visuomenei pasipriešinus SS lietuvių legiono steigimui (platesne prasme – mėginimui įvykdyti karinę mobilizaciją), komplikavosi vokiečių okupacinio režimo santykiai su lietuvių politine visuomene. 1943 m. balandžio 5 d. sušaukta „visos Lietuvos“ atstovų konferencija turėjo ieškoti politinių sprendimų išeiti iš susidariusios konfliktinės, krizinės padėties. Vokietijos okupacinis režimas siekė užsitikrinti lietuvių visuomenės paramą savo mobilizaciniams siekiams, suteikti jiems teisėtumo regimybę, lietuvių politinis elitas – išvengti represijų, išsaugoti privilegijuotą lietuvių padėtį, iš kare silpstančios

Vokietijos gauti didesnių politinių nuolaidų, Lietuvos suverenumo teisių.

Konferencija atspindėjo žymios lietuvių politinio elito ir visuomenės dalies orientavimosi į Vokietiją, pasitikėjimo ja nuostatas ir lūkesčius. Konferencija, nors ir sudėtingomis aplinkybėmis, priėmė sprendimus, įpareigojusius lietuvių tautą kolaboruoti su Vokietija jos darbo ir karo tarnybų struktūrose.

Kita vertus, konferencija atskleidė menkas vokiečių okupacinio režimo politines pozicijas, atramą lietuvių visuomenėje. Net ir tarp parinktų į konferenciją „tautos atstovų“

### Nuorodos

<sup>1</sup> K. Rukšėnas, *I vergovę*, Vilnius, 1966, p. 56; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, Vilnius, 1969, p. 148.

<sup>2</sup> S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai* (fotografuotinis leidimas), d. 2, Vilnius, 1990, p. 326–333; To paties, *Lietuvos likimo kelias: iš mano užrašų*, t. IV, Chicago, 1982, p. 350–356; J. Brazaitis, *Vienų vieni* (fotografuotinis leidimas), Vilnius, 1990, p. 165–168; J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975; „Suvažiavimas Kaune (iš dalyvio užrašų)“, *Karys*, 1960, Nr. 5(1362), gegužė, p. 133–136 (galima spėti, kad užrašų (atsiminimų) „Kario“ žurnale autorius yra Jonas Vėgelis, atstovavęs konferencijoje Rokiškio apskrįčiai); B. Nemickas, „Vokiečių nepasisekusi mobilizacija ir jos padariniai dokumentų atšvaistėje“, *Aidai*, 1985, Nr. 4(353), p. 228–243.

<sup>3</sup> R. Laukaitytė, *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius, 2010, p. 46–57; V. B. Pšibilskis, *Mykolas Biržiška: patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakais*, Vilnius, 2009, p. 338–360; M. Treinys, *Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža*, Kaunas, 2003, p. 382–396.

<sup>4</sup> „Konferencijos nutarimai“, *Ateitis*, 1943, balandžio 6; M. Treinys, op. cit., p. 393–394; M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, Kaunas, 2008, p. 332–333; Klerikalų antiliaudinė ir antitarybinė veikla Lietuvoje, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 55, b. 248, l. 46a–51.

stipriai pasireiškė okupacinio režimo politinės kritika, reikalavimai jį sušvelninti, įgyvendinti Lietuvos valstybingumo siekius.

Konferencija sustiprino ir paspartino lietuvių politinio elito ir visos visuomenės nusivylimo Vokietija procesus, antinacinio pasipriešinimo stiprėjimą, jo politinių jėgų telkimąsi ir veiklą. Konferencija parodė, kad Vokietija, net ir pašlijus jos padėčiai karo frontuose, nesirengė pripažinti lietuvių tautai jokių, net ir dalinio suverenumo ir valstybingumo, teisių ir toliau siekė, kad ji besąlygiškai kolaboruotų.

<sup>5</sup> Lietuvos konferencijos, įvykusios Kaune 1943 m. balandžio 5 d., protokolas (toliau – Konferencijos protokolas), *ibid.*, ap. 48, b. 346, l. 2–3.

<sup>6</sup> Priedai Nr. 1–1a – į konferenciją išrinktų atstovų sąrašai; Nr. 2–5 – joje dalyvavusių „tautos atstovų“ sąrašai; Nr. 6 – 1943 m. kovo 19 d. atsisaukimas į lietuvių tautą; Nr. 7–9 – konferencijos sveikinimo A. Hitleriui tekstas, konferencijos pirmininko prof. M. Biržiškos pasiūlymai; Nr. 10–12 – Lietuvos generalinių tarėjų P. Kubiliūno, K. Navako, A. Ramanausko konferencijoje skaityti pranešimai; Nr. 13–20 – konferencijos rezoliucijų projektai, priimtoms rezoliucijoms, jų galutiniai pataisymai ir „tam tikras“ raštas prie jų.

<sup>7</sup> Pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno kalba Lietuvos konferencijoje, jo pareiškimas spaudos atstovams, konferencijos darbotvarkė, rezoliucijos ir kt., Generalinių tarėjų pasitarimų juodraštiniai protokolai, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 1, l. 1–41; b. 14, l. 1–10 ir kt.

<sup>8</sup> M. Pečiulionio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9164/3; J. Čepėno baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 34837/3; Išrašai iš buvusio Eišiškių aps. viršininko P. Kazakevičiaus baudžiamosios bylos, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 97, l. 11–12 ir kt.

<sup>9</sup> Vyriausiojo lietuvių komiteto „Atsisaukimas“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, kovo 15.

<sup>10</sup> Vokiečiai 1943 m. vasario 26 d. P. Kubiliūnui pasiūlė pasirašyti bendrą su minėtais aukštais vokiečių pareigūnais atsisaukimą. P. Kubiliūnas nesutiko ir pasižadėjo išleisti atskirą atsisaukimą, pasirašytą visų Lietuvos generalinių tarėjų, žr.: Generalinių tarėjų pasitarimų juodraštiniai protokolai,

LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 14, l. 4. Toks atsisaukimas buvo rengiamas, tačiau išsiskyrė nuomonės dėl jo turinio ir generaliniai tarėjai atsisakė jį pasirašyti. Atsisaukimas buvo paskelbtas kovo 2 d. tik su P. Kubiliūno parašu. Kovo 2 d. visi generaliniai tarėjai buvo sušaukti į Generalinį komisariatą, kur jų reikalauta pasirašyti po P. Kubiliūno atsisaukimo tekstu. Pasirašė tik generaliniai tarėjai J. Paukštys ir K. Germanas, kiti, nors ir išlaikyti komisariate šešias valandas, tai padaryti atsisakė, *ibid.*

<sup>11</sup> K. Rukšėnas, op. cit., p. 55.

<sup>12</sup> Antai Ostlando SS ir policijos vadas F. Jekelnas žlugus SS lietuvių legiono formavimo idėjai siūlė šukuoti miškus, gaudyti besislapstančius Lietuvos vyrus, pagąsdinimo ir sudrausminimo tikslais keletą šimtų jų sušaudyti, žr.: „Generolo Emilio Justo 1946 m. parodymai“, *Laisvės kovų archyvas*, t. 9, Kaunas, 1993, p. 149.

<sup>13</sup> Matyt, P. Kubiliūnas tomis dienomis pirmiausia turėjo galvoje vadinamojo Patikėtinio rusų gyventojų reikalams Lietuvoje biuro (dar vadinto Rusų komitetu) įsteigimą 1943 m. kovo 6 d. Vokiečių nuolaidos Lietuvos rusams, potencialiai ir kitoms tautinėms mažumoms, pirmiausia lenkams, kėlė didelį nerimą lietuvių savivaldos administracijai.

<sup>14</sup> Generalinių tarėjų pasitarimų juodraštiniai protokolai, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 14, l. 5.

<sup>15</sup> *Ibid.*, l. 6. Neaišku, ar P. Ivanausko pavardė dokumente pabraukta, ar išbraukta. Šiaip ar taip, matyt, jis išskirtas dėl savo provokiškų pažiūrų. M. Mackevičius, 1941–1943 m. teisingumo generalinis tarėjas, iš kitų Lietuvos generalinių tarėjų išskirtas dėl ypač neigiamo požiūrio į SS legiono steigimą ir kitus vokiečių reikalavimus. 1943 m. kovo mėn. jis buvo išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

<sup>16</sup> *Ibid.*, l. 7–8.

<sup>17</sup> S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. IV, p. 352–353.

<sup>18</sup> Pogrindžio spauda skelbė, kad po išspausdintu atsisaukimu atsirado pavardės žmonių, kurie iš tikrųjų jo nebuvo pasirašę, žr.: „Konferencija“, *I laisvę*, 1943, balandžio 1. Iš archyvinio atsisaukimo varianto galima spręsti, kad jį pasirašė 17 asmenų, žr.: LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 72, l. 13; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 17, l. 130–131. Iš P. Kubiliūno sukviesto pasitarimo dalyvių atsisaukimą atsisakė pasirašyti prof. I. Končius ir J. Fledžinskis.

<sup>19</sup> S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. IV, p. 352–353.

<sup>20</sup> *Ibid.*, p. 354.

<sup>21</sup> LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 1, l. 1.

<sup>22</sup> Antai liaudininkų pakraipos pogrindžio laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“ rašė, kad nė vienas padorus lietuvis negali būti šios konferencijos dalyvis, net verčiamas prievarta turi į ją nevykti, žr.: *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, kovo 23, balandžio 2. Tai buvo specialios, nukreiptos prieš konferenciją, šio pogrindžio laikraščio laidos.

<sup>23</sup> S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 330.

<sup>24</sup> Konferencijos dalyvio (Utenos aps. atstovo) kunigo J. Čepėno 1951 m. sausio 13 d. parodymai KGB, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34837/3, l. 174–175.

<sup>25</sup> Antai Eišiškių apskričiai konferencijoje atstovavo jos viršininkas P. Kazakevičius, tardytojas P. Čeinys, mokyklų inspektorius P. Turūta, Ašmenos apskričiai – F. Čižas, A. Kunigauskas, V. Ščeponavičius, Svierių apskričiai – jos viršininkas S. Titiškis.

<sup>26</sup> J. Brazaitis, op. cit., p. 167.

<sup>27</sup> Istorikės R. Laukaitytės skaičiavimais, konferencijoje galėjo dalyvauti 11–13 šio luomo atstovų. Vokiečių saugumo policijos duomenimis, jų dalyvavo net 17, žr.: R. Laukaitytė, op. cit., p. 51.

<sup>28</sup> Konferencijos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>29</sup> „Suvažiavimas Kaune (iš dalyvio užrašų)“, p. 133.

<sup>30</sup> Antisovietinio pogrindžio dalyvio Kaune L. Butkevičiaus 1946 m. sausio mėn. parodymai KGB, LYA, f. K-8, ap. 10, b. 22, l. 60.

<sup>31</sup> LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 1, l. 12. Neaišku, ar šie susitikimai įvyko.

<sup>32</sup> S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. IV, p. 354–355.

<sup>33</sup> Konferencijos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>34</sup> Nors šis skaičius parašytas aiškiai, jis gali būti apsirikimo, korektūros klaida.

<sup>35</sup> „Konferencija nieko nepakeitė“, *I laisvę*, 1943, balandžio 12; B. Nemickas, op. cit., p. 240.

<sup>36</sup> Konferencijos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>37</sup> P. Kubiliūno kalbų, pasakytų „Lietuvių konferencijoje“, juodraščiai, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 1, l. 13–23; *Ateitis*, 1943, balandžio 6.

<sup>38</sup> Konferencijos protokolai, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2. Kunigas, mokytojas J. Steponavičius buvo Zarasų aps. viršininkas. Pasizymėjo erudicija, buvo geras oratorius, iki pat okupacijos pabaigos garbino „vokišką tvarką“, išliko aktyvaus kolabo-



ravimo su vokiečiais šalininkas. 1944 m. vasarą Žemaitijoje jis organizavo Tėvynės apsaugos rinktinę, žr.: *Lietuvių enciklopedija*, South Boston, t. 28, 1963, p. 501; R. Laukaitytė, op. cit., p. 59.

<sup>39</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>40</sup> Yra liudijimų, jog konferencijos posėdis nebuvo protokoluojamas specialiai, kad jo dalyviai galėtų nevaržomai, „visai laisvai pasisakyti ir viską apsvarstyti“, „Suvažiavimas Kaune (iš dalyvio užrašų)“, p. 135.

<sup>41</sup> „Kas neskelbiama“, *Į laisvę. Ekstra laida*, 1943, balandžio 8. Panašiai diskusijų eiga nušviesta ir str. „Konferencijos eiga“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, gegužės 1.

<sup>42</sup> F. Kemešio 1946 m. spalio 22 d. ir 1947 m. sausio 10 d. parodymų KGB protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1607 LI, l. 18, 72–73.

<sup>43</sup> Išrašai iš M. Pečiulionio 1946 m. sausio 8 d. parodymų KGB, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 47, l. 152–153; „Kas neskelbiama“, *Į laisvę*, 1943, balandžio 8.

<sup>44</sup> „Suvažiavimas Kaune (iš dalyvio užrašų)“, p. 135.

<sup>45</sup> „Kas neskelbiama“, *Į laisvę. Ekstra laida*, 1943, balandžio 8; Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis, 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007, p. 461. Z. Blyno tvirtinimu, M. Biržiška „net raštu ar kitokiu būdu“ buvo pasižadėjęs A. von Rentelnui, kad „incidentų“ konferencijoje nebus.

<sup>46</sup> Po karo KGB tardomas konferencijos dalyvis, buvęs Eišiškių aps. viršininkas P. Kazakevičius tvirtino, kad dalyviai suskilo į dvi stovyklas, dėl to konferencijos darbą teko laikinai sustabdyti (t. y. padaryti pertrauką), P. Kazakevičiaus 1952 m. rugpjūčio 12 d. parodymai KGB, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 97, l. 12.

<sup>47</sup> „Po konferencijos“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, balandžio 15.

<sup>48</sup> Z. Blynas, op. cit., p. 458–459, 461.

<sup>49</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>50</sup> Kazys Pukėnas – Trakų aps. atstovas, Trakų mokytojų seminarijos kapelionas, žr.: „Konferencijos dalyvių sąrašas“, *Ateitis*, 1943, balandžio 6.

<sup>51</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2–3.

<sup>52</sup> Z. Blynas, op. cit., p. 458.

<sup>53</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 3.

<sup>54</sup> *Ateitis*, 1943, balandžio 6; M. Bloznelis, op. cit., p. 332–333 ir kt.

<sup>55</sup> „Konferencijos eiga“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, gegužės 1.

<sup>56</sup> Į ją išrinkti prof. D. Krivickas (Kauno atstovas), J. Steponavičius, A. Juknevičius (advokatas, Vilniaus atstovas) ir V. Makutėnas (Trakų aps. atstovas).

<sup>57</sup> „Konferencija nieko nepakeitė“, *Į laisvę. Ekstra laida*, 1943, balandžio 12.

<sup>58</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>59</sup> Ibid., ap. 58, b. 248, l. 49.

<sup>60</sup> Z. Blynas, op. cit., p. 461.

<sup>61</sup> Į Tautos tarybą pasiūlyta ir išrinkta 18 asmenų: M. Biržiška (profesorius, Vilniaus universiteto rektorius), K. Dabulevičius (Vilniaus miesto burmistras), A. Juknevičius (advokatas, Vilnius), V. Vaičiulis (kunigas, Jieznas, Alytaus aps.), A. Bričkus (ūkininkas, Kretingos aps.), D. Krivickas (profesorius, Vilniaus universiteto prorektorius), V. Nagius-Nagevičius (atsargos generolas, Kauno karo muziejaus viršininkas), K. Jacevičius (Kaunas), A. Birontas (atsargos pulkininkas, Kaunas), K. Navakas (atsargos generolas, Panevėžys), A. Pimpė (ūkininkas, Kėdainių aps.), J. Baronas (ūkininkas, Rokiškio aps.), J. Eidukevičius (ūkininkas, Vilkaviškio aps.), F. Kemešis (kunigas, Dotnuvos žemės ūkio akademijos fakulteto dekanas, Kėdainių aps.), J. Motiejūnas-Valevičius (ūkininkas, Švenčionių aps.), J. Elisonas (gimnazijos direktorius, Panevėžys), J. Steponavičius (kunigas, gimnazijos mokytojas, Zarasai) ir K. Kalendra (Vilniaus aps. viršininkas), Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 2.

<sup>62</sup> Pogrindžio spauda tvirtino, kad prieš oficialų posėdį M. Pečiulionis išėjo iš konferencijos, „Kas neskelbiama“, *Į laisvę. Ekstra laida*, 1943, balandžio 8.

<sup>63</sup> W. von der Roppas – A. von Rentelno padėjėjas, adjutantas, SS hauptsturmführeris, baronas, kilęs iš Panevėžio. Von der Recke – SA šturmbanführeris, Vokiečių generalinio komisariato Lietuvoje pareigūnas. Rūpinosi žemės ūkio klausimais, gerai mokėjo lietuvių kalbą. G. Songinas – lietuvis ryšių karininkas prie SS ir policijos vado Lietuvoje, SS lietuvių legiono formavimo štabo viršininkas. 1944 m. pasitraukė į Vakarų.

<sup>64</sup> Sveikinimas dėl savo pobūdžio negalėjo būti ilgas dokumentas, tačiau protokole nurodoma, jog jį sudarė net trys priedai (Nr. 7–9). Neaišku, kokie tai buvo dokumentai.

<sup>65</sup> Jų kalbos turėjo būti pridėtos prie konferenci-

jos protokolo (10–12 priedai). Archyvuose autoriui jų rasti nepavyko.

<sup>66</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 3.

<sup>67</sup> Ibid.

<sup>68</sup> Vainiką prie Nežinomojo kareivio kapo Karo muziejaus sodelyje padėjo M. Biržiška ir Švenčionių aps. atstovas A. Rymas, o generolas K. Navakas su keletu konferencijos atstovų – ant vokiečių karių kapų Šančiuose.

<sup>69</sup> Konferencijos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 48, b. 346, l. 3.

<sup>70</sup> P. Kubiliūnas kalbėjo: „Kiek Jūs čia, pone profesoriau, prisidėjot ir kiek daug padarėt, aš čia nesiiimu net vertinti. Tai ateities dalykas“, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 1, l. 6. Raginamas pasisakyti, M. Biržiška nekalbėjo, teisinosi nuovargiu, žr.: V. B. Pšibilskis, op. cit., p. 352.

<sup>71</sup> „Konferencija ir propaganda“, *Į laisvę*, 1943, gegužės 5.

<sup>72</sup> P. Kubiliūnas, „Lietuviškam reikalui“, *Karys*, 1943, balandžio 6.

<sup>73</sup> Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne apie padėtį Lietuvoje 1943 m. balandžio mėnesį, *Nacionalistų talka hitlerininkams: [Dokumentų rinkinys]*, Vilnius, 1970, p. 111.

<sup>74</sup> *Ateitis*, 1943, balandžio 7–8.

<sup>75</sup> *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 112.

<sup>76</sup> „Tautos atstovų balsas“, *Ateitis*, 1943, balandžio 8.

<sup>77</sup> M. Treinys, op. cit., p. 395–396.

<sup>78</sup> Ibid.

<sup>79</sup> Ibid., p. 396; B. Nemicko paskelbtame memorandumo tekste pasirašiusių sąrašė išvardytos 79 pavardės, kitų pavardžių esą trūksta „pasimetus paskutiniam dokumento lapui“, žr.: B. Nemickas, op. cit., p. 242–243.

<sup>80</sup> „Konferencija ir propaganda“, *Į laisvę*, 1943, gegužės 5.

<sup>81</sup> B. Nemickas, op. cit., p. 241–243.

<sup>82</sup> J. Brazaitis, op. cit., p. 168. Kun. J. Čepėno 1951 m. sausio 13 d. parodymai KGB, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34837/3, l. 177.

<sup>83</sup> J. Brazaitis, op. cit., p. 168.

<sup>84</sup> J. Čepėno 1951 m. sausio 23 d. parodymai KGB, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34837/3, l. 177.

<sup>85</sup> V. B. Pšibilskis, op. cit., p. 352.

<sup>86</sup> LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas apie LKP(b) CK veiklą LKP(b) CK biuro 1943 m. rugsėjo mėn. posėdyje Maskvoje, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 71.

<sup>87</sup> Lietuvos partizaninio judėjimo štabo Maskvoje darbuotojo B. Baranausko 1943 m. raštas Raudonosios armijos Generalinio štabo Žvalgybos valdybos viršininkui F. Kuznecovui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 23, l. 85; Sovietinių partizanų žvalgybos sudarytas Tautos tarybos narių sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 283, l. 12; R. Laukaitytė, op. cit., p. 51; V. B. Pšibilskis, op. cit., p. 353.

<sup>88</sup> „Patvirtinta Taryba“, *Ateitis*, 1943, birželio 18. Iš konferencijoje išrinktos Tautos tarybos buvo išbraukti K. Jacevičius, J. Baronas, J. Eidukevičius, F. Kemėšis, J. Motiejūnas-Valevičius ir K. Kalendra.

<sup>89</sup> Antinacinio pagrindžio 1943 m. liepos 30 d. dokumentas, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 24–25.

<sup>90</sup> Baltarusijos pasitikėjimo taryba (*Беларусская рада даверу* – БРД), kuri 1943 m. gruodžio 21 d. tapo Baltarusijos centro taryba (*Беларусская центральная рада*, БЦР), veikė prie Baltarusijos generalinio komisaro įstaigos. Ją sudarė žymūs baltarusių visuomenės veikėjai, kurie vokiečių okupacinei valdžiai teikė pasiūlymus ir pageidavimus socialiniais, kultūros ir švietimo klausimais, patariamąjį balso teise dalyvavo Baltarusijos generalinio komisariato aukščiausiosios valdžios posėdžiuose, O. Романько, *Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945*, Москва, 2008, c. 82–85.

<sup>91</sup> „Kronika: Tėvynėje“, *Atžalynas*, 1943, spalio 30.

<sup>92</sup> „Lietuviškosios divizijos reikalas“, *Lietuvių fronto biuletėnis*, 1944, sausio 8, Nr. 1(15), p. 1.

<sup>93</sup> *Gen. Povilas Plechavičius*, Brooklyn, N[ew] Y[ork], 1978; *Gen. Povilas Plechavičius* (fotografuotinis leidimas), Kaunas, [leidimo metai nenurodyti], p. 99.

<sup>94</sup> M. Treinys, op. cit., p. 456–460.

**Rimantas Zizas****THE ALL LITHUANIAN CONFERENCE OF 5 APRIL 1943: THE LITHUANIAN POLITICAL ELITE ON THE CROSS-ROADS OF COLLABORATION AND RESISTANCE****Summary**

This article describes the political events in Lithuania under German occupation in the spring of 1943, when, thanks to the unified resistance of Lithuanian society, the establishment of an SS legion was foiled and the German occupiers started repressions. The All Lithuanian Conference, which was supposed to explore the mutual objectives of Lithuanians and Germans in the pursuit of a solution for the critical and divisive situation, was convened in Kaunas on 5 April 1943.

The purpose of the article is to describe and analyse the preparatory work for the conference, the views of various political forces, the moods dominant in society at that time, the procedure for the selection and composition of the conference participants, the difficult progress of the conference, the critique of the policies of the occupiers, the expression of the ideas of the supporters of collaboration and supporters of resistance, the consequences of the conference, the impact of the conference on subsequent political processes in Lithuania, and the activities of the National Council elected during the conference. In formal terms, the conference passed resolutions which were fa-

vourable for the Germans and which obligated Lithuanians to collaborate with Germany in its labour and military service structures. The key issue and objective, as well as a condition for collaboration, were Lithuania's endeavour for sovereignty and mitigation of the effects of the German occupation of Lithuania. Some wordings reflecting this goal were included in the resolutions that were passed at the conference and that were subject to prior approval by the Germans. Such wording was not acceptable to the occupiers since it was not tolerant to Lithuania's desire for sovereignty; therefore, the resolutions passed at the conference were amended following heavy pressure from officials of the occupying power. This means that the resolutions of the Lithuanian Conference that were published were not precise, authentic documents. The conference resulted only in some temporary, compromise-like phenomena in the policies of the German occupiers and in the avoidance of any open confrontation or repression. The resolutions of the conference did not have any decisive impact on the policies of the occupying power, in particular on the success of military mobilisation in Lithuania.

## Žvelgiant į ateitį: partizaninės kovos taktikos sklaida Lietuvoje ir jos įgyvendinimas 1944–1953 m.

*Straipsnyje analizuojama tarpukario Lietuvos kariuomenės ir Lietuvos šaulių sąjungos rengimo partizaniniam karui valstybės teritorijos okupavimo atveju problema ir tarpukario karinės strategijos sąsajos su pokario partizaninėmis kovomis. Apžvelgiama partizaninio karo samprata tarptautinės karo (humanitarinės) teisės kontekste. Aptariamas galimas Lietuvos šaulių sąjungos poveikis 1944–1953 m. partizaniniam karui bei kaip tarpukario patirtis per karininkus ir šaulius galėjo būti pritaikyta pokario kovose.*

### IVADAS

1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę į tautos atmintį pradėtas grąžinti pokario partizaninis karas kaip reiškinys, prisidėjęs prie lietuviškos tapatybės išsaugojimo. Partizaninis karas yra vienas svarbiausių XX a. įvykių. Jis giliai įsirėžęs į moderniosios lietuvių tautos atmintį, o kartu sulaukiantis kontroversiškų vertinimų. 2009 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė deklaraciją, skelbiančią, kad „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininkas Jonas Žemaitis buvo kovojančios su okupacija Lietuvos valstybės vadovas, faktiškai vykdęs Respublikos Prezidento pareigas“<sup>1</sup>. Nuo pat 1940 m. sovietų okupacijos iševijoje nenutrūkstamai veikė grupės

užsienio valstybių pripažinta Lietuvos diplomatinė tarnyba. Anot Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės, strateginis partizanų kovos tikslas buvo priešintis kolonizavimui, gyventojų ir materialinių bei dvasinių vertybių naikinimui, o po 1949 m. prioritetiniu veiklos uždaviniu tapo ideologinė kova<sup>2</sup>. Pokario masinis gyventojų pasipriešinimas yra įrodymas, jog lietuviai nesusitaikė su sovietine okupacija. 2010 m. Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė pareiškė, kad „partizanai laimėjo pagrindinį mūšį – dvasinę pergalę ateičiai, nes tik kovojanti tauta nežūva. (...) partizanai parodė pasauliui, kad savanoriškas Lietuvos įstojimas į SSRS tebuvo mitas.“<sup>3</sup> Į šiuos žodžius reagavo Rusijos užsienio reikalų ministerijos atstovas spaudai Andrejus Nesterenka pareiškdamas, jog „per anksti kalbėti apie galimybes pasiekti visiškai naują lygį Lietuvos ir Rusijos dialoge“<sup>4</sup>.

Manytume, kad pokario partizanai turėtų būti traktuojami kaip prieškarinio Lietuvos kariuomenės tradicijos tęsėjai, nes jie buvo du dešimtmečius nepriklausomoje Lietuvoje patriotiškai auklėtos kartos atstovai. Tai buvo karta, kuri turėjo karinės tarnybos Lietuvos kariuomenėje patirties, dalyvavo skautų, jaunalietuvių, šaulių ir kt. organizacijų veikloje.

Straipsnyje apžvelgiama, kaip 1944–1953 m. partizanų kovų strategiją ir taktiką galėjo paveikti tarpukario Lietuvos kariuo-

menės štabo sudaryti operacijų planai ir šaulių rengimas partizaniniam karui. Aktyvų šaulių dalyvavimą pokario partizaniniame kare analizavo Jonas Vaičėnonis<sup>5</sup> ir Dalia Kuodytė<sup>6</sup>.

Nustatant pokario kovų ryšį su pirmosios Lietuvos Respublikos karine doktrina, remiamasi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomais Lietuvos kariuomenės operacijų planais, o siekiant išsiaiškinti, kaip šauliai ir Lietuvos visuomenė buvo ruošiami partizaniniam karui, analizuojamos 1935–1940 m. Lietuvos šaulių sąjungos (toliau – LŠS) savaitraščio „Trimitas“ publikacijos. Analizei pasirinktas chronologines ribas lėmė tai, kad 1935 m. buvo priimtas naujas LŠS įstatymas, pagal kurį organizacija buvo sukarinta. Naujasis LŠS statutai skelbė: „Šaulių sąjunga yra visuomeninė karinė savanorių organizacija, (...) sudaro Lietuvos Respublikos ginkluotojų pajėgų dalį. (...) tikslas yra stiprinti tautos atsparumą ir valstybės gynimo pajėgas ir siekti, kad kiekvienas lietuvis būtų šaulys.“<sup>7</sup> Iki tol buvusi labiau visuomeninė organizacija, LŠS tapo pavaldi kariuomenės vadui, apskričių rinktinėms ėmė vadovauti karo komendantai, šauliai prilyginti kariams, buvo geriau apginkluoti ir kariškai parengti<sup>8</sup>.

## **PARTIZANINIO KARO IDĖJOS APŽVALGA**

Nuo XIX a. pradžios, kai Europos valstybių kariuomenės tapo masinės ir pradėjo orientotis į kuo spartesnę ginkluotos kovos baigtį, ėmė tobulėti ir partizaninio karo taktika: daug stipresniam priešininkui turėjo mesti iššūkį gerokai silpnesnės, bet ir judresnės bei labiau morališkai pasirėngusios pajėgos, kurios siekė ne nugalėti priešą mūšio lauke, bet jį išsvarginti ir priversti pasitraukti<sup>9</sup>. Kartu valstybės sergėjo teisę į karą bei riboję ats-

kirų asmenų galimybę naudoti ginkluotą jėgą. XIX a. karas buvo suprantamas kaip vyriausybės ir jų armijų kova, tuo tarpu civiliai turėjo likti tik pasyvūs stebėtojai<sup>10</sup>. Civiliai, nesilaikantys vadinamosios trinario karo koncepcijos (kai kariauja tik vyriausybės kariuomenės, o trečiasis karo dalyvis – civiliai – tik stebi), buvo traktuojami kaip maištininkai, nusikaltėliai, su jais tarptautinės teisės požiūriu galėjo būti teisėtai susidorojama pačiu žiauriausiu būdu<sup>11</sup>. Tačiau istorijos eigoje partizaninės kovos būdas dažnai būdavo pasirenkamas spontaniškai, įvertinant priešų jėgų pranašumą ir kilus būtinybei vengti žūtbutinio lemiamo mūšio. Pagal įprastą apibūdinimą partizanas yra savanoris, veikiantis priešų užnugaryje ir priklausantis organizuotiems ginkluotiesiems dariniams. Pagrindinis partizaninio karo tikslas – nereguliariais išpuoliais silpninti priešų pajėgas, o sustiprėjus – organizuoti savo reguliariusius karinius darinius, pajėgius rengti dideles puolamąsias operacijas. Tokia kovos forma buvo taikoma XIX a. nacionalinio išsivadavimo karuose Europoje, o partizaninio karo taisyklės įtvirtintos Hagos (1907 m.) ir Ženevos (1949 m.) konvencijose. Šiose konvencijose ir jų papildomuosiuose protokoluose žodis „partizanas“ neįtvirtinamas, tačiau galima suprasti, kad partizanų būriai yra prilyginti savignyos būriams, todėl jų kova laikoma teisėta ir jie prilyginami kombatantams<sup>12</sup>. Tačiau istoriškai susiformavusi partizaninio karo sąvoka nėra teisinė. Šiam karui būdinga netradicinė taktika, apimanti slaptumą, netikėtumą ir šoką, kurį priešininkui rengia reguliarioji kariuomenė, nereguliariosios ginkluotosios pajėgos ar organizuoto pasipriešinimo judėjimo dalyviai<sup>13</sup>. 1907 m. Hagos konvencijos Karo veiksmų sausumoje įstatymų ir papročių nuostatų 1 straipsnyje rašoma, jog „karo įstatymai, teisė ir pareigos taikomos ne tik kariuomenėms, bet

ir milicijos bei savanorių daliniams, kurie atitinka tokias sąlygas: 1) jiems vadovauja už savo pavaldinius atsakingas asmuo; 2) turi nustatytą per atstumą atpažįstamą emblemą; 3) atvirai nešioja ginklus; 4) vykdo operacijas pagal karo įstatymus ir papročius. Šalyse, kuriose milicija ar savanorių daliniai sudaro kariuomenę arba yra jos dalis, jiems taikomas „kariuomenės“ terminas.<sup>14</sup> Ženklas ir ginklas yra požymiai, kurie išoriškai apibūdina ginkluotųjų pajėgų narį, nors „atviras ginklo nešiojimas“ neturi būti suprantamas kaip „matomas“ ar „parodomasis“, vadinasi, nėra reikalavimo, kad granata ar revolveris būtų nešiojami prie diržo, o ne kišenėje ar po paltu. Svarus kriterijus asmenį laikyti kombatantu yra jo statuso pastovumas, t. y. tas pats asmuo negali vieną dieną kombatantu būti, kitą dieną – ne, o trečią – vėl imti į rankas ginklą, nes tai yra statusas, kuris įgyjamas asmeniui prisidėjus prie reguliariųjų ar nereguliariųjų ginkluotųjų pajėgų ir pasibaigia gavus kitą statusą (pavyzdžiui, karo belaisvio) ar sudėjus ginklus<sup>15</sup>. Pats partizaninis karas neturi nei fronto, nei užnugario, nei flangų. Karas vyksta visur ir visada: mieste, kaime, miške, visais metų laikais, dieną ir naktį. Partizaninis karas vykdomas teritorinės gynybos principu ir apima visą okupuotą kraštą, jame dalyvauja visa tauta. Vieni kaunasi teritorinėje kariuomenėje (partizanauja), kiti vykdo ryšininkų, žvalgų, medikų pareigas, tretį aprūpina maistu, apranga, medikamentais. Priešo pajėgos yra naikinamos visur ir visada, ir tai jį verčia telkti pajėgas į didesnes įgulas, taigi partizanai ima kontroliuoti didesnes teritorijas, o priešas demoralizuojamas<sup>16</sup>. 1949 m. Ženevos konvencijos papildomuosiuose protokoluose numatyta, kad ginkluoto konflikto okupuotame krašte metu ar prieš užnugaryje veikiantys kombatantai objektyviai negali vizualiai išsiskirti iš civilių gyventojų, todėl kombatanto statusas asmenims suteikiamas

ir tada, kai karinio susidūrimo metu jie atvirai naudoja ginklą<sup>17</sup>.

1944–1953 m. partizaninis karas nebuvo naujiena XX a. Lietuvos istorijoje. Partizanai dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės kovoje. Šaulių-partizanų veiklos 1919–1923 m. problemą yra tyrinėjęs Vygantas Vareikis savo daktaro disertacijoje<sup>18</sup>. Partizanų būriai kūrėsi spontaniškai ir fronte talkino kariuomenei<sup>19</sup>. 1919 m. šiaurinę Lietuvos dalį užėmus bermontininkams, vietos gyventojai, nepakęsdami jų savivalės, ėmė burtis į partizanų būrius. Aktyvumu išsiskyrė Joniškėlio, Šiaulių, Papilės, Gruzdžių, Stačiūnų ir Linkuvos partizanai. Dar vyksiant kovoms su bermontininkais, prasidėjo partizaninės šaulių kovos ir su lenkais. Nepriklausomybės kovoje (jų metu šauliai apie 100 kartų buvo susidūrę su priešu) 67 šauliai žuvo, 146 buvo sužeisti<sup>20</sup>. Šauliai-partizanai gynė civilius gyventojus nuo plėšikaujančių gaujų, o su lenkais kovėsi ir fronte bei užfrontėje, t. y. prieš užimtoje teritorijoje. Lenkijos 13-ojo ulonų pulko mjr. S. Aleksandrowiczius atsiminimuose rašė: „(...) turėjome nuostolių nuo jų partizanų „šaulių“. Sekė mus iš uždangos, iš miškų pakraščių ar iš už pelkių mus apšaudydavo. Paimti į nelaisvę su ginklu rankoje ir nuteisti sušaudyti, neleisdavo užrišti akių. Mirdavo drąsiai, su orumu, atiduodami gyvybę atskirumo ir nepriklausomybės idėjai.“<sup>21</sup> Po 1920 m. konflikto su lenkais nustačius demilitarizuotą neutraliąją zoną, partizaninio pobūdžio susidūrimų joje būta iki 1923 m.; iš Lietuvos pusės juose dalyvavo šauliai-partizanai. Jų veikloje būta ir savivalės bei neigiamos veiklos prieš vietos gyventojus atiminėjant jų turtą. Paribio su Lenkija šaulių „partizanavimas“ minėtu laikotarpiu tapo savotišku sociokultūriniu reiškiniu, gyvenimo būdu, kai vyrai dirbdavo savo laukus, bet prireikus rinkosi su ginklais ir vykdė įvairias karines akcijas, nors Lietuvos karininkai jų

veiksmus iš esmės vertino kritiškai<sup>22</sup>. Tačiau sovietinės okupacijos išvakarėse kariuomenės štabe buvo pareikšta, kad partizaniniai šaulių veiksmai nepriklausomybės kovose buvo daug veiksmingesni ir naudingesni panaudoti greta reguliariosios kariuomenės dalinių<sup>23</sup>. Akivaizdu, kad jau 1919–1923 m. susiformavo šaulio kaip partizano įvaizdis, be to, ypač Dzūkijoje ir Aukštaitijoje, buvo gyvi vos prieš du dešimtmečius vykusių kovų ir jų taktikos prisiminimai.

1935 m. „Trimite“ buvo rašoma, kad nepriklausomybės kovose apie 0,75 proc. Lietuvos gyventojų dalyvavo partizaniniame judėjime, o atskiruose valsčiuose šis skaičius svyravo nuo 0,3 iki 1,5 proc. Taip pat buvo pareikšta, kad ateityje su LŠS pagalba bus galima pasipriešinti ir gausesniai priešui<sup>24</sup>. 1938 m. gegužės 22 d. Šiaulių aps. Pašvitinio parapijos kapinėse buvo atidengtas obeliskas pirmam nepriklausomybės kovose žuvusiam partizanui A. Vainauskui, o dr. J. Navako iniciatyva buvo numatyta sušaukti partizanų suvažiavimą nepriklausomybės kovoms paminėti<sup>25</sup>.

Tarpukario Lietuvos karinėje vadovybėje partizaninio karo strategiją 1926 m. aiškiai įvardijo Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininkas plk. ltn. Kazys Škirpa, kuris, analizuodamas Lietuvos gynybos galimybes, pabrėžė būtinybę prieš užnugaryje organizuoti plataus masto partizaninius veiksmus, turinčius padėti persigrupuoti pagrindinėms lietuvių pajėgoms<sup>26</sup>. 1926 m. spalio mėn. SSRS Revoliucinė karinė taryba numatė karinio „bendradarbiavimo“ su Lietuva programą, kurioje nutarė neduoti Lietuvai jokių pažadų dėl partizaninio judėjimo (kalbama apie SSRS karo atašė Ivanui Klačko K. Škirpos atskleistą vieną iš Lietuvos gynimosi nuo Lenkijos plano dalių, nes Lietuvos kariuomenė Lenkijos okupacijos ir lietuvių partizaninio karo atveju vylėsi užsitikrinti SSRS pagalbą)<sup>27</sup>. 1926 m. gegužės

31 d. LŠS viršininkas raporte rašė, kad, „be kovos būrių, gali veikti atskiros partizanų grupės prieš užpakaly, priduodant būriams reikalingą skaičių karininkų ir puskarininkų“<sup>28</sup>. Analizuojant galimybę panaudoti LŠS administracinės linijos su Lenkija gynybai, prieita prie išvados, kad šauliai tinka „partizaniniam veikimui prieš užpakaly ir padedant mūsų kariuomenės dalims dalių viršininkų nuožiūra“<sup>29</sup>.

Lietuvos karybos teoretikas mjr. Vytautas Bulvičius savo 1939 m. išleistoje knygoje rašė, kad „ginkluotus partizanų būrius galima parengti palyginti greit. Bet tai nebus tikra ginkluotoji valstybės jėga. Ginkluotų partizanų būrių negalima niekinti. Jie labai sėkmingai gali kautis greta reguliariosios kariuomenės; jie gali atlikti daugelį antraeilų karo uždavinių.“<sup>30</sup> Rašydamas apie partizanų veikimo taktiką, V. Bulvičius tvirtino, jog „šauliai veikia nenutoldami ar ne per daug tenutoldami nuo savo gyvenamųjų vietų. Tai teikia jiems gerumą, kad jie gali geriau išnaudoti vietovę. (...) šaulys turi puikiai orientuotis visuose savo apylinkės šunkeliuose, balų tarpekliuose net tamsią naktį. (...) vadas turi žinoti visas savo apylinkės vietas, patogias slėptis, visas vietas, kur patogų įrengti kliūtis, o prireikus – saugiai pasitraukti.“<sup>31</sup> Anot J. Vaičėnionio, „Šaulių sąjunga buvo lyg tiltas tarp kariuomenės ir visuomenės. Manau, kad taip per Šaulių sąjungą pradedama ruošti partizaniniam karui. Pagal scenarijų, jeigu priešas pereis sieną, jie turėjo priimti pirmąjį smūgį. Daug ir rimtai dirbo kariuomenės instruktoriai, būriai turėjo savo užduotis, teritoriją ir pan. Kaip žinome, Šaulių sąjungos nariai gausiai dalyvavo pasipriešinimo kovose. (...) ji [LŠS. – V. J.] buvo rengiama partizaniniam karui.“<sup>32</sup>

Partizaninio karo idėja tarpukario Lietuvoje buvo gyva nuo nepriklausomybės kovų, o šauliai puikiai tiko galimam ateities partizaniniam karui. LŠS priklausė kariuomenės

struktūroms, tad pagal tarptautinę teisę jos nariai turėjo būti traktuojami kaip kombatančiai, kas buvo labai svarbu vykstančiam karui legitimuoti, nes gyvavo koncepcija, kad legaliai kariauti gali tik vyriausybės kariuomenės. Taigi į nelaisvę patekusiems partizanams turėjo būti užtikrintos karo belaisvio teisės.

## LŠS KARINĖS PAJĖGOS

Kiekviena karinė struktūra yra svarbi tiek, kiek turi karinės galios, kuri iš esmės vertinama organizacijos gausumu, ginkluotės kiekiu, kokybe ir pasiryžimu kautis. Šiuo požiūriu, atsižvelgiant į Lietuvos gyventojų skaičių, LŠS okupacijos išvakarėse atrodė gana įspūdingai. Per du savo veiklos dešimtmečius sąjunga nuėjo ilgą kelią ir iš spontaniškai nepriklausomybės kovose dalyvavusių partizaninių formuočių išaugo į visą Lietuvą apimančią karinę visuomeninę organizaciją.

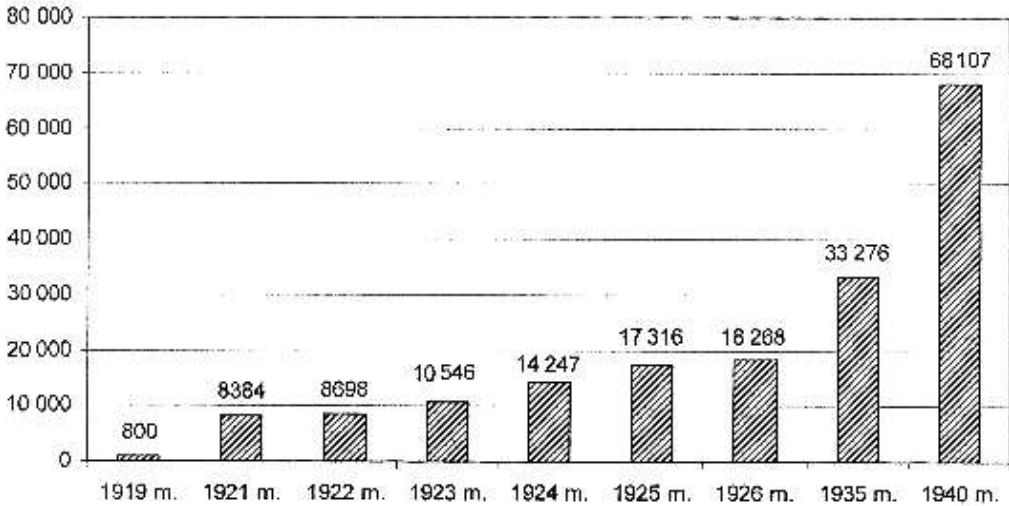
Netrukus po susikūrimo 1919 m. gruodžio 19 d. LŠS buvo 39 būriai, o juose – apie 800 narių<sup>33</sup>, 1921 m. lapkričio 2 d. duomenimis, joje jau buvo 8384 nariai, kandidatai ir rėmėjai, iš jų 5224 – rikiuotės šauliai<sup>34</sup>. 1922 m. balandžio mėn. LŠS buvo 4628 rikiuotės ir 2193 ne rikiuotės šauliai, 1174 rikiuotės ir 627 ne rikiuotės kandidatai, 49 rėmėjai ir 27 įvairūs specialistai, iš viso 8698 asmenys<sup>35</sup>. 1923 m. sausio mėn. duomenimis, LŠS turėjo 10 546 narius<sup>36</sup>. 1924 m. sausio 1 d. LŠS buvo 14 247 šauliai (9757 rikiuotės ir 4490 ne rikiuotės) dvidešimtyje rinktinių, kurias sudarė 321 būrys; sąjunga turėjo 4315 šautuvų ir 24 kulkosvaidžius<sup>37</sup>. 1925 m. gegužės mėn. LŠS sudarė 370 būrių, joje buvo 17 316 šaulių (11 748 rikiai ir 5568 ne rikiai), sąjunga turėjo 3824 šautuvus ir 11 lengvųjų kulkosvaidžių<sup>38</sup>. Po dešimtmečio, 1935 m. sausio 1 d., LŠS buvo 33 276 nariai,

iš jų 24 976 rikiuotės šauliai, kurie turėjo 7371 šautuvą ir 32 kulkosvaidžius. Tuo metu šauliams dar trūko 13 707 šautuvų ir 186 kulkosvaidžių. Pagrindinis LŠS vienetas buvo būrys, kurį sudarė 3–5 skyriai. Būrys paprastai jungė mažesnės vietovės (kaimo, miestelio, darbovietės) šaulius. Didesnės vietovės ar įstaigos šauliai sudarydavo ir kuopą<sup>39</sup>. 1940 m. pradžioje LŠS buvo 48 107 rikiuotės šauliai (žr. 1 diagramą p. 56), sąjunga turėjo 27 478 šautuvus, 378 lengvuosius kulkosvaidžius, 3160 pistoletų, 3504 granatas, 3 241 468 šovinius. Šauliams apginkluoti dar trūko 19 007 šautuvų, apie 1000 lengvųjų kulkosvaidžių, apie 1 mln. šovinių ir 5000 granatų<sup>40</sup>. Tačiau 1940 m. balandžio 23 d. Vyriausiasis kariuomenės štabas nustatė, kad LŠS ginkluotėje turi būti 21 900 šautuvų, 504 lengvieji kulkosvaidžiai, 1641 pistoletas ir 4,554 mln. šovinių; 1 šautuvui buvo nustatyta 160, kulkosvaidžiui – 2000, o pistoletui – 25 šovinių norma. Dviem šauliams buvo numatyta skirti 1 granatą, būriui – žiūroną<sup>41</sup>. Būtina atkreipti dėmesį, kad apie 40 proc. šaulių buvo pirmos rūšies atsargos kariai, kurie mobilizacijos atveju būtų buvę pašaukti į reguliariosios kariuomenės dalinius, taigi ir ginklų skaičius LŠS buvo numatytas mažesnis, nei buvo rikiuotės narių. 1938 m. Antrosios pėstininkų divizijos teritorijoje buvo 13 098 rikiuotės šauliai, iš jų 6510 po mobilizacijos turėjo likti rinktinėse: 1861 šaulys buvo numatytas įvairiems objektams saugoti, o 4504 – taktinėms užduotims. Kiti 6588 šauliai kilus karui būtų buvę mobilizuoti į kariuomenę<sup>42</sup>. 1939 m. LŠS buvo 5000 rėmėjų, apie 15 000 moterų šaulių. Tarp šaulių daugiausia buvo ūkininkų ir darbininkų, sąjungai priklausė beveik pusė (3000) Lietuvos mokytojų. Po 1935 m. reformos į LŠS įstojo daug atsargos karininkų, puskarininkų, valdininkų ir moterų<sup>43</sup>. 1940 m. balandžio mėn. 22 LŠS rinktinėse buvo 872 padalinių vadai, iš jų 404 karininkai, 192



viršilos ir puskarininkiai<sup>44</sup>. Taigi 68,35 proc. LŠS padalinių vadų buvo atsargos karininkai, viršilos ir puskarininkiai, o tai, manytume, rodo aukštą kariuomenės ir LŠS tarpusavio integracijos lygį. Dauguma Lietuvos polici-

ninkų taip pat buvo šauliai<sup>45</sup>. Tačiau visiškai nėra tyrinėta, kiek iš viso asmenų dalyvavo LŠS veikloje per du dešimtmečius ir koks skaičius buvo tokių, kurie 1940 m. sąjungai formaliai jau nebeprisiklausė.



1 diagrama. LŠS narių skaičiaus dinamika 1919–1940 m.

Tarpukario Lietuvoje buvo teigiama, kad „karinis rengimas yra pirmaeilis šaulių tikslas“, LŠS karinį parengimą jaunimas įgydavo dar iki privalomosios karo tarnybos ir į kariuomenę ateidavo jau iš esmės parengtas, vyrai, atitarnavę kariuomenėje, sąjungoje galėjo nuolat tobulinti savo karines žinias. Pradinį karinį parengimą įgydavo ir tie, kurie buvo kariuomenėje netarnavę<sup>46</sup>, – tokie šauliai dalyvavo dviejų savaičių karinio rengimo kursuose artimiausiam pėstininkų pulke. 1940 m. prie rinktinių buvo priskirta po 1–2 žemesniojo laipsnio karininkus, kurie turėjo užsiimti kariniu šaulių rengimu<sup>47</sup>. Iš „Trimito“ ir „Policijos“ straipsnių galima spręsti, kad šauliai buvo mokomi ne tik kariniuose daliniuose. Nuolat vyko ir jų

šaudymo pratybos bei varžybos, jie dalyvavo kariuomenės manevruose. Antai 1937 m. rugsėjo mėn. didžiuosiuose kariuomenės manevruose Žemaitijoje dalyvavo Varnių, Kražių, Vaiguvos ir Pavandenės šauliai<sup>48</sup>. 1938 m. manevrų Aukštaitijoje metu „šauliai daug padėjo kovojančioms dalims, ypač atlikdami partizaninius veiksmus. Be to, vienas šaulių batalionas veikė Upytės rajone ir pasipriešino [„priešo“ – V. J.] kavalerijos pulko puolimui. (...) žygiuoti pirmyn labai trukdė vietų šauliai, naikindami tiltus.“<sup>49</sup>

Taigi per du savo veiklos dešimtmečius LŠS išaugo ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai. Rikiuotės šauliai buvo kariškai parengti ir patriotiškai išauklėti, o po 1935 m. LŠS reformos jos narių skaičius per penkerius metus padvigubėjo.

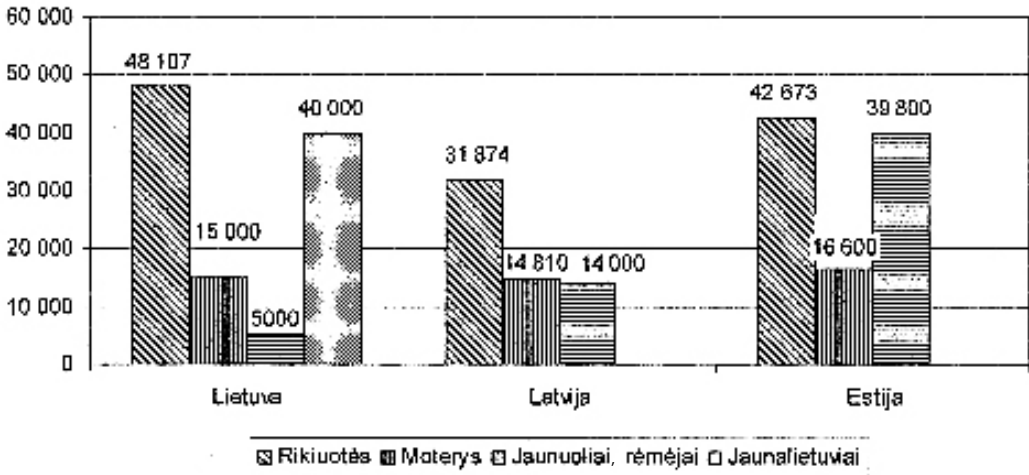
## LIETUVOS KAIMYNŲ PAJĖGOS: LATVIJOS „AIZSARGI“ IR ESTIJOS „KAITSELIIT“

Latvijos paramilitarinė organizacija „Aizsargi“ savo struktūra, veikla ir keliamais tikslais buvo gana artima LŠS, nors būta ir kai kurių skirtumų. Organizacija buvo dvejojo pavaldumo – priklausė ir Vidaus reikalų, ir Karo ministerijai. „Aizsargi“ buvo nebrangiai atsieinantis aktyvusis Latvijos kariuomenės rezervas. Organizacijoje buvo labai ryškus politinės, patriotinės veiklos aspektas<sup>50</sup>. Pagrindinis 1919 m. įkurtos „Aizsargi“ organizacijos tikslas buvo garantuoti šalies vidaus saugumą, o ne valstybės apsauga nuo išorės priesū<sup>51</sup>. 1940 m. sausio 1 d. organizacijai priklausė 60 684 asmenys: 31 874 vyrai, 14 810 moterų ir 14 000 jaunuolių. Ją sudarė 19 apskričių pulkų, geležinkelio ir aviacijos pulkai bei karo laivyno dalinys<sup>52</sup>. Manytume, kad politiniu požiūriu, atsižvelgiant į santykius su valdžia, ši organizacija buvo panašesnė į Lietuvos jaunalietuvius, o ne į šaulius. Būtent „Aizsargi“ 1934 m. aktyviai parėmė Karlio Ulmanio perversmą ir padėjo naujam režimui įsitvirtinti valdžioje<sup>53</sup>. Organizacijai buvo priekaištaujama dėl per didelio politinio jos veiklos atspalvio ir kad per mažai dėmesio skyrė kariniams dalykams. Aizsargai buvo ne itin gerai pasirengę kariniams veiksams, nors vyko jų mokymai, o vadai dalyvavo kursuose kariuomenės daliniuose. Vis dėlto buvo abejojama, ar vien iš aizsargų būtų galima formuoti atskirus reguliariosios kariuomenės dalinius. Buvo nuogaustaujama, kad politinė veikla užgožia organizacijos pasirengimą partizaniniam karui<sup>54</sup>.

Estijos „Kaitseliit“ organizacija įkurta 1918 m. lapkričio 11 d. Ją sudarė 15 teritoriniu pagrindu veikusių pulkų, o šiuos – batalionai, kuopos ir būriai. 1939 m. organizacijai priklausė 42 673 kovai parengti vyrai<sup>55</sup>. „Kaitseliit“ sudarė ne tik pėstininkų,

bet ir kavalerijos bei artilerijos daliniai. Mobilizacijos atveju jie turėjo atlikti priedangos užduotis<sup>56</sup>. Organizacijai teko šios funkcijos: 1) saugoti valstybės konstitucinę sistemą ir garantuoti gyventojų saugumą; 2) teikti pagalbą nepaprastųjų situacijų atveju (kilus epidemijai, gaisrui, potvyniui ir pan.); 3) organizuoti karinį savo narių rengimą; 4) organizuoti moterų pajėgas nacionalinei gynybai remti; 5) kelti patriotinius gyventojų jausmus; 6) fiziškai lavinti gyventojus. Organizacija buvo pavaldi kariuomenės vadui. Apie 40 proc. Estijos kariuomenės rezervistų priklausė „Kaitseliit“ organizacijai, tačiau mobilizacijos atveju ne visi jie būtų buvę pašaukti: dalis – dėl amžiaus, dalis – dėl einamų pareigų. Greta „Kaitseliit“ Estijoje veikė ir daugiau organizacijų: „Naiskodukaitse“ (Moterų gynybos lygai) 1939 m. priklausė 16 600 moterų; 19 800 berniukų (8–17 m.) dalyvavo „Noored Kotkad“ („Jaunųjų erelių“), o 20 000 mergaičių – „Kodutütred“ („Estijos dukterų“) veikloje<sup>57</sup>. Svarbu ir tai, kad ketvirtajame XX a. dešimtmetyje Estijos kariuomenė kilus karui planavo gintis pasienyje<sup>58</sup>. Tai patvirtina prie sienos su SSRS 1932 m. pradėta įtvirtinimų statyba<sup>59</sup>. Okupacijos išvakarėse rytiniame pasienyje Estija buvo pastačiusi apie 50 gelžbetoninių atsparių ugniaviečių<sup>60</sup>. Taigi rengtis partizaninėms kovoms prieš užnugaryje nebuvo taip aktualu.

LŠS artimos Latvijos ir Estijos paramilitarinės organizacijos buvo gana gausios: Latvijoje aizsargams priklausė apie 3 proc. gyventojų, o atitinkamai Estijos organizacijai kartu su moterų ir vaikų organizacijomis – apie 8,8 proc. Tuo tarpu Lietuvoje LŠS priklausė apie 2,7 proc. Lietuvos (be Vilniaus krašto) gyventojų. Be to, Lietuvoje greta LŠS veikė tautininkų remiama „Jaunoji Lietuva“, kuri aptariamam laikotarpiu turėjo per 40 000 narių (žr. 2 diagramą p. 58). Drauge šios abi organizacijos turėjo daugiau kaip 100 000 narių<sup>61</sup>, arba apie 4 proc. šalies gyventojų.



2 diagrama. Baltijos šalių paramilitarinių ir patriotinių organizacijų narių skaičius 1939–1940 m.

Kariniu atžvilgiu Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų užduotys kiek skyrėsi. Latvijos „Aizsargi“ iš esmės turėjo užtikrinti tvarką ir saugumą kariuomenės užnugaryje ir buvo aktyvusis kariuomenės rezervas, Estijos „Kaitseliit“ nariai turėjo būti automatiškai mobilizuojami ir sudaryti daugiau nei trečdalį reguliariosios karo metu Estijos kariuomenės, o užnugaryje likę šauliai turėjo pradėti partizaninį karą. Manytume, kad šie tarpukariu Baltijos šalių paramilitarinėms organizacijoms kelti uždaviniai lėmė ir pokario partizaninių kovų apimtį bei pobūdį<sup>62</sup>, nors negalima pamiršti didesnių latvių ir estų nuostolių Antrojo pasaulinio karo metu<sup>63</sup>, didesnio į Vakarų pasitraukusių latvių ir estų skaičiaus<sup>64</sup> bei mažesnio nei lietuvių tų tautų gyvosios jėgos potencialo. Vis dėlto tiesioginio ryšio tarp tarpukario Baltijos šalių paramilitarinių organizacijų gausumo ir pokario partizaninių kovų intensyvumo išvelgti negalima, nes procentiškai didžiausią minėtų organizacijų narių skaičių turėjusioje Estijoje (dukart daugiau nei Lietuvoje: 8,8 proc. ir 4 proc.) pokario

kovų intensyvumas buvo 30–60 kartų mažesnis. Taigi esminiais laikytini kiti veiksniai: tarpukario metais kelti koviniai uždaviniai, pasirengimas bei per Antrąjį pasaulinį karą patirti nuostoliai.

### PARTIZANINIO KARO TAKTIKA 1938–1940 M. LIETUVOS KARIUOMENĖS PLANUOSE

1938 m. spalio 3 d. Lietuvos kariuomenės štabo šaulių panaudojimo direktyvoje buvo numatyta, kad kilus karui šauliai bus naudojami mobilizacijai organizuoti ir kaip priedanga; esant galimybei, šauliai turėjo veikti su reguliariosios kariuomenės daliniais, tačiau dalis būrių turėjo likti ir veikti prieš užnugaryje. Direktyvoje rašoma, kad „pirmon eilėn operatyviniams uždaviniams vykdyti laukia savarankiškai veikiant, kaip taisyklė, partizaninio karo pagrindais“<sup>65</sup>. Priešui netikėtai užpuolus Lietuvą šauliai turėjo pradėti veikti be atskiro įsakymo<sup>66</sup>. Visi būrių vadai buvo žodžiu supažindinti

su jų būriams keliamais uždaviniais<sup>67</sup>, o prie planų pridėtuose žemėlapiuose būriai, kurie turėjo likti užnugaryje ir veikti kaip partizanai, buvo pažymėti atskirai<sup>68</sup>. Organizuojant mokymus, šaulių vadams buvo nurodyta mokytis „partizaninio būrio veikimo“<sup>69</sup>. Šauliai, numatyti kovoti partizaniniais pagrindais, turėjo veikti savarankiškai, atskirais būriais savo gyvenamojoje, gerai pažįstamoje teritorijoje. Šauliai dalijosi į kuopas ir būrius, būrį sudarė 3 skyriai, o skyriuje turėjo būti 11–12 šaulių<sup>70</sup>.

1940 m. kovo 6 d. patvirtinus naujus nurodymus, karo atveju šauliams buvo pakartotos ankstesnės nuostatos dėl partizaninių veiksmų užnugaryje. Likę prieš užnugaryje šauliai turėjo rengti diversinius išpuolius ir naikinti infrastruktūrą bei rinkti informaciją, o esant galimybei perduoti ją reguliariosios kariuomenės daliniams. Šauliai turėjo būti pasirengę veikti mažomis grupėmis ar netgi pavieniui. Be to, buvo pažymėta, jog „šauliai privalo žinoti, kad jų veikla prieš užnugaryje yra labai garbinga, bet kartu sunki ir pavojinga“<sup>71</sup>. Buvo nurodyta „iš anksto šaulių, kurie liks užnugaryje vykdyti partizaninius uždavinius, nenumatyti ir jų sąrašų nesudarinti. Kiekvienam šauliui reikia iššmoninti, kad šaulys, dėl įvairių aplinkybių priverstas pasilikti prieš užnugaryje, automatiškai pradeda savo iniciatyva vykdyti partizaninius uždavinius, atsižvelgdamas į aplinkybes.“<sup>72</sup>

1939 m. išleisto Lietuvos kariuomenės pėstininkų statuto antroje dalyje buvo atskirai aptarti partizaniniai karo veiksmai<sup>73</sup>. Statutą derėtų laikyti vienu svarbiausių kariuomenės karo veiksmus reguliuojančių dokumentų. Pėstininkų statute rašoma: „(...) partizanų rinktinės, būriai ar būreliai paprastai veikia prieš užnugaryje. Vienu atveju jie ten gali būti palikti iš anksto (traukiantis), kitu atveju gali būti atskirai pasiųs-

ti. Partizanų veikla yra labai įvairi: naikinti prieš sosisiekimo pastatus (geležinkelius, tiltus ir t. t.), puldinėti štabus, atskirus ryšio centrus, ryšio pasiuntinius ir t. t. (...) Geriausiai partizanų veiksmams tinka dideli miškai, sunkiai pereinamos pelkės, apskritai raižyta ir dengta vietovė. Partizanų vienetų pajėgumas, sudėtis ir ginklai priklauso nuo jiems duodamo uždavinio. Partizanų veiksmus nulemia ne partizanų skaičius, bet jų ir ypač jų vadų vertė.“<sup>74</sup> Statute taip pat aptariama, kokiomis priemonėmis būtina aprūpinti partizanus, kokio dydžio padaliniai turi veikti, kaip juos maitinti, pateikiami nurodymai, kaip partizanai turėtų veikti prieš užnugaryje. Panašiai partizaninė karo taktika buvo aptarta ir 1938 m. Kavalerijos statute: „(...) partizanų veikla yra labai įvairi: naikinti prieš sosisiekimo pastatus (geležinkelius, tiltus ir t. t.), pulti štabus, atskirus ryšio centrus, ryšio pasiuntinius ir t. t.; iš pasalų pulti atskiras prieš voras, gurguoles, prieš pastovius; deginti, sprogdinti prieš sandėlius, (...) dažnai partizanai siunčiami kelioms dienoms. Geriausiai partizanų veiksmams tinka dideli miškai, sunkiai pereinamos pelkės, apskritai raižyta ir dengta vietovė.“<sup>75</sup> 1934 m. leidinyje „Šaulių karinio parengimo planas. 1934 m.“ nurodyta, kad šaulių mokymas turi vykti remiantis kariuomenės statutais, juos pasirenkant pagal mokymo turinį<sup>76</sup>.

1940 m. leidinyje „Šaulių taktikos bruožai“ plačiai aptariamos ir partizaninių veiksmų galimybės. Jame nurodoma, kad šauliai turės kovoti tik su sausumos priešu, ir daug gausesniu, o aviacija dėl veikimo mažomis grupėmis jiems neturėtų kelti grėsmės. Buvo numatyta, kad šauliai gali veikti savo kariuomenės priekyje (priedanga) ir sparnuose, prieš užnugaryje (partizanai), giliame savo kariuomenės užnugaryje ir kartu su savo kariuomene<sup>77</sup>. Leidinyje rašo-

ma: „Stambesnis miškas – geriausias šaulio-partizano sąjungininkas. Užtat šaulys mišką turi pamėgti, savo apylinkės miškus turi nuodugnai pažinti, išstudijuoti. Šaulių vadai ir eiliniai šauliai savo apylinkių miškuose bei balose turi jaustis kaip žuvys vandenyje.“<sup>78</sup> Taip pat jame išsamiai analizuojama, kaip šauliai turėtų veikti miško vietovėje ir kokią taktinę persvarą galima įgyti prieš gausesnes priešo pajėgas tinkamai panaudojant miško teikiamus privalumus, galimybes maskuotis, rengti pasalas. Be to, pažymima, kad miške prieš šarvuotoji technika ir aviacija negalės būti efektyviai panaudota. Maži partizanų būriai turėjo veikti sunkiai pereinamose miško tankynėse, o gausesni galėjo rinktis ir retesnius miškus. Numatyta, kad nemiškingose vietovėse šauliai-partizanai turi veikti mažesnėmis grupėmis arba net pavieniui. Buvo pateiktas pavyzdys, kad net taikos metu plėšikas gali keletą mėnesių sėkmingai vienas slapstytis. Taip pat buvo nurodyta, kaip 5–10 vyrų būrys miške gali apsiginti ir išsiveržti iš priešų (400 karių) apsupties. Išpuolius už miško rekomenduota rengti tamsiu paros metu, kartu nurodyta, kad ir pats mažiausias partizanų būrys nuolatos turi veikti ir demoralizuoti priešą. Buvo pateiktas net kaimo ar miestelio užėmimo naktį planas<sup>79</sup>. Nemobilizuojamų šaulių būrių vadams buvo išleistas slaptas numeruotas leidinys „Partizanų taktika“, kuriame aptarti partizaninės taktikos veiksmai ir tikslingai nutylėta apie kitus uždavinius, kad, leidiniui patekus į priešų rankas, nebūtų galima nustatyti visų LŠS karo atveju keliamų uždavinių<sup>80</sup>. Netenka abejoti, kad šie 1940 m. išleisti taktiniai nurodymai šauliams turi akivaizdžių sąsajų su 1944–1953 m. Lietuvoje vykusio partizaninio karo taktika.

Maža Lietuvos valstybė, tarpukariu gyvuodama geopolitiškai nestabiliame ir nesaugiamame regione, buvo priversta ieškoti

tam tikra prasme netradicinių karinio saugumo formų. Pasirinkta formulė buvo gana racionali ir toliaregiška: manyta, kad Lietuva į karą bus įtraukta kilus plataus masto regioniniam konfliktui, reguliarioji kariuomenė bus priversta manevruodama gintis ir trauktis, o nesulaukusi užsienio paramos su vyriausybe internuotis „draugiškoje“ valstybėje bei veikti užsienyje, tuo tarpu prieš užimtoje Lietuvoje turės vykti partizaninis karas. Tokios koncepcijos pragmatiškumas atsiskleidžia pažvelgus į Hagos Karo veiksmų sausumoje įstatymų ir papročių nuostatų 42 straipsnį: „Teritorija laikoma okupuota, jei ji iš esmės yra valdoma priešiškos kariuomenės. Okupacija įsigalioja tik tokioje teritorijoje, kurioje įsikūrusi priešiškos šalies karinė vadovybė ima vykdyti savo politiką.“<sup>81</sup> Taigi klasikinės karinės okupacijos sąlygos yra dvi: priešų kariuomenės buvimas tam tikroje teritorijoje ir jos gebėjimas veiksmingai kontroliuoti tą teritoriją, duodant civiliams gyventojams privalomus nurodymus, kurių nepajėgi kvestionuoti buvusi valdžia<sup>82</sup>.

1940 m. Raudonajai armijai (toliau – RA) okupavus Lietuvą, šauliai, kaip ir visa Lietuvos kariuomenė, ginklu nepasipriešino, ir tam buvo objektyvių priežasčių. Pirma, šaulių rinktinės tiesiogiai buvo pavaldžios apskričių karo komendantams<sup>83</sup>, o šiuos kontroliavo kariuomenės vadovybė, kuri buvo Lietuvos vyriausybės politikos vykdytoja. Todėl, iš kariuomenės vado gen. Vinco Vitkausko gavę įsakymą nesipriešinti ir draugiškai pasitikti RA daliniams<sup>84</sup>, apskričių komendantai turėjo garantuoti, kad šauliai nepasipriešins, nors RA vadovybė ir numatė, kad šauliai gali „šaudyti į nugaras“<sup>85</sup>. Antra, LŠS ginkluotė ir amunicija buvo saugoma centralizuotai, pasienio policijos būstinėse, policijos nuovadose, karo komendantūrose, kariniuose daliniuose, mokyklose ir

pan., kur buvo galima užtikrinti jų apsaugą. Ginklus išduoti šauliams buvo galima tik gavus LŠS vado leidimą<sup>86</sup>, o jo 1940 m. nebuvo. Trečia, pagal parengtus operacijų planus šauliai turėjo savarankiškai pradėti partizaninius veiksmus tik praradę ryšį su Lietuvos kariuomene ir vadovybe, o taip 1940 m. nenutiko. Ketvirta, Lietuvos gynybos doktrina iki 1939 m. rudens numatė du galimus Lietuvos priešus – Vokietiją ir Lenkiją, tad atitinkamai buvo parengti ir operacijų planai. Tuo tarpu SSRS buvo laikoma strategine partnere ar netgi sąjungininke<sup>87</sup>. Galiausiai 1939 m. rudenį Lietuva iš SSRS atgavo Vilnių ir mainais už tai pasirašė savitarpio pagalbos sutartį bei įsileido RA įgulas. Vargu ar daugumos šaulių ir Lietuvos visuomenės sąmonėje 1940 m. SSRS buvo suvokiama kaip pagrindinis priešas. Penkta, kariuomenės vadui gen. V. Vitkauskui įsakius nesipriešinti įžengiančiai į Lietuvą RA, automatiško pasipriešinimo nuostata netikėtai įsiveržus priešui taip pat negalėjo būti įgyvendinta. Todėl 1940 m. birželio mėn. prielaidų šauliams pradėti partizaninį karą nebuvo.

Pagal Lietuvos kariuomenės štabo parengtą koncepciją partizanaujantys šauliai turėjo išlaikyti savo struktūrą, o pagrindinis taktinis kovos vienetas buvo judrus, negausus būrys. Partizaninis karas jau iš anksto buvo nulemtas ir turėjo prasidėti be papildomų nurodymų, nes šauliai, netekę ryšio su vadovybe ir reguliariąja kariuomene arba priešui įsiveržus į Lietuvą, automatiškai turėjo imtis savarankiškų partizaninių veiksmų, iki Lietuva bus išvaduota arba jie patys žus. Planuose nebuvo numatyta galimybės pasiduoti ar sąlygų, kurioms esant partizaninė kova turėjo baigtis. 1940 m. Lietuvos okupacija ir formalus LŠS panaikinimas nesuardė per du dešimtmečius susiformavusio šaulių būrių tinklo ir socialinių ryšių, o tai padėjo ginkluotajai rezistencijai ateityje.

## **PARTIZANINIO KARO IDĖJA „TRIMITE“ SAVAITRAŠTYJE**

1939 m. „Trimite“ buvo rašoma: „Jei priešas ir nustumtų mūsų kariuomenę iš ginamosios ribos ir ji būtų priversta stabdydama priešą pasitraukti ir užleisti priešui savo žemės plotus, tada tuose priešo užimtuose plotuose turi prasidėti „žaliosios“ kariuomenės – partizanų – karas, kuris priešui neduotų nė valandėlės ramybės, nuolat puldinėtų ir trukdytų priešui (...). Geriausiai partizanų veiksmams tinka dideli miškai, sunkiai pereinamos pelkės, apskritai raižyta ir dengta vietovė. (...) Bet kokį uždavinį vykdant, reikia žiūrėti, kad žmonės nebūtų labai apkrauti. Užtenka, kad partizanai turėtų šautuvus, didesnę skaičių šovinių, rankinių granatų ir kastuvėlius. Dar būtina reikia turėti žirklių vieloms kirpti, pjūklelių. (...) Partizanai turi veikti kuo netikėčiau. Pasisekimą nulemia staigumas ir narsumas.“<sup>88</sup> Šauliams pateikiamas partizaninių veiksmų pavyzdys gavus užduotį susprogdinti priešo užnugaryje tiltą. Nurodoma, kiek žmonių turi veikti, kaip atlikti sprogdinimo darbus, pateikiamos schemos ir žemėlapiai.

„Trimite“ šauliai buvo supažindinami ir su kovos naktį taktika<sup>89</sup>, žvalgybos ypatumais<sup>90</sup>, mokoma pėstininkų kovos taktikos<sup>91</sup> skelbiant įvairias taktines užduotis<sup>92</sup>. Buvo teikiama praktinių patarimų, kaip organizuoti mokymus, nurodoma, kad, „prieš suvedant būrius į didesnius dalinius, reikia gerai išmokyti būrio veiksmų (...), pirmiausia reikia pratimus organizuoti vienam būriui (...), galima veikti savo būrio apylinkėje“<sup>93</sup>. Apžvelgiama „apkasų“, t. y. požeminių slėptuvių, įrengimo specifika, pateikiama brėžinių<sup>94</sup>. Rašoma ne tik apie požeminių slėptuvių tipus ir kaip jas įrengti, bet ir duodama patarimų, kaip jas maskuoti<sup>95</sup>.

Okupacijos išvakarėse, 1940 m. birželio mėn., „Trimite“ buvo rašoma: „Partizaninis

karas nėra priemonė galutiniam karo tikslui (priešui sunaikinti) pasiekti, bet yra galinga pagalbinė priemonė kovojančiai kariuomenei fronte. Sėkmingam partizaniniam veikimui nemažos reikšmės turi ir geografinės vietos sąlygos: miškai, balos, kalnai, apskritai dengta ir raizyta vietovė. (...) veikiančių priešų užnugaryje tikslas sudaryti kiek galint didesnius medžiaginius ir moralinius nuostolius. Dezorganizuoti priešų užnugarį, naikinti gyvąją priešų pajėgą, ardyti kelius, ryšio, susisiekimo priemones ir karinį administracinį aparatą.<sup>96</sup> Leidinio 1940 m. birželio 13 d. numeryje, paskutiniame prieš okupaciją, buvo tęsiama: „Apskritai mažesnieji – 10–30–50 žmonių – daliniai yra paslankesni, saugesni, staigesni, gali ilgiau likti priešų užnugaryje ir tuo pačiu priešui padaryti didesnių nuostolių. (...) Sėkmingas partizaninių dalinių veikimas vienoje ar kitoje krašto vietoje žymia dalimi priklauso ir nuo vietos gyventojų nusistatymo šių dalinių atžvilgiu.“<sup>97</sup>

Pagal tiražą „Trimitas“ buvo vienas didžiausių tarpukario Lietuvos savaitraščių, prieinamas platiesiems gyventojų sluoksniams. Jis teikė informaciją, kaip praktiškai įgyvendinti kilus karui šauliams keliamus uždavinius. 1939–1940 m. „Trimite“ ir „Policijoje“ pasirodė idėjų „sušaulinti“ Lietuvą, t. y. ne tik skiepyti patriotizmą, bet ir plačiai rengti visuomenę karui, o, žinant jau minėtus LŠS keltus uždavinius, tai reiškė rengtis ir partizaniniam karui. Šauliai buvo mokomi veikti mažomis grupėmis gerai pažįstamoje teritorijoje, kurios gyventojai į juos žiūri palankiai. Gyventojų palaikymas ir palankumas buvo laikoma esmine partizaninės veiklos sąlyga.

## ŠAULIAI POKARIO PARTIZANAI

Buvę prieškarinio šauliai aktyviai dalyvavo partizaniniame kare. Šį klausimą gana

išsamiai aptarė D. Kuodytė, kuri tvirtino, kad tai lėmė LŠS vieta ir reikšmė Lietuvos gynybos planuose iki 1940 m. bei šauliams kelti uždaviniai. Ir nors, anot D. Kuodytės, nesant partizanų socialinės sudėties ir jų priklausymo prieškarinio Lietuvos partijos ir organizacijoms tyrimų, tiksliai nustatyti, kokia dalis partizanų anksčiau buvo šauliai, neįmanoma, jų įtakos pokario kovose būta didelės. Partizanavimą šauliai rinkosi sąmoningai, nes dažniausiai tai buvo vyresnio amžiaus vyrai, kuriems sovietinė mobilizacija negrėsė. Jų veiklos požymių pokario kovose gausu – pradedant ideologiniais momentais, baigiant būrių ir didesnių struktūrų vadais. Dera nepamiršti ir išorinių požymių – šaulių uniformų, kokardų ir ženklų paplitimo tarp partizanų. Teigiama, kad „partizanai, savo veikloje besivadovavę šauliškais principais, sudarė tokį visų partizanų skaičių, kad šaulių principai tapo visuotiniais“. Ne vienas šaulys iškilo iki aukščiausiosios partizanų vadovybės, jie dalyvavo ginkluotojo pasipriešinimo centralizacijos procesuose, prisidėjo prie partizanų norminių dokumentų kūrimo. Išskirtinį vaidmenį, anot D. Kuodytės, šauliai atliko Pietų Lietuvoje – Tauro ir Dainavos apygardose<sup>98</sup>. Čia, kaip jau minėjome, partizanavimo tradicijos siekė nepriklausomybės kovų laikotarpi.

Partizanų dalių formavimo principai atitiko Lietuvos kariuomenės pavyzdį. Partizanai ilgą laiką naudojami Lietuvos kariuomenės statutais, o vėliau, atsižvelgdami į sąlygas, rengė naujus, kuriems didžiulę įtaką darė Lietuvos kariuomenės statutai<sup>99</sup>. Pokario partizanų statute buvo teigiama: „Partizanai veikia nedideliais partizanų daliniais (partizanų grandimis, skyriais, būriais, kuopomis), išnaudodami savo krašto vietos savumus, atlikdami savo žygius naktį, rūke, pūgoje, priešą užtikdami netikėtai ir nepasiruošusį, sumaniai slėpdamiesi patys ir slėpdami savo veiksmus bei jų padarinius.“<sup>100</sup>





beveik dešimtmetį vykusioms partizaninėms kovoms, kuriose dalyvavo apie 50 000 asmenų ir apie 20 000 iš jų žuvo<sup>109</sup>, padėjo tarpukariu vykdyta Lietuvos kariuomenės vadovybės šaulių sukarinimo ir rengimo partizaniniam karui strategija.

## IŠVADOS

1. Partizaninio karo idėja moderniojoje karyboje pradėjo formuotis XIX a. kilus būtinybei mažoms valstybėms atsakyti į didžiųjų valstybių gausių, gerai ginkluotų pajėgų greito karo koncepciją. Remiantis tarptautine karo (humanitarine) teise, partizanai, besilaikantys subordinacijos, turintys skiriamuosius ženklus, atvirai nešiojantys ginklą ir paisantys kariavimo papročių, laikomi kombatantais ir jiems taikytinos visos tarptautinės karo teisės garantijos. Kadangi pokario Lietuvos partizanai atitiko minėtus kriterijus, jie laikytini kombatantais.

2. XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos kariuomenės štabas savo sudarytuose operacijų ir priedangos planuose

suformulavo ir įtvirtino partizaninio karo koncepciją. Ja remiantis, priešui užėmus teritoriją, užnugaryje likę šauliai turėjo pradėti partizaninį karą. Šauliai iš anksto buvo supažindinti su jiems keliamais uždaviniais.

3. Sovietų okupacijos išvakarėse „Trimito“ savaitraštyje vyko aktyvi informacijos įvairiais karybos, ypač taktikos, klausimais sklaida, buvo diegiama partizaninio karo idėja. „Trimite“ buvo pateikiama praktinių patarimų, kaip įrengti slėptuves, kaip ir kur slapstytis kovos metu, kokią naudoti ginkluotę ir kokio dydžio kovinėmis grupėmis veikti.

4. Partizaninėse pokario kovose aktyviai dalyvavo ir jam vadovavo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai ir šauliai, kurie iš operacijų planų ir periodinių leidinių buvo gerai susipažinę su partizaninio karo strategijos ir taktikos principais, be to, buvo dalyvavę mokymuose ir manevruose. Pokario Lietuvos partizanų organizacijoje ir veikloje aiškiai pastebima tarpukario Lietuvos kariuomenės ir LŠS tradicijų tąsa.

## Nuorodos

<sup>1</sup> Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija „Dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“, *Valstybės žinios*, 2009, kovo 19, Nr. 30-1166.

<sup>2</sup> N. Gaškaitė-Zemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 38.

<sup>3</sup> „D. Grybauskaitė dėkojo Lietuvos laisvės kovotojams“, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. liepos 2 d.], <http://www.lrytas.lt/-12738274971273280424-d-grybauskait%C4%97-d%C4%97kojo-lietuvos-laisv%C4%97s-kovotojams.htm>.

<sup>4</sup> „Rusija sukritikavo D. Grybauskaitės žodžius apie pokario partizanus“, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. liepos 2 d.], <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/article.php?id=32563267>.

<sup>5</sup> J. Vaičėnionis, „Lietuvos šaulių sąjunga valstybės gynyboje 1935–1940 m.“, *Lietuvos*

*šaulių sąjungos istorijos fragmentai*, Kaunas, 2002, p. 116; L. Bratikas, „Žvilgsnis į svarbiausius Lietuvos kariuomenės žingsnius“, *Kardas*, 2008, Nr. 6, p. 17.

<sup>6</sup> D. Kuodytė, „Lietuvos šauliai kovotojų prieš okupacijas gretose (1940–1953)“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 181–197.

<sup>7</sup> LŠS administraciniai vienetai buvo rinktinė ir būrys. Būriai galėjo sudaryti kuopas, eskadronus, baterijas, eskadriles ir kt. Būrį buvo galima steigti atsiradus 24, būrio skyrių – 12, o grandį – 6 kandidatams. Būrys, turintis daugiau kaip 100 rikiuotės šaulių, galėjo vadintis kuopa. Žr.: *Šaulių sąjungos įstatymas ir statutas*, Kaunas, 1936, p. 20–22.

<sup>8</sup> S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, t. 1, Vilnius, 1990, p. 400–402.

<sup>9</sup> J. Žilinskas, „Ginkluoto konflikto samprata tarptautinėje humanitarinėje teisėje ir jos taikymo

problemos moderniuose ginkluotuose konfliktuose“, *Jurisprudencija*, 2008, Nr. 2(104), p. 96.

<sup>10</sup> J. Žilinskas, „Hagos taikos konferencijos ir jų įtaka tarptautinei sausumos karo teisei“, *Teisės problemos*, 2009, Nr. 1(63), p. 33.

<sup>11</sup> М. ван Кревельд, *Трансформация войны*, Москва, 2008, с. 70–71.

<sup>12</sup> P. A. Čiočys, *Tarptautinė humanitarinė teisė*, Vilnius, 2004, p. 87–88.

<sup>13</sup> *Kova pagal taisykles: ginkluoto konflikto teisės vadovėlis ginkluotosioms pajėgoms*, Vilnius, 2002, p. 37.

<sup>14</sup> *Tarptautinės teisės taikymas vykdant karo veiksmus*, Vilnius, 2003, p. 13.

<sup>15</sup> J. Žilinskas, „Hagos taikos konferencijos ir jų įtaka tarptautinei sausumos karo teisei“, p. 36–37.

<sup>16</sup> S. Adamonis, *Partizanų karas*, Kaunas, 1997, p. 6.

<sup>17</sup> P. A. Čiočys, op. cit., p. 87.

<sup>18</sup> V. Vareikis, *Lietuvos šaulių sąjungos politinė ir karinė veikla (1919–1923)* (disertacijos rankraštis), Kaunas, 1999, 145 p.

<sup>19</sup> „Šaulių sąjunga – antroji mūsų tautos kariuomenė“, *Policija*, 1939, Nr. 13, p. 241.

<sup>20</sup> A. Jurevičiūtė, A. Veilentienė, „Šauliai Nepriklausomybės kovose“, *Lietuvos istorijos studijos*, 1998, Nr. 6, p. 64–69.

<sup>21</sup> V. Vareikis, op. cit., p. 62.

<sup>22</sup> V. Vareikis, „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, *Darbai ir dienos*, t. 40, 2004, p. 114–126.

<sup>23</sup> Šaulių panaudojimo reikalu 1939–1940 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 929, ap. 3, b. 1097, l. 8.

<sup>24</sup> P. Gudelis, „Dėl vasaros rytų partizanų“, *Trimitas*, 1935, kovo 28, Nr. 13, p. 224.

<sup>25</sup> „Pirmam žuvusiam partizanui pastatė paminklą“, *Kardas*, 1938, Nr. 11, p. 271.

<sup>26</sup> J. Vaičėnionis, „Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1939)“, *Darbai ir dienos*, t. 21, 2001, p. 134.

<sup>27</sup> A. Kasparavičius, „Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936)“, *Lietuvos nepriklausomybei – 80*, Vilnius, 1999, p. 30.

<sup>28</sup> LŠS viršininko 1926 m. gegužės 31 d. raportas Vyriausiojo štabo viršininkui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 560, l. 14.

<sup>29</sup> Nuomonė dėl šaulių panaudojimo demarkacijos linijos gynimo tikslams (1926 m.), *ibid.*, l. 12.

<sup>30</sup> V. Bulvičius, *Karinis valstybės rengimas*, Vilnius, 1994, p. 97.

<sup>31</sup> *Ibid.*, p. 145.

<sup>32</sup> L. Bratikas, op. cit., p. 17.

<sup>33</sup> V. Statkus, *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.*, Chicago, 1986, p. 763.

<sup>34</sup> *Lietuvos šaulių sąjungos istorija*, Vilnius, 1992, p. 62.

<sup>35</sup> S. Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, kn. 2, Vilnius, 2002, p. 727.

<sup>36</sup> V. Vareikis, *Lietuvos šaulių sąjungos politinė ir karinė veikla*, p. 107.

<sup>37</sup> LŠS sudėtis 1924 m. sausio 1 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 466, l. 13.

<sup>38</sup> LŠS sudėtis 1925 m. birželio 5 d., *ibid.*, b. 510, l. 40.

<sup>39</sup> A. Andrijonas, „Lietuvos šauliai Tėvynės sargyboje (1922–1940)“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 131–133.

<sup>40</sup> Iš 48 107 šaulių pirmos rūšies rezervistų buvo 19 067, antros rūšies rezervistų iki 45 m. – 8902, kariuomenėje netarnavusių vyrų iki 45 m. – 16 448 ir 3372 kariuomenėje tarnavę ir netarnavę šauliai, vyresni nei 45 m. Iš bendro minėto skaičiaus 1622 šauliai buvo atleisti nuo mobilizacijos. Žr.: Dėl LŠS vado rašto Nr. 1378 (1940 m.), LCVA, f. 929, ap. 5, b. 591, l. 43.

<sup>41</sup> Šaulių sąjungos ginklavimo turto lentelė (1940 m. balandžio 23 d.), *ibid.*, f. 561, ap. 18, b. 187, l. 35.

<sup>42</sup> II PD plote esančių šaulių rinktinių panaudojimo plano santrauka (1940 m. vasario 14 d.), *ibid.*, f. 929, ap. 3, b. 1154, l. 2.

<sup>43</sup> S. Raštikis, op. cit., p. 403.

<sup>44</sup> LŠS vado 1940 m. balandžio mėn. raportas kariuomenės vadui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1097, l. 29–30.

<sup>45</sup> P. Ališauskas, „Visi policistai turi būti Šaulių sąjungos nariai“, *Policija*, 1939, Nr. 9, p. 162.

<sup>46</sup> K. Jankūnas, „Šaulių sąjunga – kariuomenės talkininkė“, *Mūsų žinynas*, t. 36, Nr. 6–7, Kaunas, 1939, p. 853.

<sup>47</sup> *Nepriklausomai Lietuvai*, Čikaga, 1965, p. 65, 69.

<sup>48</sup> Žunauskas, „Kariuomenės manevruose“, *Trimitas*, 1937, Nr. 38, p. 894.

<sup>49</sup> P. Vieškūnas, „Kariuomenės manevruose“, *Trimitas*, 1938, Nr. 38, p. 914.

<sup>50</sup> D. Bleiere et al., *Latvija otrajā pasaules karā (1939–1945)*, Rīga, 2008, l. 90–91.

<sup>51</sup> Д. Блейере et al., *История Латвии. XX век*, Рига, 2005, с. 157.

<sup>52</sup> Pulką sudarė 2–3 batalionai po 600 karių (Rygos pulką sudarė 5, o Cėsių ir Valkos pulkus – po 4 batalionus) ir 1–2 kavalerijos eskadronai. Pavasarį ir rudenį vykdavo 3–4 dienų manevrai, iš viso per metus kiekvienas aizsargas turėjo nemokamai dalyvauti 18 dienų mokymuose. Latvijos kariuomenė, siekdama sustiprinti karinį rengimą, „Aizsargi“ daliniuose laikė apie 100 karininkų ir 150 instruktorių. Aizsargiai buvo ginkluoti šautuvais, karabinais ir kulkosvaidžiais, kiekvienam buvo skirta po 60 šovinių. Žr.: A. Pētersons, *Krustugunis. Latviešu karotmāka 1940–1945. 60 gadus no tautas slēptais*, Rīga, 2007, l. 114–115.

<sup>53</sup> Д. Блейере, op. cit., с. 157–161.

<sup>54</sup> D. Bleiere, op. cit., l. 90–91.

<sup>55</sup> *Эстония. Энциклопедический справочник*, Таллинн, 2008, с. 54.

<sup>56</sup> U. Salo, „Estimation of Security Threats and Estonian Defence Planning in the 1930s“, *Acta Historica Tallinnensia*, 2008, Nr. 12, p. 52.

<sup>57</sup> „Kaitseliit“ nariai buvo gana gerai ginkluoti, nors apskritai Estijos kariuomenės ginkluotė buvo labai nevienalytė. Buvo naudojami įvairių kalibrų ginklai. 1940 m. birželio 21 d. duomenimis, „Kaitseliit“ turėjo 35 356 šautuvus, 6400 pistolečių, 131 automatą, 19 lengvųjų ir 85 sunkiuosius kulkosvaidžius, 26 artilerijos pabūklus ir kt. Žr.: P. Kaasik, „The Liquidation of the Estonian Defence League in 1940“, *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinn, 2006, p. 131–132, 136.

<sup>58</sup> U. Salo, op. cit., p. 46–47, 59.

<sup>59</sup> Р. Трейфельт, „Оборонительные сооружения на восточной границе Эстонской Республики в 1919–1939 г. г.“, *Baltfort*, № 4(9), Рига, 2009, с. 55–58.

<sup>60</sup> R. Treijs, *Latvijas ģenerāļi (1918–1940). Armijas komandieri un štāba priēšnieki*, Rīga, 2006, l. 30.

<sup>61</sup> J. Vaičenonis, „Lietuvos šaulių sąjunga valstybės gynyboje 1935–1940 m.“, p. 119.

<sup>62</sup> Lietuvos rezistencinis sąjūdis buvo 10–15 kartų intensyvesnis negu Latvijos ir 30–60 kartų – negu Estijos. 1945 m. Lietuvoje žuvo 8916 žmonių, Latvijoje – 715, Estijoje – 270. KGB duomenimis, iki 1953 m. Latvijoje žuvo 2422 partizanai, Estijoje 1944–1947 m. buvo sunaikinti (žuvo arba įkalinti) 8468 partizanai ir apie 6600 jų legaliza-

vosi. Žr.: A. Anušauskas, „Paspriešinimo raida ir pasipriešinimo metodai“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 252.

<sup>63</sup> Karo metais Vokietija mobilizavo apie 110 000 Latvijos vyrų, o 1944–1945 m. SSRS į RA mobilizavo dar 57 470 vyrų. Apie 60 000 Estijos vyrų tarnavo Vokietijos armijoje, o 30 000 – RA. Vokietijos daliniuose tarnavo apie 70 000 Lietuvos vyrų: lietuvių policijos batalionuose – apie 13 000, pagalbinuose vermachto daliniuose – 36 800, Vietinėje rinktinėje – 19 500 vyrų. Tačiau lietuviai, kitaip nei estai ir latviai, labai mažai dalyvavo tiesiogiai kariniuose fronto veiksmuose. Į RA 1944–1945 m. buvo mobilizuota 82 000 vyrų iš Lietuvos. Latvijoje ir Estijoje į svetimas Vokietijos ir SSRS kariuomenes buvo pašaukta apie 8–8,35 proc. prieškario gyventojų, tuo tarpu Lietuvoje – apie 5 proc. Žr.: Д. Блейере, op. cit., с. 277, 309; Z. Kiaupa et al., *Baltijos šalių istorija*, Vilnius, 2000, p. 179, 181; A. Bubnys, Karinės ir darbo mobilizacijos (1943–1944 m.), *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2007, p. 237, 240–241.

<sup>64</sup> Karo pabaigoje į Vakarų pasitraukė 64 000 lietuvių (apie 2,1 proc. prieškario gyventojų), 120 000 latvių (6 proc. gyventojų) ir 80 000 estų (7 proc. gyventojų). Žr.: Z. Kiaupa, op. cit., p. 181.

<sup>65</sup> Šauliams panaudoti direktyva ŠADIR (1938 m. spalio 3 d.), LCVA., f. 929, ap. 3, b. 1028, l. 12.

<sup>66</sup> Šauliams panaudoti direktyva ŠADIR (1938 m.), *ibid.*, f. 561, ap. 12, b. 1021, l. 22.

<sup>67</sup> 3-iosios pėstininkų diviziono štabo 1939 m. gegužės 27 d. raštas kariuomenės štabo 1-ojo skyriaus viršininkui, *ibid.*, f. 929, ap. 3, b. 1028, l. 53.

<sup>68</sup> Žemėlapis, *ibid.*, l. 182–183.

<sup>69</sup> Šauliams panaudoti direktyva ŠADIR (1938 m. spalio 3 d.), *ibid.*, l. 20.

<sup>70</sup> 1939 m. balandžio 13 d. nurodymai šauliams mobilizuoti ir panaudoti operacijų metu, *ibid.*, l. 31, 34.

<sup>71</sup> 1940 m. kovo 6 d. nurodymai šauliams priedangai panaudoti, *ibid.*, f. 561, ap. 18, b. 187, l. 8–10.

<sup>72</sup> Šauliams priedangai panaudoti nurodymai (1940 m. balandžio mėn.), *ibid.*, l. 44 a. p.

<sup>73</sup> *Pėstininkų statusas. Kautynės*, d. II, Kaunas, 1939, p. 247–250.

<sup>74</sup> *Ibid.*, p. 247–248.

<sup>75</sup> *Kavalerijos statusas. II dalis. Kautynės, K-51* (Kaunas, 1938, p. 269), Vytauto Didžiojo karo muziejus, f. S-15944.

<sup>76</sup> *Šaulių karinio parengimo planas (1934 m.)*, Kaunas, 1934, p. 1.

<sup>77</sup> Leidinys buvo išspausdintas, tiražas – 2000 egz. Žr.: *Šaulių taktikos bruožai*, Kaunas, 1940, p. 4.

<sup>78</sup> *Ibid.*, p. 55.

<sup>79</sup> Išsamiai, su schema pateiktas planas, kaip 36 šaulių-partizanų būrys turėtų veikti naktį siekdamas užimti miestelį, *Šaulių taktikos bruožai*, p. 58–75.

<sup>80</sup> Šaulių panaudojimo reikalu (1939–1940 m.), LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1097, l. 11.

<sup>81</sup> *Tarptautinės teisės taikymas vykdant karo veiksmus*, p. 21.

<sup>82</sup> J. Žilinskas, „Hagos taikos konferencijos ir jų įtaka tarptautinei sausumos karo teisei“, p. 47–48.

<sup>83</sup> *Šaulių sąjungos įstatymas ir statutai*, p. 10.

<sup>84</sup> G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės vadai*, Vilnius, 1992, p. 181.

<sup>85</sup> S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antiso-vietinėje kovoje“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 157.

<sup>86</sup> Šauliams panaudoti direktyva ŠADIR (1938 m.), LCVA, f. 561, ap. 12, b. 1021, l. 22.

<sup>87</sup> V. Vareikis, V. Jokubauskas, „Su kuo Lietuva rengėsi kariauti tarpukariu?“, *Kultūros barai*, 2010, Nr. 11, p. 77–84.

<sup>88</sup> A. Impulevičius, „Kova prieš užnugaryje“, *Trimitas*, 1939, Nr. 16(957), p. 372–374.

<sup>89</sup> A. Šova, „Nakties kautynės“, *Trimitas*, 1936, Nr. 47–50; 1937, Nr. 5, 14, 16.

<sup>90</sup> Juškevičius, „Žvalgomasis patrulis“, *Trimitas*, 1939, Nr. 32(973), p. 774–775.

<sup>91</sup> J. Noreika, „Pėstininkų veiksmai kautynėse“, *Trimitas*, 1937, Nr. 21–23.

<sup>92</sup> A. Impulevičius, „Būrys traukiantis“, *Trimitas*, 1939, Nr. 11(952), p. 251–252; G. Kiaulėnas, „Taktiniai žaidimai“, *ibid.*, Nr. 3(892), p. 63.

<sup>93</sup> A. Impulevičius, „Karinis mokymas rudenį“, *Trimitas*, 1939, Nr. 37(978), p. 896.

<sup>94</sup> „Apkasai slėptis nuo skeveldrų“, *Trimitas*, 1939, Nr. 36(977), p. 876.

<sup>95</sup> M. Kareiva, „Apkasai apsaugoti nuo lėktuvų bombų“, *Trimitas*, 1939, Nr. 38(979), p. 921–922.

<sup>96</sup> P. Žukas, „Veiksmai prieš užnugaryje“, *Trimitas*, 1940, Nr. 23(1016), p. 557.

<sup>97</sup> P. Žukas, *op. cit.*, Nr. 24(1017), p. 585.

<sup>98</sup> D. Kuodytė, „Lietuvos šauliai kovotojų prieš okupacijas gretose (1940–1953)“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 181–197.

<sup>99</sup> M. Luobikis, „Partizanų statutai“, *Karo archyvas*, 2008, t. 23, p. 358.

<sup>100</sup> *Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio teisiniai norminiai dokumentai*, Vilnius, 1995, p. 29.

<sup>101</sup> M. Luobikis, *op. cit.*, p. 349, 354.

<sup>102</sup> N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2005, p. 75.

<sup>103</sup> *Ibid.*, p. 75–76.

<sup>104</sup> S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antiso-vietinėje kovoje“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 160–161.

<sup>105</sup> N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, p. 38.

<sup>106</sup> *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, Vilnius, 1998, p. 47–147.

<sup>107</sup> S. Raštikis, *op. cit.*, p. 325.

<sup>108</sup> Lietuvos valstybės finansų mobilizacijos planas karo metui (1935 m.), LCVA, f. 929, ap. 5, b. 663, l. 2.

<sup>109</sup> D. Kuodytė, „Lietuvos pasipriešinimo sąjūdis (1944–1953 m.)“, *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2007, p. 350, 359–360.

Gauta 2011 03 03  
Klaipėdos universitetas,  
H. Manto g. 84, Klaipėda

**Vytautas Jokubauskas**

## LOOKING INTO THE FUTURE: THE SPREAD AND REALISATION OF GUERRILLA WARFARE TACTICS IN LITHUANIA IN 1944–1953

## Summary

The post-war guerrilla warfare in Lithuania was nothing new since the traditions of the guerrilla movement dated back to the 1919–1923 battles for independence and confrontations with Polish forces in the neutral territory. In the interwar period, the Lithuanian military authorities did not discard guerrilla warfare tactics, and this form of warfare was essentially legitimised by the Hague Convention on Warfare of 1907. In 1935, upon the militarisation of the Lithuanian Riflemen's Union and its integration in the regular army structures, the training of riflemen for the eventual occupation of the country's territory by the enemy was rather intensive. The ideas of partisan warfare were promoted by means of the periodical *Trimitas* (*The Trumpet*) and incorporated in the documents of the General Staff, which provided for the action of partisans in small units on well-known territory by using light armament and setting the objective of continuous assaults on the enemy, thereby demoralising him.

In 1940, following the Soviet occupation and liquidation of the Lithuanian Riflemen's Union, the structure, after its development for two decades, remained, and the personal contacts of riflemen were quite intensive. A network of riflemen units, the locally operating unit serving as the main tactical and administrative entity of the union, covered the entire territory of Lithuania and was a suitable basis for the organisation of post-war guerrilla warfare, while the former riflemen and officers acted as organisers and leaders of the resistance movement.

The above facts allow us to conclude that the guerrilla warfare waged against the Soviet forces of repressions and military units in Lithuania in 1944 to 1953 was influenced by pre-war Lithuanian military plans, while the warfare itself was a legitimate defence of the nation's sovereignty with respect to international military law and should be regarded as pre-planned resistance to eventual occupation.

## Etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m.\*

*Remiantis įvairių šalių archyvų dokumentine medžiaga, Lietuvos ir užsienio šalių istoriografija, straipsnyje nagrinėjami etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. Mėginama atsakyti į tris pagrindinius klausimus: 1) nacių okupacinio režimo politika Lietuvoje gyvenančių tautybių atžvilgiu; 2) okupuoto krašto tautų reakcija į nacių politiką; 3) Lietuvoje gyvenančių tautų tarpusavio santykiai. Daugiausia dėmesio straipsnyje skiriama tautiniams santykiams Vilniaus krašte.*

### ĮVADAS

Rytų Lietuvos regionas (Vilniaus kraštas) Antrojo pasaulinio karo metais iš kitų Lietuvos regionų išsiskyrė tautine įvairove ir sudėtingais bei įtemptais etniniais santykiais. Galima paminėti keletą tautinių santykių ašų: lietuvių ir lenkų, lietuvių ir žydų, lietuvių ir baltarusių, lenkų ir žydų. Vis dėlto šiame straipsnyje nebus nagrinėjama žydų padėtis Vilniaus krašte ir jų santykiai su kitomis tautomis. Nacių okupacijos metais žydai tapo visuotinai persekiojama ir naikinama grupe. Jie neturėjo jokios veiksmų laisvės, dėl to negalima kalbėti apie žydus

kaip apie etninių santykių subjektą. Nacių ir vietinių kolaborantų vykdoma holokausto (žydų genocido) politika yra savarankiška tema, netelpanti į etninių santykių rėmus. Holokaustas Vilniaus krašte turėtų būti atskira ir plati tema, verta ne tik straipsnio, bet ir monografijos. Pagal galimybes straipsnyje apžvelgiama ir mažesnių tautinių grupių – baltarusių, rusų ir vokiečių – padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje.

Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos, o ypač Vilniaus krašto, teritorija ir valstybinė priklausomybė dažnai keitėsi. Iki karo Vilniaus kraštą valdė Lenkijos valstybė, tačiau Lietuvos Respublika juridiskai niekada to nepripažino ir Vilnių oficialiai laikė savo sostine. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, 1939 m. rugsėjo 17 d. Vilnių užėmė Raudonoji armija ir 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos Respublikos–Sovietų Sąjungos sutartimi dalis Vilniaus krašto su Vilniaus miestu (6656 km<sup>2</sup>) buvo atiduota Lietuvai. Ta pačia sutartimi Sovietų Sąjunga gavo teisę dislokuoti Lietuvos teritorijoje 20 tūkst. Raudonosios armijos kareivių. Iš esmės tai reišė dalinį Lietuvos nepriklausomybės praradimą. 1940 m. vasarą Sovietų Sąjunga Lietuvą okupavo ir aneksavo. 1940 m. lapkričio 10 d. Lietuvos SSR ir Baltarusijos SSR susitarimu

---

\* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos istorijos instituto, Balstogės universiteto ir Vokietijos Nordost instituto projektą „Etniniai santykiai Vilniaus ir Balstogės srityse 1939–1953 m.“ Modifikuotas straipsnio variantas bus spausdinamas Balstogės universiteto rengiamame straipsnių rinkinyje lenkų ir vokiečių kalbomis.

Lietuvai buvo perduoti lietuvių gyvenami Druskininkų, Marcinkonių ir Tverečiaus rajonai, ligi tol įję į Baltarusijos SSR sudėtį (2618,35 km<sup>2</sup>, 82 tūkst. gyventojų).

Kilus nacių ir sovietų karui, Vokietijos kariuomenė jau pirmą karo savaitę (1941 m. birželio 22–28 d.) okupavo visą Lietuvos teritoriją. Nacių okupacija truko trejus metus (didžiąją Lietuvos dalį sovietų kariuomenė užėmė iki 1944 m. rugpjūčio mėn., Vilnių – 1944 m. liepos 13 d.). Hitlerinė Vokietija Lietuvoje įvedė okupacinį režimą. Iki 1941 m. rugpjūčio mėn. Lietuvą valdė karinė vokiečių administracija, o vėliau – iki pat nacių okupacijos pabaigos – civilinė vokiečių administracija (*Zivilverwaltung*). Lietuva oficialiai buvo pavadinta Lietuvos generaline sritimi (toliau – LGS) ir tapo sudedamąja Reicho Rytų krašto (Ostlando) komisariato dalimi. Aukščiausiu vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje pareigūnu buvo paskirtas generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas. Generalinio komisaro Lietuvai rezidencija ir svarbiausios okupacinės valdžios įstaigos įsikūrė Kaune.

LGS sudarė keturios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio. Kiekvienoje jų buvo po keletą apskričių. Vilniaus apygardą 1942–1944 m. sudarė Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Eišiškių, Ašmenos ir Svierių apskritys. Dvi pastarosios prie LGS buvo prijungtos 1942 m. balandžio 1 d. Vilniaus apygarda užėmė 15 840 km<sup>2</sup> teritoriją, joje (be Vilniaus miesto) gyveno apie 600 tūkst. žmonių. 1942 m. gegužės 27 d. visuotinio LGS gyventojų surašymo duomenimis, Vilniaus mieste gyveno 146 tūkst. žmonių. Vilniaus miesto komisaras buvo Hansas Hingstas (į Vilnių atvyko 1941 m. rugpjūčio 1 d.), Vilniaus apygardos komisaras – Horstas Wulfas<sup>1</sup>. Vilniaus apskritis (be Vilniaus miesto) užėmė 3767,17 km<sup>2</sup> teritoriją, ją sudarė 11 valsčių (vėliau – 9 valsčiai: Jašiūnų, Maišiagalos, Mickūnų, Nemenčinės, Paberžės,

Riešės, Rudaminos, Šumsko ir Turgelių) ir 142 apylinkės. Apskrities teritorijoje buvo 1 miestas (Naujoji Vilnia) ir 14 miestelių. Apskrities kaimuose gyveno 151 873, o miestuose – 10 656 gyventojai<sup>2</sup>. Švenčionių apskritį (plotas 3214 km<sup>2</sup>) sudarė 12 valsčių (Adučiškio, Daugėliško, Ignalinos, Joniško, Kaltanėnų, Mielagėnų, Pabradės, Saldutiškio, Švenčionėlių, Švenčionių, Tverečiaus ir Vidžių). 1942 m. gegužės 27 d. LGS gyventojų surašymo duomenimis, Švenčionių apskrityje gyveno 107 935, Švenčionių mieste – 4194, o Švenčionėliuose – 3414 žmonių<sup>3</sup>. Trakų apskritį (plotas 2814 km<sup>2</sup>) sudarė 10 valsčių (Aukštadvario, Kaišiadorių, Lentvario, Onuško, Rūdiškių, Semeliškių, Trakų, Vievio, Žaslių ir Žiezmarų). 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis, apskrityje gyveno 108 467, o Trakų mieste – 2679 gyventojai<sup>4</sup>. Eišiškių apskritį (plotas 2132 km<sup>2</sup>) sudarė 6 valsčiai (Benekainių, Dieveniškų, Eišiškių, Šalčininkų, Valkininkų ir II Varėnos). 1942 m. joje gyveno 60 874 gyventojai<sup>5</sup>. Ašmenos apskritį (plotas 2068 km<sup>2</sup>) sudarė 7 valsčiai (Galšios, Ašmenos, Graužiškių, Krevo, Kučionių, Salų ir Smurgainių). 1942 m. joje gyveno 95 489 gyventojai<sup>6</sup>. Svierių apskritį (plotas 2266 km<sup>2</sup>) sudarė 9 valsčiai (Gervėčių, Kamojų, Kiemeliškių, Lentupio, Mikailiškių, Svierių, Šemeto, Varnionių ir Žukainių). 1942 m. joje gyveno 77 637 gyventojai<sup>7</sup>.

Iki Antrojo pasaulinio karo Vilniaus kraštas pasižymėjo daugiatautiškumu. Jame vyravo lenkų, baltarusių ir žydų tautinės grupės. 1931 m. Lenkijos gyventojų surašymo duomenimis, Vilniaus vaivadijoje lenkai sudarė 59,7 proc. (761,7 tūkst.), baltarusiai – 22,7 proc. (289,7 tūkst.), žydai – 8,5 proc. (apie 110 tūkst.), lietuviai – 5,2 proc. (65,3 tūkst.) gyventojų<sup>8</sup>. Tautinės sudėties proporcijoms didelę įtaką darė surašymą vykdžiusios valdžios. Didelė dalis gyventojų priklausomai nuo esamos valdžios užsirašydavo tai lenkais, tai baltarusiais,

tai lietuviais, kaip jiems tuo metu būdavo patogiau. Ypač tai pasakytina apie vadina muosius tuteišius (vietinius), kurie neturėjo stiprios tautinės savimonės ir nurodydavo tą tautybę, kurios labiau pageidavo esama valdžia. Dėl to 1942 m. LGS gyventojų surašymo duomenys Vilniaus apygardoje labai skyrėsi nuo 1931 m. lenkų valdžios vykdyto gyventojų surašymo. 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis, keturiose Vilniaus apygardos apskrityse (Eišiškių, Švenčionių, Trakų ir Vilniaus) lietuviai sudarė 58,8 proc., lenkai – 36,9 proc., baltarusiai – 12,9 proc., rusai – 2,9 proc. gyventojų. Vilniaus mieste lenkų buvo 71,9 proc., lietuvių – 20,5 proc., rusų – 4,1 proc. ir baltarusių – 2,1 proc. Žydai 1942 m. oficialiai nebuvo surašomi (dauguma jų buvo nužudyti jau 1941 m. antrojoje pusėje). Apie 15–17 tūkst. žydų tuomet dar buvo kalinami Vilniaus gete, apie 500 – Švenčionių gete<sup>9</sup>. Kitos tautinės grupės (vokiečiai, totoriai, karaimai) buvo negausios ir reikšmingesnio vaidmens šalies politiniame ir socialiniame gyvenime nevaicino.

Strateginis Trečiojo reicho politikos Baltijos šalyse tikslas buvo paversti jas vokiečių gyvybine erdve. Reicho okupuoto Rytų krašto ministro Alfredo Rosenbergo nuomone, Baltijos šalyse turėjo būti vykdomas rasiškai tinkamų elementų germanizavimas, šalys apgyvendintos vokiečių ir germanų kraujo žmonėmis, o nepageidaujami vietiniai gyventojai (pirmiausia žydai ir čigonai) arba sunaikinami, arba iškeldinami toliau į rytus (Baltarusiją ir Rusiją). Taip suvokietinti Baltijos kraštai turėjo būti prijungti prie Trečiojo reicho. 1941 m. gegužės 8 d. A. Rosenbergas parengė specialią instrukciją reicho komisarui Ostlande (būsimose vokiečių okupuotose Baltijos šalyse). Joje rašoma, esą plotai tarp Narvos ir Tilžės 700 metų palaikė glaudžius ryšius su vokiečių tauta. Nors šioms sritims nuolat visokeriopą grėsmę kėlė rusai, jos

sudarė germanų gyvybinę erdvę. Reicho komisaro Ostlande uždavinys – „siekti atitinkamos formos vokiečių protektorato, kad vėliau – suvokietinant rasiškai galimus elementus, kolonizuojant germaniškais žmonėmis ir išvietinant nepageidaujamus elementus – tie plotai būtų paversti Didžiojo Vokietijos Reicho dalimi. Baltijos jūra turi tapti germanų vidaus ežeru, globojamu didžiavokiečių.“<sup>10</sup> Estų tautą, kaip smarkiai germanizuotą danų, švedų ir vokiečių, A. Rosenbergas laikė vokiečiams gimininga ir rasės atžvilgiu vertinga tauta. Latvių ir lietuvių tautos, pasak A. Rosenbergo, mažiau tinkamos asimiliuoti negu estai, dėl to iš Latvijos ir Lietuvos buvo ketinama iškelti daugiau germanizuoti netinkamų gyventojų. Jie, kaip ir Vartos lenkai, turėjo būti tremiami į Smolensko sritį ir sudaryti apsauginį nuo rusų sluoksnį<sup>11</sup>. Šie strateginiai Trečiojo reicho planai turėjo būti įgyvendinti Vokietijai laimėjus karą. Karo metu naciai siekė pajungti ir išnaudoti okupuotų kraštų ekonomiką ir gyventojų išteklius Vokietijos kariniams ir ūkiniams tikslams.

## LIETUVIAI IR LENKAI

Nors naciai nepripažino lietuvių mėginimo atkurti savo nepriklausomybę 1941 m. Birželio sukilimo metu, vis dėlto leido svarbiausias pareigas vietinėje administracijoje, vadinamojoje lietuvių savivaldoje, eiti lietuviams. Tai buvo leista padaryti ne tik grynai lietuviškuose LGS regionuose, bet ir etniškai mišrioje Vilniaus apygardoje. Lietuviams buvo naudinga ir tai, kad vokiečiai paliko prieškarinę Vilniaus sritį LGS administraciniame vienetu, tuo netiesiogiai pripažindami lietuvių teises ir interesus šiame krašte. Tačiau tai nereiškė, jog naciai specialiai protegavo lietuvius lenkų ir kitų tautybių atžvilgiu. Tai, kad lietuviai vyravo



vietinėje Vilniaus srities administracijoje, buvo labiau jų politinio aktyvumo karo pradžioje negu nacių okupacinės politikos rezultatas. 1941 m. birželio 23 d. lietuvių sukilėliai pradėjo ginkluotus veiksmus prieš sovietus ir iki ateinant vokiečių kariuomenei faktiškai kontroliavo padėtį Vilniaus mieste ir daugelyje Vilniaus srities vietovių. Vietinės valdžios funkcijas 1941 m. birželio 24 d. į savo rankas perėmė Vilniaus universiteto doc. Stasio Žakevičiaus vadovaujamas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – VMK). Tą pačią dieną S. Žakevičius kartu su Vilniaus miesto vokiečių karo komendantu Karlu von Ostmanu pasirašė įsakymą dėl karo padėties paskelbimo Vilniuje nuo 1941 m. birželio 25 d. Taip pat buvo deklaruotas VMK ir vokiečių karinės valdžios bendradarbiavimas įstatymų leidybos ir tvarkos palaikymo srityse. Vidaus reikalų valdytojui Kostui Kalendrai buvo pavesta organizuoti savivaldybes ir policiją Vilniaus srityje (Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse). Buvę Vilniaus srities administracijos ir policijos darbuotojai, ėję šias pareigas iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos, buvo įpareigoti grįžti į savo vietas ir atnaujinti valdžios įstaigų darbą<sup>12</sup>. VMK ėmė kurti įvairias vietinės valdžios įstaigas. Piliečių ir įstaigų turtui saugoti buvo steigiami apsaugos būriai, atkuriami lietuvių saugumo ir kriminalinė policija, įsteigta Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaiga, septynios policijos nuovados Vilniuje. Vilniaus miesto burmistru laikinai buvo paskirtas A. Krutulis, Vilniaus miesto policijos vadu – Antanas Iškauskas, Vilniaus apskrities viršininku – Bronius Draugelis<sup>13</sup>. 1941 m. liepos 17 d. Vilniaus karo komendantas Adolfas Zehnpfenningis pasirašė potvarkius dėl Vilniaus miesto ir srities valdymo. Pagal juos aukščiausiaji teisė ir vykdomoji galia karo lauko komendantūros teritorijoje priklausė karo komendantui, kuris skyrė uždavinius

VMK vidurinės grandies valdžios įstaigoms. Valdyti apskritis ir valsčius buvo pavesta VMK. Vietinės įstaigos minėtu potvarkiu buvo įpareigtos ištikimai bendradarbiauti su vokiečiais ir „visus vokiečių įstaigų įsakymus tuojau ir tiksliai vykdyti, visiškai neatsižvelgdamas į bet kokius kitų įstaigų nurodymus“<sup>14</sup>. Vokiečių karinė valdžia 1941 m. liepos 25 d. informavo VMK, kad „vokiečių kariuomenės, vokiečių įgulos, saugumo policijos ir SD veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus“<sup>15</sup>.

VMK opi buvo lenkų karo pabėgėlių ir kolonistų (asmenų, apsigyvenusių Vilniuje 1920 m. jų užėmus Lenkijai) problema. Komiteto skaičiavimais, Vilniaus mieste ir srityje tokių asmenų buvo apie 130 tūkst., jie esą buvo itin nacionalistiškai nusiteikę, kėlė pavojų viešajam saugumui ir rimčiai. VMK siūlė šiuos asmenis suregistruoti ir gražinti į Lenkiją. Tuo reikalu VMK nusiuntė raštą generaliniam komisarui<sup>16</sup>. Atkurti lietuvių administraciją buvo sunku ne tik dėl lėšų, tinkamų kadrių trūkumo, teritorinių vienetų ribų ir pavaldumo kaitos, bet ir dėl konfliktų su lenkais. 1941 m. liepos 22 d. K. Kalendra pranešė VMK, kad iš provincijos gaunama vis daugiau nusiskundimų dėl lenkų trukdymų dirbti lietuvių administracijos įstaigoms: „Didžiosios Lenkijos“ patriotai visokiais provokaciniais būdais kliudo reikalingam gražiam ir darniam vokiečių karių ir administracijos organų bendradarbiavimui. Savo organizuotais įskundimais vokiečių kariams jie sukelia pastarųjų nepasitikėjimą administracija. Dėl to įvairiose vietose buvo nuginkluoti policijos pareigūnai. Kai kurie jų sulaikyti ir net dabar laikomi arešte. Laikomų arešte Vilniaus policijos pareigūnų Mandravicko ir Vilkevičiaus likimas nežinomas. Visi nesusipratimai vyksta todėl, kad neloyalūs vokiečių atžvilgiu lenkų tautybės piliečiai tiek mieste, tiek ir provincijoje varo priešlietuvišką propagandą, kuri esmėje nukreipta

prieš vokiečių kariuomenę.<sup>17</sup> 1941 m. liepos 16 d. l. e. Trakų apskrities viršininko pareigas P. Mačinskas pranešė vidaus reikalų valdytojui, kad Eišiškių rajone esantis vokiečių kariuomenės karo lauko komendantas leido vietos „lenkuojančiam elementui“ sudaryti policiją iš lenkų tautybės asmenų, o lietuvius įsakė atleisti, kad lenkai Eišiškėse ruošiasi iškelti savo tautinę vėliavą ir nukabinti lietuvišką<sup>18</sup>. Pranešimų apie konfliktus su lenkais VMK gavo iš Šumsko, Jašiūnų, Šalčininkų ir kitų Vilniaus krašto bei tolimesnių vietovių (Druskininkų, Švenčionių apskrities)<sup>19</sup>.

1939 m. spalio mėn. nustatant Lietuvos Respublikos ir Sovietų Sąjungos sieną, dalis Turgelių valsčiaus buvo prijungta prie Baltarusijos SSR. 1941 m. rugsėjo mėn. Baltarusijos pusėje buvusi Turgelių valsčiaus dalis – Anžadavo, Baleikausciznos, Češkonių ir Girdžiūnų seniūnijos (67 ūkiai, 1351,55 ha) – vėl buvo prijungta prie šio valsčiaus. Tačiau šio fakto nenorėjo pripažinti Ašmenėlėje įsikūrusi lenkiška vietos administracija. Ypač aktyviai veikė buvęs lenkų valdymo laikų Turgelių valsčiaus viršaitis Mečislovas Gaiževskis, kuris gyveno Anžadavo dvare. Turgelių valsčiaus policijos viršininkas 1941 m. gruodžio 15 d. raportavo Vilniaus apskrities viršininkui, kad M. Gaiževskis su kitais lenkų pareigūnais nuolatos lankosi Turgelių valsčiuje ir agituoja vietos gyventojus prisijungti prie Ašmenos valsčiaus, neklausyti Turgelių valsčiaus savivaldybės pareigūnų, nevykdyti lietuvių administracijos nurodymų ir t. t. Vietos gyventojai esą skundžiasi M. Gaiževskio ir jo talkininkų veiksmais ir prašo valdžią sustabdyti lenkų agitatorių veiklą<sup>20</sup>. 1941 m. rugpjūčio 18 d. Dieveniškų policijos nuovados viršininkas raportavo apie padėtį šiame valsčiuje: „Dieveniškų valsčiaus viršaitis Kakarieka Feliksas, kuriam Ašmenos komendantas pavesta tvarkyti valsčius ir suorganizuoti vietos policiją, pasiūlė esamai iš Vilniaus po-

licijai pasišalinti. Buvusią pagalbinę lietuvių policiją, kuri buvo vietos valsčiaus komiteto suorganizuota iš vietos aktyvių lietuvių, palaido ir suorganizavo „lenkišką“ policiją ir griežtai įsakė tarnybos metu kalbėti tik lenkų kalba. Gautieji iš Ašmenos komendantas kariški šautuvai atiduoti lenkų policininkams. Buvę lenkų tarnautojai su lenkų vėliavėlėmis prie dviračių važinėja po kaimus ir vietos gyventojų tarpe kelia nerimą, aiškindami, kad atstatoma bus nauja Lenkija „ot moža do moža“ ir kad visi lietuviai bus iššaudyti. Pats viršaitis vietoje skleidžia gandus apie lenkiškas sritis ir jų sienų nustatymą. Pradėjęs eiti pareigas naujai vietos policijai, nuovada perduota viršaičiui, o iš Vilniaus skirti policininkai Šateika Alfonsas ir Vaškėnas Bronius taip pat atvyko į Vilnių.“<sup>21</sup>

1941 m. rugpjūčio mėn. pradžioje Druskininkuose (tuo metu čia gyveno apie 3 tūkst. žmonių, iš jų didesnė dalis lietuvių ir apie trečdalis lenkų) Gardino vokiečių karo komendantas įsakymu lenkai perėmė iš lietuvių valdžią (burmistras Jakavonis buvo suimtas, į jo vietą paskirtas lenkas Biernackis), buvo atleisti 47 lietuviai tarnautojai, lietuvių pagalbinė policija pakeista lenkų policija, valstybine kalba mieste paskelbta lenkų kalba, nuplėšytos lentelės su lietuviškais gatvių pavadinimais ir t. t. Naujoji valdžia išleido įsakymą, kuriuo paskelbė, kad už vieną nužudytą vokiečių ir lenką bus sušaudyta dešimt lietuvių. 1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečių karinis dalinys Švenčionių apskrityje nuginklavo lietuvių policiją Tverėčiaus, Mielagėnų ir Ceikinių miesteliuose, paėmė Mielagėnų savivaldybės kasą ir įsakė suformuoti naują policiją iš lenkų, o skelbimus spausdinti vokiečių ir lenkų kalbomis<sup>22</sup>.

Lenkų ir lietuvių konfliktų Lietuvos ir Baltarusijos pasienio rajonuose buvo ir 1942 m. pradžioje. 1942 m. sausio 8 d. Mickūnų valsčiaus savivaldybė pranešė Vilniaus apskrities viršininkui apie lenkų dvarininko

Sokolovskio veiksmus Mickūnų valsčiaus Lašių ir Žarnelių seniūnijose. Buvo nurodyta, kad į šias seniūnijas iš Baltarusijos atvykstantis Sokolovskis duoda įvairius neteisėtus nurodymus vietos administracijos pareigūnams ir gyventojams, skleidžia visokius piktus gandus apie Lietuvą ir reiškia teritorines pretenzijas. Vilniaus apskrities viršininkas davė nurodymą policijai užkirsti kelią tokiems Sokolovskio veiksams<sup>23</sup>. Iš minėtų faktų galima daryti išvadą, kad vokiečių karinė administracija 1941 m. lietuvių ir lenkų konfliktuose dėl valdžios provincijoje dažniausiai palaikydavo lenkus. Lietuvių savivaldos vadovybei reikėjo dėti daug pastangų, kad su vokiečių civilinės valdžios pagalba atsikovotų prarastas pozicijas vietinės valdžios įstaigose provincijoje.

Nors vokiečiai 1941 m. rugsėjo mėn. VMK veiklą sustabdė ir jį pertvarkė į Vilniaus miesto savivaldybę, VMK Vilniaus srityje sukurtas lietuviškas vietinės valdžios įstaigų tinklas iš esmės išliko ir su nedideliais pokyčiais išsilaikė iki nacių okupacijos pabaigos. Vietinės savivaldos aparatas Vilniaus srityje, kaip ir visoje LGS, iki 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo pavaldus vokiečių karinei administracijai (karo komendantams), o vėliau – vokiečių civilinei administracijai (miestų ir apygardų komisarams). Vokiečių karinė valdžia trukdė atkurti lietuvių administraciją Dieveniškių, Druskininkų, Šalčininkų ir Švenčionių rajonuose. Čia vokiečių karo lauko komendantai pašalino lietuvių policiją ir administraciją, pakeitė ją lenkų administracija, kuri, vokiečių kariškių padedama, ėmė vykdyti įvairias antilietuviškas akcijas (suiminėjo gyventojus, atiminėjo iš jų radijo aparatus ir t. t.). VMK dėjo pastangų, kad minėtos sritys būtų subordinuotos LGS administracijai. Tuo reikalu jis įteikė raštą generaliniam komisarui Kaune<sup>24</sup>. Lietuvių administracijos pastangos prijungti prie

LGS lietuviškus Rytų Lietuvos valsčius buvo sėkmingos. Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas 1941 m. rugsėjo pradžioje K. Kalendrai pranešė, kad Vokietijos kariuomenės 749-osios karo lauko komendantūros vadas 1941 m. rugsėjo 4 d. pasitraukė iš rytinės Švenčionių apskrities dalies ir užleidžia šią teritoriją civilinei valdžiai. Dėl šios priežasties ir Šalčininkų bei Dieveniškių valsčiai buvo prijungti prie Vilniaus apskrities. Vilniaus srities viršininkas K. Kalendra 1941 m. rugsėjo 8 d. raštu pranešė Vilniaus apskrities viršininkams, jog perima administraciją į savo rankas:

„Siųsdamas Vilniaus Apygardos Komisarui 1941 m. IX. 6 d. rašto Nr. 311-41-Wu/R vertimo nuorašą, prašau tuojau susižinoti su minėtomis rašte vietomis ir perimti ligi šiol ginčijamas teritorijas administravimą. Visi dirbę ligi ginčo lietuviai tarnautojai, kurie buvo atleisti iš pareigų, turi grįžti į savo vietas. (...) Numatoma, kad artimiausiu laiku į tas sritis bus prisiųstos laikinos vokiečių policijos įgulos iš Vilniaus. Tos įgulos tenai liks ligi tol, kol lietuvių administraciniai organai perims visą valdymą į savo rankas.

Apie minėtų sričių perėmimą ir apie kilusius tenai kokius klausimus prašau mane tuojau painformuoti.“<sup>25</sup>

Vilniaus srities lenkai, kitaip nei lietuviai, karo pradžioje laikėsi pasyviai ir nesugebėjo sukurti panašių į VMK organų, per kuriuos galėtų atstovauti savo tautiniams ir politiniams interesams. VMK su jam pavaldžiomis įstaigomis liko vienintelė vokiečių okupacinės valdžios pripažinta vietinės valdžios institucija. Vilniaus krašto lenkų pagrindis ir lenkų visuomenė nacių ir sovietų karo išvakarėse smarkiai nukentėjo nuo NKVD–NKGB represijų ir dėl to iš pradžių laikėsi pasyviai, laukdami tolesnės karo įvykių raidos. Tai leido aktyviai veikiantiems lietuviams užimti pagrindines pozicijas vietos administracijoje.

Lenkijos istorikai daug dėmesio skyrė Lietuvos lenkų padėčiai nacių okupacijos metais. Šia tema daugiausia rašė Maria Wardzinska, Helena Pasierbska, kiti lenkų istorikai ir publicistai<sup>26</sup>. Lenkijos ir Lietuvos istorikai iš esmės sutaria, kad Lietuvos lenkai po Lietuvos žydų ir čigonų nacių okupacijos metu buvo labiausiai persekiojama tautinė grupė. Vis dėlto esama nemažai nuomonių skirtumų dėl lenkų persekiojimo motyvų, institucinės atsakomybės ir patirtų nuostolių. Lenkijos istorikai, rašydami apie antilenkišką terorą Lietuvoje, lietuvių administracijai dažnai užkrauna ne mažesnę, o kartais netgi didesnę atsakomybę nei vokiečių administracijai, užmiršdami paprastą faktą, kad lietuvių administracija (generaliniai tarėjai, vadybų (ministerijų analogų) vadovai, miestų burmistrai, apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai, įvairaus rango lietuvių policijos įstaigų viršininkai ir t. t.) buvo pavaldūs vokiečių civilinės valdžios ir vokiečių policijos vadams ir privalėjo vykdyti aukštesniųjų vokiečių įstaigų įsakymus ir nurodymus. Vadinamosios lietuvių savivaldos savarankiškumas, įtaka nacių sprendimams ir politikai buvo menki. Propagandiniiais sumetimais nepopuliarius krašto valdymo sprendimus vokiečiai įgyvendino vietinės administracijos rankomis, taip nukreipdami nuo savęs gyventojų nepasitenkinimą ir rūstybę. Lenkų istoriografijoje terminai „vokiečių ir lietuvių okupacija“, „vokiečių ir lietuvių teroras“, „lietuvių valdžia“ dažnai vartojami nepaisant akivaizdaus fakto, kad pati Lietuva buvo nacių okupuota, kad Vokietija nepripažino mėginimo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, sustabdė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, kad lietuvių tauta taip pat turėjo išgyventi visus karo ir nacių okupacijos sunkumus, kad buvo slopinama bet kokia antinacinė veikla ir nepaklusimas okupacinei valdžiai (lietuviai buvo suiminėjami, šaudomi, vežami prie-

vartos darbų į Vokietiją ir koncentracijos stovyklas).

Kai kurių Lietuvos istorikų nuomone, Lietuvos lenkų diskriminavimo ir persekiojimo politika nebuvo tokia griežta kaip centrinėje Lenkijoje (generalinėje gubernijoje). Generalinėje gubernijoje naciai vykdė žiaurią eksterminavimo, kolonizavimo ir germanizavimo politiką. Lietuvoje lenkai buvo suimami ir žudomi ne rasiniais, tautiniais motyvais (t. y. ne dėl to, kad jie buvo lenkai), kaip tai buvo daroma su žydais, bet dažniausiai dėl savo priešiškos okupaciniam režimui veiklos, dalyvavimo pasipriešinimo judėjime arba jo rėmime, dėl prievolių ir mobilizacijų vengimo, antivokiškos agitacijos ir propagandos. Kadangi lenkai Vilniaus apygardoje sudarė didelę dalį gyventojų, vokiečių okupacinė valdžia, siekdama, kad veiktų krašto ekonomika, ir rūpindamasi savo užnugario saugumu, nebuvo suinteresuota pašalinti lenkų iš krašto ekonominio gyvenimo, vengė sudaryti sąlygų ūkiniam ir politiniam chaosui, kuris galėjo išprovokuoti masinius neramumus ir visuotinį ginkluotąjį pasipriešinimą bei kelti grėsmę normaliam okupacinio režimo funkcionavimui. Dauge lyje Vilniaus apygardos fabrikų, dirbtuvių, valstybinių dvarų, prekybos ir transporto įstaigų lenkai sudarė darbininkų ir tarnautojų daugumą, ir be jų šios įstaigos negalėjo normaliai veikti<sup>27</sup>. Vilniaus miesto ir apygardos komisarų H. Hingsto ir H. Wulffo politika lenkų atžvilgiu buvo daug liberalesnė negu kituose vokiečių okupuotuose kraštuose. Vokiečių okupacinė valdžia dažnai slopino lietuvių politinį ir administracinį aktyvumą bei kartais vaidino lenkų užtarėjus ir gynėjus. Vokiečių karinė administracija, atsižvelgdama į tautinę Vilniaus miesto sudėtį, 1941 m. vasarą nurodė VMK vadovams „į miesto vadovaujamas vietas įvesti daugiau lenkų“, reikalavo įstaigų vadovais skirti įvairių tautybių asmenis, išskyrus žydus,

draudė diskriminuoti lenkus ir baltarusius<sup>28</sup>. Vokiečių saugumo policijos ir SD veiklos 1941 m. liepos 29 d.–1941 m. rugpjūčio 14 d. pranešime Nr. 2 iš SSRS rašoma, kad Vilniaus srityje pastebima lietuvių ir lenkų kova, yra užfiksuota lietuvių administracijos persistengimo lenkų ir baltarusių atžvilgiu atvejų. Nurodoma, kad vokiečių valdžia sieks sulygtinti lenkų ir baltarusių kalbų teises su lietuvių kalbos teisėmis. Taip esą bus užkirstas kelias lietuvių pastangoms lietuvininti Vilniaus srities lenkus ir baltarusius<sup>29</sup>. Vokiečių karo komendantūra Vilniuje 1941 m. liepos pradžioje įsakė lietuviškų įstaigų skelbimus spausdinti ne tik lietuvių ir vokiečių, bet ir lenkų bei baltarusių kalbomis, nuo valdžios įstaigų nukabinti lietuviškas vėliavas. Lietuvių policijos įstaigos buvo perduotos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio žinion. VMK atstovams vokiečių pareigūnai aiškiai pasakė, jog iki karo pabaigos nebus svarstomi jokie politiniai (Lietuvos valstybingumo, vyriausybės sudarymo ir kt.) klausimai<sup>30</sup>. 1941 m. liepos 15 d. Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra, atsižvelgdamas į vokiečių komendantūros priekaištus dėl lietuvių tautybės asmenų protegavimo kitų tautybių atžvilgiu, išsiuntė raštą apskričių viršininkams, burmistrams, valsčių viršaičiams ir policijos vadams dėl vienodo visų piliečių, išskyrus žydus, traktavimo: „Vokiečių Komendantūros nurodymu visi piliečiai, išskyrus žydus, neatsižūrint jų tautybės, turi būti visur vienodai traktuojami. Apie tai visi pareigūnai turi būti tinkamai painformuoti ir viršininkai turi sekti, kad visų tautybių piliečių traktavimas, išskyrus žydus, visur ir visuomet būtų vienodas.“<sup>31</sup> VMK veiklą tyrinėjęs istorikas Valentinas Brandišauskas padarė išvadą, kad VMK nuostatos lenkų atžvilgiu buvo gana tolerantiškos, nors ir būta vietos lenkų bandymų kompromituoti įstaigų vadovus lietuvius vokiečių valdžios akyse. VMK vykdoma kad-

rų keitimo politika palietė įvairių tautybių žmones ir pirmiausia buvo nukreipta prieš sovietinės valdžios metais dirbusius įvairių tautybių pareigūnus. Be to, daug tarnautojų buvo atleista panaikinus pačias įstaigas. Per VMK veiklos laikotarpį iš darboviečių buvo atleisti 142 rusai, 727 lietuviai, 1077 lenkai ir 3167 žydai<sup>32</sup>. Nacių režimo politika lietuvių ir lenkų atžvilgiu buvo panaši į analogišką sovietų politiką tuo, kad konfliktuojančių lenkų ir lietuvių atžvilgiu naciai bandė užimti teisėjo vaidmenį ir stengėsi neleisti šiai konfrontacijai tapti nekontroliuojamai. Pernelyg didelė tautų trintis ir konfliktai kenkė jų politikai.

Kartais savo politikoje naciai taikė ir *divide et impera* metodą. Ypač tai pasakytina apie Lietuvos kolonizavimo politiką, kai 1942–1943 m. į Lietuvą buvo atkelta Lietuvos vokiečių, kurie buvo repatrijavę į Trečiąją reichą dar iki nacių ir sovietų karo. Siekdami nukreipti lietuvių dėmesį nuo atkeliamų vokiečių, naciai ėmė varyti propagandą apie lietuvių istorinę misiją sulietuvinti Vilniaus sritį ir nešti į šį kraštą kultūrą ir civilizaciją<sup>33</sup>. 1943 m. Vilniaus 2-ojoje apygardoje labai sustiprėjo lenkų ir sovietinių partizanų veikla. Paradoksaliai, bet kuo labiau stiprėjo Armijos Krajovos (toliau – AK) veiksmi, tuo švelnesnė darėsi vokiečių politika Vilniaus lenkų atžvilgiu. Gestapo teroras lenkų atžvilgiu nuo 1943 m. rudens silpnėjo. Vokiečių administracija buvo suinteresuota saugiu užnugariu ir stengėsi nukreipti AK veiklą į sovietinius partizanus, o sykiu – išsaugoti santykinę ramybę vis sunkiau kontroliuojamuose Vilniaus apygardos rajonuose. Stokodama savo karinių ir policinių pajėgų, vokiečių administracija prieš lenkų partizanus mesdavo lietuvių policiją ir savisaugos dalinius, o tai dar labiau aštrino ir taip įtemptus šių tautų santykius. Nuo 1944 m. pavasario vokiečių administracija iš esmės nekontroliavo

padėties kaimiškuosiuose Vilniaus apygardos rajonuose, ir Vilniaus kraštas vis labiau grimzdo į tautinių ir politinių konfliktų chaosą, kurio pagrindine jėga pamažu tapo AK būriai ir brigados. Matydama nepalankiai besiklostančią padėtį ir siekdama patraukti lenkus į savo pusę, vokiečių administracija (ypač Vilniaus apygardos) siūlė lenkų atžvilgiu vykdyti švelnesnę politiką ir daryti jiems daugiau nuolaidų. 1944 m. vasario 12 d. Šiauliuose įvyko LGS apygardų komisarų ir generalinio komisaro A. von Rentelno susitikimas su Reicho ministru A. Rosenbergu. Susitikime dalyvavo Vilniaus miesto ir apygardos komisarai H. Hingstas ir H. Wulffas. H. Hingstas kalbėjo, esą lenkai daug geriau negu lietuviai dirba ir vykdo prievoles. Jei lenkams taikomos griežtos direktyvos ir politika, jų pasipriešinimo judėjimas tik dar labiau stiprėja. H. Hingsto nuomone, lenkų atžvilgiu reikia vykdyti švelnesnę politiką. Jis pasiūlė prie vokiečių administracijos sukurti Lenkų reikalų patikėtinio įstaigą (tokią LGS turėjo rusai), kuri galėtų išreikšti LGS lenkų interesus ir jais rūpintis. Iki šiol, H. Hingsto žodžiais, vokiečių įstaigos esą neturėjusios galimybės tartis su lenkų atstovais ir atsižvelgti į jų pageidavimus<sup>34</sup>. A. Rosenbergo reakcija į Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto pasiūlymus turbūt buvo šaltoka, nes pokalbyje jis pareiškė, kad su lenkais reikia būti atsargiems<sup>35</sup>. Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto pavaduotojas Heinrichas Lackneris 1944 m. kovo mėn. antrojoje pusėje iškėlė mintį Vilniuje įsteigti lenkų gimnaziją. Šiuo klausimu H. Lackneris tarėsi su provokiškai nusiteikusiais lenkų atstovais prof. Wacławu Gizbertu-Studnickiu ir archyvaru Eugeniuszu Łopacińskiu. 1944 m. gegužės mėn. civilinė valdžia išdavė leidimą steigti lenkų gimnaziją, jos vadovu turėjo tapti prof. Klawe<sup>36</sup>. Tačiau gimnazijos įsteigti nespėta, nes vokiečiai pasitraukė iš Lietuvos.

## GYVENTOJŲ NUOTAIKOS, GANDAI, ETNOPOLITINIAI STEREOTIPAI

Svarbus šaltinis įvairių tautybių gyventojų nuotaikoms tirti yra policijos įstaigų pranešimai apie padėtį jų kontroliuojamuose rajonuose ir ten gyvenančių žmonių nuotaikas. Kadangi šie dokumentai atspindi tuometinės valdžios požiūrį, juos reikėtų vertinti kritiškai. Vis dėlto tai labai svarbus šaltinis, iš kurio galima spręsti apie Vilniaus srities gyventojų nusiteikimą, politines orientacijas, laikyseną ir etninius konfliktus. Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadas 1941 m. rugpjūčio 29 d. raštu pavedė Lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) Vilniaus apygardos viršininkui kas savaitę pranešti apie gyventojų nuotaikas, lenkų ir kitų tautinių grupių „išsišokimus“ ir sklindančius gandus. Esamai tvarkai pavojingi asmenys turėjo būti sulaikomi ir perduodami saugumo policijai<sup>37</sup>. Vilniaus miesto lietuvių policijos pareigūnai reguliariai informavo nuovadų viršininkus ir saugumo policiją apie miesto gyventojų nuotaikas. Antai Vilniaus miesto policijos viršininko 1941 m. rugpjūčio 11 d. pranešime rašoma: „Lietuvių nuotaiką kelia nuolatiniai vokiečių kariuomenės pasisėkimai Rytų fronte prieš bolševikus. Lenkiškas elementas abejoja vokiečių kariuomenės laimėjimais ir jie visi kažko laukia. Jų tarpe plinta iš Londono gen. Sikorskio gandai, kurie Vilniuje turi gerą dirvą. Lenkai skleidžia gandus, kad čia bus Lenkija ir kad vokiečiai bei lietuviai greitai iš Vilniaus bėgsią. Lenkai laukia Amerikos įstojimo į karą prieš Vokietiją, kuriai įstojus sąjungininkai laimėsį karą. Lenkų tarpe eina gandai, kad š. m. rugpjūčio 15 d. Vilniuje bus didelis pasikeitimas: anglų lėktuvai bombarduos Vilnių ir lenkų partizanai užimsią Vilnių, ir tuomet greit bus atstatyta Lenkija. Jie guodžiasi būsimais savo partizanais.“<sup>38</sup> Vilniaus miesto policijos 5-osios nuovados viršininko padėjėjas

1941 m. rugpjūčio 20 d. pranešė apie lenkų nuotaikas ir skleidžiamus gandus: „Lenkai, kurie atbėgo į Vilnių bei jo sritį per vykusį vokiečių–lenkų karą, ir buvusi mocarstvos laikų valdininkija bei kitokie pareigūnai yra Vokietijos priešai. Jie kiek galėdami stengiasi vieni per kitus sleisti Londono bei Maskvos radijo nesąmones. „Vokiečių armija neišlaikys bendrų Anglijos ir Rusijos jėgų. Mes turime būti paviršutiniai lojalūs, bet slaptai organizuokimės ir atėjus lemiamai valandai visiems vokiečiams ir lietuviams atsilyginsime su kaupu. Lenkija dar nežuvo. Lenkija bus nuo Baltijos iki Juodųjų jūrų“ ir t. t. Tarp savęs laikosi esą skriaudžiami, nepatenkinti dabartine maisto paskirstymo tvarka. Parduotuvėse pakliuvę lenkai parduvejai stengiasi pirmoje eilėje patenkinti savo tautiečius. Visais galimais būdais provokuoja lietuvius bei Didžiojo Vokietijos Reicho karius ir kitus pareigūnus. Pasiekę savo tikslo juokiasi iš vienu ir kitų. (...) Tokie mocarstvos palikuonys, pasisotinę gandais, vakarop sėlina namo ir pakėlę akis žvalgo Vilniaus padangę ir nustato terminą, pavyzdžiui, šio mėn. 27 d. ant Vilniaus bus stiprus Anglijos ir Sovietų Sąjungos lėktuvų puolimas. Vilnius bus sunaikintas. Tie terminai praslenka, o lėktuvų nematyti, taip ir vėl iš naujo lenkai suka galvas, kokias tariamas blogybes vargšui Vilniui išgalvoti.“<sup>39</sup> Naujosios Vilnios policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugsėjo 8 d. informavo LSP Vilniaus apygardos viršininką apie padėtį savo nuovadoje:

„Žydų ir lenkų tautybės žmonių nuotaika yra gana bloga. Lenkų tautybės asmenys dar tikisi, kad toji santvarka ilgai nebus – pasikeis. Šimtą nuošimčių yra įsitikinę, kad anglai karą laimės ir vėl Lenkiją atstatys. Žydų ir lenkų tarpe pasireiškia didelė neapykanta ant lietuvių, o ypač ant pareigūnų tarnautojų. Tačiau kad tai viešai pasireikštų, pastebėti netenka. Viešų išsišokimų vis tik, kaip pasirodo, vengia.

Plačiai skleidžiami gandai yra, kad Vilniaus sritį prijungsią vokiečiai prie gubernijos. Gi apie pirmą rugsėjo, neviešai teko patirti, kad lenkų tautybės asmenys tikėjosi kokio tai lenkų sukilimo.

Taip pat yra gandų, kad po Vilniaus kraštą važinėja lenkų tautybės asmenys ir slaptai supirkinėja įvairius iš gyventojų ginklus ir organizuojama yra Vilniaus visame krašte partizanų būriai.“<sup>40</sup>

Vilniaus apskrities policijos vadas 1941 m. gruodžio 12 d. informavo apie politinę padėtį apskrityje ir jos gyventojų nuotaikas. Pasak policijos vado, lenkų inteligentai, ir ypač karo pabėgėliai, neabejotinai yra antivokiškos orientacijos. Šių sluoksnių atstovai daro atitinkamą įtaką gyventojams, su kuriais bendrauja. Lenkų dvasininkai taip pat nevengia politinės agitacijos, pridengdami ją religijos skraiste“<sup>41</sup>.

Pateikti pavyzdžiai atskleidžia didelę Vilniaus lenkų neapykantą lietuviams, ypač lietuvių administracijos darbuotojams ir policininkams, bei pasiryžimą jiems atkeršyti už patirtas skriaudas. Dokumentai gana aiškiai rodo lenkų tikėjimą sąjungininkų pergale kare ir tuo, kad Lenkijos valstybė po karo bus atkurta. Stebina, kad šio tikėjimo lenkai neprarado net 1941 m. vasarą, kai vokiečių kariuomenė triuškinė sovietų armiją ir atrodė nenugalima. Galimybė atsirevanšuoti lietuviams atsirado 1943 m. pabaigoje, kai Vilniaus apygardoje pradėjo veikti gausūs AK būriai ir brigados.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešime apžvelgiama Lietuvos rusų politinė laikysena ir nuotaikos. Pranešime teigiama, kad tik nedidelė dalis rusų inteligentų yra draugiška vokiečiams ir savo ateitį sieja su Vokietijos pergale. Be to, nurodoma, kad rusų inteligentų įtaka rusų valstiečiams esanti labai menka. Bažnyčios poveikis rusų liaudžiai didesnis už inteligentų įtaką, be to,

sentikiai yra religingesni už stačiatikius. Vokiečių saugumo policijos nuomone, sentikiai neturi bažnyčios tikrąja to žodžio prasme ir yra labiau tautinė religinė bendruomenė<sup>42</sup>. Didesnė dalis Lietuvos rusų priešišškai žiūrėjo į vokiečių okupantus, o tokį nusiteikimą dar labiau stiprino sovietų kariuomenės pergalės fronte. Jos žadino rusų tautinį patriotizmą ir tikėjimą pergale prieš Vokietiją.

AK Vilniaus apygardos informacijos ir propagandos biuro (toliau – IPB) pranešime rašoma apie baltarusių nuotaikas vokiečių okupacijos pabaigoje. Pranešime teigiama, kad visi administracijoje dirbantys baltarusiai yra priešiški lenkams. Sovietams sugrįžus, tik dalis šių asmenų pasitrauktų su vokiečiais, dauguma liktų krašte ir iš karto imtų bendradarbiauti su bolševikais. Simpatijos bolševikams labiau paplitusios tarp stačiatikių baltarusių<sup>43</sup>.

Svarbus šaltinis gyventojų nuotaikoms ir politinėms orientacijoms tirti yra lietuvių ir lenkų pogrindžio spauda bei kiti dokumentai. Nors šiems dokumentams, kaip ir policijos pranešimams, būdingas tam tikras tendencingumas (ypač kitataučių atžvilgiu), vis dėlto jie labai svarbūs tiriant padėtį Vilniaus krašte, nes atskleidžia alternatyvų valdžiai požiūrį. Įtempti lietuvių ir lenkų santykiai ryškiai atsispindėjo pogrindžio spaudoje. Reikia pripažinti, kad ir lietuvių, ir lenkų slaptoji spauda labiau kurstė priešiškus vienu kitiems jausmus, negu skatino toleranciją, įtampos mažinimą ir kompromisų paieškas. Abiem ginčo pusėms (AK ir lietuvių pogrindžio organizacijoms) buvo būdinga tarpusavio santykius vaizduoti kaip gėrio ir blogio, tiesos ir melo kovą. Visos blogos savybės ir darbai buvo priskiriami priešininkui, o savo tautiečių ydos ir nusikaltimai – nutylimi arba pateisinami. Buvo stengiamasi sukurti tokį neigiamą priešų įvaizdį, kad bet kokie savosios politikos žingsniai prieš atžvilgiu atrodytų savaime suprantami ir teisingi. Len-

kų ir lietuvių slaptosios spaudos polemika ypač sustiprėjo 1943 m., kai ėmė aiškėti, kad Vokietija karą pralaimės, ir sustiprėjo viltis atgauti nepriklausomybę.

Lietuvių pogrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, kad su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir, baigiantis nacių okupacijai, reikės smarkiai pakovoti dėl Vilniaus. Su nepasitikėjimu buvo žvelgiama į Lenkijoje populiarią Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėją. Lenkijos emigracinės vyriausybės ir pogrindžio pastangos kurti Vidurio Europos valstybių konfederaciją buvo vertinamos kaip imperialistinės politikos įrankis Lenkijai siekiant įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų mažesnių regiono valstybių sąskaita. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Apžvalga“ rašė: „Tautos ir Europa nori taikos, nori atsistatymo darbo galimybių Europos Rytuose, o Lenkija – tai nuolatinių karo židinių grėsmė. Lenkų valdomas „barjeras“ bus silpnas, nes jo apačioje bus pakasta tiek minų, kiek tautų lenkai norės kontroliuoti ir vairuoti. Tai rodo ilgametė istorija, taip moko nesenoji dabartis. (...) Lenkija taps išmintingesnė? Ir dabartinė jos politika neteikia tam jokių garantijų. Lenkija nori mus taip apsupti, kad mes nuolatos būtum jos politinės ir ekonominės malonės ar nemalonės auka ir kad ji mus kiekvienu metu jos neklausančių galėtų į Baltijos dugną nustumti.“<sup>44</sup> Su nepasitikėjimu buvo žvelgiama į lenkų bandymus ieškoti tarpusavio supratimo ir susitaikymo: „Tai reiškia, kad lenkai bando ir bandys rasti lietuvių tarpe tokių veiksmų, kurie, sutikdami su lenkų tezėmis, eitų mažiausio pasipriešinimo Lenkijos atžvilgiu linkme.“<sup>45</sup> Tame pačiame „Apžvalgos“ numeryje buvo polemizuojama su lenkų užsienio politikos teiginiais, skelbiamais „Niepodległość“ ir „Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej“ laikraščiuose. „Apžvalgos“ nuomone, lenkai jokiu būdu nenori pripažinti 1920 m. spalio 9 d. užgrobę Vilnių, nes,



anot Józefo Piłsudskio, Vilnius yra raktas siekiant užgrobti Lietuvą ir Baltarusiją: „Priešingai, jie visomis jėgomis ir visomis melo ir klastos bei „pažadų“ priemonėmis pasinaudodami stengiasi ir stengsis palaužti iki šiolei vieningą lietuvių tautos nusistatymą ir todėl jie siekia priversti mus atsizadėti (kad ir nuosakose ar pasiryžimuose) ir nekovoti dėl Vilniaus ir Lietuvos Rytų–Pietų žemių.“<sup>46</sup> „Apžvalga“ įvertino Vilniaus reikšmę Lietuvai ir ragino nenusileisti lenkams Vilniaus klausimu: „Tik iš Vilniaus, DLK Gedimino ir LK Vytauto Didžiojo sostapilės, mes galim plačiau atsikvėpti. (...) Kova dėl Vilniaus – tai šventa visos Lietuvos kova dėl savo gyvybės ir ateities. Nebus Vilniaus – nebus ir Lietuvos. Tebus vien nuo kitų malonės priklausanti demokratinė provincija. Tik drąsi tauta, aršiai ir ištvermingai kovojanti dėl savo gyvybinių idealų realizavimo, turės deramą vietą naujoje, kokią ji bebus, Europoje.“<sup>47</sup> Į Antrojo pasaulinio karo metu Lenkijos emigracinės vyriausybės vykdomą politiką buvo žvelgiama kaip į šios valstybės tarpukario politikos tęsinį. Lenkija savinosi ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių teisę kalbėti šių tautų vardu ir norėjo tapti Austrijos–Vengrijos ir Rusijos imperijų įpėdine, Europos „didvalstybe“. Poversalinė Lenkija esą buvusi Trečiojo reicho politikos Rytų Europoje pirmtakė. Tarpukario Lenkija pasirodė kaip nepribrendusi savarankiškam gyvenimui neetninių sienų valstybė. Ji įrodė nemokanti sugyventi su kaimynais ir įtikino, kad Lenkijos politika – tai pataikavimas stipresniesiems, kad laisviau galėtų engti silpnesnius<sup>48</sup>. Pasak „Apžvalgos“, Antrojo pasaulinio karo metu Lenkija tęsė imperialistinę politiką, pridengdama ją Vidurio Europos valstybių bloko kūrimu, kad viena galėtų kalbėti už visas kitas valstybes ir veikti savo interesų linkme. Dėl to, „Apžvalgos“ nuomone, Lietuva neketina būti Lenkijos vadovaujamo bloko narė. Lietuva nepreten-

duoja į jokiais etnines lenkų žemes, bet visu griežtumu priešinsis lenkų pastangoms užvaldyti etnines Lietuvos sritis<sup>49</sup>. „Apžvalga“, ginčydamasi su lenkų pogrindžio brošiūra „Nasze stanowisko w sprawie Litewskiej“ („Mūsų pozicija Lietuvos klausimu“), teigė, jog dabartinė Lenkija siekia atkurti savo prieškarines sienas ir grasina lietuviams ginklu, jeigu jie bandys įsitvirtinti savo sostinėje Vilniuje. Esą nei rusai, nei vokiečiai nėra Lietuvai padarę tiek blogo, kiek lenkai. Pirmieji suvokiami kaip priešai, ir lietuviai iš anksto žino, kokie yra interesų derinimo arba prisitaikymo būdai, o lenkai eina prieš mus kaip „broliai“, „draugai“ ir taiko mums į pačią širdį<sup>50</sup>.

Lenkų pogrindžio spauda, atsišaukimai ir apžvalgos dažniausiai labai neigiamai vertino lietuvių tautą ir Lietuvos valstybės bei valdžios politiką lenkų atžvilgiu tarpukaryje ir vykstant karui. Iš lenkų pogrindžio struktūrų, kurios nuolatos sekė lietuvių ir lenkų santykius bei teikė informaciją aukštesniosioms pogrindžio instancijoms, verta išskirti AK Vilniaus apygardos Informacijos ir propagandos biurą (*Biuro Informacji i Propagandy*, BIP). Vilniaus BIP leido slaptą laikraštį „Niepodległość“, kuris turėjo nemažai įtakos Vilniaus krašto lenkų savimonei ir politinei orientacijai. „Niepodległość“ propagavo ištikimybę Lenkijos valstybei ir neapykantą jos priešams. AK Vilniaus apygardos BIP parengė daug pranešimų ir apžvalgų, skirtų lietuvių ir lenkų santykiams bei Lietuvai. Tais pačiais klausimais domėjosi ir kitos lenkų pogrindžio instancijos: AK Vyriausiosios komendantūros Varšuvoje Informacijos ir propagandos biuras (*Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej*), Vyriausybės įgaliotinio kraštui Informacijos ir spaudos departamentas (*Departament Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj*), Varšuvoje veikiantis Rytų biuras (*Biuro Wschodni*) ir Tautybių taryba (*Rada Naro-*

*dowościowa*). Į šias institucijas iš visų AK apygardų, tarp jų ir Vilniaus apygardos, buvo siunčiami pranešimai ir padėties ataskaitos. Gauta informacija buvo apdorojama ir mėnesinių bei ketvirtinių pranešimų pavidalu siunčiama iš Varšuvos Lenkijos emigracinei vyriausybei Londone. Pranešimuose buvo pateikiama duomenų apie visas svarbiausias gyvenimo sritis okupuotame krašte – politinę, ekonominę ir kultūrinę padėtį, okupantų ir kolaborantų veiksmus, pasipriešinimą, taip pat apie lenkų santykius su kitomis tautomis (ukrainiečiais, baltarusiais ir lietuviais). Toliau apžvelgsime kelis būdingus lenkų pagrindžio dokumentus, kuriuose nagrinėjami lietuvių ir lenkų santykiai, apibūdinamas lietuvių tautos charakteris ir elgesio bruožai.

Lenkų pagrindžio brošiūroje „Litwa wczoraj, dziś, jutro“ („Lietuva vakar, šiandien, rytoj“) buvo išsamiai išreikštas lenkų pagrindžio požiūris į Lietuvą. Istorijai skirtoje šios brošiūros dalyje teigiama, jog svarbiausias Lietuvos valstybės (1918–1940) bruožas buvo sąmoningas priešiškus viskam, kas lenkiška. Šis faktas esą paaiškina priešišką lietuvių elgseną vykstant karui. Priešlenkiška inercija ir iliuzijos užvaldyti Vilnių skatino iš pradžių prosovietinę, o vėliau – provokišką lietuvių orientaciją. Vis dėlto abu okupantai greitai nuvylė lietuvius. Tačiau kai kurie lietuvių sluoksniai ir toliau nuoširdžiai bendradarbiauja su vokiečiais. Lenkų pagrindžio spauda lietuvius dažniausiai kaltino šiais nusikaltimais: 1) lietuviai žiauriai elgiasi su lenkais ir visaip jiems kenkia (kovoja su lenkų tautiniu judėjimu, sodina lenkus į kalėjimus, siunčia į Vokietiją prievartos darbų ir t. t.); 2) lietuvių visuomenė palankiai vertina tokius savo tautiečių veiksmus ir netgi džiaugiasi lenkų nelaimėmis; 3) lietuvių policija, saugumas ir administracinės įstaigos visaip naudojasi savo privilegijuota padėtimi prieš lenkus; 4) lietuvių visuomenė aktyviai

bendradarbiauja su vokiečiais; 5) lietuviai, kitaip nei lenkai, šaudė žydus ir visos Europos akyse savo rankas susitėpė krauju.

Lenkų pagrindžio spaudoje dalies lietuvių kitataučiams padaryti nusikaltimai ir skriaudos buvo laikomi būdingu visos tautos bruožu. Tokie nuolatos kartojami kaltinimai ruošė psichologinę ir politinę dirvą kerštui ir keršto pateisinimui. Esą lietuviai yra budeliai, niekšai ir pan., jie tol visaip engė vargšus lenkus, kol šių kantrybė baigėsi ir jie, vadovaudamiesi patriotizmu ir teisingumu, nusprendė atkeršyti lietuviams už jų niekšiškus darbus lenkiškame Vilniaus krašte. Lietuviai čia esą tik laikini okupantai ir nusikaltėliai, kurių pavardės įeis į negarbingai žūvančios Lietuvos istoriją.

Lenkų pagrindžio spaudoje buvo bandoma ieškoti istorinių antilenkiško lietuvių komplekso šaknų, elgesio motyvų, būdingų tautinio charakterio bruožų, lemiančių lietuvių elgseną. Pamfletinio pobūdžio brošiūroje „Bracia Litwini“ („Broliai lietuviai“) rašoma, jog karo metu lietuviai atskleidė savo tikrąjį veidą. Lietuvių tauta yra tipiška prabudusi valstiečių tauta. Tai ypatybė, kuri šiai negausiai tautai suteikia gyvybingumo ir energijos. Kita vertus, karo įvykiai esą parodė, kad lietuviai neturi moralinio sturkaulio, aiškios savo politikos krypties ir gairių. Svarbiausias pastarųjų metų lietuvių politikos bruožas esąs apsimestinis koketavimas su besikeičiančiais okupantais. Lietuviai atkakliai siekia savo tikslų, dėl to aišku, jog Vilniaus jie neatsisakys. Todėl lietuviai, prisidengdami naciais, visaip stengiasi naikinti ir silpninti lenkiškumą Vilniaus krašte. Lietuvių gali paveikti tik labai apčiuopiami, bet ne moraliniai argumentai. Jiems imponuoja tik priešininko turtingumas ir karinė jėga. Dėl to lietuviai labai menkai vertina lenkus ir gerbia vokiečius. Lietuviai labai gudrūs, bet jų mąstymas yra pirkliško, spekuliacinio pobūdžio. Jeigu lenkai pirmieji ištiestų

lietuviams ranką, tai pastarieji manytų, kad jų padėtis ir perspektyvos nėra blogos. Dėl to lenkams nėra reikalo skubėti derėtis su tauta, kuri sunkiausiomis lenkų tautai valandomis visą savo energiją nukreipė į lenkų persekiojimą<sup>51</sup>. Lenkų pagrindyje vyravo įsitikinimas, jog su lietuviais nepavyks rasti bendros kalbos ir pasiekti kompromiso. Tokios nuotaikos ypač buvo įsišaknijusios tarp Vilniaus krašto lenkų. 1941 m. spalio mėn. parengtoje apžvalgoje „Stosunki polsko–litewskie“ („Lenkų ir lietuvių santykiai“) rašoma, jog lenkų visuomenėje vyrauja netikėjimas galimybe susitarti su lietuviais ir netgi nenorima galvoti apie kokią nors bendrą programą. Lietuvių visuomenėje esą nėra elementų, su kuriais būtų galima rasti bendrą kalbą. Vadovaujantį lietuvių tautos sluoksni sudaro arba lenkų tautos renegatai, kurie savo gyvenimą susiejo su Lietuva ir jau nebeturi kaip grįžti atgal, arba iš liaudies kilusi jaunoji karta. Pastaroji buvo auklėjama griežtai antilenkiška dvasia ir dėl to yra ryžtingai nusiteikusi prieš bet kokią susitarimą su Lenkija. Atsilikę ir tamsūs lietuvių valstiečiai yra patekę į visišką šovinistiškai nusiteikusių klerikalų įtaką. Neapykanta lenkybei ir didybės manija esą kompensuoja užslėptą lietuvių nevisavertiškumo kompleksą. Dabartiniai lietuviai neturi nieko bendra su lenkų idealizuotais Adomo Mickevičiaus laikų lietuviais. Anot apžvalgos, dabartiniai lietuviai – tai prie aplinkybių prisitaikantys tautininkai, prorusiški komunistai arba provokiški nacionalistai, o iš tikrųjų – žudikai ir piktadariai, nesubrendę savarankiškam gyvenimui ir negalintys būti lygiaverčiais Lenkijos partneriais<sup>52</sup>.

Apžvelgti lenkų pagrindžio dokumentai visą kalbę dėl blogų lenkų ir lietuvių santykių verčia lietuviams. Lenkų pagrindžio propaganda išpūtė lietuvių skriaudas lenkams, bandė savo karinei ir politinei vadovybei įpiršti itin neigiamą lietuvių įvaizdį ir tuo

pagrįsti reikalavimus Lietuvos ir lietuvių atžvilgiu vykdyti griežtą ir nenuolaidžią politiką.

Tyrinėjant lietuvių ir lenkų santykius nacių okupacijos laikotarpiu svarbu pažymėti, jog šių santykių negalima atsieti nuo didžiųjų valstybių konflikto ir okupacinės valdžios politikos. Kartais lietuvių ir lenkų santykiai okupacijų metais pernelyg sureikšminami ir traktuojami vos ne kaip savarankiškų subjektų santykiai. Kiekvienas totalitarinis režimas (tiek nacistinis, tiek ir sovietinis) pirmiausia siekė savo tikslų ir naudojosi okupuoto krašto tautomis savo politikai įgyvendinti. Kita vertus, okupuotos tautos mišriuose ir etninių konfliktų draskomuose regionuose stengėsi išlaikyti arba iškovoti vyraujančią padėtį kitų tautinių grupių atžvilgiu. Nors okupacijų metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikrieji savo krašto šeimininkai, vis dėlto abi tautos legaliais ir nelegaliais būdais rungėsi dėl įtakos Vilniaus krašte<sup>53</sup>.

Lietuvių ir lenkų santykių kontekste svarbi vieta tenka lietuvių ir lenkų tautinio pasipriešinimo sąjūdžių santykiams. Šių sąjūdžių veiklą ir tarpusavio santykius yra nagrinėję daugelis Lenkijos ir Lietuvos istorikų. Verta pažymėti, jog dar labai trūksta lyginamojo pobūdžio lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų studijų. Abiejų tautų pasipriešinimo sąjūdžiuose galima išvystyti nemažai panašumų ir skirtumų. Lenkų pasipriešinimo judėjimas kilo ir telkėsi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų pasipriešinimas turėjo tvirtą politinį ir diplomatinį užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę bei karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, o emigracinę vyriausybę laikė visateise savo sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu buvo gerokai blogesnė. 1940 m. sovietų

okupuota ir aneksuota Lietuva nesugebėjo emigracijoje suformuoti savo vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybės, o Sovietų Sąjunga ir nacistinė Vokietija atvirai siekė užgrobti Lietuvą. Lenkų pasipriešinimo judėjimas turėjo dar vieną pranašumą – jam pavyko palyginti greitai susitelkti ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje įsikūrusių lenkų pagrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje tapo pavaldžios vienai vadovybei – Ginkluotos kovos sąjungos (vėliau – AK) Vilniaus apygardos komendantūrai. Ji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra.

Lietuvių diplomatai ir politiniai emigrantai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įkūrė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF), tačiau reali jo įtaka sovietų aneksuotoje Lietuvoje buvo nedidelė. Lietuvių pasipriešinimas iki pat nacių ir sovietų karo buvo gaivališkas ir spontaniškas. Naciams 1941 m. rugsėjo mėn. sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių pasipriešinimo vadovybė buvo suformuota tik 1943 m. lapkričio mėn., įkūrus Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK). Kita vertus, jaunas ir gaivališkas lietuvių pasipriešinimo judėjimas turėjo ir teigiamų ypatybių. Lietuvių pagrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir Vokietijos–SSRS karo pradžioje peraugo į ginkluotą sukilimą. Lietuvių sukilėliai (jie save vadino partizanais) visame krašte puldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, komunistus ir sovietinius pareigūnus, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, išlaisvindavo suimtus kalinius, iškeldavo miestuose ir miesteliuose lietuviškas trispalves. Nors lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžių priešai buvo tie patys (nacistinė Vokietija ir komunistinė Sovietų Sąjunga), lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais.

Svarbiausia kliūtimi susitarimui pasiekti tapo Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone ir AK vadovybė Vilniaus kraštą laikė integralia Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusios savo noru atsisakyti šio krašto kitos valstybės naudai. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Abiejų pagrindžio judėjimų pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkme baigėsi 1942–1944 m. Vilniuje kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių derybos. Be to, lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimus atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pagrindis svajotojas apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai laikė hegemoninėmis lenkų pretenzijomis ir savo nepriklausomos valstybės ateitį labiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Lenkų pagrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį, natūralų judėjimą, bet kaip konjunktyvų reiškinį, siekiantį išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse<sup>54</sup>. Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtingas požiūris į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Vilniaus lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių AK partizanų būrių veikla. Iš esmės skyrėsi abiejų pasipriešinimo judėjimų taktika ir kovos metodai. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – mažiau pavojingu priešu. Lenkų pagrindis pagrindiniu priešu laikė nacistinę Vokietiją, o dėl Sovietų Sąjungos tvirtos pozicijos neturėjo – vieni ją laikė priešu,

kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuviai rengėsi ginkluotai kovai su sovietiniu imperializmu, o nacių režimo atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Šiuos taktikos skirtumus lėmė reali istorinė padėtis: per vienerius sovietų okupacijos ir aneksijos metus lietuvių tauta nukentėjo smarkiau negu per trejetą vokiečių okupacijos metų. Nacizmas daugumos lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų nuomone, nacių ir sovietų grumtynėse nebuvo reikalo ginklu kovoti prieš nacius ir padėti sovietams pasiekti pergalę. Po Stalingrado mūšio ėmė aiškėti, jog sovietų armija įveiks vermachtą ir Baltijos šalims vėl iškils Sovietų Sąjungos okupacijos grėsmė. Lietuvių pasipriešinimo vadovybė taip pat suprato, kad ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistencijai. Mažai tautai buvo ypač svarbu tausoti savo žmones ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų pasipriešinimo judėjimo požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. SSRS oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių į laisvę buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad SSRS siekia aneksuoti prieškarines rytines Lenkijos žemes ir tai kompensuoti rytinėmis Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai mažai vertinga tauta, tad iš dalies dėl to lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudos ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pagrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė už sovietų įsiveržimą į Lenkiją. AK vadovybė buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš vermachtą, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su

vermachtu gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai nacių okupacijos metais sutrukdė lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžiams suartėti ir bendradarbiauti. 1943 m. antrojoje pusėje lenkų partizanai labai suaktyvino ginkluotą kovą su lietuvių administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau padidino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pagrindžio akimis, AK partizanai siekė išitvirtinti Vilniaus krašte, sunaikinti lietuvių administraciją ir vėl prijungti šį kraštą prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių tautinis pagrindis dar nebuvo suformavęs savo partizanų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Dėl to lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžių prieštaravimai neperaugo į ginkluotą konfliktą<sup>55</sup>. Kai kurių lenkų istorikų nuomone, svarbiausia nesėkmingų lietuvių ir lenkų pagrindžio atstovų derybų priežastis buvo ne Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas, bet skirtingos politinės nuostatos, stiprių sąlyčio taškų nebuvimas, nepakanamas abiejų pusių noras susitarti, tariamas lietuvių rezistencijos silpnumas ir menka įtaka lietuvių visuomenės pozicijai lenkų atžvilgiu<sup>56</sup>.

## BALTARUSIAI (GUDAI)

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Lenkijos valdžiai iš esmės pavyko sunaikinti Vilniaus krašte baltarusių tautinį judėjimą. Svarbiausi šio judėjimo veikėjai buvo arba pasodinti į kalėjimą, arba priversti nutraukti savo politinę veiklą. Lietuvai 1939 m. spalio mėn. atgavus dalį Vilniaus krašto, baltarusių kultūrinė ir šviečiamoji veikla šiek tiek atsigavo. Pirmuoju sovietmečiu komunistinė valdžia Vilniaus krašte forsavo baltarusiškų mokyklų steigimą, tikriausiai siekdama čia sumažinti

lenkų kalbos ir kultūros įtaką. 1939–1941 m. Ašmenos ir Svierių valsčiuose baltarusiškos buvo 90 proc. visų mokyklų. Pirmuoju sovietmečiu (1940–1941) baltarusiškos klasės (komplektai) buvo įsteigtos šiose Vilniaus apskrities vietovėse: Turgeliuose, Tabariškėse, Šumske, Rudaminoje, Kenoje ir kt. (iš viso 12 vietovių). 1940–1941 m. (iki nacių ir sovietų karo) Lietuvoje veikė 14 baltarusiškų mokyklų. Lietuvos SSR švietimo liaudies komisaro Antano Venclovos 1941 m. kovo 1 d. instrukcijoje buvo rašoma, jog baltarusių vaikai turi mokytis savo gimtąja kalba. Nacių ir sovietų karo pradžioje dauguma ką tik įsteigtų baltarusiškų klasių išnyko, nes mokinių tėvai norėjo atkurti tvarką, kuri gyvavo iki sovietinės aneksijos. Švietimo vadybos duomenimis, 1942 m. sausio 1 d. Vilniaus apskrities mokyklose mokėsi 2900 baltarusiškai kalbančių moksleivių, bet tik 749 iš jų save laikė baltarusiais. Daugiausia baltarusių mokėsi šiose mokyklose: Poškiškių – 58, Šalčininkų – 44, Galinių – 22, Kalvelių – 25, Kaniūkų – 24, Lavoriškių – 13, Skubėtų – 11. Kitose mokyklose baltarusių buvo mažiau kaip 10 vaikų<sup>57</sup>.

1942 m. gegužės 27 d. LGS gyventojų surašymo duomenimis, baltarusiai sudarė apie 3,08 proc. šalies gyventojų (Vilniaus mieste ir apygardoje, oficialiais duomenimis, gyveno 79 260 baltarusių). Baltarusiai kompaktiškai gyveno rytinėse, šiaurinėse ir pietinėse Vilniaus apygardos apskrityse, o Svierių ir Ašmenos apskrityse kartu su lenkais sudarė absoliučią gyventojų daugumą (pastarosiose dviejose apskrityse, 1942 m. vasaros duomenimis, gyveno apie 70 tūkst. (45 proc.) baltarusių). Dauguma šių apskričių baltarusių buvo katalikai, baltarusių stačiatikių bendruomenės gyveno Smurgainių, Galšios ir Kučionių valsčiuose. Pačių baltarusių skaičiumu, jų LGS galėjo būti apie 400 tūkst. Dauguma Vilniaus apygardos baltarusių buvo katalikai, kiti – stačiatikiai<sup>58</sup>. Policijos

duomenimis, 1941 m. spalio mėn. Vilniaus mieste gyveno 4047 baltarusiai<sup>59</sup>.

Vokiečių administracija Vilniaus apygardoje stengėsi skatinti baltarusių nacionalizmą, politinį ir kultūrinį aktyvumą. Tokia politika buvo siekiama panaudoti baltarusius kaip tam tikrą atsvarą lietuvių ir lenkų aktyvumui riboti. Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės 1941 m. liepos 9 d. pranešime Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne rašoma: „Siekdama išlyginti labai aktyvią lietuvių veiklą, operatyvinė grupė leido buvusiam gudų partijos Vilniaus sekretoriui Ladislavui Kozlovskiui steigti gudų tautinę įstaigą. (...) Gyventojų nuotaika yra gera ir vokiečiams draugiška. Lietuviai gyventojai viliasi, jog fiureris jiems suteiks į Slovakiją panašų savarankiškumą. Gudai dar labai nedrąsūs ir santūrūs, lenkai bijo, kad lietuvių miesto įstaigoms skirstant maisto produktus jie bus ypač nuskriausti.“<sup>60</sup> Vokiečių valdžia leido baltarusiams Vilniuje įsteigti savo tautinę komitetą, leisti baltarusišką savaitraštį „Bielaruski Holas“ (pradėtas leisti 1942 m. kovo 1 d.; redaktorius ir leidėjas Francišakas Alachnovičius (1883–1944), administratorius J. Bekišas; tiražas – 12 tūkst. egz.). „Bielaruski Holas“ buvo vienintelis baltarusiškas laikraštis Baltarusijoje ir Lietuvoje, per visą vokiečių okupacijos laikotarpį spausdintas lotyniškomis raidėmis. Taip pat per Vilniaus radiją pradėta transliuoti laidas baltarusių kalba, Vilniuje atidaryta baltarusių gimnazija ir mokytojų seminarija, visame Vilniaus krašte padaugėjo mokyklų baltarusių kalba.

Baltarusių nacionalinis komitetas (toliau – BNK) įsikūrė Vilniuje, Gedimino g. Nr. 4-11. BNK atstovavo visiems LGS gyvenantiems baltarusiams, rūpinosi jų tautiniais, kultūriniais, švietimo, ekonominiais ir kitais reikalais. BNK sekretoriatas interesantus priimdavo kasdien 9–15 ir 16–19 val. BNK rašydavo memorandumus ir prašymus vo-

kiečių valdžios pareigūnams, informuodavo valdžią apie baltarusių padėtį, poreikius ir lūkesčius įvairiose gyvenimo srityse. BNK sutelkė apie 2500 Vilniaus miesto ir srities savo tautiečių, į daugelį krašto vietovių pasiuntė savo atstovus užmegzti ryšių su valdžios pareigūnais. Apie 200 asmenų BNK išsiuntė į Baltarusijos generalinę sritį eiti įvairių pareigų administracijoje, mokyklose ir kitose įstaigose. BNK taip pat organizavo pagalbą vargingai gyvenantiems, nuo gaisrų nukentėjusiems ir kitokios pagalbos prašantiems tautiečiams. 1943 m. rudenį Vilniaus BNK sudėtis greičiausiai buvo tokia: pirmininkas – Boleslavas Hrabinskis, sekretorius – Marianas Piaciukievičius, nariai – doc. Henrikas Pačobutas-Adlanickis, Janas Bekišas, kun. Adamas Stankievičius, kompozitorius Tadeušas Želigovskis ir buvęs caro armijos karininkas Aleksandras Ružancovas.

Vienas svarbiausių BNK veiklos barų buvo baltarusių mokytojų rengimas. Jau 1941 m. rugpjūčio 20 d.–rugšėjo 20 d. BNK organizavo pirmuosius mėnesio trukmės mokytojų kursus. Jų vadovu tapo filosofijos magistras M. Piaciukievičius. Baltarusių inteligentai kursų dalyviams skaitė paskaitas Baltarusijos istorijos, literatūros ir kultūros, kalbos, pedagogikos, vaikų psichologijos, daktikos ir mokymo metodikos klausimais. Kursus lankė 80 žmonių. Jų išsilavinimo ir tautinio sąmoningumo lygis buvo labai įvairus. 31 kursų lankytojas gavo baltarusių pradžios mokyklos mokytojo diplomą. Dauguma absolventų likosi dirbti Vilniaus apygardos mokyklose, kiti išvyko dirbti į Baltarusiją<sup>61</sup>.

1942 m. kovo 25 d. Vilniaus filharmonijos salėje įvyko iškilmingas Baltarusijos nacionalinės šventės (nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. kovo 25 d.) minėjimas. Renginį organizavo BNK. Susirinko apie tūkstantis žmonių. Minėjimą pradėjo tuo-

metis BNK pirmininkas dr. Jazepas Maleckis. Jis papasakojo apie kovo 25 d. Nepriklausomybės akto istoriją. Po to buvo perskaitytas A. Dubovičiaus pranešimas apie baltarusių kultūros raidą. Koncertinėje renginio dalyje giedojo mišrusis ir moterų chorai, dainavo solistė N. Kapčiuk, kuriai akompanavo prof. S. Ščapanskis<sup>62</sup>.

1943 m. kovo mėn. BNK Vilniuje organizavo žymaus kultūros veikėjo ir laikraščio „Bielaruski Holas“ redaktoriaus F. Alachnovičiaus 60 metų jubiliejaus minėjimą. (1944 m. kovo 3 d. F. Alachnovičių Vilniuje nužudė sovietiniai diversantai.) Jubiliatą sveikino BNK pirmininkas B. Hrabinskis, kun. A. Stankievičius, Vilniaus baltarusių mokytojų seminarijos direktorius Anatolis Karniukas, Vilniaus baltarusių gimnazijos direktorius Francišakas Hryškievičius ir kiti baltarusių visuomenės veikėjai. Buvo perskaityta paskaita apie F. Alachnovičiaus kūrybinę veiklą, surengtas koncertas<sup>63</sup>.

1943 m. birželio pabaigoje BNK paskelbė atsišaukimą į savo tautiečius. Jame buvo pranešta, kad susitarus su Vilniaus apygardos vokiečių valdžia prie „Todt“ organizacijos bus kuriamas Baltarusių apsaugos korpusas (*Bielaruski Korpus Achovy*) (toliau – BAK). Šiam korpusui vadovausią baltarusiai, jame tarnaujantys asmenys turės tokias pat teises kaip ir vokiečiai. Savanoriams po karo esą bus teikiama pirmenybė gauti žemės sklypą. BAK nariai turėjo tarnauti krašto viduje. BNK kvietė baltarusius stoti savanoriais į BAK. Savanorių verbavimo punktai buvo Vilniuje, Gedimino g. Nr. 38, Ašmenoje ir Smurgainyse – karo lauko komendantūrų pastatuose<sup>64</sup>. Žinių apie tolesnę korpuso steigimo eigą ir rezultatus rasti nepavyko.

Nacių okupacijos metu Vilniuje veikė aštuonklasė baltarusių ir rusų gimnazija (*Vilenskaja Bielaruskaja Himnazija*). 1941 m. spalio 10 d. žiniomis, baltarusių gimnazijoje (tuomet ji vadinosi progimnazija) dirbo di-

rektorius, 5 mokytojai ir pagalbiniai darbuotojai<sup>65</sup>. 1943 m. rudenį Vilniaus baltarusių ir rusų gimnazija buvo padalyta į Vilniaus baltarusių ir Vilniaus rusų gimnazijas. 1941–1942 m. m. gimnazijoje mokėsi 207 mokiniai, o 1942–1943 m. m. – 233 mokiniai. 1943 m. spalio 15 d. žiniomis, Vilniaus baltarusių gimnazijoje buvo 8 klasės su 247 mokiniais, joje dirbo 21 mokytojas<sup>66</sup>. 1944 m. pradžioje baltarusių gimnazija iškilmingai paminėjo savo veiklos 25 metų jubiliejų. Tuo metu jai vadovavo direktorius F. Hryškievičius (jis buvo pirmasis šios gimnazijos absolventas), pavaduotoju dirbo fizikos mokytojas Piotras Radziukas, sekretore – Vanda Bartkievičanka, bibliotekininke – Alesia Šafarevičanka. Gimnazijoje dėstė 19 mokytojų. Dauguma jų buvo karšti savo tautos ir krašto patriotai: net po 4–5 mėnesius negaudami atlyginimo, jie vis tiek pasiliko dirbti gimnazijoje ir toliau mokė baltarusių jaunimą. Kun. A. Stanckievičius (Baltarusijos istorijos ir katalikų tikybos mokytojas) ir baltarusių kalbos mokytoja Alona Lekant buvo vieninteliai, kurie gimnazijoje nepertraukiamai dirbo nuo pat jos įkūrimo 1919 m. sausio mėn. Baltarusių gimnazija Vilniuje buvo įsteigta baltarusių tautinio judėjimo patriarcho Ivano Luckievičiaus (1881–1919) pastangomis. Jos pirmasis direktorius buvo Michalas Kachanovičius<sup>67</sup>. Gimnazijos biblioteka buvo viena geriausių baltarusiškų Vilniaus bibliotekų. Joje buvo 3163 knygos, iš jų 1920 – baltarusių ir 131 – vokiečių kalba<sup>68</sup>. Tame pačiame gimnazijos pastate (Aušros Vartų g. Nr. 29) taip pat veikė baltarusių pradžios mokykla (vadovė L. Rusieckaja) ir 1942 m. įsteigta baltarusių mokytojų seminarija (direktorius A. Karniukas). BNK siekė nuo gimnazijos atskirti rusiškas klases ir ją padaryti grynai baltarusišką. BNK manymu, vienos baltarusiškos gimnazijos 400 tūkst. LGS baltarusių yra per maža, todėl jis prašė vokiečių valdžios atidaryti dar vieną gim-

naziją Ašmenoje, nes sovietmečiu čia veikė septynklasė vidurinė mokykla. BNK taip pat siekė, kad jų gimnazijos moksleiviams ir mokytojų seminaro dalyviams Vilniuje būtų atidarytas internatas, gerai besimokantiems moksleiviams būtų mokamos stipendijos, teikiama kitų lengvatų, leidžiami baltarusiški vadovėliai, apskričių ir valsčių centruose steigiami kultūros namai<sup>69</sup>.

BNK suorganizavo du chorus (vyrų ir moterų), kurie Vilniaus mieste ir apygardoje rengdavo koncertus. Komiteto iniciatyva Šv. Mykolo bažnyčioje buvo pradėtos laikyti pamaldos baltarusių katalikams jų gimtąja kalba. BNK dėjo daug pastangų išlaisvinti iš karo belaisvių stovyklų buvusius sovietų kariuomenės kariškius baltarusius, išleidžiamiems į laisvę kariams teikė materialinę paramą. Atrodo, šis darbas BNK neblogai sekėsi, nes vokiečių valdžia dažnai patenkindavo BNK prašymus paleisti konkrečius asmenis iš karo belaisvių stovyklų. Komitetas taip pat rūpinosi baltarusiškos gimnazijos ir žemės ūkio mokyklos steigimu Ašmenoje<sup>70</sup>. 1942 m. vasario 7 d. iš Minsko į Vilnių atvyko Baltarusijos švietimo reikalų vadovai V. Hadlevskis ir Siwitza. Svečiai susitiko su BNK atstovais. Susitikime buvo svarstomi baltarusių švietimo ir vadovėlių leidimo klausimai. Siwitza pranešė, jog yra paruošta dešimt naujų baltarusiškų mokyklinių vadovėlių, jie baigiami redaguoti. Po kelių dienų svečiai išvyko į Rygą aptarti vadovėlių spausdinimo reikalų<sup>71</sup>.

1941 m. rudenį baltarusių aktyvistai bandė atkurti tas baltarusiškas klases, kurios Vilniaus srityje buvo įsteigtos sovietmečiu, ir tuo reikalu kreipėsi į Švietimo vadybos vadovybę. Švietimo vadyba organizavo pradžios mokyklų vedėjų ir mokinių tėvų apklausą dėl mokyklų dėstomosios kalbos. Iš visų vietovių gauti neigiami atsakymai dėl baltarusių mokyklų steigimo. Dėl to baltarusių pradžios mokyklos Vilniaus apskrityje



nebuvo atkurtos<sup>72</sup>. 1942 m. balandžio 1 d. vokiečių valdžios sprendimu prie LGS buvo prijungtos Ašmenos ir Svierių apskritys bei Benekainių valsčius. Vietos administraciją ir policiją prijungtose žemėse perėmė lietuviai. Iki šias apskritis priskiriant prie LGS beveik visos mokyklos (237) jose buvo baltarusiškos. Dirbo 375 mokytojai. Smurgainyse veikė prekybos mokykla, o Galšioje – amatų mokykla. Asmenims, norintiems pasilikti dirbti baltarusiškose mokyklose, Švietimo vadybos iniciatyva buvo daromas spaudimas išmokti lietuvių kalbą ir būti lojaliems Lietuvai. Į svarbiausias prijungtų apskričių mokyklas buvo pasiūsti dirbti mokytojai lietuviai. Jie nemokėjo baltarusių kalbos, o vietiniai mokiniai – lietuvių kalbos. Dėl to dažnai, kad susikalbėtų, turėjo vartoti lenkų kalbą. Tokia padėtis baltarusių politikams kėlė susirūpinimą ir nepasitenkinimą ir jie kreipėsi pagalbos į vokiečių valdžią. BNK Vilniuje 1942 m. gegužės 12 d. parašė raštą Vilniaus miesto apygardos komisariatui. Jame teigiama, jog tokia padėtis Ašmenos ir Svierių apskrityse griaua baltarusišką švietimo sistemą ir, nors siekiama moksleivius sulietuvinti, iš esmės vykdomas jų lenkinimas. BNK prašė vokiečių valdžios prijungtose apskrityse ir toliau oficialiai leisti vartoti baltarusių kalbą valdžios įstaigose, policijoje, teismuose ir mokyklose, palikti toliau veikti pradinės, vidurinės ir kitas mokyklas, įsteigti baltarusių švietimo inspektoriaus (jis būtų atsakingas už baltarusių švietimą visoje Vilniaus srityje) pareigybę, leisti toliau dirbti baltarusių švietimo pareigūnams ir mokytojams, vaikus mokytį tik baltarusių ir vokiečių kalbų<sup>73</sup>. Oficialiais duomenimis, 1942–1943 m. m. Ašmenos apskrityje veikė 66, Svierių apskrityje – 54 pradinės mokyklos. Kitais mokslo metais pradinį mokyklų skaičius Ašmenos apskrityje išliko toks pat, o Svierių apskrityje sumažėjo iki 51 mokyklos<sup>74</sup>. 1944 m. kovo 1 d. prie generali-

nio komisaro Lietuvoje įstaigos buvo įkurta Baltarusių kultūros ir švietimo referentūra. Referentu (*Kiraunik Bielaruskaje kultury i asviety u Hieneralnej Akruzie Litwy*) buvo paskirtas M. Piaciukievičius. Jis rezidavo Vilniuje. Taip buvo įgyvendintas vienas svarbiausių BNK reikalavimų<sup>75</sup>.

Vokiečių okupacijos metais Vilniuje buvo atkurta profašistinė Baltarusių nacionalsocialistų partija (toliau – BNSP). Ji buvo įkurta Vilniuje 1933 m., bet Lenkijos valdžios uždrausta. BNSP sekretoriatas įsikūrė Vilniuje, Gedimino g. Nr. 4-11<sup>76</sup>. Žinių apie šios partijos veiklą ir narių skaičių rasti nepavyko.

Vilniuje veikė ir Baltarusių mokslo draugija (*Bielaruskaje Navukovaje Tavarystva*; įsteigta 1918 m.) (toliau – BMD). Buvo įsikūrusi Aušros Vartų Nr. 9 (Gudų muziejaus patalpose). Pirmuoju sovietmečiu BMD buvo uždrausta, kai kurie jos vadovai ir nariai (pirmininkas A. Luckievičius, bibliotekininkas Samoila Koscievičius) – suimti ir įkalinti. BMD valdybos nariai M. Škialonakas ir dr. J. Stankievičius pasitraukė į užsienį. 1941 m. birželio pabaigoje BMD vėl atnaujino veiklą. Nauju draugijos pirminku 1942 m. pradžioje buvo išrinktas dr. Stanislas Hrynkievičius, valdybos nariais tapo vicepirmininkai Mikola Ancukievičius ir kun. A. Stankievičius, sekretorius F. Hryškievičius, išdininkas dr. B. Hrabinskis ir Janas Šutovičius. Buvo planuojama steigti filologijos, istorijos, literatūros ir meno bei liaudies kūrybos komisijas. 1942 m. balandžio mėn. BMD turėjo 43 narius<sup>77</sup>. 1943–1944 m. draugija planavo perskaityti 21 paskaitos ciklą. Paskaitas buvo rengiamasi skaityti BNK patalpose Gedimino g. Nr. 4-11. Pirmą paskaitą apie dramų kūrimą turėjo skaityti F. Alachnovičius<sup>78</sup>.

Nacių okupacijos metais Vilniuje veikė I. Luckievičiaus gudų muziejus (Aušros Vartų g. Nr. 9). 1921 m. visuomenei atidarytas mu-

ziejus buvo svarbiausias šios tautos kultūros vertybių saugotojas Lietuvoje. Vilniaus krašto baltarusiai buvo aktyviai raginami lankyti savo nacionalinį muziejų. 1943–1944 m. jo direktoriumi dirbo J. Šutovičius. Muziejus buvo sukaupęs daug vertingų eksponatų, bet trūkstant patalpų daugelio jų negalėjo eksponuoti ir laikė dėžėse. Jame taip pat buvo biblioteka, turėjusi apie 15 tūkst. knygų, tarp jų ir vertingų senovinių rankraščių bei spaudinių. Pirmuoju sovietmečiu dalį vertingų muziejaus eksponatų išsivežė bolševikai<sup>79</sup>. Gudų muziejaus veikla susidomėjo ir A. Rosenbergo štabe dirbę vokiečių mokslininkai. 1942 m. vasario mėn. jame lankėsi dr. Irene Neander iš A. Rosenbergo štabo Rygoje. Ją lydėjo to štabo Vilniaus skyriaus pareigūnas dr. Alexanderis Hempelis. I. Neander labiausiai domino baltarusių bažnytinis menas, nes ji šia tema rašė mokslinę knygą. A. Hempelis domėjosi baltarusių liaudies muzika ir šokiais. 1942 m. kovo 13 d. Gudų muziejų aplankė dr. Karolis Haidingas iš A. Rosenbergo štabo Berlyne. Jis domėjosi baltarusių liaudies muzikos įrašais ir šokiais. 1942 m. kovo 17 d. muziejuje lankėsi Reicho Ostlando komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vadovas dr. H. Stegmannas. Jį lydėjo LGS švietimo vadybos generalinis tarėjas Pranas Germantas ir Aukštųjų mokyklų departamento direktorius dr. Antanas Juška. Svečiai susipažino su muziejaus veikla ir išklaušė darbuotojų pageidavimus. Tuo metu muziejui buvo aktualus patalpų klausimas. Jis siekė gauti kelis kambarius iš šalia esančio Pedagoginio instituto<sup>80</sup>. 1944 m. sausio 27 d. Gudų muziejus iš Aušros Vartų gatvės persikėlė į naujas patalpas Šv. Onos g. Nr. 4<sup>81</sup>.

BNK pastangomis 1943 m. liepos mėn. Vilniuje, Trakų g. Nr. 8, buvo atidarytas baltarusių knygynas. BNK planavo, kad jis veiks kaip BMD padalinys ir ilgainiui taps svarbiu tautinės kultūros centru, bet sugrįžus sovietams knygynas nespėjo išplė-

toti savo veiklos. Čia buvo parduodamos baltarusiškos knygos, spauda, kanceliarinės prekės. Baltarusių knygynas Vilniuje įsteigtas 1907 m. Dėl didelių mokesčių Lenkijos valdymo laikais jis buvo priverstas nutraukti savo veiklą<sup>82</sup>.

1942 m. gegužės 10 d. Šv. Mykolo bažnyčioje Vilniuje pradėtos laikyti pamaldos baltarusių katalikams. Kiekvieną sekmadienį ir švenčių dienomis kunigas A. Stankievičius sakydavo pamokslus tautiečiams jų gimtąja kalba. Šv. Mykolo bažnyčia organizavo ir tradicines baltarusių piligrimų keliones po Vilniaus Kalvarijas. BNK prašė valdžios LGS baltarusiams paskirti atskirą vyskupą, kuris būtų Vilniaus arkivyskupo Mečislavo Reinio pagalbininkas ir vadovautų baltarusių katalikų sielovadai, be to, stačiatikių cerkvėse įvesti pamaldas baltarusių kalba<sup>83</sup>. Vilniaus dvasinėje seminarijoje 1943–1944 m. studijavo 12 baltarusių klierikų. Juos mokė ir globojo žinomas baltarusių veikėjas kunigas A. Stankievičius<sup>84</sup>. Baltarusijos generalinėje srityje labai sustiprėjus partizanų veiklai, 1943–1944 m. dalis baltarusių inteligentų ir administracijos darbuotojų iš Baltarusijos pasitraukė į Vilniaus miestą ir sritį (pavyzdžiui, į Naująją Vilnią iš Mogiliovo buvo atkeltas Medicinos institutas). Taigi baltarusių tautinis judėjimas pasipildė naujais žmonėmis ir dar labiau suaktyvino savo veiklą.

Palyginti su Antrojo pasaulinio karo išvakarėmis, karo metais baltarusių tautinis, kultūrinis gyvenimas ir švietimas išgyveno pakilimą. Baltarusiams vokiečių valdžia siūlė aktyviau įsitraukti ir į vietinės administracijos veiklą. Dėl baltarusių atgimimo nukentėjo lenkų tautiniai interesai. Daugelyje Vilniaus apygardos vietovių, neturėdami galimybės leisti savo vaikų į lenkiškas mokyklas, tėvai juos siųsdavo į baltarusiškas ar lietuviškas mokyklas. Ašmenos ir Svierių apskrityse nemažai administracijos tarnautojų lenkų

buvo pakeisti baltarusiais. Vis dėlto ir patys vokiečiai pastebėjo, kad baltarusiams stinga politinio aktyvumo, tautinio sąmoningumo, trūksta inteligentų ir vadovaujančių kadru. Nacių bandymas supriešinti baltarusius su lietuviais ir lenkais, apribojant pastarųjų įtaką, buvo mažai efektyvus<sup>85</sup>. Nors tam tikros konkurencijos būta, baltarusių santykiai su lietuviais ir lenkais Vilniaus apygardoje netapo tokie priešiški kaip lietuvių ir lenkų santykiai. 1943 m. spalio mėn. įvyko slaptos baltarusių politikų derybos su lenkų pagrindžio Vilniaus apygardos atstovais. Baltarusiai prašė lenkų paremti jų siekį kurti Baltarusijos valstybę, federaciniais ryšiais susijusią su Lenkija, tačiau lenkai tokiai pozicijai nepritarė, motyvuodami įsipareigojimais 1921 m. Rygos sutarčiai ir Lenkijos rytinių sienų neliečiamybe. Dalis katalikų tikėjimo baltarusių Vilniaus srityje įstojo į AK būrius ir kovėsi su vokiečiais, lietuvių policija ir sovietiniais partizanais. Stačiatikių tikėjimo baltarusiai labiau rėmė sovietinius partizanus ir buvo priešiški tiek okupacinei valdžiai, tiek AK partizanams<sup>86</sup>. Taigi Vilniaus krašto baltarusių religinis ir politinis susiskaldymas buvo gana ryškus: stačiatikiai linko prie rusų ir sovietų, katalikai rėmė lenkus, o inteligentai buvo provokiškos orientacijos.

## RUSAI

1923 m. Lietuvos Respublikos gyventojų surašymo duomenimis, šalyje (be Vilniaus krašto) gyveno 50 460 rusų. 82 proc. rusų gyveno kaimuose, iš jų trys ketvirtadaliai buvo savarankiški ūkininkai arba ūkininkavo kartu su šeimos nariais, kiti – žemės ūkio darbininkai ir amatininkai. Apie 60 proc. Lietuvos rusų buvo sentikiai, kiti – stačiatikiai<sup>87</sup>. 1940 m. Lietuvą užėmus sovietams, nemažai vietos rusų palankiai vertino Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, sovietinė armija buvo

laikoma rusų armija. Dalis Lietuvos rusų pradėjo dirbti sovietinės valdžios įstaigose, įstojo į komunistų partiją ir komjaunimą, tačiau didelės įtakos valdžios struktūrose ir partijoje neturėjo. Pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis šimtai Lietuvos rusų už prosovietinę veiklą lietuvių partizanų ir policijos buvo suimti arba sušaudyti<sup>88</sup>.

Nacių okupacijos metais LGS gyveno 110–130 tūkst. rusų (2,82–4 proc. šalies gyventojų). Lietuvos rusų bendruomenė buvo nevienalytė, ją santykinai galima suskirstyti į penkias grupes. Rusai LGS buvo išsibarstę po visą kraštą, didesnis jų skaičius gyveno didžiuosiuose miestuose, taip pat Kauno, Zarasų, Utenos ir Rokiškio apskrityse. Vilniaus krašte gyveno seniausia rusų bendruomenė, kuri čia pradėjo kurtis dar XIII a. Dalis šios grupės palikuonių amžiams bėgant subaltarusėjo arba sulenkėjo. Antrą rusų grupę sudarė sentikiai, kurie dėl religinio persekiojimo Rusijoje XVIII a. masiškai ėmė keltis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, taip pat ir į etninę Lietuvą. Sentikiai buvo didžiausia LGS rusų grupė (apie 60 proc. visų rusų). Trečia grupė – buvę kolonistai, kuriuos caro valdžia pradėjo kelti į Lietuvą po 1863–1864 m. sukilimo. Ketvirta grupė – buvę carinės Rusijos valdininkai ir jų šeimų nariai, kurie po 1917 m. bolševikinės revoliucijos pasiliko Lietuvoje. Penkta grupė – labai negausus rusų emigrantų (baltagvardiečių) būrys, atsiradęs Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo<sup>89</sup>. Nacių okupacijos pabaigoje atsirado dar viena gausi rusų grupė – vadinamieji karo pabėgėliai, t. y. žmonės, kuriuos okupacinė valdžia artėjant frontui iš Oriolo, Smolensko, Leningrado, Vitebsko ir kitų sričių atkėlė į LGS ir kitas Baltijos šalis. Šios grupės rusų materialinė padėtis buvo ypač sunki. Okupacinė valdžia buvo priversta pabėgėlius masiškai apgyvendinti pas ūkininkus, kad jie nemirtų iš bado. Didelę dalį karo pabėgėlių okupacinė valdžia

išvežė dirbti prievartos darbų į Vokietiją. Vilniaus apskrityje taip pat kūrėsi karo pabėgėliai. 1944 m. kovo 31 d. žiniomis, jie buvo apgyvendinti Naujosios Vilnios mieste (452 žmonės) ir šiuose Vilniaus apskrities valsčiuose: Jašiūnų – 840, Maišiagalos – 36, Mickūnų – 867, Nemenčinės – 1344, Riešės – 829, Rudaminos – 109 ir Šumsko – 869 (iš viso 6331 žmogus)<sup>90</sup>. Generalinio komisaro įsakymu Vilniaus pabėgėlių punkto viršininku buvo paskirtas Pavelas Binevičius<sup>91</sup>. Reicho komisaro Rytų kraštui nurodymu karo pabėgėliai (evakuoti asmenys) privalėjo registruotis policijos įstaigose<sup>92</sup>.

Didesnės rusų bendruomenės Vilniaus apskrityje buvo įsikūrusios Nemenčinės valsčiaus Petrovo (15 ūkių, 73 gyventojai) ir Pavlovo (24 ūkiai, 115 gyventojų) kaimuose<sup>93</sup>.

Okupuotose Sovietų Sąjungos srityse naciai skatino rusų religinį atgimimą ir stengėsi panaudoti Stačiatikių bažnyčią antikomunistinei propagandai. Bažnyčios hierarchai ir parapijos tapo svarbiais įrankiais tarp rusų vykdant naciams naudingą politiką, užtikrinant sau palankią Lietuvos rusų poziciją. Tokia politinė linija ypač išryškėjo 1943 m. pradžioje, po pralaimėjimų Rytų fronte. Nacių administracijos politika stačiatikių atžvilgiu Baltijos šalyse buvo gana lanksti ir liberali. Vokiečiai spaudė okupuotų šalių Stačiatikių bažnyčios vadovus atsiriboti nuo Maskvos, pasmerkti Maskvos patriarchijos paramą komunistiniam režimui, skatino kurti autokefelines bažnyčias. Kita vertus, vokiečių valdžia davė Stačiatikių bažnyčiai daug daugiau veikimo laisvės negu bolševikai, vengė represuoti šventikus, stabdė vietos administracijų bandymus diskriminuoti rusus tautiniu ir religiniu pagrindu. Nacių administracijos iniciatyva Baltijos šalyse buvo įsteigti Rusų reikalų patikėtinio biurai. Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuras (*Biuro poverennogo po dielam ruskogo naselenija Litovskoj generalnoj oblasti,*

toliau – Biuras) buvo įsteigtas generalinio komisaro A. von Rentelno įsakymu 1943 m. kovo 6 d. Biuro vadovu (patikėtinium) buvo paskirtas rusų emigrantas (iki Antrojo pasaulinio karo gyveno Prancūzijoje) Aleksejus Stavrovskis. A. Stavrovskio pavaduotoju tapo caro armijos karininkas ir emigrantas Georgijus Pavlovas, referentu pabėgėlių reikalams – Nikolajus Mazingas, referentu Lietuvos rusų reikalams – buvęs caro armijos karininkas Dmitrijus Polkovnikovas, referentu mokyklų reikalams – prof. Ivanas Lapo<sup>94</sup>. 1943 m. kovo 12 d. A. Stavrovskis paskelbė atsišaukimą į LGS rusus. Jame buvo dėkojama vokiečių kariuomenei ir valdžiai, teigiama, jog nuo šiol rusai turės savo kultūrinius, tautinius ir ūkinius interesus ginančią instituciją, visi rusai kviečiami susitelkti ir sąžiningai dirbti siekiant pergalės prieš bolševizmą<sup>95</sup>. Patikėtinio biuras įsikūrė Kaune, jo skyriai – Vilniuje, Šiauliuose ir Panevėžyje. Apskrityse, valsčiuose ir kaimuose, kuriuose gyveno didesnis skaičius rusų, Biuras turėjo savo įgaliotinius. Dukart per mėnesį buvo leidžiamas laikraštis rusų kalba „Vestnik“ (redaktorius Koniuchovas). Biuro Vilniaus skyriaus patikėtinium tapo Vilniaus apygardos komisariato darbuotojas Lietuvos vokiečių Georgas Jungmeisteris (1944 m. pradžioje jį, atrodo, pakeitė Sergejus Goriačka), jo pavaduotoju dirbo Ivanas Romanovas, išdininku – Jevgenijus Demčenka, statistikos grupės vedėju – Aleksandras Bacmanovas<sup>96</sup>. Biuras stengėsi pakeisti vyravusį požiūrį į rusus kaip į bolševizmo ir Sovietų Sąjungos šalininkus, rūpinosi Lietuvos ir iš Rytų atvykusių rusų apgyvendinimu, maitinimu ir kt. problemomis, gynė tautiečius nuo diskriminacinių lietuvių administracijos veiksmų, registravo LGS rusus, ragino juos stoti į Rusijos išlaisvinimo armiją ir vokiečių kariuomenę, paremti Vokietijos karą su „bedieviškuoju bolševizmu“.

1943 m. balandžio 7 d. patikėtinis išsiuntinėjo raštą visoms LGS stačiatikių ir sentikių parapijų taryboms. Jame buvo pasakyta, jog pagal susitarimą su vokiečių valdžia Lietuvos rusams leista sudaryti savo karinį dalinį prie vokiečių policijos, kuriame tarnautų ne mažiau kaip 1000 vyrų. Parapijos buvo įgaliotos pristatyti rusų apsaugos būriui po 35 vyrus. Rusų apsaugos būryje turėjo tarnauti 18–45 metų vyrai, pirmenybė turėjo būti teikiama tarnavusiems kariuomenėje. Šaukiamųjų į tarnybą sąrašai turėjo būti pristatyti Biuro centrinei vadovybei Kaune, Vienybės a. Nr. 9, iki 1943 m. gegužės 22 d. Už šio nurodymo nevykdymą patikėtinis pagrasino parapijų taryboms ir šauktniams griežtomis bausmėmis<sup>97</sup>.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešime buvo rašoma, kad aktyvi Biuro veikla ligi šiol nedavė apčiuopiamų rezultatų gerinant Lietuvos rusų nuotaikas ir suartinant juos su vokiečių valdžia. Dauguma rusų ir toliau buvo pasyvūs, pesimistiškai vertino savo ateitį ir bijojo būti išvežti dirbti į Vokietiją, kaip tai jau buvo daroma su karo pabėgėliais ir atkeltais Suvalkų rusais<sup>98</sup>.

1943 m. lapkričio 17 d. Kaune įvyko LGS rusų konferencija. Joje dalyvavo 60 Lietuvos rusų (stačiatikių ir sentikių) atstovų, be to, generalinio komisariato atstovas Richardas von Stadenas, pirmasis generalinis tarėjas Petras Kubiliūnas, Biuro patikėtinis A. Stavrovskis. Konferencijos dalyviai aiškiai parodė savo antikomunistinį ir provokišką nusistatymą, teigdami, jog bolševizmas yra didžiausias rusų tautos priešas. Jis visiškai sugriovė rusų kultūrą. Konferencija priėmė septynias rezolucijas. A. Stavrovskis ir kiti konferencijos dalyviai smarkiai kritikavo lietuvių administraciją už jos Lietuvos rusams daromas tikras ir tariamas skriaudas. Šiuo klausimu konferencija net priėmė specialią rezoluciją Nr. 2, kurioje prašė vokiečių

administraciją apginti rusus nuo lietuvių valdžios savivalės ir prašė lietuvių savivaldos atstovus būti tolerantiškus rusams. Labiausiai konferencijos atstovus piktino tai, kad rusai masiškai vežami į Vokietiją dirbti. Konferencijoje išrinkti delegatai su padėkos vizitu aplankė generalinį komisarą A. von Rentelną ir padėkojo jam už Lietuvos rusų išvadavimą iš bolševikų, už suteiktą galimybę kurti savo tautinę instituciją (Biurą) ir aktyviai dalyvauti krašto gyvenime<sup>99</sup>. Konferencijos surengimo faktas ir jos eiga liudijo, kad vokiečių administracija bandė pasinaudoti lietuvių ir rusų nesutarimais ir dėtis rusų gynėjais, o kaltę dėl Lietuvos gyventojų vežimo prievartos darbų į Vokietiją užkrauti ant lietuvių administracijos pečių. Tuo pačiu metu vokiečių valdžia nuolatos spaudė lietuvių savivaldą pristatyti darbui Reiche vis daugiau Lietuvos gyventojų.

Stačiatikių ir sentikių šventikai gana aktyviai agitavo tautiečius įvairiais būdais paremti Vokietijos kariuomenę (rinkti metalo laužą, aukoti šiltų drabužių ir pan.), laikė cerkvėse pamaldas už Vokietijos pergalę prieš bolševizmą. Po vermachto pralaimėjimo Stalingrado mūšyje Vilniaus Šv. Dvasios cerkvėje buvo surengtos gedulingos pamaldos, kuriose pamokslą pasakė Baltijos šalių Stačiatikių bažnyčios metropolitas Sergijus<sup>100</sup>.

1939 m. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, šalyje buvo per 60 sentikių parapijų ir 70–80 tūkst. tikinčiųjų. Nacių okupacijos pradžioje nemažai sentikių nukentėjo kaip tikrai ar tariamai kolaboravę su sovietiniu režimu 1940–1941 m. Kelis šimtus asmenų 1941 m. vasarą vokiečių ir lietuvių policija sušaudė Rokiškio, Zarasų, Kauno apskrityse ir kitose LGS vietovėse, daug sentikių buvo išvežta prievartinių darbų į Vokietiją. Vėlesniais metais sentikiai buvo baudžiami už pagalbą sovietiniams partizanams, tačiau represijų mastas buvo gerokai mažesnis

negu 1941 m. antroje pusėje. Vokiečių administracijos politika sentikių atžvilgiu mažai kuo skyrėsi nuo bendrosios politikos rusų ir stačiatikių atžvilgiu. Buvo toleruojamas sentikių religinis gyvenimas, siekiama juos padaryti lojalius okupaciniam režimui ir priešiškus Sovietų Sąjungai ir bolševizmui. 1943 m. lapkričio 23 d. įvyko Lietuvos sentikių suvažiavimas, kuriame buvo išrinkta nauja Sentikių aukščiausioji taryba (toliau – SAT) ir Dvasinis teismas<sup>101</sup>. SAT pirmininku tapo Borisas Leonovas-Gukovas (g. 1888 m.), jo pavaduotoju – Eustafijus Jerinas, buvęs caro armijos vachmistras ir Lietuvos Respublikos Seimo narys. SAT sudėtį ir statutą patvirtino LGS generalinis komisaras A. von Rentelnas. SAT registravo sentikių parapijas ir jų tarybas, cerkves ir tikinčiuosius, skyrė ir atleido šventikus, teikė pagalbą 1941 m. pavasarį iš Suvalkų krašto į Lietuvą atkeltiems sentikiams (tokių buvo apie 9 tūkst.). SAT taip pat paskelbė atsisaukimą, smerkiantį bolševizmą ir raginantį rusus padėti kariaujančiai Vokietijai. Atsisaukimas buvo išsiuntinėtas sentikių parapijoms<sup>102</sup>. SAT bendradarbiavo su A. Stavrovskio vadovaujama Biuru ir rėmė daugumą Biuro organizuojamų akcijų. Kai 1943 m. pavasarį buvo organizuojamas Lietuvos rusų policijos dalinys, dalis sentikių parapijų nepristatė reikalaujamo skaičiaus vyrų. Už tai okupacinės valdžios ir A. Stavrovskio reikalavimu SAT savo 1943 m. birželio 19 d. sprendimu sustabdė 19 sentikių parapijų tarybų veiklą (LGS tuomet veikė 73 sentikių tarybos, iš jų 20 – Vilniaus apygardoje)<sup>103</sup>.

## IŠVADOS

Strateginis Trečiojo reicho politikos Baltijos šalyse tikslas buvo laipsniška šių šalių aneksija, germanizavimas ir kolonizavimas. Buvo planuojama germanizuoti apie trečdalį

lietuvių tautos (tą dalį, kuri, nacių supratimu, turėjo germaniško kraujo). Kita dalis lietuvių ir, tikėtina, Lietuvos lenkai, turėjo būti perkelta į Baltarusiją ir vakarines Rusijos sritis. Žydai privalėjo būti visiškai sunaikinti. Galutinis šių tikslų įgyvendinimo terminas buvo nukeltas į pokario laikotarpį. Einamasis nacių okupacinio režimo tikslas Lietuvoje buvo maksimaliai panaudoti gyvybinius ir ūkinius išteklius Vokietijos karo tikslams. Dėl to vokiečių administracija buvo suinteresuota krašto politiniu ir ekonominiu stabilumu, siekė išvengti didesnių politinių ir tautinių konfliktų bei kontroliuoti padėtį.

Svarbiausias tautinių konfliktų židyns LGS buvo įtempti ir nuolat blogėjantys lietuvių ir lenkų santykiai. Pirmaisiais nacių okupacijos metais (iki 1943 m. rudens) vokiečių administracijos politika buvo palankesnė ir naudingesnė lietuviams. Lietuviai ėjo svarbiausias pareigas vietinėje administracijoje ne tik grynai lietuviškose apskrityse, bet ir Vilniaus apygardoje. Kita vertus, vokiečių administracija kontroliavo lietuvių administracijos darbą ir neleido jai vykdyti atvirai diskriminacinės politikos lenkų, baltarusių, rusų ir kt. tautinių grupių (išskyrus žydus) atžvilgiu. Lietuvių politinėms ambicijoms slopinti naciai bandė panaudoti Lietuvos lenkus, baltarusius ir rusus. *Divide et impera* principą naciai mėgino panaudoti ir skatindami baltarusių tautinį judėjimą bei priešindami juos su lenkais. Visos tautinės grupės buvo kurstomos prieš žydus. Nuo 1943 m. antrosios pusės naciai rodė vis daugiau palankumo lenkams. Nors lenkų antinacinis judėjimas nuo 1943 m. rudens vis labiau stiprėjo, vokiečių represinė politika lenkų atžvilgiu silpnėjo, nacių administracija ketino daryti lenkams vis daugiau nuolaidų ir taip siekti, kad jie veiktų vokiečiams naudinga linkme.

Žydų atžvilgiu okupacinė valdžia iš pat pradžių vykdė griežtą diskriminacinę poli-

tiką ir genocidą. Jau pirmaisiais okupacijos mėnesiais pradėtos vykdyti masinės žydų žudynės. Iki 1941 m. pabaigos buvo nužudyta apie 80 proc. Lietuvos žydų. Didesnis skaičius žydų buvo paliktas laikinai gyventi ir dirbti okupacinio režimo naudai Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose, tačiau ir šie 1943–1944 m. buvo sunaikinti. Į žydų naikinimo politiką (holokaustą) buvo įtraukta ir lietuvių administracija, ypač įvairios lietuvių policijos formuotės. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė vos 5–10 proc. Lietuvos žydų.

Nacių politika baltarusių ir rusų atžvilgiu buvo nuosaiki ir santykinai liberali. Vokiečiai skatino baltarusių tautinį atgimimą, švietimą, kultūrą, ragino juos aktyviau dalyvauti vietinės administracijos veikloje ir kitaip reikšti provokišką politinį aktyvumą. Vokiečiai mėgino panaudoti baltarusių tautinį judėjimą, kad apribotų lietuvių ir lenkų politines ambicijas. Kadangi trūko baltarusių inteligentų, tokie vokiečių mėginimai Vil-

niaus apygardoje iš esmės buvo nesėkmingi. Panaši politika buvo vykdoma ir Lietuvos rusų atžvilgiu. Naciai skatino rusų religinį ir kultūrinį aktyvumą, ragino juos stoti į policijos formuotes ir vykti dirbti į Vokietiją. Buvo stengiamasi sumažinti Sovietų Sąjungos ir komunizmo įtaką Lietuvos rusams. Tačiau nacių administracijos bandymai palenkti Lietuvos lenkus, rusus ir baltarusius į savo pusę iš esmės buvo nesėkmingi. Didesnė šių tautinių grupių dalis arba išliko vokiečiams priešiška, arba įtariai vertino vokiečių bandymus patraukti juos į Vokietijos pusę. Tai patvirtina ir gana aktyvus minėtų tautybių atstovų dalyvavimas antinaciniame pasipriešinimo judėjime.

Apibendrinant galima pasakyti, jog nacių tautinė politika LGS buvo santykinai nuosaiki ir lanksti (išskyrus radikaliai rasistinė ir genocidinę požiūrį į žydus ir čigonus). Tokią politiką lėmė okupacinio režimo siekis išlaikyti krašto stabilumą ir panaudoti jo išteklius Vokietijos karo reikmėms.

## Nuorodos

<sup>1</sup> Ziemie polnocno-wschodnie w ramach Ostlandu (be datos), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-601, ap. 1, b. 30, l. 2.

<sup>2</sup> Duomenys apie Vilniaus apskritį (be datos), *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 55, l. 1.

<sup>3</sup> Lietuvos generalinės srities 1942 m. gegužės 27 d. gyventojų surašymo duomenys apskritimis ir valsčiais, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 162.

<sup>4</sup> *Ibid.*

<sup>5</sup> *Ibid.*

<sup>6</sup> *Ibid.*

<sup>7</sup> *Ibid.*

<sup>8</sup> J. Wołkonowski, „ZWZ-AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003, s. 38.

<sup>9</sup> P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 158, 159.

<sup>10</sup> Cit. iš K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 220–221.

<sup>11</sup> *Ibid.*, p. 221.

<sup>12</sup> V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 102.

<sup>13</sup> *Ibid.*

<sup>14</sup> Vokiečių karo lauko komendanto A. Zehnpfenningio 1941 m. liepos 17 d. administracinis potvarkis Nr. 1, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 165–167, l. 71.

<sup>15</sup> 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 25 d. raštas VMK pirmininkui, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 15.

<sup>16</sup> Vilniaus miesto ir srities reikalai, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 6.

<sup>17</sup> Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 22 d. raštas VMK, LMAB RS, f. 165–168, l. 13–14.

<sup>18</sup> L. e. Trakų aps. viršinininko pareigas P. Mačinsko 1941 m. liepos 16 d. raštas vidaus reikalų valdytojui, LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 4, l. 6.

<sup>19</sup> V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios ins-

titucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)“; *Pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 113.

<sup>20</sup> Turgelių vls. policijos nuovados viršininko A. Vitkausko 1941 m. gruodžio 15 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 36, l. 7; Turgelių vls. policijos nuovados policininko A. Vitkausko 1941 m. lapkričio 24 d. raštas, *ibid.*, l. 12.

<sup>21</sup> Dieveniškų policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 8 d. raportas Vilniaus m. ir aps. policijos vadui, *ibid.*, b. 28, l. 28.

<sup>22</sup> Vidaus reikalų generalinio tarėjo raštas (be datos) generaliniam komisariui A. von Rentelnui, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 19, 20.

<sup>23</sup> Mickūnų vls. savivaldybės 1942 m. sausio 8 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 14; Vilniaus aps. viršininko 1942 m. sausio 21 d. raštas Mickūnų vls. savivaldybei, *ibid.*, l. 12.

<sup>24</sup> Vilniaus miesto ir srities reikalai, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 6.

<sup>25</sup> Vilniaus srities viršininko 1941 m. rugsėjo 8 d. raštas apskričių viršininkams, *ibid.*, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 39; *ibid.*, b. 1, l. 288–289.

<sup>26</sup> M. Wardzyska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy (czerwiec 1941–lipiec 1944)*, Warszawa, 1993; Tos pačios, „Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeszy w Generalnym Komisarjacie Litwy“, *Pamięć i sprawiedliwość*, t. XXXVIII, Warszawa, 1995; H. Pasierbska, *Ponary: Wileńska gólgota*, Sopot, 1993; Tos pačios, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk, 1999; Tos pačios, *Wileńskie Łukiszki: na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*, Gdańsk, 2003; K. Górski, „*Divide et impera*“, Białystok, 1995.

<sup>27</sup> A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 257.

<sup>28</sup> V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios institucija...“, p. 112.

<sup>29</sup> Tätigkeits und Lagebericht Nr. 2 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR (Berichtszeit v. 29.7.–14.8.1941).

<sup>30</sup> A. Bubnys, *op. cit.*, p. 259.

<sup>31</sup> Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojo 1941 m. liepos 15 d. raštas apskričių viršininkams ir policijos vadams, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 20, l. 41.

<sup>32</sup> V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios institucija...“, p. 117–118.

<sup>33</sup> M. Wardzyska, „Polityka narodowościowa...“, s. 117.

<sup>34</sup> Dienstbesprechung in Schaulen am 14.2.1944, Bundesarchiv (toliau – BA), R 6/313, S. 34.

<sup>35</sup> *Ibid.*, S. 33.

<sup>36</sup> Lenkijos vyriausybės įgaliotinio kraštui 1944 m. balandžio mėn. pranešimas, Archiwum Akt Nowych (Varšuva) (toliau – AAN), sygn. 202/III-129, l. 54; *ibid.*, sygn. 202/II-51, l. 74.

<sup>37</sup> Vilniaus m. ir aps. policijos vado 1941 m. rugpjūčio 29 d. raštas Vilniaus aps. policijos nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-684, ap. 1, b. 4, l. 6.

<sup>38</sup> Vilniaus m. policijos vado 1941 m. rugpjūčio 11 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 30, l. 4 a. p.

<sup>39</sup> Vilniaus m. policijos 5-osios nuovados padėjėjo 1941 m. rugpjūčio 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 9, l. 459.

<sup>40</sup> Naujosios Vilnios policijos nuovados viršininko 1941 m. rugsėjo 8 d. raštas LSP Vilniaus apygardos viršininkui, *ibid.*, f. R-684, ap. 1, b. 4, l. 7.

<sup>41</sup> Vilniaus aps. policijos vado 1941 m. gruodžio 12 d. pranešimas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 30, l. 77.

<sup>42</sup> Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas Vyriausiajai reicho saugumo valdybai (toliau – RSHA) Berlyne, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 164.

<sup>43</sup> AK Vilniaus apygardos IPB 1944 m. sausio 1–15 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-601, ap. 1, b. 51, l. 1.

<sup>44</sup> „Lenkų įteigimus apžvelgiant“, *Apžvalga*, 1943, rugsėjo 8.

<sup>45</sup> *Ibid.*

<sup>46</sup> *Ibid.*

<sup>47</sup> *Ibid.*

<sup>48</sup> „Lenkai ir mes“, *Apžvalga*, 1943, gegužės 30, Nr. 120.

<sup>49</sup> *Ibid.*

<sup>50</sup> *Ibid.*

<sup>51</sup> Bracia Litwini, AAN, sygn. 202/III-202, l. 1–3.

<sup>52</sup> Stosunki polsko-litewskie (1941 m. spalio), AAN, sygn. 211/16, l. 21–24.

<sup>53</sup> A. Bubnys, „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 metais: sąsajos ir skirtumai“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 138.

<sup>54</sup> *Ibid.*, p. 140–142.

<sup>55</sup> *Ibid.*, p. 143–145.

<sup>56</sup> J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, *Pilietinis pasiprieši-*



*nimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 88–90.

<sup>57</sup> Die Frage der Weissruthenen in Ostlitauen (Baltarusių klausimas Rytų Lietuvoje) (be datos), LCVA, f. R-680, ap. 1, b. 2, l. 1; Vilniaus BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 7, 11; Vilniaus apygardos gyventojų skaičius 1942 m. gegužės 27 d. surašymo duomenimis, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 431; L. Jašinauskas, Nacių švietimo politika okupuotoje Lietuvoje (1941–1944 metais), Kaunas, 2005, p. 54; Vilniaus aps. pradžios mokyklų inspekcijos 1942 m. kovo 17 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 409 a. p.

<sup>58</sup> 1942 m. gyventojų surašymo duomenys apie LGS gyventojų tautinę sudėtį, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 103; BA, R6/300, S. 46.

<sup>59</sup> Vilniaus m. policijos vado 1941 m. spalio 22 d. raštas Vilniaus m. vokiečių policijos vadui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 231, l. 3 a. p.

<sup>60</sup> 1941 m. liepos 9 d. pranešimas Nr. 17 iš SSRS, BA, R58/214, S. 112–115.

<sup>61</sup> Weissruthenische Lehrerkursus zu Wilna, LCVA, f. R-641, ap. 1, b. 1, l. 171; *ibid.*, l. 163; *Bielaruski Holas*, 6 sakavika 1942, Nr. 2; Sprawozdanie za listopad 1943 r., LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 6, 7.

<sup>62</sup> *Bielaruski Holas*, 2 krasavika 1942, Nr. 6.

<sup>63</sup> *Ibid.*, 19 sakavika 1943, Nr. 11(55).

<sup>64</sup> *Ibid.*, 25 červienia 1943, Nr. 25(69).

<sup>65</sup> Vilniaus baltarusių gimnazijos direktoriaus 1941 m. spalio 10 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 700, l. 410.

<sup>66</sup> L. Jašinauskas, *op. cit.*, p. 65, 75, 196.

<sup>67</sup> *Bielaruski Holas*, 7 studnia 1944, Nr. 1(97).

<sup>68</sup> *Ibid.*, 12 listapada 1943, Nr. 45(89).

<sup>69</sup> Vilniaus BNK 1943 m. sausio 23 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 13, 14.

<sup>70</sup> Aus der Tätigkeit des Weissruthenischen Nationalkomitees in Wilna, *ibid.*, f. R-641, ap. 1, b. 2, l. 138.

<sup>71</sup> *Bielaruski Holas*, 1 sakavika 1942, Nr. 1.

<sup>72</sup> Vilniaus aps. pradžios mokyklų inspekcijos 1942 m. kovo 17 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 409.

<sup>73</sup> BNK 1942 m. gegužės 12 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato kultūros referentui Krusei, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 2, 42–43.

<sup>74</sup> L. Jašinauskas, *op. cit.*, p. 55.

<sup>75</sup> Sprawy narodowościowe, AAN, sygn. 202/ III-73, l. 42.

<sup>76</sup> Baltarusiško gyvenimo Vilniuje žinios, LCVA, f. R-641, ap. 1, b. 1, l. 163.

<sup>77</sup> BMD pirmininko S. Hrynkievičiaus 1942 m. balandžio 25 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato kultūros referentui Krusei, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 1; *ibid.*, l. 34–35; *Bielaruski Holas*, 6 sakavika 1942, Nr. 2.

<sup>78</sup> *Bielaruski Holas*, 30 vierasnia 1943, Nr. 39(83).

<sup>79</sup> LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 163; BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 15.

<sup>80</sup> *Bielaruski Holas*, 2 krasavika 1942, Nr. 6.

<sup>81</sup> *Ibid.*, 4 lutaha 1942, Nr. 5(101).

<sup>82</sup> *Ibid.*, 23 lipnia 1943, Nr. 29(73); LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 15, 16.

<sup>83</sup> *Ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 164; Vilniaus BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, *ibid.*, l. 19–20; *Bielaruski Holas*, 7 traunia 1942, Nr. 11.

<sup>84</sup> LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 60.

<sup>85</sup> M. Wardzynska, „Polityka narodowościowa...“, s. 114.

<sup>86</sup> J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, p. 95–96.

<sup>87</sup> Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 163.

<sup>88</sup> *Ibid.*, l. 164.

<sup>89</sup> *Ibid.*, l. 162–163.

<sup>90</sup> Vilniaus aps. viršininko 1944 m. kovo 31 d. raštas Statistikos įstaigos direktoriui Kaune, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 118, l. 4.

<sup>91</sup> Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuro 1944 m. sausio 18 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, b. 50, l. 3.

<sup>92</sup> Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. balandžio 4 d. raštas, *ibid.*, l. 9.

<sup>93</sup> Nemenčinės vls. viršaičio 1944 m. kovo 10 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, b. 52, l. 68.

<sup>94</sup> V. Makaveiskio 1944 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolo išrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 186.

<sup>95</sup> A. Stavrovskio 1943 m. kovo 12 d. kreipimasis į LGS rusus, *ibid.*, ap. 58, b. P-12046 (stebėjimo byla), l. 1–2.

<sup>96</sup> A. Bacmanovo 1944 m. rugsėjo 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 11020/3, l. 13–14.

<sup>97</sup> Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuro 1943 m. balandžio 7 d. raštas parapijų taryboms, *ibid.*, l. 6.

<sup>98</sup> Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 165.

<sup>99</sup> AK Vilniaus apygardos pranešimai apie padėtį Lietuvoje 1943 m., *ibid.*, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 61, 77, 78.

<sup>100</sup> R. Laukaitytė, „Stačiatikių bažnyčia „nacių tarnyboje“: metropolito Sergijaus drama“, *Lietuvos istorijos metraštis, 2001 metai*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 155, 158.

<sup>101</sup> G. Potašenko, „Sentikybė“, *www.ldmuziejus.mch.mii.lt*, p. 10.

<sup>102</sup> B. Leonovo-Gukovo 1951 m. vasario 8 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 196, l. 184–186.

<sup>103</sup> B. Leonovo-Gukovo 1951 m. vasario 9 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 189; B. Leonovo-Gukovo 1944 m. rugpjūčio 21 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 194.

Gauta 2011 03 16  
Lietuvos gyventojų genocido ir  
rezistencijos tyrimo centras,  
Didžioji g. 17/1, Vilnius

## Arūnas Bubnys

### ETHNIC RELATIONSHIPS IN NAZI-OCCUPIED LITHUANIA IN 1941–1944

#### Summary

This article is based on documentary materials from various countries and Lithuanian and foreign historiography and analyses ethnic relationships in Nazi-occupied Lithuania in 1941–1944. The author discusses the following three main issues: 1) policies of the Nazi occupiers towards people of different ethnic groups living in Lithuania; 2) reaction of the ethnic groups of the occupied country towards Nazi policies; and 3) mutual relations of different ethnic groups living in Lithuania. The article mostly focuses on ethnic relations in the region of Vilnius.

After completing an analysis of factual and historiographic materials, the author draws the following conclusions: a strategic objective of the policies of the Third Reich in the Baltic States was gradual annexation, Germanisation, and colonisation of these countries. Plans were to Germanise about one-third of Lithuanians (i.e. the share which, in the opinion of the Nazis, had German blood). The remaining share of Lithuanians and probably Polish-Lithuanians were supposed to be deported to Byelorussia and western parts of Russia. The Jews were supposed to be completely exterminated. The completion of these goals was planned for the post-war period. The initial objective of the Nazis in Lithuania was to take maximum advantage of the country's human and economic resources for Germany's military goals. For this reason, the German administration was interested in having a stable political and economic situation in the country and tried to avoid any major political or ethnic conflicts and to control the situation.

The main source of ethnic conflicts in the Lithuanian General District (LGD) was the tense and ever worsening

relationship between Lithuanians and Poles. In the first years of Nazi occupation (until autumn 1943), the policies of the German administration were more favourable and beneficial for Lithuanians. Lithuanians held the key positions in the local administration not only in traditionally Lithuanian counties but also in Vilnius County. On the other hand, the German administration controlled the work of the local administration and did not allow any openly discriminatory policies towards Poles, Byelorussians, Russians, or other ethnic groups (with the exception of Jews). The Nazis tried to take advantage of the Polish-Lithuanians, Byelorussians, and Russians to suppress the political ambitions of Lithuanians. The Nazis also attempted to apply the divide et impera principle by encouraging the Byelorussian national movement and confronting it with the Poles. All ethnic groups were instigated against the Jews. Starting in the second half of 1943, the Nazis became increasingly well-disposed towards the Poles. Although the Polish anti-Nazi movement began strengthening in the autumn of 1943, German repressive policies with regard to Poles mitigated, and the Nazi administration had the intention to make more concessions to Poles and in this manner ensure that the Poles acted in ways beneficial to the Germans.

With regard to the Jews, the occupational authorities implemented highly discriminative, genocidal policies from the very beginning. Mass massacres of Jews started as soon as the first months of occupation. Approximately 80 per cent of Lithuanian Jews were killed by the end of 1941. The majority of the remaining Jews were allowed a temporary reprieve to live in the Vilnius, Kaunas, Šiauliai,

and Švenčionys ghettos and work for the benefit of the occupying authority, but they were also murdered in 1943–1944. The Lithuanian administration was also involved in the Jewish extermination (Holocaust); this is particularly true of Lithuanian police units. Only 5 to 10 per cent of Lithuanian Jews were able to survive the Nazi occupation to the end of the war.

Nazi policies towards Byelorussians and Russians were moderate and fairly liberal. The Germans stimulated Byelorussian national revival, education, and culture and encouraged Byelorussians to become more involved in the activities of the local administration and express pro-German political moods in other ways. Germans tried to use the Byelorussian national movement in order to limit the political ambitions of the Lithuanians and Poles. Since the Byelorussian intelligentsia was limited in number, these attempts by the Germans in Vilnius County proved unsuccessful. Similar policies were implemented with regard to Russian-Lithuanians. The Nazis fostered Russian religious

and cultural activity and encouraged them to join the police force and go to Germany to work. Attempts to reduce the impact of the Soviet Union and communism on Russian-Lithuanians were made.

Nazi attempts to attract Polish-Lithuanians, Russians, and Byelorussians to their side in essence failed. Great shares of these ethnic groups either remained hostile towards the Germans or were mistrustful of the Germans' attempts to attract them to the German side. This is also demonstrated by the fairly active participation of these ethnic groups in the anti-Nazi resistance movement.

To conclude, we can state that the ethnic policies of the Nazis in the LGD were fairly moderate and flexible (with the exclusion of the radically racist and genocidal attitude towards Jews and Roma). These policies were determined by the occupying regime's desire to maintain stability in the country and use the country's resources for German military needs.

## LSSR KGB ir LKP CK santykių dinamika 1954–1990 m.

*Tyrinėjant kitaminčių persekiojimo ir represijų Lietuvoje istoriją, daugiausia dėmesio skiriama ir atitinkamai atsakomybė už tai tenka tik sovietinėms represinėms struktūroms, neretai užmirštant, kad svarbiausius sprendimus Sovietų Sąjungoje priimdavo SSKP CK. Sovietinis saugumas buvo tik komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos vykdytojas, todėl partijos vadovybei tenka ne mažesnė atsakomybė už kitaminčių persekiojimą Lietuvoje.*

### ĮVADAS

Tyrinėjant sovietinio saugumo veiklą Lietuvoje, svarbu atkreipti dėmesį į jo ryšius su aukščiausiaja partijos vadovybe. Be tiesioginės vadovybės – Sovietų Sąjungos valstybinio saugumo komiteto (toliau – SSRS KGB), – ji vienintelė galėjo daryti įtaką Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos valstybės saugumo komiteto (toliau – LSSR KGB) veiklai. Lietuvos komunistų partiją (toliau – LKP) ir KGB siejo idėjinė vienybė ir bendri tikslai. Tai geriausiai atspindi Vladimiro Lenino žodžiai: „Geras komunistas yra ir geras čekistas.“<sup>1</sup> Neatsitiktinai Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – SSKP CK) Prezidiumo 1959 m. patvirtintuose KGB nuostatuose, kurie apibrėžė KGB veiklos sritis ir uždavinius, teigiama, kad KGB yra politinis organas, ku-

ris dirba tiesiogiai vadovaujamas SSKP CK<sup>2</sup>. Komunistų partija politinėmis ir teisinėmis priemonėmis suteikė sovietiniam saugumui galių ir laisvių veikti realiai nekontroliuojamam. Partijos vadovybė nuolat pabrėžė slaptosios tarnybos svarbą sovietinei sistemai ir pačiai komunistų partijai, nes saugumas buvo jos valdžios atrama ir garantas. Tačiau komunistų partijos vadovybės ir sovietinio saugumo santykiai nebuvo paprasti. Nors partijos vadovybė deklaravo savo gretų vienybę ir bendrą nuomonę, tačiau iš tiesų joje buvo nuomonių skirtumų, virė kova dėl valdžios, politinės intrigos, į kurias neretai buvo įtraukiamas ir KGB. Kaip atskira institucija KGB turėjo savo poziciją, institucinių poreikių, kurie lėmė jo elgseną. SSKP CK ir KGB santykiai bei partijos kontrolės laipsnis keitėsi priklausomai nuo partijos vadovų, jų pozicijos slaptosios policijos atžvilgiu, šalies vidaus ir tarptautinės padėties. Dar kitaip padėtis klostėsi sovietinėje Lietuvoje, kur saugumas turėjo paisyti ne tik tiesioginių savo viršininkų Maskvoje, bet ir vietinės LKP CK valdžios. Tai LSSR KGB veiklai suteikė tam tikros specifikos.

Šiame straipsnyje analizuojami LSSR KGB ir LKP CK santykiai bei jų pokyčiai 1954–1991 m. Tyrimo objektu pasirinktas LKP CK, o ne LKP. Kadangi KGB buvo labai politizuota ir partijai pavaldi institucija, kalbėti apie LKP ir KGB kaip dviejų skirtingų institucijų santykius būtų netikslinga ir klai-

dinga. Taip pat nagrinėjama LKP CK įtaka LSSR KGB operatyvinei veiklai bei LSSR KGB galimybės daryti poveikį LKP CK ir represinei politikai.

KGB ir SSKP santykiai istoriografijoje sulaukia nemažai dėmesio. Tačiau visas jis paprastai būna sutelktas į šių institucijų konkurenciją ir klausimą, kas ką kontroliavo. Susidaro įspūdis, kad KGB buvo gana savarankiška institucija ir darė didžiulę įtaką komunistų partijai. Tokia mintis vyrauja Amy W. Knight<sup>3</sup>, Michaelio Wallerio<sup>4</sup>, Peterio Deriabino, Tennento Bagley<sup>5</sup>, Michailo Gelerio ir Aleksandro Nekričino<sup>6</sup> darbuose.

Rusijos istorikai šiuo klausimu mažai domisi. Galima paminėti Yavgenios Albats<sup>7</sup>, Leonido Mlečino<sup>8</sup>, Jurijaus Stecovkio<sup>9</sup> ir Nikitos Petrovo<sup>10</sup> monografijas, O. Leidovičiaus<sup>11</sup> ir A. Pažarovo<sup>12</sup> straipsnius, kurie yra politiškai neangažuoti ir remiasi pirminiais šaltiniais, ko nepasakys apie A. Velidovo, E. Rybino ir V. Šmeliovo, V. Jeriomino publikacijas žurnale „KGB sbornik“, kuriose atsispindi šių istorikų požiūris į partijos įtaką KGB veiklai<sup>13</sup>. KGB vietą sovietinės nomenklatūros sistemoje, kas taip pat labai svarbu analizuojant KGB ir partijos santykius, nagrinėja Michailas Voslenskis<sup>14</sup> ir Alikhanas Avtorchanovas<sup>15</sup>. Nors šie darbai yra labiau publicistinio pobūdžio, jų autorius ypač domina nagrinėjamas klausimas.

Lietuvių istorikai savo tyrimuose daugiausia dėmesio skiria represijų ir persekiojimo analizei ir per šio klausimo prizmę žvelgia į KGB ir LKP santykių problematiką. LKP ir represinių struktūrų santykiai iki 1954 m. analizuojami Juozo Starkausko<sup>16</sup> ir Vytauto Tininio<sup>17</sup> monografijose, o LSSR KGB ir LKP CK ryšiai po 1954 m. išsamaus tyrimo kol kas nesulaukė. Kęstutis Antanaitis<sup>18</sup>, Algimantas Liekis<sup>19</sup>, Vytautas Tininis<sup>20</sup>, Juozapas Romualdas Bagušauskas<sup>21</sup>, Arūnas Streikus<sup>22</sup> ir Lina Okuličiūtė<sup>23</sup> savo tyrimuose taip pat aptaria LSSR KGB bei LKP ir jos vadovybės

santykių niuansus. Publicistinio pobūdžio darbuose Edmundas Ganusauskas<sup>24</sup> ir Bronius Genzelis<sup>25</sup> dėsto savo požiūrį į LSSR KGB ir LKP ryšius bei bendradarbiavimą. Šie autoriai linkę pabrėžti KGB savarankiškumą ir įtaką Lietuvos komunistų partijai bei didesnę saugumo tarnybos priklausomybę nuo Maskvos. Sąjūdžiui ir pertvarkos procesams skirtuose darbuose taip pat aptariamas šis sudėtingas klausimas<sup>26</sup>, nes LKP CK ir LSSR KGB santykiai tuo laikotarpiu pasiekė savo įtampos viršūnę.

Įdomiai ir gana skirtingai LSSR KGB ir LKP CK santykius vertina buvę aukšti partijos veikėjai Algirdas Brazauskas<sup>27</sup>, Vladas Būtėnas<sup>28</sup>, Vytautas Sakalauskas<sup>29</sup> ir Lionginas Šepetyš<sup>30</sup>. Šiai temai jie neskiria daug dėmesio, nes buvo atsakingi už mažiau su saugumu veikla susijusias sritis. Nors jų akcentai taip pat įdomūs, galima kelti prielaidą, kad šie veikėjai ne viską pasako, nes tema iš tikrųjų yra subtili.

LKP CK ir LSSR KGB ryšius, bendradarbiavimą ir partinės kontrolės dinamiką atskleidžia ir šių institucijų dokumentai. Iš susirašinėjimo pobūdžio galima spręsti, kuriose srityse šios struktūros bendradarbiavo, kokią informaciją LSSR KGB teikė partijai ir kokios informacijos reikėjo LKP CK, rajonų ir miestų partinei valdžiai, kokiais klausimais šios struktūros nesutarė, koks buvo LKP CK poveikis KGB veiklai ir atvirkščiai. Tačiau ne visi šių institucijų susirašinėjimo dokumentai yra išlikę, dalis jų išvežta į Rusiją. Be to, pažymėtina, kad daug informacijos partinė valdžia iš KGB gaudavo ne raštu, o žodžiu. Toks neformalus bendravimas buvo būdingas sovietinei nomenklatūrai. Neoficialų LSSR KGB ir partinių institucijų bendravimą atskleidžia ir miestų bei rajonų partinės valdžios archyviniai fondai, nes juose esantys dokumentai tik fragmentiškai atspindi šiuos santykius. Tad visapusiškai išnagrinėti LKP CK ir LSSR KGB bendravimo pobūdį vargu

ar įmanoma. Vis dėlto turimi dokumentai ir istoriografija atskleidžia šių institucijų santykių raidą ir tendencijas.

### KGB VIETA SOVIETINĖJE NOMENKLATŪROS SISTEMOJE

LSSR KGB ir LKP CK ryšių bei partinės kontrolės dinamiką, šių institucijų pavaldumo klausimą atskleidžia sovietinė nomenklatūros sistema. Ji nubrėžė partinių organų ir partinių bei valstybinių institucijų bendravimo principus – griežtą subordinaciją ir pavaldumą, partijos kontrolę ir viršenybę. Ši sistema leido aukščiausiai partinei valdžiai kontroliuoti tiek partines, tiek valstybines įstaigas, įskaitant ir KGB. Tai, kad KGB priklausė nomenklatūrai, nulėmė sovietinio saugumo santykių su partine valdžia pobūdį, nustatė subordinacijos, pavaldumo ir atsisakymo už veiklą principus. M. Voslenskis savo veikale „Nomenklatūra“ nuplėšia nuo KGB demonizuotos ar nepaprastai galingos instancijos kaukę ir pažvelgia į ją kaip į biurokratinę instituciją. Anot šio autoriaus, saugumo darbuotojai buvo valdininkai, tad jie, kaip ir kiti valdininkai, įėjo į sudėtingą hierarchijos ir subordinacijos sistemą ir turėjo daug privilegijų<sup>31</sup>. M. Voslenskiui pritaria kitas sovietinės sistemos tyrinėtojas A. Avtorchanovas, kuris tvirtina, kad slaptoji policija buvo administracinis organas ir policinio režimo dalis ir tik profesinės funkcijos darė ją išskirtine institucija<sup>32</sup>. KGB planuose ir ataskaitose, kurie bėgant metams mažai keitėsi, esantys darba imituojuantys „prirašymai“ rodo, kad jis tikrai elgėsi kaip biurokratinė institucija. Be to, nuolat eskaluodamas kitaminčių keliamą grėsmę, KGB siekė sau naudoti – padidinti galias ir kadru skaičių. Taigi sovietinis saugumas elgėsi kaip biurokratinė institucija, nes buvo linkęs pasinaudoti informacijos kontrole ir produkuoti

save patį, t. y. formuoti savo institucinius poreikius ir daryti įtaką šalies valdymui<sup>33</sup>.

Tai, ar KGB priklausė aukščiausiai partinės nomenklatūros (SSKP CK Politinio biuro ir LKP CK biuro) kategorijai, nulėmė jo galias ir savarankiškumo laipsnį. Nuo to priklausė ir sovietinio saugumo santykis su kitomis partinėmis ir valstybinėmis institucijomis bei galimybė kontroliuoti miestų ir rajonų partijos komitetus. Per visą sovietinį laikotarpį SSRS KGB ir SSKP CK, atitinkamai LKP CK ir LSSR KGB santykiai keitėsi, nes KGB ne visada įėjo į aukščiausiąją partinę nomenklatūrą. Šis KGB ir aukščiausiosios partinės valdžios santykis kito priklausomai nuo SSKP vadovų pozicijos. Dar V. Leninas manė, kad slaptoji policija turi būti pavaldi ir atskaitinga tik aukščiausiai partinei valdžiai, tad žemesnieji partijos lygmenys neturėjo galios jos kontroliuoti. Josifas Stalinas slaptąją tarnybą panaudojo prieš savo oponentus ir net nukreipė prieš pačią partiją, bet ne prieš jos Politinį biurą. Lavrentijus Berija tik 1946 m. tapo Politinio biuro nariu. Jis pirmas iš sovietinių represinių struktūrų vadovų pateko į aukščiausiąją valdžią<sup>34</sup>. Po 1954 m. Nikita Chruščiovas siekė sugriežtinti KGB partinę kontrolę. KGB pirmininkas vėl nebeįėjo (tiesa, neilgą laiko tarpą) į aukščiausiąją nomenklatūros sluoksnį. Šis pokytis turėjo įtakos SSKP CK ir KGB bendravimo pobūdžiui, nes apribojo saugumo galimybę kištis į partijos reikalus. Anot A. Avtorchanovo, kol KGB nebuvo įtrauktas į kolektyvinį vadovavimą, tol jis buvo partijos tarnas<sup>35</sup>. Partija siekė jį kontroliuoti ir vertė klusniu savo valios vykdytoju per kadru politiką ir didesnę įtaką KGB operatyvinei veiklai. N. Chruščiovas 1954 m. birželio 7 d. sąjunginiame KGB pareigūnų pasitarime pareiškė, kad KGB turi geriau derinti savo veiklą su partijos institucijomis<sup>36</sup>. Įdomų faktą, iliustruojantį partijos siekį kontroliuoti KGB, ir šio nenorą tam paklusti pateikia rusų

istorikas N. Petrovas. Anot jo, pirmasis KGB pirmininkas Ivanas Serovas pateikė SSKP CK naują KGB nuostatų projektą, kuris buvo atmestas kaip apolitiškas. Mat jame buvo kalbama vien apie KGB pareigas, funkcijas ir didesnę pavaldumą Ministrų Tarybai, o apie tai, kad sovietiniam saugumui vadovauja partija, užsimenama tik fragmentiškai<sup>37</sup>. Partijos vadovybė siekė pati kontroliuoti KGB veiklą, o ne pavesti tai daryti kitai institucijai. Vis dėlto formaliai KGB liko pavaldus Ministrų Tarybai iki 1978 m. Tad N. Chruščiovo valdymo metais sovietinį saugumą akivaizdžiai kontroliavo partija, ką patvirtina ir archyviniai dokumentai.

Partijos įtaka skiriant KGB kadrus buvo vienas didžiausių jos svertų siekiant daryti poveikį KGB veiklai ir labiau ją kontroliuoti. N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu įsigalėjo tradicija partiškumą, o ne kvalifikaciją laikyti svarbiausiu dalyku skiriant KGB vadovus. Beveik visi KGB karininkai buvo komunistai, o KGB vadovais galėjo tapti tik aukšti partijos veikėjai. KGB darbuotojai buvo atrenkami ne tik iš komunistų partijos, bet ir iš komjaunimo, aukštųjų partinių mokyklų<sup>38</sup>. KGB padalinio vadovu asmuo galėjo tapti tik esant vietos partinės valdžios pritarimui, nors jos žodis ir nebuvo lemiamas. Partijos vadovybė kreipdavosi į SSRS KGB dėl laipsnio vietiniams KGB karininkams suteikimo<sup>39</sup> ar prireikus pakeisti KGB pareigūnus. Antai LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus kreipėsi į SSRS KGB pirmininką I. Serovą dėl karinio laipsnio suteikimo LSSR KGB pirmininko pavaduotojui Leonardui Martavičiui<sup>40</sup>. SSRS vadovybė po 1956 m. neramumų Lietuvoje atsižvelgė į LKP vadovų prašymus padidinti LSSR KGB darbuotojų skaičių. 1961 m. šešiolikoje respublikos rajonų įsteigti KGB skyriai, kurie buvo panaikinti 1953 m.<sup>41</sup> Tai rodo LSSR KGB pavaldumą SSRS KGB vadovybei, be kurios nei LSSR KGB, nei LKP CK negalėjo

savarankiškai spręsti KGB organizacinių ar paaukštinimo klausimų. Kartu tai atskleidžia subordinacinius LSSR KGB ir LKP CK ryšius, nes būtent partinė valdžia turėjo teisę kreiptis į SSRS KGB dėl LSSR KGB darbuotojų paaukštinimo. Vietos valdžia, bent jau N. Chruščiovo laikais, galėjo kreiptis į LSSR KGB pirmininką, prašydama atleisti ar pakeisti vietinius čekistus. Tai rodo ir Dūkšto rajono sekretoriaus kreipimasis į LSSR KGB pirmininką Kazimierą Liaudį, kad jis atleistų iš pareigų arba perkeltų dirbti kitur KGB partinės organizacijos narį ir operatyvinį darbuotoją, kuris, anot jo, blogai dirba ir menkai dalyvauja partinės organizacijos veikloje<sup>42</sup>.

Pažymėtina, kad KGB padalinių partinės organizacijos buvo pavaldžios ne vietos partinei valdžiai, kaip kitų institucijų, o LKP CK Administracinių organų skyriui. Nieko stebėtina, kad tokia partijos politika, kai aukštais KGB pareigūnais tapdavo ne saugumiečiai, o iš šalies atėję partiniai, partijos kišimasis į KGB reikalus kėlė saugumiečių nepasitenkinimą. Antai LSSR KGB pirmininkas Eduardas Eismuntas su nemaža doze ironijos apibūdino KGB ir LKP bendradarbiavimą bei partijos vadovavimą saugumui, pareikšdamas, kad KGB pirmininkas Juozas Petkevičius pusę savo darbo laiko praleisdavęs LKP CK rūmuose, o nuolat įvairiuose KGB pasitarimuose lankydamasis LKP CK Administracinių organų skyriaus vedėjas Vitalijus Geržonas dalį laiko pramiegodavęs, o dalį kalbėdavęs ne į temą<sup>43</sup>.

KGB partinė organizacija ir LKP CK Administracinių organų skyrius buvo tos struktūros, kuriomis partija naudojosi siekdama kontroliuoti KGB veiklą. Minėto LKP CK skyriaus darbo planų analizė rodo, kad jis daugiau dėmesio skyrė KGB darbui su kadrais ir KGB partinės organizacijos veiklai, nes kištis į operatyvinę veiklą neturėjo realių svertų. Antai LSSR KGB

pirmininkas K. Liaudis kreipėsi į LKP CK Administracinių organų skyrių, prašydamas tarpininkauti parenkant kandidatus į KGB mokyklą<sup>44</sup>. KGB partinė organizacija buvo ir KGB kadru drausmės, tvarkos bei politinio švietimo struktūra. Svarbiausias jos tikslas – garantuoti partijos ir vyriausybės nutarimų įgyvendinimą<sup>45</sup>.

Siekį griežčiau kontroliuoti KGB rodo ir didesnis partijos dėmesys KGB operatyvinei veiklai. Komunistų partija įdėmiai stebėjo, kad KGB veikla atitiktų partinius ir ideologinius reikalavimus, kad būtų vykdomi partijos nutarimai, ir reikalavo iš KGB darbo ataskaitų. Po 1954 m. visiems KGB agentūrinę ir operatyvinę veiklą reglamentuojantiems nutarimams, įstatymams ir direktyvoms iš pradžių turėjo pritariti partijos vadovybė ir aukščiausiosios valstybinės institucijos – Ministrų Taryba ar Aukščiausioji Taryba, o partijos nurodymai tapo privalomi<sup>46</sup>. LSSR KGB veiklos prioritetai ir kryptys turėjo remtis ne tik SSRS KGB direktyvomis, bet ir SSKP CK bei LKP CK nutarimais.

Partijos kontrolė Lietuvoje susilpnėjo 1964 m. nušalinus nuo valdžios N. Chruščiovą ir 1967 m. partijos funkcionierių Jurijų Andropovą paskyrus KGB pirmininku. 1973 m. J. Andropovas buvo įtrauktas į Politinį biurą. Atitinkamai į LKP CK biurą buvo priimtas ir LSSR KGB pirmininkas. KGB pirmininką įtraukus į Politinį biurą, buvo atkurtas šios institucijos autoritetas ir galia, nes dabar ją galėjo kontroliuoti tik SSKP CK Politinis biuras ir atitinkamai LKP CK biuras. Vis dėlto, nors KGB tapo stipresnis ir galingesnis, tai jį tik dar labiau susiaistė su partijos vadovybe ir generaliniu sekretoriumi Leonidu Brežnevu<sup>47</sup>. N. Chruščiovas buvo apribojęs saugumo galias kištis į partijos reikalus, o po 1964 m. padėtis pasikeitė. Vietiniams partijos lyderiams buvo rekomenduota savo biuruose turėti KGB atstovą, kuris dalyvaudavo posėdžiuose ir galėdavo

reikšti savo nuomonę įvairiais, ypač kadru, klausimais. Vis dėlto galutinį žodį visada tardavo partijos vadovybė, nebent KGB atstovas informuodavo savo valdžią ir ši imdavosi kokių nors veiksmų<sup>48</sup>. Į daugelį partijos ir komjaunimo komitetų visada buvo renkami ir saugumo darbuotojai<sup>49</sup>. 1978 m. SSRS KGB prie Ministrų Tarybos tapo SSRS KGB, taigi lygiaverčiu Ministrų Tarybos nariu, turinčiu ministerijos ir komiteto statusą. Toks KGB statusas išliko iki 1990 m.

KGB kontrolė ir vadovavimas jam dėl institucijos sąjunginio ir respublikinio statuso buvo kolektyviniai: jis buvo priklausomas nuo centrinės vadovybės ir vietos partinės valdžios sprendimų. Maskvos viršenybę rodo tai, kad respublikos centrinė valdžia negalėjo priimti jokio savarankiško direktyvinio nutarimo dėl KGB veiklos ar skirti jo pirmininko, tad LKP CK kontrolė buvo tik partinė, politinė<sup>50</sup>, o į operatyvinę veiklą jis nesikišo. Nors LSSR KGB pirmininkas įėjo į LKP CK biuro nomenklatūrą, tik KGB valdžia Maskvoje ir LKP CK biuras, o tiksliau, LKP CK pirmasis sekretorius, galėjo turėti įtakos LSSR KGB veiklai. Minėtasis LKP CK Administracinių organų skyrius, kuris oficialiai kontroliavo tiek LSSR KGB, tiek kitų teisėtvarcos struktūrų veiklą, saugumą prižiūrėjo labiau formaliai. Nors KGB vietinių (miestų ir rajonų) padalinių vadovai taip pat priklausė vietinės partinės nomenklatūros sistemai, realią įtaką jiems taip pat galėjo daryti tik LSSR KGB vadovybė ir LKP CK. Šie KGB padaliniai teikė savo darbo ataskaitas ir vietos valdžiai, tačiau jų veikla nebuvo aptariama partinės valdžios susirinkimuose. Vietos partinė valdžia neturėjo įtakos ir KGB operatyvinei veiklai, išskyrus partijos narių verbavimą: partijos pirmieji sekretoriai turėjo teisę duoti leidimą verbuoti vietinį komunistų partijos narį<sup>51</sup>.

Vadinasi, tik aukščiausioji partinė valdžia galėjo susipažinti su slapta KGB veiklos



medžiaga ir kontroliuoti šią instituciją, nors ta kontrolė taip pat buvo ribota. Galima daryti išvadą, kad ne partija, o aukščiausioji nomenklatūra valdė KGB<sup>52</sup>, nes ir jis pats priklausė nomenklatūrai, o jo santykiai atitiko nomenklatūros santykių modelį.

KGB pirmininkas buvo vienas iš Politinio biuro narių, reikė jame savo poziciją ir nuomonę ir atstovavo savo institucijos interesams. Specifinės ir partijai labai svarbios KGB funkcijos suteikė jam tam tikro savarankiškumo ir lėmė nevienodą subordinaciją bei pavaldumą. Tai rodo KGB buvus išskirtinę, gana savarankišką instituciją. Vis dėlto šio savarankiškumo nederėtų pervertinti ir suvokti kaip komunistų partijos ir sovietinio saugumo konflikto.

## LSSR KGB IR LKP CK SANTYKIŲ DINAMIKA

Analizuojant LSSR KGB partinę kontrolę bei LKP CK ir LSSR KGB tarpusavio santykius, reikia atsižvelgti į tai, kad N. Chruščiovo, L. Brežnevo ir Michailo Gorbačiovo valdymo laikotarpiai pasižymi savo specifika ir nevienodu partinės kontrolės lygiu. Nagrinėjant minėtų institucijų santykius, būtina įvertinti ir jų vadovų tarpusavio ryšius, kurie, manytina, taip pat turėjo įtakos saugumo ir partijos bendradarbiavimui bei partinės kontrolės lygiui. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus palaikė glaudžius ryšius su visais LSSR KGB pirmininkais, o tai leido jam daryti didesnę poveikį KGB veiklai ir jį kontroliuoti. LSSR KGB pirmininkus K. Liaudį ir Alfonsą Randakevičių su LKP CK pirmuoju sekretoriumi A. Sniečkumi siejo artimi ne tik profesiniai, bet ir asmeniniai ryšiai, jie buvo LKP CK politinio gyvenimo akys ir ausys ir stiprino ne tik asmeninę A. Sniečkaus valdžią, bet ir sovietinį politinį režimą Lietuvoje<sup>53</sup>. LSSR KGB savarankiškumas iš-

ryškėjo tik po A. Sniečkaus mirties. LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius jau nebeturėjo tokios įtakos KGB kaip jo pirmtakas, nes LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius nesijautė jam skolingas už postą, o tai silpnino institucijų bendradarbiavimą ir partinę kontrolę. Tuo laikotarpiu LSSR KGB vis aktyviau veikė savo ir Maskvos nuožiūra, o vietos partinė valdžia liko labiau nuošalyje<sup>54</sup>.

1953–1954 m. Maskvoje vykstant kovai dėl valdžios, SSRS vidaus reikalų ministras ir Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas L. Berija užsipulė LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečką dėl netinkamos kadru politikos Lietuvoje ir dėl neveiksmingos kovos su ginkluotuoju pasipriešinimu. L. Berijos iniciatyva LSSR MVD (į ją 1953 m. buvo įtraukta ir LSSR MGB) vadovu tapo lietuvis Jonas Vildžiūnas, kuris buvo labiau pavaldus Maskvai, o ne LKP CK. L. Beriją suėmus ir sušaudžius, A. Sniečkus išsaugojo savo postą. Jis dar labiau sutvirtino savo valdžią, įtaką ir represinių struktūrų kontrolę, nes L. Berijos paskirtąjį LSSR KGB vadovą pakeitė K. Liaudis – artimas A. Sniečkui žmogus<sup>55</sup>.

Didesnės partinės kontrolės buvo siekiama ir N. Chruščiovo pertvarkos laikais. 1957 m. LKP CK pareiškė, kad partijos miestų ir rajonų komitetai per mažai domisi saugumo darbu, nevadovauja jam ir neteikia paramos kasdienėje veikloje. Aukščiausioji partijos valdžia skatino partijos miestų ir rajonų sekretorius geriau susipažinti su KGB veikla, jam vadovauti ir padėti<sup>56</sup>. Neatsitiktinai to laikotarpio partinių organų dokumentuose atsispindi KGB kritika: reiškiamas nepasitenkinimas prastu bendradarbiavimu, silpnu analitiniu ir agentūriniu darbu. Tai taip pat galima laikyti partinės kontrolės stiprėjimo arba KGB priešinimosi šiai kontrolei apraiškomis. Partinės valdžios kontrolės svarba pabrėžta 1959 m. SSKP CK patvirtintuose KGB nuostatuose. Juose

nurodoma, kad vietiniai KGB padaliniai yra atskaitingi ir respublikinei, ir miesto ar rajono partinei valdžiai<sup>57</sup>. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus savo kalboje KGB darbuotojų pasitarime 1969 m. taip pat sakė, kad „KGB dirba vadovaujamas partijos, šios institucijos yra organiškai susijusios sprendžiant uždavinius, kuriuos iškėlė partija ir vyriausybė<sup>58</sup>“.

LKP CK ir LSSR KGB santykiai Lietuvoje, partinės kontrolės lygis keitėsi atėjus į valdžią L. Brežnevui, nes N. Chruščiovo sumanymai liko neįgyvendinti, ir tai silpnino vietos partinės valdžios kontrolę. Po A. Sniečkaus mirties LSSR KGB vis labiau suartėjo su Maskva, ir tai lėmė jo didesnį savarankiškumą bei silpnesnę partijos kontrolę. Šis savarankiškumas ypač išryškėjo M. Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiu, kai KGB jau atvirai veikė Lietuvoje kaip SSKP CK, o ne kaip LKP CK interesų gynėjas.

Sudėtingus LSSR KGB ir LKP CK santykius atspindi ir aukštų nomenklatūros atstovų Algirdo Brazausko, Vytauto Sakalausko atsiminimai. Anot V. Sakalausko, buvusio LSSR Ministrų Tarybos pirmininko, LSSR KGB buvo partijos akys ir ausys, jis veikė vadovaujamas partijos. Saugumiečiai įėjo į LKP CK, partijos miestų ir rajonų komitetų biurus. Tačiau saugumo veikla niekada nebuvo svarstoma LKP CK plenumuose, partijos miestų ir rajonų skyriuose, todėl kartais kildavo KGB ir rajoninių partijos komitetų konfliktų<sup>59</sup>. Iš to galima daryti išvadą, kad tik aukščiausioji partinė valdžia iš tiesų kontroliavo šią instituciją.

Tuo tarpu buvęs LKP CK pirmasis sekretorius A. Brazauskas KGB ir partijos santykius apibūdino kiek kitaip. Anot jo, saugumas kontroliavo partiją, o partija neturėjo jam jokios realios įtakos. Nuo saugumo priklausė, ar žmogus galės įstoti į partiją, išvykti į užsienį, būti paskirtas į aukštesnes pareigas. Nors formaliai KGB buvo sąjunginio ir

respublikinio pavaldumo institucija, bet iš tiesų jis veikė lyg būtų buvęs tik sąjunginio pavaldumo. Taigi KGB buvo ne LKP bendrininkas, o veiklos trukdys<sup>60</sup>. A. Brazauskas daugiau kalbėjo apie LSSR KGB pavaldumo SSKP CK ar LKP CK problemą, nes pats dirbo aukščiausiajame partijos lygmenyje. Tačiau su jo teiginiu, kad LKP CK visiškai nekontroliavo LSSR KGB, galima sutikti tik iš dalies. Respublikos aukščiausioji partinė valdžia tikrai turėjo jam įtakos. Juk KGB įėjo į LKP CK nomenklatūrą, tad tam tikrų jo kontrolės svertų vis dėlto būta. Teigti priešingai reikštų norą atsiriboti ir išvengti LKP CK ir LSSR KGB santykių klausimo. Tačiau reikia atsižvelgti ir į tai, kad A. Brazauskas LKP CK pirmuoju sekretoriumi tapo paskutiniais sovietinio režimo metais, kada LKP CK ir LSSR KGB santykiai buvo sudėtingi ir kada, anot A. Brazausko, KGB sekė net jį patį, klausydavosi jo telefono pokalbių<sup>61</sup>.

LKP CK bendravimo su LSSR KGB pobūdį ir partinės kontrolės lygį nulėmė sovietinis nomenklatūrinis valdymo modelis ir KGB vieta jame bei LKP CK vadovų santykiai su LSSR KGB pirmininkais.

## LSSR KGB ATSKAITOMYBĖ LKP CK

Sovietiniam saugumui tekusios politinės, ideologinės funkcijos ir uždaviniai, jo ypatinga ir privilegijuota padėtis darė KGB išskirtine, gana savarankiška ir galinga šalies institucija. Tačiau ar istoriografijoje nėra pervertinama ta jo galia, ypač komunistų partijos vadovybės atžvilgiu? Juk būtina įvertinti institucinį ir biurokratinį šių ryšių pobūdį, kuris nulėmė jų bendravimą ir partijos kontrolę. Tą santykių modelį pagrindžia LSSR KGB dokumentai, iš kurių išryškėja glaudus sovietinės saugumo tarnybos ryšys su SSKP CK ir LKP CK bei tai, kad savo veiklą KGB grindė remdamasis partijos nutarimais.

LSSR KGB reguliariai rengti planai ir ataskaitos rodo jo atskaitomybę LKP CK ir LKP CK pirmajam sekretoriui. Be to, LSSR KGB teikė ataskaitas SSRS KGB, Lietuvos miestų ir rajonų partijos komitetams. KGB ataskaitos, ypač žemesniųjų instancijų partinėms institucijoms, buvo gana standartinės – jose saugumas nedetalizavo savo veiklos. Taigi šios ataskaitos labiau laikytinos informavimu apie veiklą, o ne atsiskaitymu už ją. LSSR KGB ataskaitose atsispindėjo informacija apie operatyvinę padėtį respublikoje, miestuose ir rajonuose. Taip pat jose buvo pranešama apie vienos ar kitos užduoties įgyvendinimą, kokios priemonės buvo taikomos ir koks buvo jų efektyvumas.

Iš KGB buvo reikalaujama ne tik paprastos informacijos, bet ir visuomenėje vykstančių procesų analizės. Ypač jį domino jaunimas, inteligentija, išėivija ir kunigai, t. y. grupės, kurias partija laikė ypač pavojingomis. Kartu KGB turėjo išnagrinėti ir pranešti, kas skatina antisovietines apraiškas ir kokių veiksmų būtina imtis. Antai 1955 m. KGB pirmininkas pateikė LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui atskaitą dėl nelegalių radijo stočių klausymosi ir kaip KGB stengiasi užkirsti tam kelią<sup>62</sup>. 1956 m. KGB pirmininkas parengė specialų pranešimą ir išsamią atskaitą A. Sniečkui, kur apžvelgiami tų metų lapkričio 2 d. įvykiai ir KGB atsakomoji reakcija į juos<sup>63</sup>. 1959 m. KGB pirmininkas supažindino LKP CK pirmąjį sekretorių su operatyvine padėtimi bei procesais jaunuomenėje ir kūrybinėje inteligentijoje<sup>64</sup>. Pažymėtina, kad visos šios ataskaitos buvo adresuotos A. Sniečkui, o ne LKP CK. O štai 1978 m. KGB ataskaita, kurioje apžvelgiami lietuvių ir žydų organizacijų santykiai išėivijoje ir KGB veiksmai siekiant jas sukirsti, jau skirta tik LKP CK<sup>65</sup>. 1986 m. LSSR KGB raštas dėl KGB priemonių siekiant atskirti „Santaros–Šviesos“ vadovybę nuo išėivijos taip pat adresuotas LKP CK<sup>66</sup>. Be

informacinių pažymų, KGB pateikdavo ir siūlymus, į ką būtina atkreipti dėmesį, kaip spręsti kilusias problemas<sup>67</sup>, kaip elgtis su vienu ar kitu žmogumi arba situacija. Tai daryti pagal savo kompetenciją saugumą įpareigojo partija. LSSR KGB 1959 m. veiklos ataskaitoje rašoma, kad „komunistų partija, remdamasi mūsų rekomendacijomis, išnagrinėjo klausimus ir problemas, kaip sumenkinti ekonominę bažnyčios galią ir atitraukti tikinčiuosius nuo bažnyčios. (...) LKP CK priėmė nutarimus dėl ekonominių sankcijų katalikų bažnyčiai ir dvasininkijos kompromitavimo partijos organų spaudoje.“<sup>68</sup> Suėmus Sigitą Tamkevičių, Alfonsą Svarinską ir Joną Kaunecką, KGB siūlė LKP CK pranešti partijos rajonų ir miestų skyriams imtis kontrpropagandinių priemonių šioms kunigams kompromituoti<sup>69</sup>. Tai turėjo padėti garantuoti visuomenės rimtį vykstant kunigų teismo procesui.

Išėivija – dar vienas partijai svarbus KGB veiklos baras. Sovietinis saugumas pagal savo kompetenciją siūlė „į leidyklų planus įtraukti knygų užsienio kalbomis, kurios kompromituotų išėivijos organizacijas“<sup>70</sup>. Taigi LSSR KGB kartu su LKP CK buvo atsakingas už išėivijos šmeižto akcijas.

Po 1956 m. Vėlinių neramumų KGB rekomendavo partijai apriboti buvusiems tremtiniams ir kaliniams, jų vaikams ir kitiems antisovietiniams elementams galimybę įstoti į aukštąsias mokyklas<sup>71</sup>, siūlė šalinti iš universiteto studentus ir išsiųsti juos į armiją<sup>72</sup>. Kaip tik tokių priemonių ir buvo imtasi. M. Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiu KGB pirmininkas E. Eismuntas Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narius perspėjo, kad jei „stengiamasi atkurti buržuazinę santvarką, tai jau yra antitarybinė, antikonstitucinė veikla“, ir patikslino, kad jis, kaip komunistų partijos narys, su tokia veikla kovosias<sup>73</sup>. Iš tiesų savo slaptame rašte, adresuotame LKP CK, KGB svarstė galimybę Sąjūdį uždrausti<sup>74</sup>. Nors ir

ne visada, partija į KGB siūlymus dažniausiai atsižvelgdavo. „Mums informavus LKP CK apie negatyvius reiškinius kraštotyros organizacijose, buvo imtasi kai kurių organizacinių priemonių, leisiančių pagerinti šiose organizacijose klimatą“<sup>75</sup>, – rašoma KGB pažymoje.

KGB nemažai susirašinėjo su partinėmis institucijomis, teikdamas joms informaciją apie asmenis. Savo iniciatyva ar partijos prašymu KGB rinko ir teikė žinias, kompromituojančias partijos narius ar kitus asmenis<sup>76</sup>. Tai galėjo turėti įtakos tolesnei tų žmonių karjerai. Antai KGB pirmininkas A. Randaševičius LKP CK VII plenumo (1961 m.) kalbėjo, kad „oficialiai tikrinti vieną ar kitą tarybinį pilietį, jei jis iš tikro nėra priešas ar nevykdo priešiškos propagandos, mes galime tik CK nurodymu. Tačiau tai nereiškia, kad partijos miestų ir rajonų komitetai negali ar neturi pasitelkti KGB darbuotojų kaip komunistų sprendžiant visus politinio darbo klausimus, taip pat ir tikrinant kadrus.“<sup>77</sup> Po 1956 m. įvykių A. Sniečkui buvo pateikta KGB pažyma apie „socialiai pavojingą elementą“ Lietuvos aukštosiose mokyklose<sup>78</sup>. Taigi KGB surinkta ir pateikta informacija galėjo būti pretekstas susidoroti su konkurentu ar neįtikusiu asmeniu, trukdyti tolesnei tokio žmogaus karjerai. Pavyzdžiui, partijos miestų ir rajonų komitetų pirmųjų sekretorių sąrašas buvo sudaromas ir tikrinamas ne be KGB pagalbos<sup>79</sup>. KGB dokumentai, atskaitos, partinėms struktūroms siunčiami raštai atskleidžia, kad ši institucija ne tik vykdė jai pavestą užduotį pagal savo kompetenciją teikti informaciją, bet ir rekomendavo partijai, kaip elgtis vienu ar kitu klausimu. Taigi KGB turėjo tam tikros įtakos partijos sprendimams, nes jie buvo priimami saugumo pareigūnų pateiktos informacijos pagrindu. Vis dėlto galutinis sprendimas priklausė nuo partinės valdžios: ji buvo laisva atsižvelgti ar neatsižvelgti į KGB rekomendacijas.

Istoriografijoje nesutariama, kiek komunistų partija buvo priklausoma nuo KGB ir jo teikiamos informacijos. A. W. Knight<sup>80</sup> ir P. Deriabinas<sup>81</sup> laikosi nuomonės, kad partija buvo visiškai priklausoma nuo KGB turimos ir teikiamos informacijos, ypač kompromituojančios komunistus, nes kito informacijos šaltinio ji neturėjo. Tačiau čia užmiršamos žemesniosios partinės organizacijos, kurios aukštesniajai partinei valdžiai taip pat teikė žinias apie padėtį vietoje, pranešdavo apie teigiamus ir neigiamus dalykus, kurie prireikus iš LKP CK patekdavo į saugumo rankas. Su P. Deriabino nuomone nesutinka K. Antanaitis. Jo manymu, informacija, kurią saugumas pateikdavo aukščiausiai partinei valdžiai, tiesmukai negalėjo paveikti partijos vadovybės sprendimų<sup>82</sup>. Panašaus požiūrio laikosi ir Peteris Redaway'us, kuris mano, kad partijai daugiau įtakos turėjo ne KGB kuriami ideologiniai stereotipai, o racionalūs motyvai<sup>83</sup>. Tikrąjį LSSR KGB atskaitingumą rodo tai, kam – LKP Centro komitetui ar LKP Centro komiteto pirmajam sekretoriui – ši institucija teikė ataskaitas.

## **BENDRA LKP CK IR LSSR KGB VEIKLA PRIEŠ REŽIMO PRIEŠININKUS**

LKP CK ir LSSR KGB idėjinę vienybę atskleidžia bendra šių institucijų veikla prieš režimo priešininkus. LSSR KGB kovos su kitaminčiais veiksnių planuose nuolat pabrėžiama būtinybė organizuoti ir koordinuoti agentūrinę, operatyvinę, propagandinę ir profilaktinę veiklą prieš kitaminčius, palaikant glaudžius ryšius su LKP CK, partijos padaliniais ir vietinėmis struktūromis<sup>84</sup>. Iš to galima spręsti, kad LSSR KGB veikė ne tik kaip represinė, bet ir kaip ideologinio poveikio struktūra, atskaitinga komunistų partijai. Esama keleto sričių, kuriose LSSR KGB ir LKP CK veikė išvien. Tai rodo, kas

Lietuvos partinę vadovybę domino labiau- siai ir kėlė jai nerimą. Kartu tai reiškia, kad KGB ir LKP CK siekė to paties, tik savais metodais.

**Profilaktika.** LSSR KGB ypač glaudžiai bendradarbiavo su partinėmis struktūromis organizuodamas viešas profilaktikos akcijas, t. y. darydamas žmonėms spaudimą per darbovietes, mokymo įstaigas ir spaudą. KGB profilaktinė veikla buvo partijos propa- gandinio, auklėjamojo ir šviečiamojo darbo dalis. Buvo siekiama padidinti visuomenės politinį budrumą<sup>85</sup>, kad ji prisidėtų prie kovos su kitaminčiais ir neutralizuojant neigiamą Vakarų įtaką. LKP CK tiesiogiai profilaktikos akcijose nedalyvavo, o tik padėjo jas organizuoti. KGB vykdė profilaktinę ir perspėjamąją veiklą tarp jaunų žmonių vadovaujamas LKP CK ir palaikydamas artimus ryšius su partinėmis, profesinėmis, komjaunimo ir kitomis organizacijomis<sup>86</sup>. Profilaktinius pokalbius buvo įpareigotas vesti LSSR KGB, nors juose aktyviai dalyva- vo ir partiniai organai. Pavyzdžiui, Mažeikių KGB, rajono partijos sekretoriui leidus, organizavo profilaktinį pokalbį Mažeikių septynmetėje mokykloje siekdamas atgrasyti jos moksleivius nuo antisovietinės veiklos (lapelių platinimas, užrašai ant sovietinių paminklų). Partijos antrasis sekretorius dalyvavo tos pačios mokyklos mokytojų susirinkime<sup>87</sup>. 1954 m. Jiezno rajone KGB išaiškinus jaunimo organizaciją ir dalį jos narių suėmus, su kitais jaunuoliais buvo dirbamas profilaktinis darbas. Susirinkime, kuriame buvo viešai svarstomas jų elgesys, dalyvavo partijos rajono komiteto sekre- torius, LKP CK atstovas<sup>88</sup>. Kadangi KGB siekė nuslėpti savo dalyvavimą viešojoje profilaktikoje, ją vykdyti saugumui padėjo partijos institucijos.

**Ideologinė-propagandinė veikla.** LKP CK skyrė daug dėmesio toms KGB veiklos

sritims ir metodams, kurie susiję su ko- munistine indoktrinacija ir propaganda. LSSR KGB 1964 m. plane, parengtame at- sižvelgiant į SSKP CK sprendimus, rašoma, kad KGB, veikdamas kartu su partija, turi stiprinti ideologinį auklėjamąjį darbą, ska- tinti tarybinio patriotizmo jausmą, didinti politinį budrumą, ypač siekiant užkirsti kelią kenkėjiškiems veiksams. Taip pat buvo planuojama jaunimo akyse diskredituoti buržuazinį nacionalizmą ir jo skleidėjus, vykdyti profilaktiką, siekiant atitraukti nuo antisovietinės veiklos politiškai nesubren- dusius asmenis<sup>89</sup>.

Išėivijos organizacijos, užsienio radijo stotys taip pat buvo kompromituojamos vadovaujant partijai, nes LSSR KGB buvo įpareigotas pateikti LKP CK siūlymus, kaip pagerinti kontrpropagandinį darbą kovojant su antisovietine užsienio lietuvių veikla<sup>90</sup>. Siekiant visuomenės ir kunigų akyse sukompromituoti Intrigantą (t. y. kunigą Bronių Laurinavičių), su partinių organų pagalba buvo surengta įžymių mokslininkų laišku, reikalaujančių Intrigantą viešai atsiprašyti už tariamą šmeižtą pamoksle, siuntimo vyskupams Juozapui Matulaičiui-Labukui ir Liudvikui Povi- loniui akcija<sup>91</sup>. KGB 1967 m. ataskaitoje rašoma, kad, vadovaujami partinių organų, operatyviniai darbuotojai ir agentai kartu su turistų grupėmis ir meno kolektyvais vykdė užsienyje sovietinės propagandos akcijas<sup>92</sup>. Išėivijoje rengiamomis propagandinėmis ir kontrpropagandinėmis akcijomis KGB sie- kė padėti partijai ir vadinamajai pažangiajai emigrantų spaudai<sup>93</sup>.

Ideologinė indoktrinacija ir propaganda buvo komunistų partijos veiklos sritis, o kartu propagandinė veikla buvo ir kovos su antisovietinėmis jėgomis dalis. Tai dar labiau aktualizavo bendrus KGB ir partijos veiksmus šioje srityje.

**Bendradarbiavimas kovoje su kitarminčiais.** LKP CK ir LSSR KGB daugiausia dėmesio skyrė toms visuomenės grupėms, kurios, jų manymu, buvo potencialus Vakarų ideologinės diversijos taikynys ar galėjo pakenkti visuomenei savo neigiama įtaka. Ypač glaudžiai LSSR KGB ir LKP CK susivienijo prieš katalikų kunigais. LSSR KGB ir LKP dokumentuose matyti akivaizdi partijos parama KGB kovai su kunigais, kurie priešinosi religijos laisvės suvaržymams. Viena iš KGB raštų teigiama, kad būtina padidinti pagalbą partijai kovoje su Katalikų bažnyčia<sup>94</sup>, o KGB darbo plane sakoma, jog kovą su religiniu antisovietiniu pasipriešinimu reikia organizuoti taip, kad būtų įgyvendinti LKP CK biuro nutarimai neutralizuoti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ ir kitų leidinių įtaką visuomenei<sup>95</sup>. Partija turėjo ir tiesiogiai prisidėti prie KGB priemonių įgyvendinimo, pavyzdžiui, klausytis kunigo pamokslų saugumas siūlė siųsti asmenis iš partijos aktyvo<sup>96</sup>. Partija darė kliūtis buvusiems politiniams kaliniais ir tremtiniams grįžti į Lietuvą ir diskriminavo grįžusiuosius, nes laikė juos potencialia grėsme režimui. LSSR Aukščiausioji Taryba savo nutarimu, kuriam pritarė Maskvos valdžia ir LKP, uždraudė buvusiems partizanams, antisovietinių organizacijų vadams ir nariams iš tremties ar kalinimo vietų grįžti į Lietuvą<sup>97</sup>. LKP CK rašte SSKP CK rašoma, kad 1956 m. įtampą šalyje sukėlė ne tik užsienio radijo stotys ar išeiviai, bet ir grįžę į Lietuvą politiniai kaliniai, kurių dauguma – buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai. LKP CK teikė SSKP CK svarstyti pasiūlymus kovojant su priešiškais elementais taikyti represines priemones<sup>98</sup>. Tad neatsitiktinai pasirodė SSRS Ministrų Tarybos 1956 m. gruodžio 17 d. nutarimas įvesti Kaune ypatingąjį pasų režimą ir uždrausti jame gyventi buvusiems politiniams kaliniais<sup>99</sup>. Šis nutarimas tapo

KGB darbo su politiniais kaliniais ir tremtiniais pagrindu. Prieš šią visuomenės grupę saugumas ėmėsi administracinių, represinių ir propagandinių priemonių.

Komunistų partijai ne mažiau svarbus buvo ir kitas KGB veiklos baras – darbas su išeivija prieš jos vykdomą Lietuvos laisvinimo veiklą. Partija siekė atviresnių kultūrinių ryšių su išeivija, nes norėjo pritraukti daugiau rėmėjų ir legitimuoti savo valdžią<sup>100</sup>. LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus KGB vadovų pasitarime 1969 m. pažymėjo, jog būtina plėsti SSRS šalininkų ratą<sup>101</sup>. Sovietinis saugumas, megzdamas ryšius su išeiviais, turėjo palankią galimybę neutralizuoti prieš sovietinę sistemą nukreiptą jų veiklą. Partijos domėjimąsi tuo liudija LKP Centro komitetui adresuoti KGB raštai dėl išeivijos organizacijų ir jų veiklos, taip pat ataskaitos, rodančios, ką šioje srityje nuveikė KGB. Antai 1980 m. LSSR KGB parengtame rašte LKP CK dėl išeivijos veiklos artėjant Madrido konferencijai siūloma kontrpropagandos tikslais kompromituoti išeiviją<sup>102</sup>, o KGB pirmininko 1986 m. vasario mėn. rašte LKP CK dėl darbo siekiant atskirti „Santaros–Šviesos“ federaciją nuo reakcinės išeivijos dėstomas išeivių jėgas skaldančių priemonių planas<sup>103</sup>. KGB ir partija bendradarbiavo ir meno, mokslo srityse, nes čia partija jautė galimą neigiamą Vakarų įtaką.

LKP CK siekį slopinti antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje rodo jo ataskaitos SSKP CK, kuriose atsispindi kova su režimo kritika ir prieš valdžią nukreiptais veiksmais. Tai rodo, kad LKP vadovavo kovai su kitarminčiais ir buvo už ją atsakinga, o KGB įgyvendino represinę politiką. 1954 m. gegužės 25 d. rašte SSKP CK generaliniam sekretoriui N. Chruščiovui LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus pateikė priemonių, kurių LSSR KGB ėmėsi prieš antisovietines jėgas, ataskaitą. Vadinasi, LKP buvo priklausoma

nuo KGB veiklos efektyvumo, bet kartu atsakinga už tą veiklą ir jos rezultatus.

Bendra LKP ir LSSR KGB kova su antisovietiniais elementais rodo, kad tam tikrose srityse KGB ir partijos funkcijos buvo panašios, o tikslai – tie patys. Vis dėlto kovai su režimo priešininkais vadovavo LKP CK. Kartu su SSKP CK jis formavo represinę politiką, o LSSR KGB tik įgyvendino partijos užduotis.

### LKP CK IR LSSR KGB GALIOS POKYČIAI IR POLITINĖ KONTROLĖ

Nors LKP CK ir LSSR KGB glaudžiai bendradarbiavo, tačiau tarpusavio trinties neišvengė. Vyko savotiška nematoma konkurencija, nes Politiniame biure – kolektyviniame valdymo organe – susidūrė skirtingų žinybinių interesų ir požiūrių institucijos. Vis dėlto šių skirtumų negalima laikyti didelio konflikto išraiška. Didesnių nesutarimų neišvengta nebent vietiniame lygmenyje. Mat vietos partinė valdžia reiškė nepasitenkinimą, kad jai pavaldžios ir atskaitingos ne visos vietinės institucijos: KGB turėjo tam tikrą savarankiškumą. Didesnė LKP CK ir LSSR KGB trintis buvo jaučiama 1940–1953 m. laikotarpiu, kai represinės struktūros buvo labiau priklausomos nuo Maskvos. Po 1954 m. nesutarimų buvo gerokai mažiau, nes LKP CK ir A. Sniečkus griežtai kontroliavo saugumą.

LSSR KGB visada aiškiai pabrėžė, kad vykdo partijos nutarimus ir kad jam vadovauja partija. KGB savarankiškumo išraiška – miestų ir rajonų partinės valdžios kritika, bet LKP CK niekada nebuvo kritikuojamas. KGB sau leido ne tik teikti vietos partinėms ir kitoms organizacijoms informaciją ir siūlymus, bet ir priekaištavo joms, kad nevykdo savo funkcijų. Antai

KGB atkreipė partinių organų dėmesį, kad ateistiniame darbe jie padarė klaidų, kuriomis kovodami prieš valdžią naudojami kunigai<sup>104</sup>. KGB priekaištavo partinėms institucijoms ir aukštųjų mokyklų valdžiai, kad jos nesistengia atsikratyti antisovietinių elementų, ir siūlė LKP Centro komitetui sukurti komisiją šiam klausimui spręsti<sup>105</sup>. Į LKP CK buvo kreiptasi neatsitiktinai, nes būtent jis galėjo įpareigoti žemesniąsias partines organizacijas atsižvelgti į KGB pastabas. 1956 m. LSSR KGB pirmininkas pareiškė, kad kai kurie partijos nariai ir vadovaujantieji darbuotojai prarado budrumą ir taikstosi su antisovietiniais veiksmais<sup>106</sup>. Vadinas, KGB pasisakė už griežtesnę represinę politiką ir tvirtino, kad neveiklumas sunkina darbą.

Nors LKP CK stengėsi daryti poveikį LSSR KGB veiklai ir siekė gauti iš jo naudingos sau informacijos, tačiau tai jam ne visada pavykdavo. Matyt, biurokratinis valdymo pobūdis stabdė net ir KGB darbą. LKP CK buvo svarbu gauti žinių apie visuomenės nuotaikas, tad efektyvus ir savalaikis KGB darbas buvo ypač svarbus įvairių krizių metu. Dėl to partinės valdžios priekaištai KGB yra suprantami. Neatsitiktinai LSSR KGB veiklą LKP CK kritikavo neramiaisiais 1956, 1968 ir 1972 m. Antai po 1956 m. Vėlinių neramumų KGB sulaukė LKP CK vadovybės priekaištų dėl prastai organizuoto agentūrinio-operatyvinio darbo, dėl per silpno bendradarbiavimo su partinėmis institucijomis ideologiniame darbe ir kad neužbėgo įvykiams už akių<sup>107</sup>. Po 1968 m. įvykių Čekoslovakijoje LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešime KGB taip pat buvo kritikuojamas dėl bendradarbiavimo stokos. 1969 m. kovo 27 d. susirinkime A. Sniečkus kalbėjo, kad partinių organizacijų ryšiai su saugumo institucijomis yra per silpni. Jis sakė, jog ideologiniai darbuotojai

turi dažniau susitikti su saugumo pareigūnais, kad galėtų geriau orientuotis padėtyje. Kita vertus, pasak A. Sniečkaus, saugumo organai taip pat turėtų dažniau informuoti partines organizacijas ideologinės veiklos klausimais. Be to, KGB privalo geriau išanalizuoti visuomenės procesus<sup>108</sup>. Tokios pat kritikos dėl savo veiklos KGB sulaukė iš LKP CK ir kilus 1972 m. gegužės neramumams. Saugumo darbuotojams tada priekaištauta, kad jie nebuvo susipažinę su jaunuomenėje vykstančiais procesais ir nenumatė įvykių po Romo Kalantos susideginimo eigos, todėl nesiėmė reikiamų veiksmų jiems neutralizuoti<sup>109</sup>. LKP CK biuras tada įpareigojo represines ir teisėtvarkos institucijas teikti partiniams ir valstybiniais organams sava laikę ir išsamią informaciją su konkrečiais pasiūlymais<sup>110</sup>.

LKP CK kritikavo saugumą ne tik kritiniais metais. To pavyzdys – grubi A. Sniečkaus reakcija į KGB pirmininko A. Randa-kevičiaus norą turėti daugiau įtakos mene ir leidyboje: „O tu geriau patylėk. Irgi atsirado literatūros žinovas.“<sup>111</sup> Ši KGB kritika liudija asmeninę A. Sniečkaus įtaką. O štai 1983 m. KGB veiklos ataskaitoje teigiama, kad kai kurie miestų ir rajonų KGB skyriai pasyviai informuoja komjaunimą ir partiją apie neigiamas tendencijas jaunuomenėje ir siūlo per mažai profilaktinių auklėjamųjų priemonių<sup>112</sup>. Tai rodo didesnio KGB savarankiškumo apraiškas Petro Griškevičiaus vadovavimo partijai laikotarpiu.

Tarpusavio bendradarbiavimo stoka, vis didėjantis KGB savarankiškumas vietiniu ir netgi respublikos lygmeniu, tiesioginis šios institucijos pavaldumas ir atskaitomybė Maskvai lėmė sudėtingus ir permainingus LSSR KGB ir LKP CK bei LKP CK pirmųjų sekretorių santykius. Vis dėlto tai nesutrukdė šioms struktūroms bendradarbiauti ir drauge veikti prieš režimo priešininkus.

## IŠVADOS

LSSR KGB ir LKP CK santykiai priklausė nuo politinių procesų Maskvoje. Juos lėmė sovietinės nomenklatūrinės sistemos institucijų bendravimo principai bei LKP CK vadovų santykiai ir jų (ne)sugebėjimas garantuoti LSSR KGB partinės kontrolės.

LSSR KGB realiai kontroliavo tiesioginė valdžia SSRS KGB ir aukščiausioji respublikos partinė valdžia LKP CK bei LKP CK pirmasis sekretorius. Vis dėlto tos kontrolės negalima laikyti visa apimančia, nes nebuvo teisinių svertų daryti įtakos KGB operatyvinei veiklai. Tačiau LKP CK galėjo daryti poveikį kitoms KGB veiklos sritims, t. y. skirti daugiau dėmesio kai kurioms visuomenės grupėms ar priemonėms. Miestų ir rajonų valdžia realios įtakos LSSR saugumui neturėjo, nors jo padalinių vadovai priklausė vietos nomenklatūrai ir teikė vietiniams partijos vadovams savo darbo ataskaitas.

Nomenklatūrinė sistema nubrėžė LKP CK, kitų partinių struktūrų ir LSSR KGB bendravimo, pavaldumo modelį, kuris lėmė tam tikrą KGB savarankiškumą. Bet tai jokių būdu nereiškė LKP CK ir LSSR KGB konflikto. Abipusė institucijų kritika rodo, kad partinė kontrolė ne visada buvo vienodai stipri.

Glaudus šių dviejų struktūrų bendradarbiavimas įvairiose srityse, ypač kovoje su režimo priešininkais, rodo jų artimą ryšį ir tarpusavio priklausomybę. Vis dėlto komunistų partijos direktyvos ir iniciatyvos liudija ją buvus atsakingą už represinės politikos formavimą, kryptis ir metodus. KGB, kaip partijai pavaldi institucija, pagal savo kompetenciją įgyvendino partijos nutarimus ir nurodymus. Nuo KGB veiklos efektyvumo priklausė sovietinio režimo stabilumas Lietuvoje.



## Nuorodos

<sup>1</sup> *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989*, Warszawa, 2005, p. 17.

<sup>2</sup> SSKP CK 1959 m. sausio 9 d. nutarimas dėl SSRS KGB ir jo padalinių, *Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1991 г.*, Москва, 2003, с. 693.

<sup>3</sup> A. W. Knight, *The KGB: Police and Politics in the Soviet Union*, New York, 1990; Tos pačios, „The KGB, Perestroika, and Collapse of the Soviet Union“, *Journal of Cold War Studies*, 2003, vol. 5, no 1, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. birželio 15 d.], <http://www.mitpressjournals.org/doi/abs/10.1162/152039703320996722>.

<sup>4</sup> M. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Oxford, 1994; To paties, „Russia: Death and Resurrection of KGB“, *Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization*, 2004, vol. 12, no 3, interaktyvus [žiūrėta 2007 m. spalio 11 d.], [www.jstor.org](http://www.jstor.org).

<sup>5</sup> N. P. Deriabin, T. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London, 1990.

<sup>6</sup> М. Геллер, А. Некричин, *Утопия у власти: история Советского Союза с 1917 до наших дней*, Лондон, 1980.

<sup>7</sup> Y. Albats, *KGB: State within a State*, New York, 1994.

<sup>8</sup> Л. Млечин, *КГБ председатели органов госбезопасности*, Москва, 2001.

<sup>9</sup> Ю. Стецовский, *История советских репрессий*, т. 1–2, Москва, 1997.

<sup>10</sup> Н. Петров, „Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР. 1954–1989 г.г.“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, т. 4, Москва, 2007; To paties, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва, 2005.

<sup>11</sup> О. Лейдович, „Новая репрессивная политика в 1950-е годы“, *Тоталитаризм в России 1917–1991: оппозиция и власть*, Пермь, 1998.

<sup>12</sup> А. Пажаров, „КГБ и партия 1954–1964 г.г.“, *Отечественная история*, 1999, № 4.

<sup>13</sup> А. Велидов, „В руководстве КПСС – источник силы органов государственной безопасности“, *КГБ сборник*, 1987, № 41–42; Е. Рыбин, В. Шмелев, „Об опыте участия органов КГБ СССР в контрпропагандской деятельности Советского государства в области борьбы с идеологической диверсией противника“, *ibid.*,

1985, № 30; В. Еремин, „Методологическое значение статьи Ю. Андропова, учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР для теории и практики советской контрразведки“, *ibid.*, 1983, № 30.

<sup>14</sup> М. Восленский, *Номенклатура: господствующий класс Советского Союза*, Москва, 1991.

<sup>15</sup> A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus*, Cleveland, New York, 1968.

<sup>16</sup> J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007.

<sup>17</sup> V. Tininis, *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla: antroji sovietinė okupacija (1944–1953)*, Vilnius, 2008.

<sup>18</sup> K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra*, Kaunas, 1996; To paties, „Sovietinių partinių institucijų reakcija į 1972 metų įvykius Kaune“, *Kauno istorijos metraštis*, 2004, Nr. 4.

<sup>19</sup> A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, t. 1, Vilnius, 1996.

<sup>20</sup> V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995; To paties, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994.

<sup>21</sup> J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

<sup>22</sup> A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999)*, Vilnius, 2002; To paties, „Sovietų valdžios darbas su išeivija: manipulavimas kultūriniais ryšiais“, *Naujasis židinys–Aidai*, 2006, Nr. 4–5; To paties, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20.

<sup>23</sup> L. Okuličiūtė, „Lietuvos SSR KGB vadovybė 1954–1991 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2.

<sup>24</sup> E. Ganusauskas, *Partijos penktoji kolona*, Vilnius, 1996.

<sup>25</sup> B. Genzelis, „Imperijos slaptosios tarnybos Lietuvoje jos griūties metais“, *Akračiai*, 2009, Nr. 1.

<sup>26</sup> *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998; *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais*, Vilnius, 2000.

<sup>27</sup> A. Brazauskas, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992.

<sup>28</sup> V. Būtėnas, *Cė Ka. Kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

<sup>29</sup> V. Astrauskas, *Įrėminti laike: atsiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 2006.

<sup>30</sup> L. Šepetys, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos: atsiminimai*, Vilnius, 2005.

<sup>31</sup> М. Восленский, op. cit., c. 399.

<sup>32</sup> A. Avtorkhanov, op. cit., p. 37.

<sup>33</sup> V. Ivanauskas, „Biurokratinio valdymo stilius Lietuvoje brandžiojo socializmo metais“, *Darbai ir dienos*, 2008, Nr. 50, p. 264.

<sup>34</sup> *The Soviet Dictatorship*, New York, 1960, p. 460.

<sup>35</sup> А. Авторханов, *Дела и дни Кремля: от Андропова до Горбачева*, Парис, 1986, c. 52.

<sup>36</sup> Н. С. Хрущев, *Два цвета времени: документы из личного фонда*, т. 1, Москва, 2009, c. 508.

<sup>37</sup> Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, c. 150.

<sup>38</sup> LSSR KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus 1982 m. darbo su kadrais ataskaita, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-42, ap. 4, b. 53, l. 1.

<sup>39</sup> K. Antanaitis, *Lietuviškoji sovietinė nomenklatura*, p. 39.

<sup>40</sup> LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1954 m. kovo 28 d. kreipimasis į SSRS KGB pirmininką gen. I. Serovą dėl karinio laipsnio suteikimo LSSR KGB pirmininko pavaduotojui, LYA, f. 1771, ap. 194, b. 11, l. 4.

<sup>41</sup> *Lietuva 1940–1990: sovietinės Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 428.

<sup>42</sup> Dūkšto raj. partijos sekretoriaus E. Bulatovo 1959 m. kovo 23 d. raštas LSSR KGB pirmininkui K. Liaudžiui dėl KGB partinės organizacijos nario Fičinko, LYA, f. 5835, ap. 19, b. 21, l. 12–13.

<sup>43</sup> E. Ganusauskas, op. cit., p. 119.

<sup>44</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1956 m. vasario 9 d. raštas LKP CK Administracinių organų skyriaus viršininko pavaduotojui I. Jurgaičiui dėl tarpininkavimo parenkant kandidatus į KGB mokyklą, LYA, f. 1771, ap. 193, b. 13, l. 5.

<sup>45</sup> Pranešimas Nr. 1 KGB partinės organizacijos 1954 m. gegužės 1 d. susirinkime „Dėl kai kurių partinės organizacijos uždavinių įsteigus LSSR KGB“, ibid., f. 17737, ap. 1, b. 19, l. 21.

<sup>46</sup> Н. Петров, „Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР 1954–1989 г.“, c. 310.

<sup>47</sup> И. Земцов, *Андропов: политические дилеммы и борьба за власть*, Иерусалим, 1983, c. 38.

<sup>48</sup> B. Genzelis, op. cit., p. 9.

<sup>49</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 225.

<sup>50</sup> A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus*, p. 313.

<sup>51</sup> A. Anušauskas, „Geležinė uždanga“, *Ekstra*, 2002, vasario 11–14, p. 21.

<sup>52</sup> I. Kuvacis, „The Rise and Fall of New Class“, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 1993, vol. 7, issue 1, p. 9, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. rugsėjo 15 d.], www.jstor.org.

<sup>53</sup> V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 142.

<sup>54</sup> V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, p. 222.

<sup>55</sup> V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 134–135.

<sup>56</sup> LKP CK biuro 1957 m. balandžio 30 d. nutarimo „Dėl KGB darbo 1956–1957 m. ataskaitos“ projektas, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 23.

<sup>57</sup> SSKP CK 1959 m. sausio 9 d. nutarimas dėl SSRS KGB ir jo padalinių, ibid., l. 694.

<sup>58</sup> LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1969 m. kovo 27 d. LSSR KGB operatyvinių darbuotojų pasitarime, ibid., f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 201.

<sup>59</sup> V. Astrauskas, op. cit., p. 77–79, 84.

<sup>60</sup> A. Brazauskas, op. cit., p. 120–121.

<sup>61</sup> Ibid., p. 58, 120.

<sup>62</sup> 1955 m. birželio 7 d. LSSR KGB pirmininko ataskaita LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir SSRS KGB pirmininko pavaduotojui dėl nelegalių radijo stočių klausymosi ir provokacinių žinių sklaidos Lietuvoje, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 499, l. 34–38.

<sup>63</sup> 1956 m. lapkričio 29 d. LSSR KGB pirmininko spec. pranešimas A. Sniečkui apie socialiai pavojingą elementą aukštosiose mokyklose, ibid., b. 509, l. 206–226.

<sup>64</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1959 m. vasario 3 d. ataskaita LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl operatyvinės padėties bei procesų jaunuomenėje ir kūrybinėje inteligentijoje, ibid., b. 566, l. 17–23.

<sup>65</sup> LSSR KGB 1978 m. gruodžio 13 d. raštas LKP CK dėl lietuvių ir žydų organizacijų santykių išsivijoje ir KGB veiksmų joms sukirti, ibid., f. K-35, ap. 2, b. 298, l. 257–261.

<sup>66</sup> LSSR KGB 1986 m. vasario mėn. raštas LKP CK dėl KGB priemonių atskiriant „Santaros-Šviesos“ vadovybę nuo reakcinės išsivijos, ibid., b. 362, l. 1–2.

<sup>67</sup> Л. Млечин, op. cit., c. 575.

<sup>68</sup> LSSR KGB 1959 m. darbo ataskaita SSRS

KGB pirmininkui A. Šeļepinui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 250, l. 15–16.

<sup>69</sup> LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių ir tardymo priemonių planas GDOR „Voratinklis“, *ibid.*, ap. 8, b. 216, l. 149–150.

<sup>70</sup> LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus 1964 m. birželio 6 d. raštas dėl svarbiausių KGB operatyvinių priemonių įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. birželio mėn. plenumo nutarimus“, *ibid.*, ap. 10, b. 325, l. 183–184.

<sup>71</sup> LSSR KGB pirmininko 1956 m. lapkričio 29 d. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie aukštosiose mokyklose besimokančius buvusių kalinių ir tremtinių vaikus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 226.

<sup>72</sup> LSSR KGB pirmininko 1956 m. gruodžio 7 d. spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, papildantis 1956 m. lapkričio 24 d. raštą Nr. C/4/920, *ibid.*, l. 180.

<sup>73</sup> V. Čepaitis, „Sąjūdis ir LKP“, *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 54.

<sup>74</sup> A. Anušauskas, „KGB pozicija Lietuvos sąjūdžio atžvilgiu“, *Lietuvos sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, p. 262.

<sup>75</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. G. Vaigausko 1974 m. balandžio 1 d. pažyma apie KGB kovos su organizuota priešiška nacionalistinių ir klerikalinių elementų veikla priemones, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 786, l. 13.

<sup>76</sup> LSSR KGB įgaliotinio Rokiškio rajonui 1960 m. gegužės 31 d. pažyma Rokiškio raj. partijos sekretoriui apie kai kuriuos vadovaujančiuosius asmenis kompromituojančią medžiagą, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 2820, l. 4–7.

<sup>77</sup> J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 225.

<sup>78</sup> LSSR KGB pirmininko 1956 m. lapkričio 29 d. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie aukštosiose mokyklose besimokančius buvusių kalinių ir tremtinių vaikus, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 226.

<sup>79</sup> M. Mirszowicz, „Is there a Ruling Class in the USSR? A Comment“, *Soviet Studies*, 1976, vol. XXVIII, no 2, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. liepos 9 d.], [www.jstor.org](http://www.jstor.org).

<sup>80</sup> A. W. Knight, *op. cit.*, p. 201.

<sup>81</sup> P. Deriabin, T. Bagley, *op. cit.*, p. 95–97.

<sup>82</sup> K. Antanaitis, „Sovietinių partinių institucijų reakcija į 1972 metų įvykius Kaune“, p. 15.

<sup>83</sup> A. W. Knight, *op. cit.*, p. 211.

<sup>84</sup> LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko plk. J. Obukauskos 1966 m. vasario 3 d. pažyma apie operatyvinę padėtį ir pagrindines KGB veiklos prieš buržuazinius nacionalistus kryptis, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 172.

<sup>85</sup> LSSR KGB 5-osios tarnybos paskaitos „Kova su ideologine diversija – kiekvieno SSRS piliečio pareiga“ (1982 m. birželio mėn.) medžiaga, *ibid.*, f. K-1, ap. 8, b. 247, l. 178.

<sup>86</sup> LSSR KGB Akmenės raj. kontržvalgybinio darbo agentūrinių-operatyvinių priemonių 1980 m. planas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 53, l. 14.

<sup>87</sup> LSSR KGB įgaliotinio Mažeikių rajonui 1957 m. rugpjūčio 13 d. pranešimas LSSR KGB 4-osios valdybos viršininkui pplk. J. Obukauskui apie agentūrinių-operatyvinių darbų su priešiškais elementais, *ibid.*, b. 1944, l. 13.

<sup>88</sup> J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 228.

<sup>89</sup> LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus 1964 m. birželio 6 d. raštas dėl svarbiausių KGB operatyvinių priemonių įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. birželio mėn. plenumo nutarimus“, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 184, 189.

<sup>90</sup> LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių ir organizacinių priemonių 1979 m. planas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 758, l. 33, 39.

<sup>91</sup> LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko plk. G. Bagdono 1979 m. gruodžio 12 d. pažyma apie KGB Kauno skyriaus 1979 m. darbo pagal 5-ąją liniją rezultatus, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 175, l. 63.

<sup>92</sup> LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių ir tardymo darbo 1967 m. ataskaita SSRS KGB, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 660, l. 13.

<sup>93</sup> LSSR KGB kovos su išėivijos organizacijomis priemonių planas siekiant trukdyti užsienio specialiosioms tarnyboms panaudoti jas antisovietinėje veikloje (1968 m. rugsėjo 6 d.), *ibid.*, l. 222–223.

<sup>94</sup> LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus 1964 m. birželio 6 d. raštas dėl svarbiausių operatyvinių KGB priemonių įgyvendinant SSRS KGB kolegijos nutarimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. birželio mėn. plenumo nutarimus“, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 190.

<sup>95</sup> LSSR KGB pirmininko 1987 m. rugpjūčio 30 d. patvirtintos svarbiausios KGB priemonės tobulinant operatyvinę veiklą ir darbą su kadrais, remiantis SSKP CK 1987 m. sausio ir birželio mėn. plenumų nutarimais ir KGB kolegijos reikalavi-

mais, paskelbtais SSRS KGB 1987 m. nutarimuose Nr. 0350 ir Nr. 0370, *ibid.*, b. 716, l. 128.

<sup>96</sup> LSSR KGB Kaišiadorių raj. įgaliotinio kpt. E. Kotovo 1981 m. pirmojo pusmečio KGB Kaišiadorių raj. skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 1023, l. 36.

<sup>97</sup> LSSR AT Prezidiumo 1957 m. sausio 21 d. įsakas uždrausti nuteistiems ir atlikusiems bausmę buržuazinės Lietuvos valdininkams, politinių partijų, ginkluotojo pasipriešinimo ir antisovietinių organizacijų nariams grįžti į Lietuvą, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1049, l. 7.

<sup>98</sup> LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1956 m. gruodžio 6 d. raštas SSKP CK Prezidiumui dėl įvykių Lietuvoje, susijusių su įvykiais Lenkijoje ir Vengrijoje, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 11.

<sup>99</sup> *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 426.

<sup>100</sup> A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, p. 42.

<sup>101</sup> *Ibid.*, p. 46.

<sup>102</sup> LSSR KGB 1980 m. kovo 20 d. raštas LKP CK dėl susijusių su Madrido saugumo ir bendradarbiavimo konferencija išeivijos planų, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 300, l. 304.

<sup>103</sup> LSSR KGB 1986 m. vasario mėn. raštas LKP CK dėl KGB priemonių atskiriant „Santaros–Šviesos“ vadovybę nuo reakcinės išeivijos, *ibid.*, b. 362, l. 1–2.

<sup>104</sup> LSSR KGB pažyma apie darbą su Kauno

dvasininkija (1980 m.), *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 177, l. 81–82.

<sup>105</sup> 1956 m. lapkričio 29 d. LSSR KGB pirmojo pirmininko spec. pranešimas A. Sniečkui apie socialiai pavojingą elementą aukštosiose mokyklose, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 225.

<sup>106</sup> J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 236.

<sup>107</sup> LKP CK biuro nutarimo „Dėl KGB darbo 1956–1957 m. ataskaitos“ projektas (1957 m. balandžio 30 d.), *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 18.

<sup>108</sup> LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1969 m. kovo 27 d. pranešimas KGB operatyviniame susirinkime, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 210.

<sup>109</sup> LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus raštas SSKP CK dėl Lietuvos partinės organizacijos darbo 1972 m. įgyvendinant SSKP CK ir SSRS MT 1966 m. liepos 23 d. nutarimus dėl kovos su nusikalstamumu, *ibid.*, f. 1771, ap. 248, b. 145, l. 68.

<sup>110</sup> LKP CK biuro 1972 m. gegužės 30 d. posėdžio protokolo Nr. 26 išrašas, *ibid.*, ap. 247, b. 79, l. 39.

<sup>111</sup> V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, p. 152.

<sup>112</sup> LSSR KGB pirmojo pirmininko gen. ltn. J. Petkevičiaus 1983 m. liepos 23 d. raštas dėl KGB kovos su nukreipta į jaunimą ideologine diversija, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 776, l. 30 a. p.

Gauta 2011 01 28  
Lietuvos gyventojų genocido ir  
rezistencijos tyrimo centras,  
Didžioji g. 17/1, Vilnius

### Kristina Burinskaitė

THE DYNAMICS OF THE RELATIONSHIP OF THE KGB OF THE LITHUANIAN SSR AND THE CENTRAL COMMITTEE OF THE LITHUANIAN COMMUNIST PARTY IN 1954–1991

#### Summary

The relationship of the KGB of the Lithuanian SSR and the Central Committee of the Lithuanian Communist Party constitutes an important aspect for the analysis of the history of the operation of the Lithuanian KGB in Lithuania. This relationship is also significant when we attempt to answer the question of the extent to which local party authorities could influence the activity of the Lithuanian KGB and, accordingly, when we attempt to define the scope of powers and independence of the Lithuanian KGB.

The nomenklatura and Soviet-style rule determined the supremacy of party leaders over party and state authorities

as well as their subordination and reporting procedures. As part of the nomenklatura, the KGB reported to top leaders of the party. Belonging to the highest strata of the nomenklatura (the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the USSR and the Central Committee of the Communist Party of the Lithuanian SSR) also determined the level of control the party structures exercised over the KGB. In 1954–1991 this level of control varied depending on political changes in Moscow and on the relationships of the party's first secretaries with heads of the Lithuanian KGB.

Although the Central Committee of the Lithuanian Communist Party and in particular the first secretary of the party could exert real influence on the intelligence activities of the KGB, this impact was limited. The Central Committee of the Lithuanian Communist Party and its first secretary were not empowered to pass resolutions connected with the KGB. They were only authorised to approve directives of the Central Committee of the Communist Party of the USSR. Financial matters were also decided by central authorities in Moscow. Lithuanian authorities could however influence the operation of the KGB through HR policies and the Lithuanian KGB party organisation. Personal relationships, informal communication, and the right to use telephones also played a certain role. Furthermore, the Central Committee of the Lithuanian Communist Party could obligate the Lithuanian KGB to pay closer attention to areas which were of importance to local authorities. City and district authorities did not have any levers to control local KGB units.

The Lithuanian KGB, the Central Committee of the Lithuanian Communist Party, and other party institutions closely cooperated in various fields, particularly in the fight against enemies of the regime and in the implementation of prevention and propaganda schemes. It should be emphasised, however, that directives of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party and the priorities preferred by the party demonstrate that it was the Lithuanian Communist Party that was responsible for the formation of repressive policies, while the KGB was responsible for the implementation of party goals using its own specific methods.

The effectiveness of the operation of the KGB was of key importance in the Central Committee of the Lithuanian Communist Party retaining its monopoly over power. The party therefore created certain political and legal conditions necessary for the unrestricted operation of the KGB.

## LSSR KGB Kadru skyrius: 1954–1991 m.

*Straipsnyje analizuojama Lietuvos SSR KGB Kadru skyriaus struktūra ir darbo funkcijos. Išsamiau apžvelgiami XX a. aštuntasis–devintasis dešimtmečiai. Nagrinėjama tautinė KGB kadru sudėtis, išryškintos saugumo pareigūnų mokymo ir auklėjimo ypatybės, apibūdinamas neetatinių darbuotojų ir žvalgybos papildymo rezervo vaidmuo.*

### ĮVADAS

Valstybės saugumo sistemoje čekistinių kadru klausimas buvo gvildinamas nuolat. Visi KGB skyrių viršininkai buvo partinio biuro nariai, vykdė partinės organizacijos ar partijos komiteto pavedimus kadru klausimais. Anot marksistinės teorijos, šios institucijos vadovai turėjo būti „įžvalgūs, politiškai išprusę čekistai“, įgiję aukštąjį išsilavinimą ir čekistinių parengimą. Buvo skiriamas dėmesys vadovavimo formoms („darbo stiliui“), kadangi operatyvinės veiklos sėkmė priklausė nuo vadovybės gebėjimo organizuoti darbą, susitelkti į svarbiausias problemas.

KGB niekuo nesiskyrė nuo kitų sovietinių institucijų – visos jos turėjo žinybinių išteklių, kurie buvo skirti aprūpinti darbuotojus butais, jų vaikus – darželiais, šeimas – kelia-lapiais į poilsio namus ar sanatorijas. Tai priklausė nuo kiekvienos institucijos galimybių, o KGB, kuris valdė uždarus poilsio namus, sanatorijas ir žinybinius gyvenamuosius namus, galėjo labiau motyvuoti savo darbuo-

tojus. Tas pat pasakytina net ir apie Sovietų Sąjungos žlugimo išvakares, kai KGB darbuotojai jau buvo smarkiai demoralizuoti. Antai SSRS KGB pirmininkas Vladimiras Kriučkovas 1991 m. pavasarį SSRS KGB kolegijos posėdyje pabrėžė, kad vadovybė kartu su visuomeninėmis organizacijomis turi atidžiau domėtis kadrinių darbuotojų šeimų aplinka, aprūpinti gyvenamuoju būstu, vaikų darželiais, maisto ir pramoninėmis prekėmis, suteikti medicinos, sanatorines ir kurortines paslaugas<sup>1</sup>. Taigi KGB kadru skyriai ir partinės organizacijos vadovybė turėjo pagelbėti jaunų ir pagyvenusių čekistų šeimoms spręsti joms svarbius klausimus. Buvo sudaromi specialūs KGB darbuotojų, laukiančių buto, sąrašai. KGB darbuotojų šeimos narių įdarbinimas buvo garantuotas. KGB vadovybė, domėdamasi savo personalo gyvenimo būdu, nevengė pokalbių su kandidatų dirbti KGB žmonomis. Asmeninio gyvenimo apribojimus atsvėrė įvairios buitinės lengvatos, karjeros siūlymai.

Išsamių KGB struktūros tyrimų nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigos iki sovietinės santvarkos žlugimo paskelbta nedaug. Bendraautorių studijoje „Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais“<sup>2</sup> plačiai nušviečiamas represinių struktūrų steigimas, išryškinama MVD–MGB darbuotojų personalinė sudėtis. Juozas Starkauskas<sup>3</sup> tyrinėjo LKP(b) CK įtaką čekistų veiklai, čekistinių „nacionalinių“ kadru rengimą 1944–1953 m. Mindaugas Žiūkas<sup>4</sup> yra nagrinėjęs Lietuvos SSR

KGB rūmų pusrūsiuose buvusio tardymo izoliatoriaus veiklą. Archyviniais šaltiniais paremtose monografijose kadro politiką yra nagrinėję Vytautas Tininis<sup>5</sup> ir Arvydas Anušauskas<sup>6</sup>. Pastarasis savo darbe pabrėžė KGB rezervo ir iliustracijos vaidmenį. Kas-tytis Antanaitis<sup>7</sup>, analizuodamas sovietinės nomenklatūros reiškinių, atkreipė dėmesį ir į KGB kadro vaidmenį. Išsamiau Lietuvos SSR KGB Kadro skyriaus (toliau – KS) funkcijas nagrinėjo Geistys Gečiauskas<sup>8</sup>.

Lietuvos ypatingajame archyve (to- liau – LYA) saugomi KS dokumentai yra pagrindinis šio tyrimo šaltinis. Pažymėtina, kad išsamių dokumentų, iš kurių būtų galima spręsti apie 1944–1953 m. veikusio NKGB–MGB Kadro skyriaus struktūrą, LYA neišli-ko, negausūs ir 1946–1960 m. šio skyriaus veiklos funkcijas atspindintys dokumentai. Didžioji archyvinių šaltinių dalis atskleidžia naudojimąsi slapta čekistine literatūra. Aš- tuntojo–devintojo dešimtmečių KS bylose užfiksuoti nurodymai, taikomi parenkant asmenis darbei KGB ar siunčiant juos į KGB mokyklas. Yra išlikę kandidatūrų politinių, asmeninių ir darbinių savybių tyrimo planai, specialūs klausimynai. Taip pat išlikę raštai LKP rajonų komitetams, aptariantys kandi- datų dirbti KGB struktūroje svarstymą par- tiniuose biuruose. Archyviniuose šaltiniuose išryškėja KS reikalavimas patikrinti asmenis pagal archyvo operatyvinės kartotekos duomenis. Lietuvoje likusios ir medicinos tarnybos pažymos apie tinkamumą dirbti KGB struktūroje, operatyvinių darbuotojų sąrašai, jų charakteristikos, darbinės veiklos vertinimai. Išlikę KS darbo planai, kadro mokymosi ir vadinamojo idėjinio-politinio auklėjimo ataskaitos, kvalifikacijos kėlimo pažymos, taip pat skyriaus darbuotojų ka- rinio, specialiojo ir fizinio rengimo planai, ataskaitos. Nemažai informacijos suteikia ir dokumentai, nušviečiantys atestacinės komisijos darbą. Taip pat archyviniai šal-

tiniai atspindi čekistų pagerbimo ritualus, apdovanojimus, drausminių nuobaudų už tarnybinius nusižengimus taikymą.

## KADRO SKYRIAUS STRUKTŪRA IR FUNKCIJOS

1954 m. pavasarį Lietuvos SSR MVD Kadro skyriaus dalies pagrindu buvo įsteigtas Lie- tuvos SSR KGB Kadro skyrius, atskaitingas SSRS KGB Kadro valdybai. 1954–1955 m. KS organizavo kadro atranką, paskirstymą ir mokymą, tyrė kadro darbuotojų nu- sikaltimus ir nusižengimus, užsiėmė kadro apskaita ir mobilizacija. Pažymėtina, kad KS etatų sąrašas visą laikotarpį beveik ne- kito. Nuo 1959 m. iki 1979 m. KS neturėjo poskyrių. Skyriaus veikla buvo grindžiama SSRS KGB vadovybės pasitarimų nutarimais, Kadro valdybos rekomendacijomis, niekada nepamirštant pažymėti, kad vadovaujamosi ir SSKP suvažiavimų reikalavimais<sup>9</sup>. 1979 m. KS buvo padalytas ir sukurti du poskyriai. 1-asis poskyris rūpinosi kadro atranka, paskirstymu, organizavo mokymus, vadi- namosios disciplininės praktikos kontrolę, buvo atsakingas už apdovanojimus ir pa- skatinimus bei darbo su kadrais statistiką. Taip pat šis poskyris tvarkė Lietuvos SSR KGB padalinių komplektavimo dokumentus. 2-ojo poskyrio veiklos objektas buvo KGB periferinių padalinių kadro, taip pat saugu- miečių rengimo ne specialiosiose mokyklose klausimai, įvairūs užsiėmimai, seminarai, pokalbiai<sup>10</sup>. Pažymėtina, kad 1-ojo ir 2-ojo KS poskyrių funkcijos dažnai susipindavo.

Už KGB kadro priežiūrą buvo atsakingas Lietuvos SSR KGB pirmininko trečiasis pa- vaduotojas. KS viršininkas tiesiogiai neatliko visų savo funkcijų, nes kartu ėjo ir LSSR KGB pirmininko pavaduotojo kadro reika- lams pareigas. 1954–1956 m. pirmininko pavaduotoju dirbo Jonas Matulaitis, kuris

šiam poste dar buvo ir 1961–1972 m. Po jo 1956–1959 m. kadrais rūpinosi Alfonsas Randakevičius, 1960–1961 m. – Juozas Petkevičius, 1972–1990 m. – Vytautas Paplauskas, o 1990–1991 m. – Anzelmas Armonas. Net trys KS viršininkai (A. Randakevičius, J. Petkevičius ir A. Armonas) vėliau tapo Lietuvos SSR KGB vadovais.

Iš esmės visą laiką KS vadovavo viršininko pavaduotojas, kuris vykdė KGB centrinės struktūros darbo su kadrais planus. KS poskyrių viršininkų pareigybės buvo įsteigtos 1979 m. 1-ajam poskyriui vadovavo Nikolajus Makejevas (1979–1982), Bronislavas Brazys (1982–1986), Aleksandras Rodionovas (1986–1987), Aleksandras Košelis (1988–1989) ir Vilius Vilkuotis (1989–1991), o 2-ajam – Bronislavas Brazys (1979–1982), Viktoras Petras Palačionis (1982–1988), Valerijus Otroščenka (1988–1991) ir Nikolajus Voroncovas (1991).

1987 m. balandžio 8 d. LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus įsakymu pakoreguotos KS funkcijos. Skyriuje buvo 18 etatų: viršininkas, viršininko pavaduotojas, dviejų poskyrių viršininkai, 7 vyresnieji operatyviniai įgaliotiniai, 2 operatyviniai įgaliotiniai, „Dinamo“ respublikinės tarybos vyresnysis instruktorius, instruktorius, vyresnysis inspektorius ir 2 inspektoriai. KS dirbo 1 generolas, 14 karininkų ir 3 tarnautojai<sup>11</sup>. Nuo 1987 m. KS viršininkas gen. mjr. V. Paplauskas privalėjo rūpintis skyriaus darbo planavimu, kontroliuoti kadru atranką, sudėtį, auklėjimą ir operatyvininkų profesinį rengimą. Pagal pareigybės nuostatus jis turėjo vadovauti darbuotojų atestacijai. Taip pat KS viršininkui priklausė sportinio „Dinamo“ klubo pirmininko pavaduotojo postas. Kadru klausimai buvo derinami su LKP CK ir LSSR Ministrų Taryba. KS viršininkui buvo priskirtos Ūkio ir Finansų skyrių, medicinos tarnybos ir kitų KGB padalinių kuratoriaus funkcijos<sup>12</sup>. Taip pat jis dalyvavo

vadinamosios mokymo metodinės komisijos veikloje. KS viršininko pavaduotojui plk. N. Makejevui buvo pavesti kadru įskaitos, statistikos, organizacinio etatinio darbo, apdovanojimų ir paskatinimų klausimai. Jis dalyvavo „Dinamo“ ir KGB mokymo metodinės komisijos darbe, tvirtino tarnybines lengvatas, o kartu ėjo KGB darbuotojų (taip pat jų šeimos narių ir pensininkų) medicininių paslaugų komisijos pirmininko pareigas. N. Makejevas kontroliavo operatyvininkų auklėjimą darbą, karinio ir fizinio rengimo, tarnybinės disciplinos klausimus, rūpinosi čekistinio kabineto (vadinamojo žinybinio muziejaus) įforminimu. Taip pat jis kuravo KS 1-ąjį poskyrį, dirbo su KGB vadovybės, partinio komiteto, paties KS, inspekcijos ir mobilizacinio poskyrio kadrais<sup>13</sup>.

Pagrindinė KS 1-ojo poskyrio funkcija – sukurti KGB papildymo rezervą. Jo veiklos barui priklausė KGB kadru komplektavimas pagal SSRS KGB planus, kontrolė ir pagalbos KGB operatyvinių padalinių vadovams teikimas. Poskyrio darbuotojai rengė karinės tarnybos ir darbo KGB dokumentus, o kartu ruošė įsakymus operatyvininkams, tvarkė ir saugojo jų asmens bylas ir darbo knygutes. Taip pat KS 1-asis poskyris buvo atsakingas už karinį ir fizinį operatyvininkų rengimą, dirbo su operatyvininkų ir atsargos karininkų šeimų nariais. Šis poskyris buvo įgalintas rūpintis karinio ar ypatingojo laikotarpio etatų reorganizavimo planais.

KS 2-ojo poskyrio veikla mažai kuo skyrėsi nuo 1-ojo poskyrio. Jis taip pat buvo atsakingas už KGB papildymo rezervą, komplektavo miestų skyrių ir rajonų poskyrių KGB kadrus. KS 2-ojo poskyrio viršininkas pplk. V. P. Palačionis kuravo Kauno, Jonavos, Kaišiadorių miestų KGB skyrių ir Prienų rajono KGB poskyrio veiklą<sup>14</sup>. Poskyrio darbuotojai buvo atsakingi už atskirus KGB rajonų skyrius, jų kadru rengimą ir kvalifikacijos kėlimą. Taigi KS 2-ajam poskyriui



priklausė kontrolės, darbo su kadrais organizavimo, kandidatų dirbti KGB parinkimo ir mokslo SSRS KGB mokyklose funkcijos. Devintajame dešimtmetyje KS poskyrių funkcijos ypač dubliavosi. Pavyzdžiui, jie abu kontroliavo KGB rajonų poskyrių viršinių veiklą kadro sudėties, mokymo, auklėjimo ir disciplininės praktikos klausimais.

1988–1989 m. SSRS KGB sistemoje atnaujintas etatų komplektavimas, užsimota sumažinti vadovaujančių darbuotojų, ypač padalinių vadovų pavaduotojų, skaičių. Jų darbo funkcijos buvo persikirstytos ir labiau sukonkretintos. 1990 m. vasario 13 d. SSRS KGB vadovybės pasitarime buvo nutarta KGB operatyviniuose padaliniuose vykdyti atjauninimo kampaniją ir į vadovaujamus postus skirti perspektyvius, „turinčius naujoviškumo jausmą“ darbuotojus<sup>15</sup>. Tačiau, SSRS tuo metu išgyvenant sisteminę krizę, prasidėjus nacionalinio atgimimo procesams, neliko didesnės dalies KGB darbuotojus motyvuojančių socialinių svertų. Kartu vykstant visuomeniniams-politiniams pokyčiams, KGB darbuotojai pradėjo trauktis iš šios institucijos, taip dar labiau paaštrindami kadro komplektavimo problemas.

## TAUTINĖ KGB DARBUOTOJŲ SUDĖTIS

Šeštajame dešimtmetyje reorganizavus KGB struktūrą, lietuvių operatyviniame personale buvo mažai. Partizaninis karas, prieš lietuvius nukreiptas teroras šią struktūrą pastatė į labai aiškia – prieš visuomenės daugumos ir Lietuvos interesus nukreiptų veiksmų vykdytojos – padėtį. Tačiau, 1953 m. keliems sovietiniame saugume tarnavusiems lietuviams suteikus vadovaujamas pareigas, gerokai sumažinus kadrinių darbuotojų skaičių, tautinė šios institucijos sudėtis pradėjo keistis. Nuo 1956 m. lietuvių kilmės kadro

pradėjo daugėti. Siekiant padidinti statistinį tariamų vietinių darbuotojų skaičių, buvo vartojama „vietinių kadro“ sąvoka. Į ją įėjo lietuviai, taip pat Lietuvoje gimę, ilgiau čia gyvenę rusai, žydai, baltarusiai. Faktiškai karininkų pareigas tada ėjo 47,4 proc. „vietinių kadro“<sup>16</sup>. Pažymėtina, kad 1957 m. KGB darbuotojų lietuviškumas buvo fiktyvus, nes vos 53 proc. jų mokėjo lietuviškai (veikiausiai tik suprato kalbant). Pabrėžtina, kad nuo 1958 m. KGB vadovais buvo skiriami partinės nomenklatūros lyderiai, pamažu stiprėjo KGB ir komunistinės nomenklatūros ryšiai, o KGB darbuotojams galėjo daryti įtaką partijos komitetų Ideologijos ir Administracinių organų skyriai<sup>17</sup>.

KGB terminais, visi saugumo darbuotojai „sudarė vieningą brolišką komunistų-čekistų šeimą“<sup>18</sup>. Vadinamoji internacionalinė kadro politika gerokai sustiprėjo po 25-ojo SSKP suvažiavimo. 1976 m. KGB operatyvinį personalą sudarė 389 „vietinės kilmės“, 243 rusų ir 63 kitų tautybių asmenys<sup>19</sup>. Tik 1980 m. periferiniuose KGB padaliniuose dauguma ne vien operatyvinių, bet apskritai visų darbuotojų jau buvo lietuviai (62 proc.), antroje vietoje – rusai (29 proc.). Tačiau centrinėje KGB struktūroje ir tada vyravo rusai kartu su ukrainiečiais, baltarusiais ir kt. KS buvo suinteresuotas į šį komunistų partijos sukurtą prievartos aparatą įtraukti kuo daugiau lietuvių, kurie savo tariamu lietuviškumu pridengtų tikruosius šios institucijos tikslus.

Tačiau KS ne visada sklandžiai sekėsi patraukti lietuvius dirbti KGB. 1986–1988 m. centrinėje KGB struktūroje dirbo 45,6 proc. lietuvių, 36,5 proc. rusų, 6,4 proc. ukrainiečių, 5,1 proc. baltarusių ir 6,4 proc. kitų tautybių asmenų. Rajoniniuose KGB padaliniuose lietuvių operatyvinių darbuotojų buvo 58,8 proc., rusų – 32,6 proc., ukrainiečių ir baltarusių – po 3 proc., kitų tautybių asmenų – 2,6 proc.<sup>20</sup> KGB vadovybėje 1988 m.

dirbo 170 karininkų, 77 iš jų – rajoniniuose padaliniuose. Taigi devintajame dešimtmetyje jau 63 proc. šios institucijos viršininkų buvo, KGB žodžiais tariant, „vietinės kilmės“ žmonės; 55 proc. KGB karininkų buvo lietuviai, 45 proc. – kitų tautybių asmenys<sup>21</sup>.

1986–1988 m. buvo sparčiai atnaujinama KGB padalinių vadovybė. Tuo laikotarpiu pakeista net 50 proc.<sup>22</sup> KGB miestų skyrių ir rajonų poskyrių vadovaujančių darbuotojų. Be to, SSRS KGB 1987 m. įsakymas Nr. 0350 nurodė KGB centrinei struktūrai ir periferiniams padaliniams aktyviau keistis kadrais, plačiau praktikuoti darbuotojų perkėlimą iš vienos vietos į kitą, t. y. rotaciją. Pažymėtina, kad 1986 m. daugiau kaip 20 KGB miestų skyrių ir rajonų poskyrių viršininkų tame pačiame padalinyje buvo išdirbę 15 ir daugiau metų, 1987 m. – 12 metų, o 1988 m. buvo likę tik 4 viršininkai, kurie tame pačiame poste išsilaikė daugiau kaip 10 metų<sup>23</sup>.

1988 m. LSSR KGB pirmininko pavaduotojo V. Paplausko rašte SSRS KGB Kadru valdybai pateikti KGB karininkų tautinės sudėties duomenys. Nurodoma, kad iš 19 LSSR KGB vadovų 14 yra lietuviai, o 5 – rusai; iš 23 KGB viršininkų pavaduotojų 11 lietuvių, 10 rusų, po 1 ukrainietį ir baltarusį. Pažymima, kad LSSR KGB padaliniuose vis dar dirba per mažai vietinės kilmės operatyvininkų. Lietuvoje vykstant tautinio atgimimo procesams buvo siekiama paspartinti KGB struktūros komplektavimą nacionaliniais kadrais. Labiausiai tai atsispindėjo LSSR KGB 3-ajame, 4-ajame ir 6-ajame skyriuose, Klaipėdos miesto ir Lietuvos jūros baseino KGB skyriuje, Akmenės, Jurbarko, Kėdainių, Tauragės ir Šilalės rajonų KGB poskyriuose<sup>24</sup>. Ten, kur dauguma gyventojų buvo lenkai, stengtasi atitinkamus KGB skyrius papildyti šios tautybės asmenimis. Tokia politika pirmiausia vykdyta šalčininkų ir švenčionių rajonų KGB poskyriuose. Kalbant apie KGB operatyvinius padalinius, pažymėtina, jog

daugiausia lietuvių dirbo 5-ojoje tarnyboje, t. y. politinio persekiojimo struktūroje (iš 78 karininkų 54 lietuviai), ir 1-ajame skyriuje (iš 44 darbuotojų 29 lietuviai). Na o 7-ajame, t. y. išorinio sekimo, skyriuje vyravo rusakalbiai: iš 98 asmenų lietuvių buvo tik 30. Kauno mieste veikusiame lietuviškiausiam KGB skyriuje iš 95 operatyvinių darbuotojų 58 buvo lietuviai. Tautinės sudėties požiūriu vertinant rajoninius KGB poskyrius, matyti, kad 45 KGB operatyviniuose padaliniuose dirbo 769 saugumiečiai, iš jų 400 buvo lietuviai, atitinkamai iš 151 vadovo 87 buvo lietuviai<sup>25</sup>.

1988–1989 m. prasidėjo sparti KGB karininkų kaita. Oficialios jų išėjimo iš darbo priežastys buvo įvairios: girtavimas, nepasitenkinimas materialine padėtimi, tariamas klaidingas ankstesnis pasirinkimas dirbti KGB tarnyboje, nesusidorojimas su pavestu darbu, atsiradęs noras dirbti pagal specialybę, darbo perspektyvų nematymas. Iš tiesų atsisakymą tarnauti KGB lėmė nestabili politinė ir operatyvinė padėtis Lietuvoje, nes daugelis saugumiečių manė neturintys garantijų, kad „vėliau nebus palikti likimo valiai“<sup>26</sup>. KGB darbuotojai, matydami beįsivyrąjančias komunistinei ideologijai priešingas nuostatas, naują KGB veiklos vertinimą, susirūpino savo ateitimi.

1989 m. žiemą 38 kadrinių KGB darbuotojų grupė anoniminiame laiške „Tiesos“ laikraštyje parėmė nuo SSKP atsiskyrusių LKP ir jos nutarimus. Šį žingsnį lėmė ir tai, kad dalis KGB vadovų buvo išrinkti į laikinąją LKP (SSKP) Centro komitetą; neatmes-tinas ir Sąjūdžio poveikis<sup>27</sup>. Šiuo žingsniu buvo mėginama „gelbėti KGB Lietuvoje autoritetą“ „progresyviai mąstančių žmonių akyse“<sup>28</sup>. Taigi stiprėjant Lietuvos žmonių siekiui atkurti nepriklausomybę kai kurie saugumiečiai pradėjo rūpintis savo gerove ir karjera tuo atveju, jeigu Lietuvos valstybės nepriklausomybė bus atkurta (nors ir labiau

tikėjosi, jog pavyks įgyvendinti „atsiskyrimo nuo SSRS scenarijų“), o KGB – reorganizuotas. Šią grupę KGB struktūroje labiau palaikė dalis lietuvių tautybės kadrinių darbuotojų.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, daugelis saugumiečių sutriko, nes nebuvo įsitikinę, ar dėl savo veiksmų nenukentės, jiems kėlė nerimą jų šeimų saugumas. Tuo metu tariamai dėl politinių priežasčių KGB tarnybos atsisakė 250 darbuotojų. KGB nuomone, į sukurtą Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamentą perėjo dirbti daugiau kaip 40 asmenų<sup>29</sup>, nors iš tiesų tas skaičius buvo gerokai mažesnis. Tokio nedidelės dalies savo buvusių darbuotojų žingsnio KGB vadovybė nepateisino: iš jų buvo atimti kariniai laipsniai. Antai 1991 m. KGB Lietuvoje pirmininko pareigas einantis Stanislovas Caplinas pateikė pplk. Petro Vasiliausko kandidatūrą kariniam laipsniui atimti. KGB struktūroje šis asmuo dirbo nuo 1971 m. rugpjūčio 4 d. iki 1990 m. birželio 15 d. Atleistas jis įsidarbino Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamente. S. Caplinas savo pareiškime pažymėjo, kad „kaip atsargos karininkas tokiais savo veiksmais jis diskreditavo KGB organizaciją, pažeisdamas priesaiką, SSRS konstituciją ir nusizengdamas SSRS ginkluotųjų pajėgų karinei tarnybai“<sup>30</sup>.

## KGB DARBUOTOJŲ MOKYMO YPATUMAI

Nors komplektuojant LSSR KGB centrinę struktūrą ir jo periferinius padalinius siekta atsižvelgti į politines ir dalykines darbuotojų savybes, dar buvo užsilikę ir tokių darbuotojų, kurie amoraliai elgėsi, piktnaudžiavo tarnybine padėtimi, bet buvo itin patikimi, pasižymėję trėmimuose, vykdydami represijas ir pan. Pirmaisiais KGB veiklos Lietuvoje

metais atliktos agentūrinio-operatyvinio darbo patikros rodė, kad daugelio viršinių išsilavinimas yra menkas. 1955 m. net 69 proc. operatyvinių darbuotojų neturėjo vidurinio išsilavinimo<sup>31</sup>. 1956 m. inspekcinė patikra, atlikta 2 miestų ir 24 rajoniniuose KGB padaliniuose, atskleidė, jog didėja įgijusių aukštąjį išsilavinimą (nuo 35 asmenų 1955 m. iki 48 – 1956 m.) ir baigusių vidurinį mokslą (atitinkamai nuo 243 iki 345) karininkų skaičius<sup>32</sup>. Vis dėlto dauguma KGB darbuotojų tuo metu tebebuvo mažai išsilavinę, bet itin patikimi.

1973 m. pradėtas viso KGB operatyvinio personalo partinis mokymas, kuris buvo prilygintas aukštajam išsilavinimui. Antai 81 darbuotojas neakivaizdiniu būdu mokėsi aukštojoje, 21 – vakarinėje vidurinėje mokykloje ir net 54 – vakariniame marksizmo-leninizmo universitete. 1973 m. 73,9 proc. KGB darbuotojų buvo įgiję aukštąjį ir nebaigtą aukštąjį išsilavinimą, net 89,4 proc. – čekistinių parengimą<sup>33</sup>. 1980 m. vadinamajame marksizmo-leninizmo universitete kvalifikaciją kėlė 267 (37,5 proc.) KGB karininkai<sup>34</sup>. Tokie „mokslai“ labai pagerino išsilavinimo statistiką: 1973 m. 73,9 proc. LSSR KGB darbuotojų išsilavinimas buvo aukštasis ar nebaigtas aukštasis, o 89,4 proc. – čekistinis parengimas<sup>35</sup>. Dar po keleto metų, 1975-aisiais, 80 proc. operatyvinių išsilavinimas buvo aukštasis ar nebaigtas aukštasis, 90 proc. įgijo čekistinių parengimą<sup>36</sup>. 1976 m. 50 proc. priimamų į darbą KGB karininkų buvo baigę KGB mokyklas (kiti buvo deleguoti partinių struktūrų), o 1978–1980 m. tokių jau buvo gerokai daugiau – 75 proc.

Mokyti kadriniai darbuotojai buvo siunčiami į SSRS miestuose veikusias specialiąsias KGB mokymo įstaigas. SSRS KGB teritorinių padalinių operatyvinkai buvo rengiami aukštojoje KGB mokykloje Maskvoje – „Raudonosios vėliavos“ (vė-

liau – Jurijaus Andropovo) institute, be to, Kijevo, Leningrado, Alma Atos ir Minsko aukštuosiuose KGB kursuose, Oriolo ryšių mokykloje. Į Taškente rengiamus tobulinimosi kursus vykdavo SSRS KGB miestų ir rajonų padalinių viršininkai ir operatyviniai darbuotojai. 1970–1975 m. KGB mokyklose kvalifikaciją kėlė 254 darbuotojai, iš jų 26 – įvairūs vadovai<sup>37</sup>. 1986 m. SSRS KGB aukštojoje mokykloje ir aukštuosiuose kursuose kvalifikaciją kėlė 11 vadovų, 1987 m. – 14, o 1988 m. – 27<sup>38</sup>. Pažymėtina, kad jau 1988 m. visi viršininkai buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą, čekistinį parengimą, o 9 proc. iš jų – „aukštąjį partinį-politinį“ išsilavinimą<sup>39</sup>. Buvo užsibrėžta, kad 1990 m. nebeliktų nė vieno KGB vadovo, kuris daugiau nei penkerius metus nebūtų buvęs siūstas į kvalifikacijos kėlimo kursus.

Saugumiečiai mokėsi ir pasieniečių mokyklose, į kurias kandidatus atrinkdavo Vilniaus miesto KGB skyrius. Atranka vyko vidurinėse mokyklose per komjaunimo organizacijų sekretorius. 1983 m. į pasienio mokyklas Vilniaus miesto KGB skyrius pasiuntė 7 jaunuolius, iš kurių tais metais įstojo 3, 1984 m. iš 7 įstojo 1, o 1985 m. iš 6 – 3<sup>40</sup>.

KS atsirinkdavo kandidatus ir Lietuvos aukštosiose mokyklose – čia būsimi saugumiečiai studijavo teisę, užsienio kalbas, žurnalistiką, radioelektroniką ir pan. Taigi gerų specialistų KGB ieškojo ir aukštosiose mokyklose. 1988 m. SSRS KGB Kadru valdybos 5-ojo skyriaus viršininkas G. Kacura pabrėžė, kad kasmet į darbą KGB priimama apie 500 žmonių (1986 m. – 511, 1987 m. – 499, 1988 m. – 439)<sup>41</sup>. Buvo atrenkami aukštųjų mokyklų ir specialiųjų vidurinių mokyklų absolventai. Dauguma atrinktųjų buvo elektroninės technikos ir automatikos, radijo technikos ir ryšių, ekonomikos ir prietaisų gamybos, statybos ir transporto, sveikatos apsaugos specialistai.

1986–1988 m. per 80 proc. asmenų, atėjusių dirbti į centrinės KGB struktūros padalinius, buvo aukštųjų ir specialiųjų vidurinių mokyklų absolventai. Kandidatų dirbti KGB atranką vykdė teritorinių struktūrų kadru skyriai<sup>42</sup>. KGB teritorinės struktūros kasmet atrinkdavo apie 100 institutų ir technikumų absolventų, o tai sudarė 18–20 proc. asmenų, priimtų į darbą SSRS KGB. Vis dėlto numatyti kandidatai ne visada sutikdavo dirbti KGB arba atriksdavo kaip neatitinkantys visų keliamų reikalavimų. Pavyzdžiui, 1989 m. tarp 63 Vilniaus universiteto Teisės fakulteto studentų ieškota kandidatų dirbti KGB. Fakulteto prodekanas Vytautas Pakalniškis rekomendavo šešis aktyvius, gabius, stiprios sveikatos studentus<sup>43</sup>. KGB rado tris kandidatus kompromituojančių faktų. Rezistencijos dalyvių palikuonys ir asmenys, turintys artimų giminaičių Vakaruose, dirbti KGB netiko. Vykstant kandidatų atrankai Vilniaus universitete, studentas D. Žaromskis kategoriškai atsisakė tarnybos KGB<sup>44</sup>. Visuomenės laisvėjimas ir tautinis atgimimas trukdė KGB įtraukti numatytus asmenis į darbą šioje struktūroje.

Žvalgybos rezervo karininkai turėjo individualiai tobulinti savo operatyvinius įgūdžius ir mokytis kalbų. Antai 1979 m. LSSR KGB veikė trys anglų, vokiečių ir prancūzų kalbų mokymo grupės, kuriose studijavo 19 operatyvinių darbuotojų<sup>45</sup>. „Vietinės kilmės“ operatyvininkai mokėsi užsienio kalbų, o rusakalbiai – lietuvių kalbos. Pavyzdžiui, 1989 m. KGB subūrė 80 asmenų grupę mokytis lietuvių kalbos. Tais pačiais metais Klaipėdos ir Lietuvos jūros baseino KGB skyriuje tokioje grupėje mokėsi 22 karininkai<sup>46</sup>. Galima būtų retorškai paklausti, ar iki Lietuvoje prasidedant tautiniam atgimimui lietuvių kalbos nemo-kėjimas netrukdė KGB darbuotojams dirbti operatyvinio darbo?

## KGB KADRŲ AUKLĖJAMOJO DARBO SPECIFIKA

KS kontroliavo ir savo kadro auklėjimą darbą. Kasmet šio skyriaus darbuotojai teikdavo pagalbą KGB padalinių vadovams ir partinių organizacijų sekretoriams. Buvo bendradarbiaujama auklėjant jaunuosius saugumiečius. KGB kadro auklėjamojo darbo planuose buvo nurodomi konkretūs kandidatų dirbti KGB parinkimo veiksmai, operatyvinio personalo ištyrimas ir išdėstymas, idėjinio-politinio lygio kėlimas, „čekistinis meistriškumas“ ir tarnybinės disciplinos stiprinimas<sup>47</sup>.

KS buvo vienas labiausiai ideologizuotų KGB padalinių. Buvo skelbiama, kad dirbant su jaunaisiais saugumiečiais siekiama juos padaryti „besąlygiškai atsidavusiais komunistų partijai ir sovietų valdžiai, idėjiškai tvirtais, politiškai subrendusiais, profesiskai pasirengusiais darbuotojais, įvaldžiusiais kovos su priešų formas ir metodus“<sup>48</sup>.

KS buvo atsakingas už SSKP ir VČK–KGB tradicijų puoselėjimą, ypač už įvairius čekistinius minėjimus. Idėjinis-politinis auklėjimas vyko įvairiuose susitikimuose su „VČK–KGB veteranais“ ir „socialistinio darbo didvyriais“<sup>49</sup>. KGB darbuotojams buvo ne tik skaitomos specialios paskaitos politikos klausimais, bet ir sudaromos kultūrinės programos. Komiteto operatyviniai padaliniai reguliariai rengė kolektyvines išvykas į teatrą, koncertus, kiną, muziejus, organizavo ekskursijas. Vykdavo sportiniai renginiai (šachmatų, šaškių turnyrai) tik KGB darbuotojams ir jų šeimų nariams.

Jauniesiems čekistams auklėti buvo pasitelkiami specialūs ritualai – jie vykdavo suteikiant darbuotojams karinius laipsnius, apdovanojant ar paaukštinant. Šių renginių metu buvo demonstruojama ypatinga pagarba institucijai ir, kaip liudija dokumentai, siekiama įteigti, kad „KGB darbuotojas nėra

tiesiog SSRS pilietis, bet visų pirma komunistų partijos karys, įpareigotas visuomet būti budrus, sąžiningas, teisingas“<sup>50</sup>. Po ceremonijų būdavo fotografuojamasi su čekistais veteranais. KGB operatyviniuose padaliniuose buvo steigiami karinės šlovės kampeliai ir kambariai, rengiami žuvusių čekistų nuotraukų stendai, įamžinamos Antrojo pasaulinio karo aukos ir pan. KGB darbuotojus siekta ugdyti ideologizuotos istorijos fone, nevenigiant iškraipyti istorijos faktų. Dažnai buvo rengiamos išvykos į karinių-čekistinių operacijų vietas, o partizanų vardas buvo negailestingai juodinamas, pasakojant apie tariamą kovą su „žvėrišku buržuazinių nacionalistų veidu“<sup>51</sup>. Kartu su vietinėmis partinėmis ir sovietinėmis organizacijomis KGB rūpinosi įamžinti čekistų ir strībų atminimą.

Visą KGB veiklos Lietuvoje laikotarpį buvo stropiai organizuojamas čekistinis saugumiečių rengimas. Daugeliu atvejų jis trukdavo keletą mėnesių. Kadriniai darbuotojai dažniausiai nagrinėdavo KGB veiklą reglamentuojančius SSRS KGB vadovybės įsakymus ir instrukcijas. Jie privalėjo perprasti pagrindinius KGB kontržvalgybinės veiklos aspektus (agentūros tinklą, KGB padalinių ryšių formas, operatyvines technines priemones). Vien tik studijuoti teorinę čekistinę literatūrą neužteko, įgūdžius reikėjo ugdyti ir susitinkant su agentais bei patikėtiniais. Antai 1971 m. operatyvininkui Jevgenijui Sivecui buvo numatyta penkių dienų stažuotė, kurios metu planuota išaiškinti darbo organizavimo operatyvinio aptarnavimo objektuose specifiką<sup>52</sup>. Dažniausiai buvo stažuojamasi pagal darbo liniją KGB centrinėje struktūroje, Tardymo skyriuje ir pan. Mokymų metu siekta atpažinti asmenines ir darbinės čekistų savybes.

Nuo kadro auklėjimo neatsiejamas buvo karinis ir fizinis parengimas, būtinas praktiniams įgūdžiams stiprinti. Kiekviename

KGB padalinyje teoriniai karinio parengimo užsiėmimai vykdavo ne rečiau kaip kartą per mėnesį. Į karinį ir fizinį parengimą įėjo bendrasis fizinis pasirengimas, mokymasis naudotis šaltaisiais ginklais, šaudymo iš pistoleto ir automato įgūdžių tobulinimas, topografinis parengimas ir pan. Nauji KGB darbuotojai šaudyti buvo mokomi dukart per savaitę balandžio–lapkričio mėnesiais. Už mokymą atsakingi padalinių vadovai, siekdami pabrėžti darbo rezultatą, teigė, kad 1988 m. apie 60 proc. KGB darbuotojų puikiai šaudė iš Makarovo pistoleto<sup>53</sup>. 1989 m. bendra LSSR KGB darbuotojų karinio parengimo būklė buvo įvertinta balu „gerai“<sup>54</sup>.

## KADRŲ ATESTAVIMAS IR DRAUSMĖ

KS kompetencijai buvo priskirtas KGB karininkų tarnybinio atestavimo planų rengimas, atestacijos kontrolė ir analizė. Darbuotojai buvo atestuojami bendradarbiaujant su LSSR KGB partijos komitetu. 1972 m. už aktyvų darbą ir dalyvavimą visuomeniniame gyvenime buvo paaukštinti 286, o 1973 m. – 329 darbuotojai<sup>55</sup>. Vien 1974–1976 m. paaukštinti 958 darbuotojai, iš jų 624 karininkai<sup>56</sup>. 1986–1988 m. keturios atestavimo komisijos atestavo 582 karininkus, iš jų 70 jaunujų čekistų. Atestacijos metu buvo apžvelgiamos politinės, profesinės, darbinės ir asmeninės karininkų savybės, skiriama dėmesio jų darbo trūkumams ir asmeniniam elgesiui<sup>57</sup>. Pavyzdžiui, 1989 m. buvo atestuojami 199 KGB karininkai. Atestacijos metu išanalizuotas 1985–1989 m. laikotarpio įvairių KGB operatyvinių padalinių darbas. Siekta patikrinti aukšto rango kadrinius darbuotojus: viršininkus, jų pavaduotojus, labiau pasižymėjusius vyresnius operatyvinius įgaliotinius. Antai planuota atestuoti KGB 5-osios tarnybos 3-iojo skyriaus viršininką plk. Juozą Radzevičių, sekretoriato

viršininką pplk. Petrą Kazlauską, Finansų skyriaus viršininko pavaduotoją kpt. Pavelą Ivanovskį, 4-ojo skyriaus viršininką plk. Vitalijų Jepimachovą, tardymo izoliatoriaus viršininką pplk. Kazimierą Teofilį Masiulį, Vyriausybinių ryšio skyriaus 2-ojo poskyrio viršininką mjr. Olegą Kimovą, 7-ojo skyriaus viršininko pavaduotoją mjr. P. Vasiliauską, KS 1-ojo poskyrio vyr. operatyvinių įgaliotinių pplk. Joną Seilių ir kt.<sup>58</sup> Dažniausiai po atestacijos vieni kadriniai darbuotojai būdavo paaukštinami, o kitus dėl tinkamų asmeninių ir darbinų savybių rekomenduodavo dar ir į veikiančią KGB rezervą.

KS sudarydavo ir apdovanojamų (medaliais „SSRS ginkluotųjų pajėgų veteranas“, „Darbo veteranas“ ir pan.) asmenų sąrašus. Antai medalis „Darbo pirmūnas“ dažniausiai buvo skiriamas 7-osios tarnybos praporščikams, 9-ojo skyriaus ir Ūkio skyriaus komendantūrai. 1988 m. 120 KGB karininkų buvo planuojama apdovanoti medaliu „Už nepriekaištingą tarnybą“<sup>59</sup>. Paskutiniais dešimtmečiais KGB savo darbuotojams gana gausiai dalijo medalius, jie buvo skatinami padėkomis ir vertingomis dovanomis.

KS fiksavo nesilaikančius drausmės darbuotojus ir jų bausmes. Pareigūnai buvo baudžiami taip, kaip numatė sovietinis karinis statusas: pastaba, papeikimu, griežtu papeikimu, areštu, laipsnio atėmimu ir perkėlimu į žemesnes pareigas arba atleidimu. Pavyzdžiui, 1971 m. lapkričio 17–30 d. SSKP CK Administracinio skyriaus brigada patikrino LSSR KGB partinės organizacijos darbą. Per metus buvo užfiksuota 15 drausmės pažeidimų<sup>60</sup>. 1971 m. buvo nubausti 23 nusižengę darbuotojai (14 karininkų, 6 seržantai, 3 tarnautojai), 1972 m. – 28 (17 karininkų, 8 praporščikai, 3 seržantai), o 1973 m. – 27 (18 karininkų, 7 praporščikai ir seržantai, 2 tarnautojai)<sup>61</sup>. 1971–1973 m. už karininko vardo pažeminimą, drausmės nesilaikymą iš KGB sistemos pašalinta 18 darbuotojų, 12

iš jų – karininkai. Beveik pusė buvo pašalinti dėl girtuokliavimo. Paskutiniaisiais KGB gyvavimo Lietuvoje metais ir pažeidimų, ir nubaustų už girtuokliavimą darbuotojų skaičius buvo panašus. Pažeidimų skaičius kiek sumažėjo (1986 m. – 36, 1987 m. – 26, 1988 – 17 atvejų), tačiau girtuokliauti nesiliauta (1986 m. – 12, 1987 m. – 8, 1988 – 7 atvejai). Būta ir vairavimo išgėrus atvejų (1986 m. – 3, 1987 m. – 3, 1988 m. – 4), girti saugumiečiai yra sukėlę avarių, o 1987 m. vienas jų nusišovė<sup>62</sup>. Už grubius tarnybinės ir karinės drausmės pažeidimus 1986–1988 m. atleista 14 karininkų.

### KGB NEETATINIAI DARBUOTOJAI

Dažniausiai neetatiniais darbuotojais tapdavo KGB rezervo karininkai. Neetatiniai operatyvininkai būdavo įdarbinami operatyvinio aptarnavimo (t. y. prižiūriuose ir sekamuose) pramonės objektuose. Pavyzdžiui, 1971 m. LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iasis skyrius turėjo 3 neetatinius darbuotojus: Vasilijų Babincevą, Aleksejų Muriną ir Vasilijų Jevtejevą. KGB rezervo pplk. V. Babincevas buvo Vilniaus kuro aparatūros gamyklos, kuri įėjo į SSRS karinį pramoninį kompleksą, spec. dalies viršininkas<sup>63</sup>. Prisidengę darbo vietoje, neetatiniai darbuotojai galėjo nuolatos palaikyti ryšį su darbininkais, tarnautojais ir inžinieriais. Sykiu jie turėjo tinkamas sąlygas dirbti su patikimais asmenimis. Kiekvienas neetatinis darbuotojas dirbo su 12–16 patikėtinių. Operatyvininkas ar poskyrio viršininkas su neetatiniais darbuotojais susitikdavo ne dažniau kaip 3–4 kartus per mėnesį. Susitikimų metu neetatiniams darbuotojams būdavo nurodomi tolesni darbo metodai ir veiksmi, aptariamoms specialios užduotys patikėtiniams ir pan. Įsteigus neetatinio darbuotojo pareigybę, buvo pažymėta, kad „išsiplėtė Komiteto operatyvinės galimybės,

čekistų ryšiai su masėmis“<sup>64</sup>. Neetatiniai darbuotojai teikdavo KGB pagalbą įvairiais klausimais ir buvo gana plačiai panaudojami. Daugiausia jie buvo pasitelkiami stebint besilankančius įvairiuose objektuose užsieniečius, aiškinantis jų kontaktus su sovietiniais piliečiais, tikrinant signalus dėl vykstančių į užsienį (darbo, turistiniais ir asmeniniais tikslais) darbuotojų, dėl leidimo dirbti visiškai slaptus darbus ir su slaptais dokumentais. Neetatinų darbuotojų pajėgomis buvo sekami į KGB akiratį pakliuvę pavieniai asmenys. Šie darbuotojai būdavo įtraukiami ir į valstybinių paslapčių apsaugą, režimo slaptumo stiprinimą, padėdavo tirti slaptų dokumentų praradimo atvejus arba nustatyti asmenis, ketinančius pasidaryti arba įsigyti šaunamąjį ginklą ar sprogstamąjį įrenginį, kontroliavo padėtį pramonės įmonėse, kad čia nekiltų gaisrų, nebūtų sprogimų ar kitų vadinamųjų „politiskai nepageidaujamų reiškinų“<sup>65</sup>. Atkreiptinas dėmesys, kad neetatiniams darbuotojams skatinti LSSR KGB kasmet skirdavo 1500 rb dydžio pinigines lėšas. Tačiau vadinamosios premijos buvo skirstomos netolygiai. Antai 1967–1970 m. neetatiniai darbuotojai, be darbovietėse gaunamo užmokesčio, papildomai gavo dar 4000 rb: 1967 m. – 1000 rb, 1968 m. – 1200 rb, 1969 m. – 1000 rb ir 1970 m. – 800 rb<sup>66</sup>.

### ŽVALGYBOS PAPILDYMO REZERVAS

KS prisidėjo ir komplektuojant SSRS KGB spec. rezervą. KGB operatyviniai padaliniai buvo įpareigoti rūpintis kadru į papildymo rezervą paieška. Atrinktas kandidatūras imdavosi tirti KS. Tinkamiausiais kandidatais buvo laikomi tik komunistai ir komjau nuoliai. Kandidatūras, suderinusi su 1-ąja vyriausiąja valdyba, tvirtino LSRS KGB kolegija. Vyravo griežti atrankos reikalavimai,

nes KGB atsirinkdavo žmones, galinčius imtis visų pavestų uždavinių. Kandidatai būdavo atrenkami atsižvelgiant į psichologinį klimatą jų šeimose, artimiausių giminaičių ir aplinkinių vertinimą, bendravimo su kolegomis darbe ypatumus, partiškumą, kitas darbinės ir asmenines savybes. Kiekvieno kandidato laukė keletas slaptų ir visapusiškų patikrų, jie buvo įvertinami ir SSRS KGB psichofiziologijos laboratorijoje<sup>67</sup>. Kruopšti atranka buvo būtina siekiant išsiaiškinti numatyto asmens patikimumą.

KGB padalinių prižiūrimos didžiosios pramonės įmonės buvo svarbi bazė kadrams papildyti. Antai Vilniaus mieste KGB ypač naudingos buvo Kuro aparatūros gamykla (7500 darbuotojų), „Vilma“ (5400 darbuotojų), „Sigma“ (4800 darbuotojų) ir „Elfa“ (5600 darbuotojų). 1975–1976 m. KGB karininkais tapo 35 iš jų atėję žmonės<sup>68</sup>.

KS organizavo rezervui priklausančių asmenų politinį, specialųjį ir fizinį parengimą, rūpinosi jų savišvieta. Pavyzdžiui, 1985 m. rezervistas Valerijus Savickis tobulinosi nagrinėdamas šias mokslinio komunizmo temas: „Ideologinė kova dabartiniame etape“, „Šiuolaikinė SSKP ekonominė strategija“, „Lenininiai sovietų valstybės ir SSKP užsienio politikos principai“. Jis turėjo ne tik analizuoti aktualius partinio gyvenimo klausimus, svarbius užsienio ir vidaus gyvenimo įvykius, bet ir studijuoti žurnalus „Komunistas“, „Pasaulio ir socializmo problemos“, „Tarpautinis gyvenimas“. Taip pat rezervo darbuotojams būdavo rekomenduojama nagrinėti kitos tematikos dokumentus, kaip antai: 1980 m. – „Priešo ardomoji veikla ir užsienio šalių operatyvinė padėtis“, „Imperialistinių valstybių techninė žvalgyba“, 1981 m. – „Asmenybės nagrinėjimo operatyviniais klausimais metodika“. Jie turėjo dalyvauti fizinėse pratybose ir varžybose, lankytis teatruose, muziejuose ir parodose<sup>69</sup>. Pažymėtina, kad KGB vadovai,

siekdami išsiaiškinti rezervistų patikimumą, nevengė kontaktų su jų šeimų nariais, tikrino ir artimiausių jiems žmonių lojalumą. Dažniausiai buvo rengiami specialūs pokalbiai su rezervistų žmonėmis, kurių metu buvo klausinėjama apie vyro darbą, siekiant nustatyti požiūrį į KGB ir pan.

KGB ne visada sklandžiai sekėsi komplektuoti karininkus. 1987 m. papildymo rezervą sudarė 160, 1988 m. – 120, o 1989 m. – tik 70 kandidatų. Nuo 1986 m., SSRS prasidėjus Michailo Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiui, kandidatų buvo parenkama vis mažiau. 1986 m. numatyto kandidatų atrankos plano neįvykdė 35 proc. LSSR KGB operatyvinių padalinių, 1987 m. – 54 proc., 1988 m. – 62 proc.<sup>70</sup> 1986–1988 m. 16 rajoninių KGB poskyrių (Akmenės, Biržų, Druskininkų, Jurbarko, Pasvalio, Plungės, Radviliškio, Rokiškio, Šalčininkų, Šilalės, Švenčionių, Tauragės, Trakų, Utenos, Vilkaviškio ir Zarasų) nesurado nė vieno kandidato. Sunku buvo rasti lietuvių, norinčių dirbti KGB. Vien tik 1986–1988 m. buvo atleistas 151 karininkas. Komiteto karininkų sudėtis 1986–1988 m. atnaujinta 196 žmonėmis, arba 20 proc.<sup>71</sup> 1986–1988 m. visi saugumiečiai buvo įgiję aukštąjį išsilavinimą, 77 proc. – SSKP nariai, 46 proc. – „vietinės kilmės asmenys“, 14 proc. – buvę partiniai, sovietiniai ir komjaunimo darbuotojai<sup>72</sup>. KGB rezervą 1987 m. sudarė 2 proc. karininkų iki 30 m. amžiaus, 29 proc. – 30–35 m., 34 proc. – 35–40 m., o 1988 m. – atitinkamai 3,5 proc., 31 proc. ir 29 proc.<sup>73</sup> Kaip matyti, dauguma rezervistų buvo 30–35 m. amžiaus karininkai.

## IŠVADOS

KS, labiausiai ideologizuotas KGB struktūros padalinys, komplektavo KGB kadrus, kontroliavo jų paskirstymą ir rotaciją. KGB dirbo komunistinei ideologijai ištikimi kadrai, šią



struktūrą nuolatos papildydavo partiniai, sovietiniai ir komjaunimo darbuotojai. Čekistai turėjo būti ištikimi sovietinio režimo saugotojai, pareigą suvokiantys kaip neginčytino teisingumo vykdymą ir neabejojantys savo veiksmų būtinumu.

XX a. šeštajame dešimtmetyje KGB operatyvinių darbuotojų lietuviškumas buvo fiktyvus. KGB vadovais tapdavo partinės nomenklatūros lyderiai, KGB ir komunistinė nomenklatūra glaudžiau bendradarbiavo, KGB darbuotojams galėjo daryti įtaką partijos komitetų Ideologijos ir Administracinių organų skyriai.

Aštuntajame dešimtmetyje LSSR KGB vyravo internacionalinė kadrų politika, o devintajame dešimtmetyje šią struktūrą imta aktyviau komplektuoti iš nacionalinių kadrų. Periferiniuose KGB padaliniuose dauguma saugumiečių buvo lietuviai, o centrinėje struktūroje vyravo rusakalbiai. KS siekė, kad kuo daugiau lietuvių įsitrauktų į ši komunistų partijos sukurtą prievartos aparatą ir pridengtų tikruosius šios institucijos tikslus tariamu lietuviškumu. 1988–1989 m. atsisakymą tarnauti KGB lėmė nestabili politinė ir operatyvinė padėtis respublikoje, kadriniai darbuotojai ėmė nerimauti dėl savo ateities ir šeimų saugumo. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dalis darbuotojų atsisakė

tarnybos KGB dėl politinių priežasčių. Keli šimtai KGB kadrinių darbuotojų šią struktūrą paliko tik po 1991 m. rugpjūčio pučo. Iki tol jie ignoravo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos raginimą nutraukti ryšius su neteisėtai Lietuvos teritorijoje veikiančia tarnyba.

Daugelis saugumiečių buvo įgiję ne tik čekistinį parengimą, bet ir aukštąjį partinį-politinį išsilavinimą, dalyvavo kvalifikacijos kėlimo kursuose. Mokyti kadriniai darbuotojai būdavo siunčiami į specialias SSRS KGB mokyklas. Aktyviai buvo organizuojamas idėjinis-politinis kadrų auklėjimas. Karinio ir fizinio parengimo procesas išryškino siekį gerinti mobilizacinę parengtį.

KGB karininkų tarnybinės atestacijos vyko bendradarbiaujant su LSSR KGB partijos komitetu. Atestuoti operatyvininkai būdavo paaukštinami arba rekomenduojami į veikiančią rezervą.

KS formavo kadrų papildymo rezervą, kruopščiai atrinkdavo kandidatus dirbti KGB, nes toks darbas buvo prilygintas tarnybai ginkluotosiose pajėgose. KGB neetatiniams darbuotojais tapdavo KGB rezervo karininkai. Dažniausiai jie būdavo pasitelkiami Lietuvoje besilankantiems užsieniečiams ar nepatikimiems asmenims pramonės objektuose stebėti.

## Nuorodos

<sup>1</sup> SSRS KGB kolegijos 1991 m. balandžio mėn. sprendimas gerinti darbo su kadrais priemones, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 59, l. 25.

<sup>2</sup> L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999.

<sup>3</sup> J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007.

<sup>4</sup> M. Žiūkas, „LSSR KGB tardymo izoliatorius

1959–1991 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1(9).

<sup>5</sup> V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai*, t. 1–3, Vilnius, 2003.

<sup>6</sup> A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21; To paties, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008.

<sup>7</sup> K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra“, *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7(16).

<sup>8</sup> G. Gečiauskas, „Buvusio LSSR KGB archyvo slaptosios raštvedybos fondų sudarytojai“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8.

<sup>9</sup> 1976 m. spalio 10 d. pažyma apie darbą su kadrais, LYA, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 165.

<sup>10</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1979 m. birželio 28 d. raštas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. ltn. V. Ležepkovui, *ibid.*, b. 33, l. 66.

<sup>11</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskio 1987 m. balandžio 8 d. sudarytas etatų sąrašas, patvirtintas LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 56, l. 147.

<sup>12</sup> *Ibid.*, l. 148.

<sup>13</sup> *Ibid.*

<sup>14</sup> *Ibid.*, l. 155.

<sup>15</sup> SSRS KGB vadovybės 1990 m. vasario 13 d. pasitarimo protokolo išrašas, *ibid.*, b. 58, l. 48.

<sup>16</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. vasario 27 d. pranešimas SSRS KGB pirmininkui gen. I. Serovui, *ibid.*, f. K-19, ap. 1, b. 85, l. 4.

<sup>17</sup> K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 197.

<sup>18</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskio 1975 m. rugsėjo 10 d. pažyma apie internacionalinį kadruž auklėjimą Lietuvoje, LYA, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 4.

<sup>19</sup> 1976 m. spalio 10 d. pažyma apie darbą su kadrais, *ibid.*, l. 166.

<sup>20</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskio 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 160.

<sup>21</sup> Referatas apie LSSR KGB darbo su kadrais praktiką, atsižvelgiant į šiuolaikinius reikalavimus, *ibid.*, b. 26, l. 13.

<sup>22</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskio 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, b. 57, l. 161.

<sup>23</sup> Referatas apie LSSR KGB darbo su kadrais praktiką, atsižvelgiant į šiuolaikinius reikalavimus, *ibid.*, b. 26, l. 14.

<sup>24</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskio 1988 m. rugpjūčio 17 d. raštas SSRS KGB Kadruž valdybos 2-ajam poskyriui, *ibid.*, b. 56, l. 54.

<sup>25</sup> *Ibid.*, l. 56.

<sup>26</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. rugpjūčio 29 d. pažyma apie karininkų atleidimą iš veikiančiojo rezervo, *ibid.*, l. 115.

<sup>27</sup> A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, p. 186.

<sup>28</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1990 m. sausio 5 d. raštas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 58, l. 16.

<sup>29</sup> KGB komiteto Lietuvoje pirmininko pavaduotojo plk. A. Armono 1991 m. liepos 24 d. raštas SSRS KGB Kadruž valdybai, *ibid.*, b. 59, l. 47.

<sup>30</sup> KGB komiteto Lietuvoje pirmininko pareigas einančio S. Caplino 1991 m. teikimas atimti iš pplk. P. Vasiliausko karinį laipsnį, *ibid.*, b. 60, l. 17.

<sup>31</sup> LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1955 m. liepos 2 d. ataskaita SSRS KGB pirmininkui gen. I. Serovui, *ibid.*, ap. 10, b. 209, l. 53.

<sup>32</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1957 m. vasario 27 d. pranešimas SSRS KGB pirmininkui gen. I. Serovui, *ibid.*, f. K-19, ap. 1, b. 85, l. 4.

<sup>33</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskio ir Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Makejevo 1974 m. sausio 10 d. pažyma, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 135.

<sup>34</sup> SSRS KGB Kadruž valdybos 2-ojo skyriaus viršininko plk. N. Kozyrevo 1980 m. gegužės 13 d. pažyma apie LSSR KGB darbą su kadrais, *ibid.*, b. 42, l. 161.

<sup>35</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskio ir Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Makejevo 1974 m. sausio 10 d. pažyma, *ibid.*, b. 17, l. 135.

<sup>36</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskio 1975 m. rugsėjo 10 d. pažyma apie internacionalinį čekistinių kadruž auklėjimą Lietuvoje, *ibid.*, l. 4.

<sup>37</sup> 1976 m. spalio 10 d. pažyma apie darbą su kadrais, *ibid.*, l. 171.

<sup>38</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskio 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 161.

<sup>39</sup> *Ibid.*, l. 160.

<sup>40</sup> LSSR Vilniaus m. KGB skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. F. Šeršnevo 1985 m. gruodžio 10 d. raštas, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 56, l. 99.

<sup>41</sup> SSRS KGB Kadruž valdybos 5-ojo skyriaus viršininko plk. G. Kacuro 1988 m. lapkričio 5 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 56, l. 161.

<sup>42</sup> *Ibid.*, l. 162.

<sup>43</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Daugalo ir partinės organizacijos sekretoriaus A. Vidženo 1989 m. vasario 28 d. pažyma, *ibid.*, b. 57, l. 94.

<sup>44</sup> *Ibid.*

<sup>45</sup> LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1979 m. gruodžio 12 d. ataskaita SSRS KGB Kadruž valdybai, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 33, l. 119.

<sup>46</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr.

V. Paplauskas 1988 m. rugpjūčio 17 d. raštas SSRS KGB Kadruž valdybos 2-ajam poskyriui, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 56, l. 56.

<sup>47</sup> LSSR KGB pirmininko padėjėjo plk. Matulaičio 1969 m. rugsėjo 15 d. pažyma apie darbą su jaunaisiais čekistais, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 16, l. 192.

<sup>48</sup> LSSR KGB Kadruž skyriaus vyr. operatyvinio įgalotinio mjr. V. Otrščėnos 1982 m. referatas apie darbą su jaunaisiais čekistais formas ir metodus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 26, l. 34.

<sup>49</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. sausio 8 d. darbo su kadrais priemonių planas, *ibid.*, b. 56, l. 4.

<sup>50</sup> Kadruž skyriaus 1976 m. balandžio 14 d. pavyzdiniai ritualai čekistams pagerbti, *ibid.*, b. 18, l. 7.

<sup>51</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskas 1975 m. rugsėjo 10 d. pažyma apie internacionalinį čekistinių kadruž auklėjimą Lietuvoje, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 8.

<sup>52</sup> LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus operatyvinio įgalotinio vyr. lt. Jurevičiaus parengtas individualus čekisto E. Siveco rengimo planas, patvirtintas LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko kpt. Morkūno, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 688, l. 224–226.

<sup>53</sup> LSSR KGB mobilizacinio poskyrio viršininko, vietinės gynybos štabo viršininko pplk. J. Seiliaus 1989 m. rugsėjo 15 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 118.

<sup>54</sup> *Ibid.*, l. 119.

<sup>55</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskas ir Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Makejevo 1974 m. sausio 10 d. pažyma, *ibid.*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 136.

<sup>56</sup> 1976 m. spalio 10 d. pažyma apie darbą su kadrais, *ibid.*, l. 166.

<sup>57</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 164.

<sup>58</sup> LSSR KGB Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo plk. N. Makejevo 1988 m. gruodžio 5 d. sudarytas grafikas, *ibid.*, b. 64, l. 1–22.

<sup>59</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. sausio 8 d. darbo priemonių su kadrais planas, *ibid.*, b. 56, l. 4.

<sup>60</sup> Pažyma apie KGB partinės organizacijos darbo 1971 m. rezultatus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 790, l. 96–97.

<sup>61</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo pplk. V. Paplauskas ir Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Makejevo 1974 m. sausio 10 d. pažyma, *ibid.*, f. K-42, ap. 2, b. 17, l. 137.

<sup>62</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 164.

<sup>63</sup> LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko plk. A. Naro 1971 m. balandžio 14 d. pažyma apie neetatinius operatyvinius darbuotojus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 688, l. 147.

<sup>64</sup> *Ibid.*, l. 150.

<sup>65</sup> *Ibid.*, l. 151.

<sup>66</sup> *Ibid.*, l. 153.

<sup>67</sup> A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, p. 42.

<sup>68</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo plk. V. Paplauskas 1979 m. birželio 21 d. pažyma, LYA, f. K-42, ap. 2, b. 33, l. 52.

<sup>69</sup> LSSR KGB Kadruž skyriaus viršininko pavaduotojo plk. N. Makejevo 1985 m. balandžio 19 d. pasirašytas V. Savickio parengimo ir ištyrimo planas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 54–57.

<sup>70</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 162.

<sup>71</sup> *Ibid.*, l. 163.

<sup>72</sup> Referatas apie LSSR KGB darbo su kadrais praktiką, atsižvelgiant į šiuolaikinius reikalavimus, *ibid.*, b. 26, l. 6.

<sup>73</sup> LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. mjr. V. Paplauskas 1988 m. gruodžio 19 d. pažyma apie kadrus, *ibid.*, b. 57, l. 161.

Gauta 2011 03 21  
Lietuvos gyventojų genocido ir  
rezistencijos tyrimo centras,  
Didžioji g. 17/1, Vilnius

**Lina Okuličiūtė**

## THE HR UNIT OF THE KGB OF THE LITHUANIAN SSR: 1954–1991

## Summary

This article describes the structure and operational functions of the HR Unit of the KGB of the Lithuanian SSR, provides an analysis of the ethnic composition of the human resources of the KGB, identifies the peculiarities of training and education of the human resources, and describes the role of part-time employees and the intelligence supplementation reserve.

The HR Unit, which was the most ideologically biased structural unit of the KGB, recruited human resources, controlled their distribution and rotation, and formed the intelligence human resource reserve. The required people underwent careful selection for cooperation with the KGB because such service qualified as service in the armed forces. KGB servicemen had to be faithful guardsmen of the Soviet regime and had to view their duties as the implementation of indisputable justice and could not doubt the necessity of their actions.

Most KGB servicemen underwent not only special chekist preparation but also acquired higher party and political education and developed their qualifications during various courses. They were sent to special USSR KGB schools. Extensive military and physical education was also undertaken. Following certification, servicemen were promoted or recommended for the reserve.

The KGB took care of its personnel and provided them with incentives in the form of better living conditions: employees were provided with housing; medical, sanatorium and spa services; kindergartens for their children; and food and commodities. The employment of KGB servicemen's family members was guaranteed.

In the sixties, the 'Lithuanianness' of KGB personnel was fictitious. The positions of KGB heads were assigned to leaders of the party nomenklatura, the cooperation of the KGB and communist nomenklatura intensified, and KGB servicemen were influenced by the ideology and administrative authority units of party committees.

In the nineties, the KGB structure included an increasing number of local personnel. In terms of ethnic composition, peripheral units of the KGB were dominated by Lithuanians, while the central KGB structure was dominated by Russian-speakers. The KGB HR Unit had the goal of involving the maximum possible number of Lithuanians in this suppressive apparatus created by the Communist Party and concealing real KGB objectives with alleged 'Lithuanianness'. In 1988–1989, a HR 'rejuvenation' campaign was implemented at the KGB of the USSR, and young, educated servicemen were invited to take top positions. However, with the national revival becoming stronger in Lithuania, a number of employees left the organisation, which resulted in certain HR problems for the organisation.

In 1988–1989, refusal to serve in the KGB was caused by the unstable political and intelligence situation in Lithuania. Servicemen worried about their future and about the safety of their families. Following the restoration of the independence of Lithuania, some servicemen refused to serve in the KGB for political motives. Several hundred KGB servicemen ignored the call from the Supreme Council of the Republic of Lithuania to end their relations with the KGB, which was operating in Lithuania unlawfully, and left this organisation only after the coup d'état of August 1991.

Audrius Dabrovskas

## Lietuvos akademinio jaunimo antisovietinis pasipriešinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje

*Lietuvos akademinio jaunimo antisovietinis pasipriešinimas buvo neatsiejama bendro visų Lietuvos žmonių antisovietinio pasipriešinimo dalis. Tai liudijo kintančios pasipriešinimo formos, kai tam tikra dalis už antisovietinę veiklą represuotų asmenų, prabėgus metams kitiems, pakeisdavo veiklos kryptį ir vėl stodavo į kovą su režimu, atmesdama valdžios brukamas svetimas vertybes. Šeštajame–septintajame dešimtmetyje vykęs Lietuvos jaunimo neginkluotasis pasipriešinimas atskleidė, kad lietuvių tauta nėra praradusi savo tapatybės ir nėra atsiskiusi siekio kovoti už prarastą laisvę. Šis pasipriešinimas padarė didelę įtaką tolesnių dešimtmečių kovai už Lietuvos nepriklausomybę, kol galiausiai ji buvo atkurta.*

### ĮVADAS

Pagrindinė Lietuvos akademinio jaunimo pasipriešinimo forma buvo organizacijų kūrimas. Jaunimo organizacijų statutuose, programiniuose įstatuose atsispindėjo partizanų suformuluotos politinės nuostatos. Partizanų vadovybė rengė dokumentus, kurie pasiekdavo jaunimo organizacijas. 1953 m. partizanai siekė įtraukti jaunuolius į kovą su okupantais ne vien ginklu ir ruošė juos neginkluotajam pasipriešinimui.

Akademinis jaunimas – tai studentai, moksleiviai. Aktyviausia akademinio jaunimo dalis – tiek pavieniai jaunuoliai, tiek tie, kurie dalyvavo organizuotame pasipriešinime režimui, – svariai prisidėjo prie antisovietinės veiklos. Vienas svarbiausių režimo tikslų buvo izoliuoti bendruomenes ir užkirsti kelią joms komunikuoti tarpusavyje<sup>1</sup>, nes „jei režimas itin efektyviai izoliuoja bendruomenes ir užkerta jų tarpusavio komunikaciją, vietovė gali būti vienintelis pagrindas organizacijai“<sup>2</sup>. Ši priežastis nemažai prisidėjo prie to, kad vienos vietovėse pavykdavo suburti pagrindines organizacijas, o kitose jaunuoliai su režimu kovojo pavieniui.

Pagrindinis straipsnio tikslas – išsamiai išnagrinėti Lietuvos akademinio jaunimo pasipriešinimą ir jo formas šeštajame–septintajame dešimtmetyje bei atskleisti jų atsiradimo priežastis. 1950–1970 m. laikotarpis svarbus tuo, jog gestant lietuvių tautos ginkluotajam pasipriešinimui buvo pereita prie neginkluotų pasipriešinimo formų. Lietuvos jaunuomenė tuo metu užėmė aktyvią poziciją neginkluotajame antisovietiniame pasipriešinime. Be to, šiuo laikotarpiu Europoje įvyko kelios ginklu numalšintos revoliucijos, kurių įtaką patyrė ir Lietuvos jaunimas.

Rengiant straipsnį daugiausia naudotasi archyvinėmis bylomis, kurios saugomos Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Šios baudžiamojo pobūdžio archyvinės bylos padeda atskleisti iki šiol istoriografijoje nenagrinėtus jaunimo neginkluotojo pasipriešinimo šeštajame–septintajame dešimtmetyje aspektus. Nauji šaltiniai leido papildyti autorius, rašiusius apie antisovietines Lietuvos jaunimo organizacijas, atsišaukimų gaminimą ir platinimą, antisovietinius užrašus ir tautinių vėliavų iškėlimą.

Nagrinėjant pagrindinių jaunimo organizacijų veiklą ir hipių atsiradimo reiškinių sovietinėje Lietuvoje bei siekiant rasti naujų detalių, papildyti šaltinius ir istoriografiją, buvo parengti ir užrašyti keturi pokalbiai – su Vytautu Bukausku, Stanislovu Žvirgždu, Aleksandru Jegorovu ir Vilijumi Važnevičiumi. Nemažai naudotasi Juozapo Romualdo Bagušausko<sup>3</sup> monografija, kurioje išsamiai išnagrinėtas jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui, gausu statistinės medžiagos apie jaunimo organizacijas ir jų narių skaičių. Apibendrintai Lietuvos jaunimo pasipriešinimo judėjimas aptartas kolektyvinėje monografijoje „Lietuva 1940–1990 m.: okupuotos Lietuvos istorija“<sup>4</sup>. Algimantas Nakas<sup>5</sup> savo monografijoje apžvelgė universitetų ir kitų aukštųjų mokyklų studentų, dėstytojų ir kitų darbuotojų dalyvavimą ginkluotajame ir neginkluotajame pasipriešinimo judėjime. Nerija Putinaitė<sup>6</sup> savo studijoje akcentuoja psichologinį prisitaikymo ir neprisitaikymo prie sovietinio režimo momentą. Egidijus Aleksandravičius, Saulius Žukas ir Kastytis Antanaitis<sup>7</sup> visą leidinį paskyrė 1972 m. Kauno įvykiams, o kartu nemažai dėmesio teko ir Europos jaunimo pasipriešinimui septintojo dešimtmečio pabaigoje. Vytauto Tininio<sup>8</sup> knygoje jaunimo neginkluotasis pasipriešinimas paminėtas gana fragmentiškai, bet jame yra svarbios faktinės medžiagos. Rogeris D. Petersenas<sup>9</sup> savo socialinėje stu-

dijoje analizuoja mechanizmus, kurie lemia perėjimą į pasyviąją ir ginkluotąją rezistenciją, ir taiko socialines teorijas, siekdamas pagrįsti visuomenės oponavimo totalitariniams režimams priežastis.

Nemažai dėmesio pagrindinėms jaunimo organizacijoms ir jų veiklai skyrė Nijolė Gaškaitė<sup>10</sup> ir Živilė Račkauskaitė<sup>11</sup>. N. Gaškaitė savo straipsnyje pateikė daug faktinės medžiagos, lentelių, o Ž. Račkauskaitė įvertino pagrindinių jaunimo organizacijų ir kitą antisovietinę jaunimo veiklą bendrame pasipriešinimo okupacijai kontekste. Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė<sup>12</sup> ir pati dalyvavo pagrindžio veikloje bei aprašė Pandėlio jaunimo organizacijos „Laisvę Lietuvai“ veiklą. Kristina Burinskaitė<sup>13</sup> savo publikacijoje nagrinėjo Vengrijos ir Čekoslovakijos sukilimų atgarsius Lietuvoje, nes svarbesni išorės įvykiai sukeldavo sambrūzdžių ir Lietuvoje, po jų pagausėdavo antisovietinių jaunimo akcijų. Arūnas Streikus<sup>14</sup> parašė naudingą straipsnį apie Vakarų kultūrinės įtakos ribojimą sovietinėje Lietuvoje. Skaistė Plaušinytė<sup>15</sup> ir Egidija Ramanauskaitė<sup>16</sup> tyrė kultūrinį jaunimo pasipriešinimą sovietmečiu, ypač hipių mados atsiradimą ir plėtrą sovietinėje Lietuvoje. Laima Anglickienė<sup>17</sup> nagrinėjo žygeivių klubo „Ažuolas“ veiklą nuo septintojo dešimtmečio pabaigos iki 1980 m. Autorės nuomone, šis klubas atspindėjo ir kitų Lietuvos žygeivių klubų modelį. V. Bukausko, Celestino Ajausko, Kazimiero Banio, Adomo Lukaševičiaus ir Juozo Petkevičiaus straipsnyje<sup>18</sup> išsamiai aprašyta „Vieningosios darbo sąjungos“ organizacijos veikla.

## ORGANIZUOTAS JAUNIMO PASIPRIEŠINIMAS

**Pagrindinių jaunimo organizacijų kūrimosi priežastys, tikslai ir veikla.** Pagrindinių organizacijų kūrimas buvo viena svarbiausių

Lietuvos akademinio jaunimo neginkluotojo pasipriešinimo formų. Tokios organizacijos pradėjo kurtis dar penktajame dešimtmetyje ir nebuvo naujiena bendrame Lietuvos okupacijų kontekste, nes ne visi jaunuoliai galėjo tapti partizanais dėl savo amžiaus ir ne visi norėjo rinktis ginkluotąjį pasipriešinimą. Pogrindžio organizacijų kovos *credo* tapo jaunimo noras išgelbėti savo kalbą ir kultūrą nuo išnykimo<sup>19</sup>. Analizei pasirinktos trys pagrindinės jaunimo organizacijos: „Vieningoji darbo sąjunga“, „Laisvę Lietuvai“ ir „Laisva Lietuva“. Šių organizacijų pavyzdžiai išsamiausiai atskleidžia neginkluotąjį pagrindinių jaunimo organizacijų pasipriešinimą okupacijai, be to, jos veikė įvairiais politinės konjunktūros laikotarpiais.

Išskirtini trys šeštajame–septintajame dešimtmetyje veikusios pagrindinių jaunimo organizacijų veiklos etapai: 1) 1950–1953 m., kai veikla daugiausia rėmėsi ginkluotojo pasipriešinimo palaikymu platinant pagrindinę spaudą; 2) 1956–1960 m., kai pagrindinės organizacijos aktyviai platino atsišaukimus ir keldavo trispalves, ir 3) 1965–1972 m., kai šalia veikiančių jaunimo organizacijų atsirado kitokios pakraipos žygeivių klubų, kurių veikla siejama su istorinių Lietuvos vietovių lankymu. Šie trys etapai išskirti dėl to, kad minimais laikotarpiais pagrindinės jaunimo organizacijos kūrėsi smarkiausiai, jų skaičius buvo pastebimai didesnis nei pereinamaisiais 1953–1955 ir 1961–1964 m.<sup>20</sup> J. R. Bagušausko duomenimis, 1950–1953 m. buvo atskleistos 96, 1956–1960 m. – 90, 1967–1972 m. – 42 organizacijos, o 1954–1955 m. – 40, 1961–1964 m. – 14 organizacijų.

Jaunimo organizacijų intensyvumo pasiskirstymui neabejotiną įtaką darė išorės ir vidaus veiksniai, kurie, anot Tomo Remeikio, lemia pasipriešinimą sistemai<sup>21</sup>. Vidaus veiksnys, skatinęs jaunimą burtis į organizacijas, buvo ginkluotojo partizaninio pasipriešinimo silpnėjimas. 1952 m. Lietuvos

laisvės kovos sąjūdžio Prezidiumas suvokė, jog ginkluota kova tapo pernelyg sudėtinga, ir pradėjo aktyviai veikti siekdamas pereiti prie neginkluotojo pasipriešinimo. Tam tikslui buvo kuriama nauja organizacija – „Vyčių sąjunga“.

„Vieningosios darbo sąjungos“ (toliau – VDS) ištakos siekia 1949 m. Tų metų pavasarį Ariogalos vidurinėje mokykloje „išleistuvių dieną visa buvusi aštuntoji klasė pasirašė slaptą testamentą, kuriame įsipareigojo visomis galimomis priemonėmis kovoti už Lietuvos Nepriklausomybę ir dirbti jos naudai“<sup>22</sup>. Apie šį testamentą, kuris buvo įdėtas į butelį, užlakuotas ir užkastas Taurupio upelio krante, nežinojo netgi mokytojai<sup>23</sup>. Įdomu, kad testamentas turėjo būti atkastas po 25 metų, kai Lietuva jau būianti laisva<sup>24</sup>, deja, jis neiškilo. Šį tikėjimą paskatino didelė klasės vienybė, nes joje nebuvo nė vieno komjaunuolio<sup>25</sup>. Nemažai prisidėjo ir klasės auklėtojai, kurie dalyvavo pogrindžio veikloje ir bandė į ją įtraukti savo gimnazistus. Mokytojų patriotiškai veikiama klasė negalėjo likti abejinga sovietinei okupacijai. Negalima nepaminti ir klasės patirties, nes tai buvo karta, kilusi iš kaimo ir mačiusi okupacijų žiaurumus bei ginkluotąjį partizaninį pasipriešinimą. Daugelio jaunuolių šeimos buvo nukentėjusios nuo okupacijų padarinių.

Vienuolika šios klasės vaikinių – C. Ajauskas, Jonas Bersėnas, Algirdas Bitvinskas, V. Bukauskas, Pranas Čižas, Liudas Gaižauskas, Tadas Jagelavičius, Vytautas Kaminskas, Jonas Kreimeris, J. Petkevičius ir Alfonsas Urbonas – įstojo į Vilniaus ir Kauno aukštąsias mokyklas. 1950 m. vasarą, po pirmųjų studijų metų, jie ir susirinko Ariogaloje, kur nutarė pradėti antisovietinę veiklą.

1955 m. Pandėlio vidurinėje mokykloje susibūrė tuometinių devintokų ir dešimtokų organizacija. Jos įkūrimo iniciatorius buvo Algis Susnys, kuris pažinojo „1953 metais

sunaikintos pagrindinės organizacijos Lietuvos jaunimo sąjunga „Vytis“ vadovą Kazį Daugelavičių<sup>26</sup>. Rimantas Greiška, N. Gaškaitė, Petras Plumpa ir A. Susnys pradėjo organizuotai veikti 1955 m., o 1958 m. organizacijai buvo suteiktas pavadinimas „Laisvę Lietuvai“.

Negalėdami domėtis jiems jau žinomais dalykais mokykloje arba tiesiog neturėdami saviraiškos laisvės, visą savo kūrybinę energiją ir saviraišką mokiniai sutelkdavo į individualius veiksmus arba kurdami organizacijas ir jose reikšdami mintis, kurių negalėjo išsakyti mokykloje. Puikus to pavyzdys yra viena ilgiausiai veikusių pagrindinių jaunimo organizacijų „Laisva Lietuva“, įkurta 1958 m. Jos įkūrimo iniciatoriai – Vladas Šakalys, Vitas Vosylis, S. Žvirgždas, Romas Ragaišis ir A. Baltrušis.

Nuslopinus ginkluotąjį pasipriešinimą, jaunimo organizacijos pradėjo kurtis ne vien siekdamos užmegzti ryšius su jau gyvuojančiomis draugijomis. Jos būrėsi pirmiausia dėl to, kad negalėjo susitaikyti su sovietine tikrove ir norėjo kovoti su ja neginkluotomis priemonėmis. Daugelis organizacijų kėlė sau tikslą atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Šis tikslas, kuris turėjo būti įgyvendintas ugdant tautinį sąmoningumą, skatinant pasipriešinimą nutautinimo politikai ir rusinimui, atsispindėjo organizacijų įstatuose ir programose.

Oficiali VDS įkūrimo data – 1951 m. pradžia, kai narių susirinkime buvo patvirtinta organizacijos programa ir įstatai. Pats pagrindinės organizacijos pavadinimas buvo sugalvotas konspiraciniais tikslais: „Organizacijos pavadinimas – tai ne tik socialinis siekis, bet ir pėdų mėtymas, kad iškilus pavojui saugumiečiai neįtartų studentų. (...) sukūrėme programą, kad oficialiai tarsi pritarsime valdžios linijai, bet iš tikrųjų jos įsakymų nevykdysime.“<sup>27</sup> Organizacija turėjo du skyrius – Kauno (7 nariai, sekretorius

V. Bukauskas) ir Vilniaus (4 nariai, vadovas J. Petkevičius).

Pagrindinis organizacijos tikslas buvo sukurti laisvą, nepriklausomą ir demokratinę Lietuvą<sup>28</sup>, be to, organizacija siekė ideologiškai kovoti su bolševikų valdžia, rinkti karo metų ir pokario lietuvių tautosaką (dainas, anekdotus), numatė sudaryti programą, pagal kurią Lietuvoje būtų įgyvendintas socialinis teisingumas atgavus nepriklausomybę. Tuo metu tokie tikslai galėjo atrodyti utopiški, bet šios pagrindinės organizacijos nariai buvo gana išsilavinę, kad suvoktų, jog daugiau įtakos žmonėms ir kraštui galima padaryti tik gerai mokantis ir stengiantis patekti į kuo aukštesnius valdžios postus<sup>29</sup>.

A. Susnys, tapęs „Laisvę Lietuvai“ vadovu, 1958 m. suformulavo pagrindinius šios organizacijos tikslus: gaminti ir platinti atsišaukimus, plėsti organizaciją, įtraukiant į ją daugiau narių, platinti lietuvišką tarpukario laikų literatūrą, leisti organizacijos laikraštį.

Pagrindinis organizacijos „Laisva Lietuva“ tikslas buvo „kovoti visomis įmanomomis priemonėmis dėl Lietuvos išlaisvinimo, žadinti tautines idėjas“<sup>30</sup> ir „kovoti dėl Lietuvos atsiskyrimo nuo Sovietų Sąjungos“<sup>31</sup>. Diskutuodami apie Lietuvos ateitį, šios pagrindinės organizacijos nariai pirmiausia kėlė nacionalinį klausimą, nes manė, kad jį pabrėždami skatins neapykantą okupantams, o tai leis į kovotojų gretas įtraukti daugiau žmonių<sup>32</sup>. Tai atskleidžia ir organizacijos atsišaukimų turinys: „Laisvę Lietuvai“, „Rusai, lauk iš Lietuvos“.

1951 m. pradžioje VDS ėmėsi aktyvios veiklos. Pirmiausia buvo užmegztas ryšys su Ariogalos rajono mokytoju Kazimieru Baniu, kuris buvo Kęstučio apygardos partizanų ryšininkas. Juo pasinaudodami, VDS nariai rašė į pagrindžio spaudą straipsnius, referatus, eilėraščius ir anekdotus. Iš parti-



zanų jie gaudavo „Laisvės varpą“, „Laisvės žvalgą“, „Į kovą“ ir kitus leidinius.

Be to, kad rašė straipsnius ir eilėraščius, VDS siuntė partizanams gana daug rašomojo ir kopijavimui skirto popieriaus, rašė ir platinantis antisovietinius atsišaukimus. VDS nariai dažniausiai rinkdavosi Kaune, V. Kaminsko bute Totorių gatvėje. Visi organizacijos nariai nebuvo susirinkę nė karto, nes 1950–1952 m. laikotarpis Sovietų Sąjungoje buvo įtemptas ir sunkus, dar valdė Josifas Stalinas, veikė stalininis režimas, represinė sistema dar nebuvo panaikinta, tad ir ryšius palaikyti nebuvo lengva.

1951 m. organizacija plėtėsi. Į ją įstojo jau minėtas A. Lukaševičius, Vytautas Murauskas ir Kazimieras Vaišvilas. Deja, V. Murauskas buvo užverbuotas sovietų valdžios. 1952 m. vasarą jis atidavė surinktą informaciją saugumui ir 1952 m. rugsėjo 20 d. prasidėjo narių areštai. Per mėnesį buvo suimti visi šešiolika organizacijos narių.

Teismas įvyko 1952 m. gruodžio 24–27 d. Visi VDS nariai buvo nuteisti 25 metams lagerio ir dar 5 metams tremties. Išgirdę šį nuosprendį, nuteistieji pradėjo garsiai kvatotis. Bronė Kryževičiūtė sakė, kad „mus, kaip kokius didžiausius nusikaltėlius, teisė karo tribunolas (...). Paskui pridūrė: „Mes jus nuteisėme ne dėl to, ką jūs padarėte, bet dėl to, ką galėjote padaryti“ (...). „Čto za narod? Po 25 polučili, a oni smejutca“ – stebėjosi prižiūrėtojai, vesdami mus iš teismo salės į kameras.“<sup>33</sup> 1953 m. pavasarį, jau mirus J. Stalinui, nuteistieji iš Lukiškių kalėjimo buvo išsiųsti į įvairius lagerius. Buvę skyrių vadovai J. Petkevičius, V. Bukauskas, K. Vaišvilas ir A. Lukaševičius išsiųsti į Vorkutą. Labai griežtos bausmės rodo, kad ši organizacija buvo traktuojama kaip itin pavojinga.

R. Greiška, N. Gaškaitė, P. Plumpa ir A. Susnys 1955 m. parašė daugiau kaip trisdešimt antisovietinių atsišaukimų ir išplatino juos Pandėlio, Suvainišio, Konstantinavos,

Paliepių ir Vilkolių apylinkėse<sup>34</sup>. Lapeliuose jaunuoliai ragino stoti į kovą su sovietų valdžia Lietuvoje. Buvo pradėtas leisti netgi mokyklinio sąsiuvinio dydžio organizacijos laikraštėlis „Laisvės balsas“, kurio iki 1956 m. pavasario pasirodė šeši numeriai<sup>35</sup>.

1957 m. nemažai šios organizacijos narių išvyko studijuoti į aukštąsias mokyklas. Tais pačiais metais N. Gaškaitė susipažino su Aleksandru Krasausku, sovietinės valdžios teistu už „dvigubus žaidimus“: būdamas užverbuotas sovietinio saugumo, jis nepranešdavo apie antisovietines organizacijas, nors apie jų gyvavimą žinojo. A. Krasauskas N. Gaškaitėi sakė ketinąs Kaune kurti pagrindinę organizaciją. 1957 m. lapkričio mėn. N. Gaškaitė supažindino A. Susnį su A. Krasausku. Jie tapo organizacijos kūrimo iniciatoriais. 1958 m. vasario mėn. į veiklą buvo įtraukti P. Plumpa, B. Putrimaitė, Č. Kučinskas, D. Bičiūnas ir J. Skeivalas<sup>36</sup>. A. Krasauskas tapo šios grupės vadovu ir priėmė visų organizacijos narių priesaiką, raginančią kovoti su sovietų valdžia<sup>37</sup>. Vėliau grupei vadovavo A. Susnys.

Jaunuoliai nutarė 1957 m. gruodžio 31 d. išplatinti 200 atsišaukimų, padaugintų fotografuotiniu būdu. Juose buvo raginama kovoti už nepriklausomybę, keliami jaunimo auklėjimo svarba. Organizacijos nariai pasidalijo atsišaukimus ir tą naktį juos išplatino Kauno miesto Kęstučio ir K. Donelaičio gatvėse, Laisvės alėjoje ir Savanorių prospekte. N. Gaškaitė apie 70 atsišaukimų nusinešė į Kauno politechnikos instituto Statybos fakulteto šokių vakarą, kur prieš vidurnaktį, šokių salėje vis užgęstant šviesoms, pažėrė juos salės viduryje, tarp šokėjų<sup>38</sup>.

Pati sudėtingiausia ir originaliausia organizacijos „Laisvę Lietuvai“ akcija buvo trispalvės iškėlimas virš 80 metrų aukščio Petrašiūnų elektrinės kamino. Tai buvo padaryta 1958 m. vasario 15 d. vakarą. Vėliavą iškėlė P. Plumpa, kuris dirbo toje elektrinėje

ir turėjo leidimą įeiti į jos teritoriją. Paaiškinęs budėtojų, kad eina į dušą, vaikas įkopė į kaminą ir viršuje pririšo vėliavą. Ji buvo pastebėta tik rytą<sup>39</sup>.

1958 m. kovo 13 d. buvo suimtas A. Sūsnys. Jo bute rasti 146 spausdinti organizacijos „Laisvę Lietuvai“ programos egzemplioriai. Kiti organizacijos nariai buvo suimti kovo 14 d. rytą savo namuose<sup>40</sup>. Tardomi jaunuoliai nurodė skirtingas priežastis, paskatinusias stoti į šią organizaciją. P. Plumpa tvirtino, jog tai lėmė sunkios materialinės gyvenimo sąlygos, kiti kaltę vertė aplinkybėms – kad įtaką jiems padarė žmonės, su kuriais kartu gyveno, t. y. konkretūs organizacijos nariai. N. Gaškaitė sakė, kad antisovietinei veiklai ją paskatino sovietinė literatūra.

Jaunuolių teismas vyko 1958 m. liepos 28–31 d. Visiems organizacijos nariams paskirtos įvairios bausmės: A. Krasauskui – 10, A. Susnui – 8, P. Plumpai ir N. Gaškaitei – 7, D. Bičiūnui ir Č. Kučinskui – 5, B. Putrimaitei – 3, J. Skeivalui – 2 metai laisvės atėmimo<sup>41</sup>. 1958 m. rudenį visi buvo išvežti į lagerius: vyrai pakliuvo į Mordovijos lagerius, o merginos – į tuo metu vienintelį Sovietų Sąjungoje moterų politinių kalinių kalėjimą Kemerove.

„Laisvos Lietuvos“ organizacijos nariai nuo 1958 m. iki 1961 m. pavasario įvykdė nemažai antisovietinių akcijų: „1958 metų lapkričio mėnesį, naktį iš 6 į 7 dieną, Vilniuje, ant Petro ir Povilo bažnyčią supančios sienos, Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto, pirmos ir antros vidurinių mokyklų pastatų, Pedagoginio instituto kieme esančio garažo sienų, Gedimino aikštės laikrodžio bokšto (...) raudonais dažais stambiomis raidėmis“<sup>42</sup> užrašė antisovietinius šūkius, o „1960 m. balandžio 29 d. (...) nuplėšė 11 Lietuvos SSR ir SSRS valstybinių vėliavų (...). 1960 m. gegužės 1-osios švenčių išvakarėse Kalnų parke organizacijos nariai iškabino

tautinę vėliavą.“<sup>43</sup> Vėliau jaunuoliams pavyko gauti „ši bei tą atsišaukimams spausdinti“<sup>44</sup>. Net 800 atsišaukimų, kuriuose buvo raginama kovoti su sovietų valdžia, 1960 m. jie išplatino Vilniuje ir Kaišiadoryse. Ilgą „Laisvos Lietuvos“ organizacijos veikimo laiką galima paaiškinti tuo, kad apie visą jos veiklą žinojo tik penki nariai, o kiti tebuvo formalūs, į sąrašus įrašyti, bet nieko nedarę nariai<sup>45</sup>.

Jaunuoliai rinkdavosi V. Šakalio mamos, kuri naktimis dirbo ligoninėje, bute arba S. Žvirgždo sandėliuke, kur buvo siuvama Lietuvos trispalvė, spausdinami dokumentai, atsišaukimai ir proklamacijos. Daugiausia šioje 30 narių turėjusioje organizacijoje plušėjo V. Šakalys, V. Vosylis, S. Žvirgždas, R. Ragaišis ir A. Baltrušis. Tai buvo viena gausiausių šeštojo dešimtmečio antisovietinių jaunimo organizacijų, kuri turėjo tam tikrą struktūrą, programą, įstatus, priesaikos tekstą. Jos nariai turėjo dalyvauti susirinkimuose ir mokėti nario mokestį<sup>46</sup>. Iš pokalbio su S. Žvirgždu paaiškėjo, jog šį 50 rb mokestį buvo sumokėjęs tik pats S. Žvirgždas, V. Šakalys ir V. Vosylis<sup>47</sup>. Ilgą organizacijos gyvavimo laiką lėmė ir konspiracija bei veiklos spontaniškumas. Jaunuoliai važiuodavo į Vievį, Kaišiadoris ir ten į pašto dėžutes mėtydavo atsišaukimus, antisovietiniais šūkiiais išrašydavo sienas. Taip darydami organizacijos nariai tikėjosi, jog saugumas nesupras, kad jie vilniečiai<sup>48</sup>.

Iš bylos aiškėja ir KGB siekis apšmeižti aktyviausius šios organizacijos narius: „Pažymėtina, kad asmenys, įstoję į antisovietinę organizaciją, yra didesniu ar mažesniu laipsniu moraliai degradavę ir priskirtini vadinamųjų stiliagų kategorijai. Už girtavimą Vosylis buvo patekęs į blaivyklą. Už smulkų chuliganizmą sumušant mažamečius mokinius Šakaliui liaudies teismas skyrė 7 parų areštą. Visuomenei naudingo darbo nesiėmė, o sugalvojo pradėti spekuliuoti kramtomąja

guma. Šakalys turėjo pornografinių piešinių ir susitaręs su savo pažįstamu Ivanausku ketino užsiimti pornografinė fotografija. Antisovietinės organizacijos susirinkimai dažniausiai baigdavosi girtavimu. Dauguma šių žmonių blogai mokėsi mokyklose, nesipratino prie nuolatinio darbo. (...) 1960 m. lapkritį Vosylis ir Baltrušis pavogė 5 mašinos „Moskvič“ gautus, priklausiusius Šakalio kaimynui Gronskiui. Dauguma jų neturi valios, savarankiško mąstymo įgūdžių. (...) Šakalio motina moraliai degradavusi. Būta atvejų, kai ji savo namuose rengė išgertuves su vyrais, o Šakalį nakčiai išvarydavo į gatvę. (...) Baltrušis davė parodymus: „(...) Tą darėme tik ieškodami įdomumo, nenorėjau prieštarauti Šakaliui. (...) technikume auklėjimas apsiribojo tik dalyko mokymusi. (...) ieškojau pasitenkinimo antisovietinės organizacijos veikloje.“<sup>49</sup>

Šie saugumo kaltinimai atskleidžia, jog, norint labiau sumenkinti ir diskredituoti jaunuolius visuomenės akyse, jų charakteristikos buvo pajavairintos išgalvotais girtavimo, chuliganizmo ir tėvų pasileidimo faktais. Tai vienas pagrindinių KGB įrankių – kompromitavimas. O kadangi, anot N. Putinaitės<sup>50</sup>, sovietinio gyvenimo „priešai“ nesugeba keisti savo biografijos ir prisitaikyti, V. Šakalį ir galima laikyti tokiu neprisitaikėliu, nemažą dalį gyvenimo už savo įsitikinimus kalėjusiu lageriuose. Sovietinės tvarkos kūrėjai matė vienintelį būdą atsikratyti tokių žmonių – juos pašalinti. 1961 m. kovo mėn. organizacija „Laisva Lietuva“ buvo atskleista ir sunaikinta. Jos nariams paskelbtas griežtas nuosprendis: V. Šakalys ir V. Vosylis nuteisti 6, A. Baltrušis – 5, R. Ragaišis ir S. Žvirgždas – 4 metų laisvės atėmimo bausmėmis, jas atliekant Mordovijos lageriuose.

Apibendrinant galima pasakyti, kad jaunimo organizacijų veikla rėmėsi atsišaukimų gaminimu ir platinimu, tautinių švenčių šventimu, tautinių trispalvių vėliavų

kėlimu, agitavimu prieš komunistus, noru išsaugoti lietuvių istorinę atmintį ir puoselėti lietuviybę. Sovietinė valdžia pagrindines jaunimo organizacijas laikė antisovietinėmis, nacionalistinėmis, nukreiptomis prieš esamą totalitarinę santvarką ir labai pavojingomis ideologiškai. KGB nesunkiai atskleisdavo tokias organizacijas, nuteisdavo jų narius griežčiausiomis laisvės atėmimo bausmėmis ir išblaškėdavo po įvairias SSRS teritorijas, kad daugiau jie nesiimtų antisovietinės veiklos. Saugumui sunaikinus daugelį organizacijų, jaunimas mėgino keisti savo organizacijų formą ir struktūrą.

**Atsišaukimų platinimas.** Tiek pagrindinės jaunimo organizacijos, tiek pavieniai asmenys, sovietinės valdžios laikomi nacionalistais, spausdino ir platino atsišaukimus norėdami parodyti savo nesusitaikymą su okupacija, siekdami kovoti su okupaciniu režimu. Galima nurodyti šias jaunuolių nesusitaikymą su okupacija lėmusias priežastis: 1) šeimos pažiūros ir patirtis; 2) vietos bendruomenės ir aplinkos, formuojančios neigiamą požiūrį į sovietinį režimą, poveikis; 3) žinių ir saviraiškos siekis. Atsišaukimų kūrimą ir platinimą pasipriešinimo organizacijos laikė viena svarbiausių savo darbo kryptių, o gausūs pavieniai šios veiklos atvejai rodo, jog tarp jaunuolių buvo stipri opozicija režimui. Pagal turinį ir platinimo būdą galima išskirti penkias atsišaukimų rūšis: 1) raginantys kovoti ir nuversti komunistinę valdžią; 2) agituojuojantys nestoti į komjaunimą; 3) skatinantys tautos nacionalizmą; 4) apeliuojantys į blogas gyvenimo sąlygas ir 5) nenustatyto turinio KGB užfiksuoti atsišaukimai.

Pirmosios rūšies atsišaukimų buvo daugiausia. 1960 m. liepos mėn. Kaune, Kalvarijos gatvėje, rastas atsišaukimas, prasidedantis žodžiais „Smaugsim ir karsim“. 1961 m. lapkričio 8–9 d. Kaune rasti keturi antisovietinio turinio lapeliai „Šalin komunizmą! Tegyvuoja

nepriklausoma Lietuva“, pasirašyti Vyčio slapyvardžiu<sup>51</sup>. Juos gyventojai aptiko savo pašto dėžutėse, o viena – neužrakintoje „Volgoje“. 1962 m. vasario 19–20 d. atsišaukimų rasta Raseinių rajono Viduklės miestelio gyventojų pašto dėžutėse, taip pat jų buvo išlipinta viešose vietose, ant telefono stulpų. Lapeliai buvo parašyti ranka per kalkę ir prasidėjo žodžiais „Mirtis rusiškiems okupantams!“ bei kreipiniu „Lietuvos jaunime“, o atsišaukimo pabaigoje buvo nurodymas: „Perskaitęs duok kitam.“<sup>52</sup> Šiuos atsišaukimus išplatino Viduklės vidurinės mokyklos mokiniai Vladas Adomavičius ir Pranas Tamavičius, kuriems tebuvo po keturiolika metų<sup>53</sup>. Dėl per jauno amžiaus jie nebuvo teisiami.

Antroji atsišaukimų rūšis susijusi su pirmąja, nes šie lapeliai atskleidžia raginimą kovoti su valdžia nestojant į komjaunimą ir partinę organizaciją. 1956 m. lapkričio 5 d. „Antikomunistinė laisvės brolija“ išplatino tokį atsišaukimą: „Stenkitės būti toliau nuo komunistinių organizacijų. Visa komunistinė kukurūzinė valdžia sugrius. Tegyvuoja nepriklausoma Lietuva!“<sup>54</sup> Tuometinė valdžia lapelyje apibūdinta pašiepiamu epitetu „kukurūzinė“. 1959 m. trylikamečiai Mažeikių vidurinės mokyklos moksleiviai išplatino atsišaukimą „Kovokite su rusų storapilvais majorais, (...) nestokite į partiją, į komjaunimą. Vaikinai ir merginos, kovokite už nepriklausomą Lietuvą.“<sup>55</sup>

Trečia atsišaukimų rūšis buvo nacionalistinio pobūdžio. 1958 m. balandžio 14–16 d. du Vilniaus Salomėjos Nėries vidurinės mokyklos keturiolikos metų moksleiviai parašė ir įvairiose Vilniaus vietose išplatino apie šimtą nacionalistinio turinio lapelių. Saugumui nurodyta šio veiksmo priežastis – nepasitenkinimas rusų kalbos pamokomis mokykloje<sup>56</sup>. Tautinio turinio lapeliuose vyravo tokie žodžiai: „Lietuva lietuviams“, „broliai lietuviai“, „raudonųjų bacilų jungas“.

Ketvirtos rūšies atsišaukimuose apeliuojama į blogas gyvenimo sąlygas. 1963 m. balandžio–gegužės mėn. Kazys Uoka Kaune išplatino penkis antisovietinius atsišaukimus, o 1964 m. tardomas pareiškė, jog tai padaryti jį paskatino pokalbiai apie blogą gyvenimą ir kylančias kainas<sup>57</sup>. Šiuose atsišaukimuose paprastai siekiama atkreipti dėmesį į miesto ir kaimo gyventojų atlyginimus ir materialinį aprūpinimą, vagystes ir girtuokliavimą.

Penktoji atsišaukimų rūšis – nežinomo turinio lapeliai, kurių platinimo faktą užfiksavo KGB. 1957 m. gruodžio 14 d. Biržuose buvo iškelta byla dėl atsišaukimų, kurie birželio 11 d. pasirodė ant J. Janonio mokyklos durų. 1962 m. spalio 8 ir 12 d. Palangoje buvo išplatinti šeši juodu tušu ant balto popieriaus lapo ranka rašyti atsišaukimai, kurių autoriai nebuvo nustatyti<sup>58</sup>. Organizacija, pasivadinti Lietuvos išlaisvinimo komitetu, 1969–1970 m. Klaipėdoje išplatino apie 800 lapelių<sup>59</sup>.

Nagrinėjant atsišaukimų platinimo atvejus, aiškėja jų sklaidos Lietuvoje mastas, t. y. kokiuose miestuose ir rajonuose jų buvo išplatinta daugiausia, ryškėja lapelių platinimo priežastys bei kokio amžiaus jaunuoliai buvo labiausiai linkę į šią veiklą ir koks lapeliuose vyravo turinys.

**Antisovietiniai užrašai.** Anoniminių antisovietinio turinio užrašų rašymas ant pastatų sienų, tvorų, plakatų stendų, asfalto dangos, netgi ant laivų laikytinas atskira jaunimo neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo forma. Ji pradėjo plisti XX a. šeštajame dešimtmetyje. Antisovietinius užrašus rašė tiek pagrindinių jaunimo organizacijų nariai, tiek pavieniai asmenys. Užrašų paprastai padaugėdavo prieš Lietuvai svarbias šventes – Vasario 16-ąją ir kt. Tuo jaunimas siekė parodyti savo požiūrį į sovietinę sistemą. Dažniausiai buvo piešiami tarpukario Lietuvos simboliai, raginama kovoti su komunistais.

Antai Veiverių vidurinėje mokykloje 1955–1956 m. buvo pasirodę tokių užrašų: „Lietuvos jaunime! Į kovą prieš bolševizmą!“, „Okupantai, lauk iš Lietuvos! Mirtis bolševizmui“, „Komunizmui krachas“, „Lietuva kyla“, „Tegyvuoja Vasario 16-oji – Lietuvos nepriklausomybės diena“<sup>60</sup>. 1956 m. spalio 25 d. ant Vilniaus universiteto pastato buvo pastebėtas šūkis „Tegyvuoja Vengrijos revoliucija!“, o lapkričio 2 d. ant universiteto bendrabučio M. K. Čiurlionio gatvėje sienos pasirodė toks pat šūkis su priedašu: „Sekime jos pavyzdžiu!“<sup>61</sup> 1961 m. ant Panevėžio 2-osios vidurinės mokyklos tvoros buvo užrašyta: „Rusai, nešdinkitės iš Lietuvos!“, o Vilniuje, prie geležinkelio stoties: „Draugai, lietuviai, kovokite su komunistais. Muškite juos!“ 1965 m. Vilniuje pasirodė net trys užrašai: A. Gudelytės piešinys, kuriame vaizduojamas sovietinis batas ant Lietuvos žemėlapiu, su užrašu „Laisvės“, buvo išlipintas šalia centrinio gastronomo<sup>62</sup>; Lukiškių aikštėje buvo iškabinti Lietuvos kontūrus voro naguose vaizduojantys plakatai su užrašu „Jau 25 m., kai Lietuva voro naguose. Laisvės!“<sup>63</sup>; Vilniaus universiteto bendrabutyje ant plakato „Zdorovje“ atsirado užrašas, raginantis kovoti su komunizmu<sup>64</sup>. Du Klaipėdos „Baltijos“ laivų statyklos darbininkai buvo ant šalmų nusipiešę Gedimino stulpus, o sužinoję, jog mieste išplatinta atsišaukimų, ant statomo laivo užrašė 22 antirusiškus šūkius ir nupiešė 2 karikatūras<sup>65</sup>.

Antisovietiniuose užrašuose atsiskleidžia komunistinio režimo smerkimas ir noras pažymėti svarbiausias Lietuvai datas, taip siekiant suaktyvinti tautos istorinę atmintį.

#### **Tautinių ir religinių švenčių šventimas.**

Lietuvos nepriklausomybės šventė Vasario 16-oji savo reikšmės neprarado ir sovietmečiu. Tarpukario Lietuvos valstybė nebuvo ištrinta iš žmonių sąmonės, o jaunimas aktyviau reiškė pasipriešinimą per Lietuvai svarbias šventes. Moksleiviai ir studentai

stengėsi kasmet paminėti Vasario 16-ąją keldami Lietuvos valstybės vėliavas, platindami antisovietinius plakatus, karikatūras ir atsišaukimus. Jaunuoliams nestigo išradin-gumo – Lietuvos trispalves jie iškabindavo pačiose netikėčiausiose vietose. Vėliavos „1955 m. buvo iškeltos Kaune ant Jėzuitų bažnyčios bokšto, Skaudvilės rajone medyje prie bažnyčios“<sup>66</sup>. 1957 m. vasario 16 d. dvi trispalvės pasirodė Skuodo rajono Gailaičių ir Pašilės kaimuose: Gailaičiuose – eglės, o Pašilėje – ažuolo viršūnėje<sup>67</sup>. Kaune tautinė vėliava 1964 m. vasario 16 d. iškilo virš tilto, o 1966 m. trys trispalvės suplevėsavo Laisvės alėjoje (prie partijos komiteto pastato, prie namo Gedimino gatvėje ir prie namų valdybos pastato A. Kranausko gatvėje)<sup>68</sup>.

Beveik visur Lietuvos vėliavos būdavo iškabintos naktį ir pastebėtos dažniausiai tik rytą. Jei Lietuvos trispalvė būdavo iškabinta prie gyvenamojo namo ar kaime, apie tai pranešdavo gyventojai, o jei pasirodydavo virš administracinio ar valstybinio pastato, tai pastebėdavo šį objektą saugantys sargybiniai. Vėliavų iškėlimo atvejų būta visą sovietmetį.

Sovietinė valdžia Vasario 16-osios šventės nepripažino ir visaip stengėsi sutrukdyti žmonėms ją švęsti. Vasario 16-osios šventimas buvo laikomas dideliu politiniu nusikaltimu, už tai buvo baudžiami ir persekiojami moksleiviai, studentai, inteligentai ir kiti žmonės. Bausmės būdavo įvairios: nuo pašalinimo iš mokyklos, universiteto ar išmetimo iš darbo iki trukdymo įstoti į kitą mokymo įstaigą ar įsidarbinti. Sovietinė valdžia persekiojo ir studentus, atsisakančius dalyvauti sovietinėse šventėse: jiems buvo rašomi įspėjimai ir papeikimai, neskiriama stipendijos<sup>69</sup>.

Vėlinės – katalikų religinė šventė. 1956 m. Vėlinių minėjimai Vilniuje ir Kaune sutapo su Vengrijos revoliucija. 1956 m. Vėlinių minėjimas buvo visų Lietuvos žmonių at-

sakas į religijos suvaržymą (draudimą švęsti religines šventes) ir kitų laisvių apribojimą, bet dar svarbiau buvo tai, kad lietuvių tauta taip solidarizavosi su vengrų tauta. Vilniaus Rasų kapinėse susirinkę apie 250 moksleivių ir studentų padėjo gėlių ant J. Basanavičiaus kapo, sugiedojo Lietuvos himną, dainavo lietuviškas dainas<sup>70</sup>. Dauguma Vėlinių minėjime dalyvavusių studentų buvo iš Vilniaus universiteto ir tuometinio Vilniaus pedagoginio instituto, o vienoje Vilniaus mokykloje apie rengiamą Vėlinių demonstraciją buvo viešai kalbama dar dvi dienos iki Vėlinių<sup>71</sup>. Kapinėse daugelis žmonių meldėsi už vengrų tautą, kuri tuo metu ginklu kovojo su bolševizmu.

1956 m. Vėlinių minėjimas tapo ne tik jaunimo, bet ir visų Lietuvos žmonių protesto prieš sovietinį režimą forma. Lietuvos jaunuomenė taip išreiškė nepasitenkinimą tikėjimo suvaržymais ir Sovietų Sąjungos karine intervencija. Kartu Vengrijos revoliucijos nuslopinimas buvo išorės veiksnys, paskatinęs Lietuvos jaunimo antisovietinį pasipriešinimą šeštajame dešimtmetyje.

## NEORGANIZUOTAS JAUNIMO PASIPRIEŠINIMAS

**Vakarų jaunimo gyvenenos įtaka Lietuvos jaunimui.** Iki 1958 m. Sovietų Sąjungoje vyravo sovietinė lengvoji muzika. Jaunimas palaikė ryšius su užsieniu laiškais. Nemažai laiškų buvo siunčiama į užsienio radijo stotis. XX a. šeštajame dešimtmetyje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje tokių laiškų labai padaugėjo: „KGB duomenimis, 1959 m. sausio 1 d. su užsieniu susirašinėjo 280 tūkst. žmonių (...). Tarp 1958 m. išsiunčiamų dokumentų apie 3 tūkst. buvo adresuoti užsienio šalių radijo stotims (...). 1970 m. su užsieniu susirašinėjo 519 tūkst. (...), 1971 m. atitinkamai 525 tūkst.“<sup>72</sup> Antai Jonas Ramanauskas 1968 m. siuntė laiškus į „Amerikos balsą“

ir „Kanados radiją“<sup>73</sup>. Glavlito cenzoriai tikrindavo paštu siunčiamas knygas, kitus leidinius, plokšteles ir nustatydavo, ar jie nėra draudžiami viešai naudoti<sup>74</sup>. Retkarčiais draudžiamos plokštelės praslysdavo pro cenzorių akis, bet tokių atvejų nebuvo daug. Vienas žymesnių sovietinės Lietuvos hipių A. Jegerovas anuos laikus prisimena taip: „Pavyzdžiui, kokia nors senelė iš Čikagos siunčia savo vaikaitei suknelę į Pabradę, ir staiga paprašai plokštelės, ir tarp tų suknių, amerikietišku saldainių tu gauni „The Doors“ plokštelę. Kol enkavėdistai iššniukštindavo, ta plokštelė jau būdavo praėjus. Fledžinsko tėvas koncertuoja ir turi teisę atsivežti, ko jam reikia atseit darbui, – naujos kūrybos. O ten, pasirodo, yra trigubas Vudstoko albumas.“<sup>75</sup>

Taip jaunimas pamažu pradėjo klausytis Jungtinėse Valstijose, Didžiojoje Britanijoje atsiradusių naujųjų muzikos stilių, domėtis Vakarų daile ir šokiais. Antai 1962 m. KGB nustatė grupę jaunuolių, kurie butuose ar jaunimo kavinėje „Pelėda“ klausėsi Vakarų moderniojo džiazo plokštelių<sup>76</sup>. Kadangi šokių vakaruose tada vyravo SSRS ir socialistinių šalių estradinė muzika, o Vakarų autorių dainoms buvo skirta vos penki procentai laiko (paskutinė daina šokiuose galėdavo būti sukurta Vakaruose), jaunuoliai patys stengėsi gauti muzikos įrašų iš kapitalistinių šalių ir klausytis patinkamos muzikos.

Apibendrinant galima pasakyti, kad sovietinis režimas buvo nepakantus visoms Vakarų kultūros apraiškoms ir jų įtakai jaunimui. Glavlito cenzoriai tikrindavo iš užsienio gaunamus laiškus ir siuntas, taip siekdami riboti Vakarų kultūros įtaką. Sovietinis saugumas persekiojo visas jaunimo iniciatyvas, kurias inspiravo Vakarų kultūra: džiazo muzikos klausymą, domėjimąsi užsienio spauda, daile ir šokiais. Sovietų Sąjungoje nebuvo draudžiama klausytis tik pačios SSRS ir socialistinių šalių muzikos,

skaityti tik sovietinės valdžios aprobuotų sovietinių autorių.

**Hipių judėjimo poveikis sovietinės Lietuvos jaunimui.** Jaunimas XX a. septintajame dešimtmetyje apskritai bruzdėjo visame pasaulyje. Kastytis Antanaitis pažymi, kad pasaulis pamažu suskilo į dvi dalis, pradėjo keistis pokarinės jaunimo kartos vertybės. Joms buvo būdinga patetika, maksimalizmo siekis ir išorinė laisvė<sup>77</sup>. 1967–1968 m. studentai protestavo Prancūzijoje, Vokietijoje, Italijoje, netgi Turkijoje, Lotynų Amerikos šalyse. Šias protestų bangas dažniausiai lydėjo ir jaunimo susidūrimai su policija. Nors Vakarų Europoje kilęs jaunimo bruzdėjimas skyrėsi nuo JAV ir Sovietų Sąjungos jaunimo judėjimų, bet neabejotinai tarpusavyje sąveikavo.

Hipių judėjimas prasidėjo septintajame dešimtmetyje Jungtinėse Valstijose, o vėliau persikėlė per Atlantą į Vakarų Europą, kur įgavo socialinio-ekonominio pasipriešinimo pobūdį (buvo reikalaujama geresnių gyvenimo ir mokymosi sąlygų)<sup>78</sup>. JAV jaunimas siekė atsiriboti nuo tradicinių vertybių ir vyraujančios kultūros bei kėlė alternatyvios kultūros poreikį, o Sovietų Sąjungoje hipių judėjimas tapo protesto prieš sovietinį režimą išraiška.

Sovietinę Lietuvą hipių mada pasiekė 1967–1968 m. Įdomu, kad, Skaistės Plaušinytės nuomone, „Lietuvoje hipių judėjimas atsirado šiek tiek anksčiau nei Rusijoje, kur vis dar reikėsi stiliagų judėjimas.“<sup>79</sup> Šį teiginį ji grindžia tuo, kad Lietuvoje roko opera „Jėzus Kristus superžvaigždė“ buvo atlikta 1971 m., t. y. metais anksčiau nei Rusijoje, ir tuo, kad Lietuva ribojosi su Lenkija, iš kurios sklido naujausios Vakarų muzikos ir kultūros tendencijos. Labai svarbus buvo ir užsienio radijo stočių klausymosi aspektas: „Važiuodavom į Palangą, nes ten geriausiai imdavo „Radio Luxembourg“, „Radio Veronica“. (...) „Ra-

dio Luxembourg“ transliavo per savaitę vieną valandą – „Kent by Millar“, Jimmy Hendrixą ir visokį *underground*. Tais laikais čia buvo tokia naujiena.“<sup>80</sup>

Esama nuomonės, kad vargu ar galima terminą „hipių judėjimas“ vartoti kalbant apie sovietinę Lietuvą, nes čia, to meto liudininko V. Važnevičiaus akimis, „buvo aklas kopijavimas, noras padaryti taip, kaip buvo ten. Ten hipių judėjimas buvo platus: savi ideologai, menas, poezija, muzika. (...) Nebuvo pagrindo, ideologijos, tiesiog buvo ilgi plaukai, džinsai, marškiniai. Tiesiog atsiranda kažkas naujo, ir tai apima visą pasaulį.“<sup>81</sup> Be to, Vakaruose hipių judėjimas prasidėjo natūraliai ir apėmė labai plačius visuomenės sluoksnius, o sovietinėje Lietuvoje „tikrų“ hipių tebuvo 50–100<sup>82</sup>, o visi kiti – tik prisiplakėliai, norintys atrodyti madingi ir išsiskiriantys.

1969 m. Vudstoko festivalis žymėjo hipių eros pabaigą JAV. Tuo tarpu sovietinėje Lietuvoje hipių mada dar tik skleidėsi. Ji plito bendraujant: jauni žmonės burdavosi gatvėse, klausydavosi avangardinės muzikos, rinkdavosi „laisvuose plotuose“<sup>83</sup>. Kaip jau minėta, hipiai klausėsi užsienio radijo stočių: „BBC“, „Radio Prague“ (ji buvo transliuojama vengrų ir rumunų kalbomis, bet ne iš Prahos), „Jazz Hour“ iš Vašingtono<sup>84</sup>. Taip pat jie rengdavo festivalius, šeštadieninius šokius, vadinamuosius „pop session“ vakarus, leido laikraštėlių, kuriame rašė ir piešė<sup>85</sup>.

Hipių judėjimą Lietuvoje iki Romo Kalantos susideginimo galima laikyti geru startu. Tačiau kadangi hipiai buvo apolitiški, pasisakė už taiką, atmetė sovietinį gyvenimo būdą ir apskritai atrodė kitoniški (ilgaplaukiai), sovietinė valdžia į juos žiūrėjo neigiamai – kaip į antisovietinį elementą. Jeigu hipiai pasisako prieš Vietnamo karą, o kartu ir tuos, kurie kovoja su JAV imperikalizmu, vadinasi, hipiai yra prieš sovietinę valdžią, – taip apibendrino hipių taikos idėjas sovietiniai ideologai ir funkcionieriai.

## IŠVADOS

Lietuvos akademinio jaunimo pasipriešinimo sovietiniam režimui judėjimas galutinai susiformavo nuslopinus ginkluotąjį pasipriešinimą – šeštojo dešimtmečio viduryje. Lietuvos akademinė jaunuomenė svarbiausiu savo tikslu laikė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Pagrindinės Lietuvos jaunimo organizuoto pasipriešinimo formos buvo antisovietinių organizacijų kūrimas, antisovietinių atsišaukimų gaminimas ir platinimas, antisovietinių užrašų rašymas ir tautinių bei

religinių švenčių šventimas. Neorganizuotam akademinio jaunimo pasipriešinimui būdinga Vakarų kultūrinė įtaka sovietiniame gyvenime: šios kultūros savinimasis ir propaganda, mėginimas kopijuoti Vakarų kultūrinės madas. Lietuvos jaunimo pasipriešinimo formų turinys atskleidė jo nenorą taikytis su sovietiniu gyvenimo būdu ir taikiomis priemonėmis siekti Lietuvos nepriklausomybės puoselėjant tarpukario Lietuvos gyvenimo tradicijas ir tautinę kultūrą, išsaugant lietuvių tautos savitumą ir kultūrinį paveldą bei kovojant su rusinimu.

### Nuorodos

<sup>1</sup> R. Petersen, *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe*, Cambridge, 2001, p. 18.

<sup>2</sup> Ibid.

<sup>3</sup> J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

<sup>4</sup> *Lietuva 1940–1990 m.: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007.

<sup>5</sup> A. Nakas, *Vardan Lietuvos. Pasipriešinimas okupacijoms aukštosiose mokyklose 1940–1991 metais*, Vilnius, 2008.

<sup>6</sup> N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

<sup>7</sup> E. Aleksandravičius, S. Žukas, K. Antanaitis, *Romo Kalantos auka*, Vilnius, 2002.

<sup>8</sup> V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994.

<sup>9</sup> R. Petersen, *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe*, Cambridge, 2001.

<sup>10</sup> N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 19, Kaunas, 1996.

<sup>11</sup> Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2(4), 1998.

<sup>12</sup> N. Žemaitienė, „Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1(9), 2001.

<sup>13</sup> K. Burinskaitė, „Vengrijos sukilimo ir Prachos pavasario atgarsiai Lietuvoje“, *Lituanistica*, Nr. 1–2(77–78), 2009.

<sup>14</sup> A. Streikus, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1(23), 2008.

<sup>15</sup> S. Plaušinytė, „Hipių sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, Nr. 4–5, 2003, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. kovo 14 d.], <http://www.gitara.lt/pries-plauka/11.html>, <http://www.gitara.lt/pries-plauka/12.html>.

<sup>16</sup> E. Ramanauskaitė, „Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: hipių kultūrinės idėjos Lietuvoje“, *Kauno istorijos metraštis*, t. 4, Kaunas, 2003.

<sup>17</sup> L. Anglickienė, „Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: žygeivių klubas „Ažuolas“, *Kauno istorijos metraštis*, t. 4, Kaunas, 2003.

<sup>18</sup> V. Bukauskas et al., „Alma Mater auklėtiniai kovos sąjūdyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 18, Kaunas, 1996.

<sup>19</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 71.

<sup>20</sup> Ibid., p. 317.

<sup>21</sup> T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 96.

<sup>22</sup> V. Bukauskas et al., op. cit., p. 111.

<sup>23</sup> *Studentų byla*, Vilnius, 1995, p. 159.

<sup>24</sup> Ibid.

<sup>25</sup> Straipsnio autoriaus 2010 m. vasario 26 d. pokalbis su Vytautu Bukausku.

<sup>26</sup> N. Žemaitienė, „Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, d. 2, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. kovo 28 d.], <http://www.genocid.lt/Leidyba/9/ze-maitiene.htm>.

<sup>27</sup> V. Bukauskas, „Juos lydėjo išdaviko šešėlis“, *Lietuvos žinios*, 2006, Nr. 57.

<sup>28</sup> *Studentų byla*, p. 160.

<sup>29</sup> V. Bukauskas, op. cit.



- <sup>30</sup> A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, Vilnius, 1993, p. 15.
- <sup>31</sup> Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 60.
- <sup>32</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 71.
- <sup>33</sup> *Studentų byla*, p. 272–273.
- <sup>34</sup> N. Žemaitienė, „Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, d. 2.
- <sup>35</sup> Ibid.
- <sup>36</sup> LSSR KGB 1958 m. tiriamojo darbo iškeliant baudžiamąją bylą dėl antisovietinių atsisaukimų platinimo ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 8, b. 98, l. 193.
- <sup>37</sup> Ibid.
- <sup>38</sup> N. Žemaitienė, „Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, d. 2.
- <sup>39</sup> Ibid.
- <sup>40</sup> Ibid.
- <sup>41</sup> Ibid.
- <sup>42</sup> Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 61.
- <sup>43</sup> Ibid.
- <sup>44</sup> A. Ažubalis, „Pasikalbėjimas su Vladu Šakaliu, lietuvių disidentu, 1980 metais perėjusiu sieną ir dabar gyvenančiu JAV“, *Atgimimas*, 1990, sausio 3–10, Nr. 39, p. 13.
- <sup>45</sup> Straipsnio autoriaus 2010 m. vasario 25 d. pokalbis su Stanislovu Žvirgždu.
- <sup>46</sup> Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 60.
- <sup>47</sup> Min. pokalbis su S. Žvirgždu.
- <sup>48</sup> N. Benkienė, „Trispalvė ant palankų“, *Pirmadienis*, 1995, vasario 13–19.
- <sup>49</sup> LSSR KGB pažyma apie kai kurias antisovietinės organizacijos „Laisva Lietuva“ atsiradimo priežastis, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 623, l. 78.
- <sup>50</sup> N. Putinaitė, op. cit., p. 113.
- <sup>51</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tarytojo Budrio 1965 m. lapkričio 10 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 116, l. 65.
- <sup>52</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus tarytojo Stanislovaičio 1963 m. liepos 9 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, ibid., b. 118, l. 75.
- <sup>53</sup> Ibid.
- <sup>54</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 74.
- <sup>55</sup> N. Gaškaitė, op. cit., p. 42.
- <sup>56</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus tarytojo Rimkaus 1958 m. gegužės 15 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 75, l. 60.
- <sup>57</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 89.
- <sup>58</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tarytojo Vinokurovo 1965 m. gruodžio 27 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 134, l. 125.
- <sup>59</sup> Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 61.
- <sup>60</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 74.
- <sup>61</sup> N. Gaškaitė, op. cit., p. 33.
- <sup>62</sup> R. Čekutis, D. Žygelis, „Laisvės kryžkelės. Jaunimo pogrindis“, interaktyvus [žiūrėta 2010 m. kovo 31 d.], <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/3179>.
- <sup>63</sup> N. Gaškaitė, op. cit., p. 12.
- <sup>64</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 149.
- <sup>65</sup> Ibid.
- <sup>66</sup> Ibid., p. 166.
- <sup>67</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tarytojo Rimkaus 1964 m. rugpjūčio 12 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 53, l. 116.
- <sup>68</sup> LSSR KGB Tardymo skyriaus tarytojo kpt. Vytės 1967 m. balandžio 20 d. nutarimas sustabdyti baudžiamosios bylos Nr. 216 parengtinį tardymą, ibid., b. 163, l. 203.
- <sup>69</sup> A. Nakas, op. cit., p. 141.
- <sup>70</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 187.
- <sup>71</sup> T. Remeikis, op. cit., p. 275.
- <sup>72</sup> J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 151.
- <sup>73</sup> LSSR KGB ypač svarbių bylų vyr. tarytojo mjr. Kovaliovo 1968 m. spalio 30 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 170, l. 107.
- <sup>74</sup> A. Streikus, op. cit., p. 10.
- <sup>75</sup> Straipsnio autoriaus 2010 m. vasario 22 d. pokalbis su Aleksandru Jegorovu.
- <sup>76</sup> J. R. Bagušauskas, A. Streikus, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, Vilnius, 2005, p. 313.
- <sup>77</sup> E. Aleksandravičius, S. Žukas, K. Antanaitis, op. cit., p. 21.
- <sup>78</sup> Ibid., p. 24.
- <sup>79</sup> S. Plaušinytė, op. cit.
- <sup>80</sup> Min. pokalbis su A. Jegorovu.
- <sup>81</sup> Straipsnio autoriaus 2010 m. vasario 18 d. pokalbis su Vilijumi Važnevičiumi.
- <sup>82</sup> S. Plaušinytė, op. cit.
- <sup>83</sup> E. Ramanauskaitė, op. cit., p. 134.
- <sup>84</sup> Min. pokalbis su A. Jegorovu.
- <sup>85</sup> Ibid.

**Audrius Dabrovskas**

## ANTI-SOVIET RESISTANCE OF THE LITHUANIAN ACADEMIC YOUTH IN THE 1950S AND 1960S

## Summary

The main subject of this article is the anti-Soviet resistance of Lithuanian academic youth in the 1950s and 1960s. The anti-Soviet resistance movement showed that young people in Lithuania did not accept Soviet authority. They defined the Soviet regime as an occupying power and fought for Lithuanian independence. This battle for independence was not conducted with arms and was both organised and non-organised. The main forms of organised anti-Soviet resistance in Lithuania were the formation of anti-Soviet organisations and groups; the distribution of patriotic leaflets; painting patriotic slogans on walls, doors, etc.; raising national flags; and marking national and religious celebrations. Both non-organised and organised resistance had moral issues however. If you agreed with the Soviet lifestyle and system, you had to compromise yourself. Youths could not cope with the propaganda and moral limitations that were instituted by the Soviet regime, and they tried to rebel by reaching for new Western music, fashion, and other art forms. The ever increasing symbols of Western culture in Soviet Lithuania were also forbidden and persecuted. The forms of youth resistance in Lithuania showed the reluctance of young people to support the Soviet regime

and lifestyle. The most active members of academic youth in Lithuania participated in anti-Soviet campaigns and the Soviet government treated them as nationalists, anti-Soviet elements. Youngsters who distributed patriotic leaflets or painted patriotic slogans on walls were not frequently punished, but they and sometimes their parents were reprimanded by Soviet activists, Komsomol members. Generally young people were sentenced to a term in a concentration camp for attending anti-Soviet organisations or groups. These punishments were strict and the mark of a previous conviction existed in the file of a person throughout the entire period of the Soviet occupation. This black mark in one's file created complexity in one's life in Soviet Lithuania and often conflict with society. The anti-Soviet resistance of Lithuanian academic youth in the 1950s and 1960s was inherent from all Lithuanian people anti-Soviet resistance. Many young people were sentenced for being anti-Soviet, but the most rebellious never relinquished their patriotism or fight for freedom. This unarmed fight for freedom in the 1950s and 1960s made the largest influence on further struggles in the 1970s and 1980s till the independence of Lithuania was re-established.

Aldona Vasiliauskienė

## Arkivyskupas Mečislovas Reinys: kalinio Mečislovo Reinio asmens byla Nr. 3145

*Straipsnyje Lietuvos mokslo visuomenei ir visiems besidomintiems Dievo tarnų bylomis pirmąsyk pristatoma arkivyskupo Mečislovo Reinio byla iš Rusijos Vladimiro (prie Kliazmos) kalėjimo archyvo. Ši kalinio M. Reinio asmens byla Nr. 3145 yra reikšmingas ir, mūsų duomenimis, paskutinis šaltinis tyrinėjant arkivyskupo gyvenimo nelaisvėje metus (1948–1953). Straipsnyje supažindinama ir su ankstesniais šaltiniais – amžininkų atsiminimais, M. Reinio raštais, Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais, – svarbiais nušviečiant arkivyskupo M. Reinio tapimą „valstybiniu nusikaltėliu“.*

*Rusijos Federacijos vidaus reikalų ministerija 2010 m. Lietuvos istorikams pirmąsyk sudarė galimybę susipažinti su M. Reinio byla. Šiame straipsnyje nagrinėjama byla yra tarsi tęsinys dar 2005 m. „Genocide ir rezistencijoje“ pasirodžiusios publikacijos „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo“. Prieš šešerius metus spausdintas darbas praplečia ir papildo nagrinėjamą bylą. Bylos dokumentai pagal tematiką sąlygiškai suskirstyti į dešimt grupių.*

### ĮVADAS

Ryškus, kupinas pasiaukojimo arkivyskupo Mečislovo Reinio (1884 02 03–1953 11 08)



Arkivyskupas Mečislovas Reinys

gyvenimo kelias: nuo kunigo (1907 m.), vyskupo (1926 m.) iki arkivyskupo (1940 m.), nuo gimnazijos pedagogo (1915 m.) iki Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto profesoriaus (1922 m.), psichologijos terminijos kūrėjo (1921 m.), Lietuvos katalikų universiteto steigėjo ir

rektorius (1932 m.), nuo tuo metu itin reikalingų populiarių mokslinių straipsnių kūrėjo iki išsamių darbų ir studijos „Rasizmo problema“ (1939 m.) autoriaus, nuo mokslininko iki Lietuvių katalikų mokslo akademijos akademiko (1939 m.), nuo žymaus visuomenininko iki užsienio reikalų ministro (1925–1926 m.). Visose šiose srityse M. Reinys sugebėjo pasiekti aukštumų. Tačiau tos aukštumos nebuvo karjeristo, dažniausiai siejamo su egoistu, kelias. Jis nepavargdamas, kantriai ir atkakliai ėjo meilės Dievui, tėvynei ir žmonėms keliu, likdamas ištikimas savo idealams net tada, kai tas kelias vedė nuo įkaito kančių Lukiškių, Daugpilio ir Smolensko kalėjimuose 1919 m. iki suėmimo 1947 m. birželio 12 d. Išlaikytas daugiau kaip pusę metų Vilniuje, sovietinio saugumo požemiuose, 1947 m. jis buvo nuteistas aštuoneriems metams ir išvežtas į Vladimiro (180 km nuo Maskvos) kalėjimą. Čia Dievo tarnas M. Reinys po beveik šešerių metų, 1953 m. lapkričio 8 d., užbaigė savo kančias. Jo palaidojimo vieta Vladimiro kapinėse nežinoma.

Ši svarbi mūsų tautos ir valstybės istorijoje asmenybė yra sulaukusi mokslinių tyrimų. Pirmas didelis darbas – kun. Juozo Šalčiaus Lietuvoje parašyta, į Vakarus slapčia išvežta ir Čikagoje 1977 m. išleista knyga<sup>1</sup>. Autorius, slaptai rašęs okupacijos sąlygomis, negalėjo pasinaudoti archyvine medžiaga, bet ši jo knyga tapo šaltiniu ir stimulu pasirodyti kitiems leidiniams.

Lietuvos patriotai, 1984 m. minėdami 100-ąsias M. Reinio gimimo metines ir remdamiesi J. Šalčiaus studija, pagrindyje rotaprintu išleido 77 puslapių knygą „Arkivyskupui Mečislovui Reiniui – valstybininkui, kankiniui, šventajam – 100“<sup>2</sup>. 1996 m. „XXI amžiaus“ redakcija, pagerbdama kun. J. Šalčių 60 metų kunigystės jubiliejaus progą, 1984 m. išleistą jo darbą pakartėjo, kai ką pakeisdama, pritaikydama platesniam

skaitytojų ratui. Naujasis leidinio pavadinimas – „Mečislovas Reinys. Mokslininkas, valstybininkas, arkivyskupas, kankinys. 100-osioms gimimo metinėms (1884–1984)“. Jame jau įvardyti ir sudarytojai – Ada Urbonaitė ir Edvardas Šiugžda<sup>3</sup>. Abi šios knygelės, kurios atliko švietėjišką darbą plečiant žinias apie arkivyskupą, parašytos remiantis kun. J. Šalčiaus knyga.

Pažymėtina, kad M. Reinio asmenybės, jo atliktų darbų negalėjo nutylėti net sovietinės enciklopedijos, nors jose pabrėžta, kad buvo „už antitarybinę veiklą nuteistas“<sup>4</sup>. Bronys Raila, pristatydamas „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“ devintąjį tomą, recenzijoje „Nuo mokslo ligi anekdotų“ rašė apie žymių asmenybių apšmeižimą joje, cituodamas, kad „Vilniaus arkivyskupas M. Reinys „talkininkavo hitleriniams okupantams“, „už antitarybinę veiklą nuteistas“ ir mirė 1953 m., tik pamirštas pridėti atitinkamo gulago vardas“.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, įvairiakryptė M. Reinio veikla sulaukė per pusšimčio mokslinių straipsnių ir studijų. Artėjant arkivyskupo mirties Vladimiro kalėjime 50-mečiui, 2003 m. rugsėjo mėn. pabaigoje Utenos savivaldybės taryba sudarė Arkivyskupo Mečislovo Reinio atminimo įamžinimo ir pagerbimo komisiją ir Arkivyskupo Mečislovo Reinio fondo tarybą, kuri veikė tik keletą metų. Komisijos ir fondo iniciatyva 2003 m. buvo išleista knyga „Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo ir veiklos datos“<sup>5</sup>. Gausiai iliustruotame 80 puslapių darbe M. Reinio gyvenimas ir veikla apžvelgiami chronologiškai. Tai pirmas tokios struktūros leidinys, skirtas arkivyskupui. Jis atliko svarbią šviečiamąją funkciją garsinant M. Reinio vardą.

Šiame straipsnyje nagrinėjamai tematikai svarbūs ir kiti tyrinėjimai bei spausdinti šaltiniai. Remiantis buvusio SSRS KGB padalinio Lietuvoje archyvų dokumen-

tais, atskleistas tragiškiausias arkivyskupo M. Reinio gyvenimo laikotarpis – jo suėmimas ir tardymas<sup>6</sup>, laikysena sovietiniame teisme<sup>7</sup>, kankinystės esmė ir prasmė<sup>8</sup>. Remiantis spaudoje skelbtais arkivyskupo M. Reinio straipsniais ir archyvuose rasta dokumentais, pateiktas arkivyskupo požiūris į bolševizmą ir tikėjimo klausimus<sup>9</sup>. Yra išspausdinti ir išanalizuoti arkivyskupo laišakai iš Vladimiro kalėjimo vienintelei savo seseriai, likusiai Lietuvoje<sup>10</sup>. Tai itin svarbus šaltinis, padedantis išnarplioti kai kuriuos nagrinėjamos bylos neaiškumus.

Be minėtų studijų, svarbi vieta tenka ir kitiems spausdintiems šaltiniams. Jų išskyrėme tris grupes: 1) arkivyskupą pažinojusių, su juo bendravusių asmenų atsiminimai; 2) M. Reinio rašyti dokumentai ir rankraščiai ir 3) KGB archyvinė medžiaga. Šiam straipsniui ypač svarbūs spausdinti atsiminimai, pasakojantys apie M. Reinio suėmimą ir patekimą į kalėjimą. Tai reikšmingas šaltinis, plačiau atskleidžiantis arkivyskupo asmenybę.

Kan. Povilas Dogelis, rašydamas savo gyvenimo atsiminimus, prisiminė ne vieną bendravimo su M. Reiniu faktą. P. Dogelis pateikė žinių apie įvairių katalikiškų draugijų, į kurias buvo įsitraukęs M. Reinius, veiklą, aprašė suėmimą 1919 m., buvimą kartu su M. Reiniu bei kitais įkaitais Vilniaus, Daugpilio ir Smolensko kalėjimuose ir valstybių apsikeitimą įkaitais<sup>11</sup>.

Apie 1919 m. įkaitus rašė ir kun. Pranas Bieliauskas knygoje „Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26“<sup>12</sup>. Joje puikiai atskleista to meto epocha pasiaukojusių dirbti lietuvybei asmenų fone, kultūrinė ir visuomeninė veikla, santykiai su lenkais.

Telšių kunigų seminarijos ekonomė Teklė Kačiukaitė, bendravusi su dvasininkais, kartu su kitomis vienuolėmis vežusi jiems, jau suimtiems, maisto, drabužių, savo atsiminimų knygoje yra pateikusi žinių ir

apie arkivyskupą M. Reinį kaip jo suėmimo 1947 m. birželio 12 d. liudininkė<sup>13</sup>.

Vokiečių Užsienio reikalų ministerijos tarėjo dr. Gottholdo Starke's, vienerius metus kartu su M. Reiniu kalėjusio toje pačioje Vladimiro kalėjimo kameroje, atsiminimai rodo, kad M. Reinius rūpinosi visų tautybių kameros kaliniams, gebėjo juos dvasiškai sustiprinti, padėjo materialiai, supažindino su filosofijos kursu. Šiuos atsiminimus iš Čikagoje ėjusio politinių mokslų žurnalo „Modern Age“, autoriui sutinkant, į lietuvių kalbą išvertė ir „Drauge“ išspausdino kun. Vytautas Bagdanavičius<sup>14</sup>. 1977 m. Čikagoje leidžiant minėtą kun. J. Šalčiaus knygą „Arkivyskupas Mečislovas Reinius“ pasinaudota ir kun. V. Bagdanavičiaus spaudoje skelbtais atsiminimais<sup>15</sup>.

Antroji šaltinių grupė – M. Reinio dokumentika: arkivyskupo raštai okupacinei valdžiai, humoristiniai laiškučiai ir laišakai iš kalėjimo. Vieni pirmųjų – archyvinėse bylose autorės rasti trys arkivyskupo raštai sovietų institucijoms. Visų dokumentų tekstai pirmąsyk ištiesai buvo paskelbti 1999 m.<sup>16</sup> Jie rodo M. Reinį buvus nenuolaidžiaujantį, drąsiai ir motyvuotai keliantį okupacinei valdžiai reikalavimus kataliką. Pagrįsta M. Reinio motyvacija rodo laišku autorių buvus labai išsilavinusią asmenybę. M. Reinio raštai tapo lemiamu veiksmu, paskatinusiu sovietinį saugumą greičiau susidoroti su juo. Kadangi šie dokumentai aktualūs ir šiandien, juos čia glaustai priminsime.

1944 m. rugsėjo 13 d. M. Reinio rašte Nr. 1279/44, adresuotame Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybai per jos pirmininką Vilniuje<sup>17</sup>, kalbama apie būtinumą pradžios ir vidurinėse mokyklose skleisti tikėjimo tiesas, apie tikėjimo svarbą žmogaus gyvenime.

1944 m. rugsėjo 14 d. rašte Nr. 1282/44, taip pat adresuotame Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybai per jos pirmininką Vilniuje<sup>18</sup>, kalbama apie poreikį priminti ir aiškinti

katalikų religijos tiesas suaugusiems tikintiesiems, ypač kareiviams, nes jie dažniau patenka į gyvybei pavojingas aplinkybes, ir prašoma lietuviškuose Raudonosios armijos daliniuose leisti atlikti įvairius religinius patarnavimus.

1947 m. gegužės 6 d. raštas Nr. 258/47, M. Reinio siųstas Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos įgaliotiniui Lietuvos SSR Alfonsui Gailevičiui<sup>19</sup>, laikytinas paskutiniu oficialiu arkivyskupo dokumentu (birželio 12 d. jis buvo suimtas). Šiame rašte M. Reinys įrodė bažnytinių komitetų, kurie vadovautų tikinčiųjų bendruomenėms ir būtų pavaldūs darbo žmonių deputatų tarybų vykdomiesiems komitetams, kaip to reikalavo okupantai, sukūrimo negalimumą. Tai M. Reinys pagrindė remdamasis marksizmo teorija, sovietų konstitucija, kitų šalių patirtimi ir Bažnyčios doktrinomis. Dokumentas pasiekė ne tik Religinių kultų reikalų tarybą – jis tapo populiarus visose Lietuvos vyskupijose. Plito ne tik spausdinti mašinėle jo nuorašai – dokumentas buvo perrašinėjamas ir ranka. Vienas tokių pavyzdžių – Telšių vyskupijos kurijoje esantis egzempliorius, 2004 m. išspausdintas „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštyje“<sup>20</sup>. Tikimasi, kad grafologiniai tyrimai padės nustatyti dokumentą kopijavusį asmenį.

Be minėtų raštų, kitas svarbus spausdintas šaltinis – arkivyskupo M. Reinio 1945–1947 m. rašyti humoristiniai laiškučiai – „T. Aškūnų ir B. Asių kolchozo Moderniojo cirko biuleteniai“<sup>21</sup>. Arkivyskupas rašė vadinamuosius biuletenius, parodijuojančius sovietinę tvarką. Juos, atėjęs sekmadienių pietų, skaitė Vilniaus gatvėje gyvenusiems lietuviams kunigams Vincentui Taškūnui ir Edmundui Basiui bei jų giminaitėms. Šiais biuleteniais arkivyskupas mokė į visus sovietinės valdžios nurodymus, įsakymus žiūrėti pro juoko, dažniausiai sarkastiško, prizmę.

Minėtą butą ir jo gyventojus arkivyskupas pavadino „kolchozu“ ir suteikė jam „Moderniojo cirko“ vardą. Tas cirkas atspindėjo sovietinę santvarką. „Moderniojo cirko“ biuleteniai leidžia pažvelgti į visada rimtą ir susikaupusį arkivyskupą M. Reinį kaip į žmogų, gebantį ne tik juokauti, bet ir, svarbiausia, linksmai nuteikti aplinkinius niūriais sovietinės okupacijos laikais. M. Reinio „T. Aškūnų ir B. Asių kolchozo Moderniojo cirko biuleteniai“ – tai originalus ir netikėtas ano meto nuotaikų liudijimas, dokumentai, kuriuose įžymios Lietuvos bažnyčios asmenybės pasirodo netikėtu rakursu. Šis šaltinis svarbus ir dar vienu aspektu: jis atskleidžia du iki tol nežinotus M. Reinio slapyvardžius – Dr. Mututa ir Mututa.

Trečias antrajai grupei priskiriamas svarbus spausdintas šaltinis – arkivyskupo M. Reinio laišakai iš Vladimiro kalėjimo vienintelei į Sibirą neištremtai savo seseriai Julijonai Reinytei-Martinėnienei (1878–1960)<sup>22</sup>. Iš jų matyti, kad M. Reinys, nepaisydamas sunkių kalėjimo sąlygų ir prastos sveikatos, nesiliovė rūpintis tikinčiųjų padėtimi (apie tai rašoma atsargiai ir užuominomis – kitaip laišakai nebūtų pasiekę adresato), jam rūpėjo jaunimo (konkrečiai – sesers vaikų ir vaikaičių) mokslo reikalai ir apskritai padėtis Lietuvoje. Laiškai liudija, kad vaistai, kurie arkivyskupui buvo duodami, ko gero, ne gydė, o kenkė jo sveikatai, silpnino ją ir galiausiai tapo jo mirties priežastimi.

Trečioji šaltinių grupė – LYA saugomos dvi arkivyskupo M. Reinio bylos (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14999; ap. 45, b. 771). Kiekviena jų susideda iš dar kelių bylų. Prie šios sovietinio saugumo tardymo teisminės medžiagos priskirtina ir M. Reinio asmens byla, saugoma Rusijos miesto Vladimiro archyve. Šiame straipsnyje kaip tik ji ir nagrinėjama.

Algimantas Žilinskas buvo vienas pirmųjų, prisilietusių prie arkivyskupo M. Reinio ir kitų kunigų bylų, saugomų LYA, ir pateikė

jų medžiagą spaudoje<sup>23</sup>. 2000 m. Lietuvių katalikų mokslo akademijos istorijos šaltinių serijoje „Fontes Historiae Lituaniae“ išleista dr. Arūno Streikaus sudaryta knyga „Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme“<sup>24</sup>. Joje – vyskupų Vincento Borisevičiaus, Teofiliaus Matulionio ir M. Reinio<sup>25</sup> bylų, saugomų LYA, medžiaga. Nors šioje knygoje nepaaiškinta, kokių principu atrinkti ir spausdinami dokumentai, kodėl pasirinkta tik viena iš dviejų M. Reinio bylų, saugomų LYA, kodėl nėra bylos lapų numeracijos nuorodų (beje, įvardinėje dalyje vienos iš M. Reinio bylų nuorojoje kartojama šio straipsnio autorės viename darbu<sup>26</sup> įšivėlusį korektūros klaidą – turėtų būti ne 71, o 771

byla), vis dėlto tai pirmas leidinys, kuriame spausdinamos „ištiesai sovietinio saugumo sudarytos baudžiamosios bylos“<sup>27</sup>. Taigi Rusijos mieste Vladimire saugoma M. Reinio byla yra naujas svarbus šaltinis M. Reinio – kalinio ir kankinio – gyvenimui atskleisti.

### ARKIVYSKUPAS M. REINYS – VLADIMIRO KALĖJIMO KALINYS

Arkivyskupas M. Reinyš į Vladimiro kalėjimą buvo atvežtas su ypatinga apsauga 1948 m. sausio 20 d. Tai patvirtina dokumentas, esantis jo asmens byloje Nr. 3145, kuri saugoma Vladimiro srities vidaus reikalų valdybos Politinių represijų aukų informacinio centro



Vladimiro Švč. Mergelės Marijos Rožinio Karalienės bažnyčioje, prie sienos, ant kurios prie paminklinės lentos (joje pirmoji įrašyta (tiesa, su klaida) arkivysk. M. Reinio pavardė) kabo VPU rektoriaus akademiko Algirdo Gaižučio dovanotas arkivysk. M. Reinio portretas (viduryje), palaimintojo Klementijaus Šeptyckio (1869–1951) ikona (dešinėje) ir paskutinio bažnyčios prieš ją uždarant klebono Antono Dzemiškevičiaus (1891–1937), sušaudyto Solovkuose, nuotrauka (kairėje). Iš dešinės: Vilniaus Šv. Onos bažnyčios rektorius mons. Kęstutis Latoža, dr. Aldona Vasiliauskienė, tuometinis Lietuvos Respublikos ambasadorius Rusijos Federacijoje Antanas Vinkus, UAB „Vilava“ generalinis direktorius Antanas Vilūnas

Archyvinės informacijos ir reabilitacijos skyriuje, 10 fondo, kuris vadinasi „Laisvės atėmimo vietoje mirusių nuteistųjų asmens bylų rinkinys“, 4 apraše.

Arkivyskupas M. Reinys Vladimiro kalėjime išbuvo iki mirties, t. y. beveik šešerius metus. Aptariamoje byloje išryškėja kai kurie šio laikotarpio jo gyvenimo momentai.

Tarpininkaujant Lietuvos Respublikos ambasadoriui Rusijos Federacijoje Antanui Vinkui, straipsnio autorei pavyko gauti specialią vardinę Rusijos Federacijos vidaus reikalų ministerijos notą, leidžiančią dirbti su arkivyskupo M. Reinio, kun. Vlado Mirono ir archimandrito Klementijaus Šeptyckio bylomis. Straipsnio autorė 2010 m. rugsėjo 19–spalio 1 d. dirbo Vladimire prie Kliazmos, globojama Švč. Mergelės Marijos

Rožinio Karalienės bažnyčios klebono kun. Sergejaus Zujevo ir Vladimiro srities administracijos Tarptautinių ryšių ir protokolo skyriaus vedėjos Jelenos Voroninos. Buvo atlikta nemažai darbų, apie kuriuos rašyta „XXI amžiuje“<sup>28</sup>, „Lietuvos aide“<sup>29</sup>, „Utenyje“<sup>30</sup> ir „Utenos apskrities žiniose“<sup>31</sup>.

Pats svarbiausias išvykos į Vladimirą tikslas – susipažinti su arkivyskupo M. Reinio, kun. V. Mirono ir studijų ordino archimandrito K. Šeptyckio bylomis. Dirbant su šiomis bylomis, straipsnio autorę svariai konsultavo Vladimiro srities vidaus reikalų valdybos Politinių represijų aukų informacinio centro Archyvinės informacijos ir reabilitacijos skyriaus vedėja Ala Ščerbakova ir jos pavaduotoja Tatjana Novikova.



*Prie Vladimiro kalėjimo kalinių arkivysk. Mečislovo Reinio ir kun. Vlado Mirono bylų sėdi pirmoji pradėjusi jomis domėtis Valentina Jurganova (dešinėje), Vladimiro srities vidaus reikalų valdybos Politinių represijų aukų informacinio centro Archyvinės informacijos ir reabilitacijos skyriaus vedėja Ala Ščerbakova (kairėje) ir jos pavaduotoja Tatjana Novikova (viduryje)*





*Memorialas represijų aukoms atminti Vladimiro kapinėse. Prie pašventintos arkivysk. Mečislovo Reinio paminklinės lentos. Iš dešinės: aktyvi parapijietė Etera Mikojan, Švč. Mergelės Marijos Rožinio Karalienės bažnyčios klebonas Sergejus Zujevas, verslininkas Ramūnas Babenskas, Utenos r. savivaldybės Kultūros skyriaus vyr. specialistė Zita Mackevičienė, Igoris Gerasimovas, Antanas Vilūnas ir dr. Aldona Vasiliauskienė*

## **ARKIVYSKUPO M. REINIO ASMENS BYLA NR. 3145**

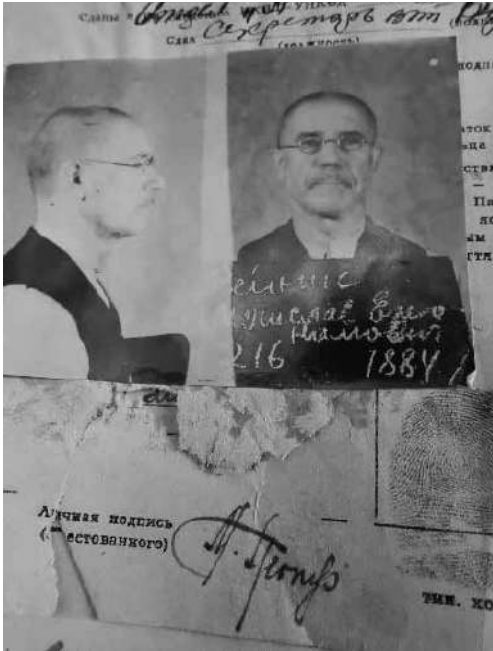
Bylą sudaro dvi dalys, susiūtos į vieną aplanką. Pirmoje dalyje – 13 lapų, antroje – 119. Kiekvienos dalies – sava numeracija. Yra pora nenumeruotų lapų: pirmoje dalyje – tarp 6 ir 7 lapo, antroje – tarp 96 ir 97 lapo.

Aplanke įrašyta, kad byla pradėta 1947 m. birželio 12 d. ir baigta 1953 m. lapkričio 8 d. Nurodyti RSFSR Baudžiamojo kodekso straipsniai (17-58-1a; 58-10, d. 2; 58-11), už kurių pažeidimą M. Reinys buvo nuteistas aštuonerių metų laisvės atėmimo bausme griežto režimo Vladimiro kalėjime, įrašyta, kad bausmė pradėta skaičiuoti 1947 m. birželio 12 d., bausmės laikas baigiasi 1955 m. birželio 12 d. Pažymėta, kad byla priskirta

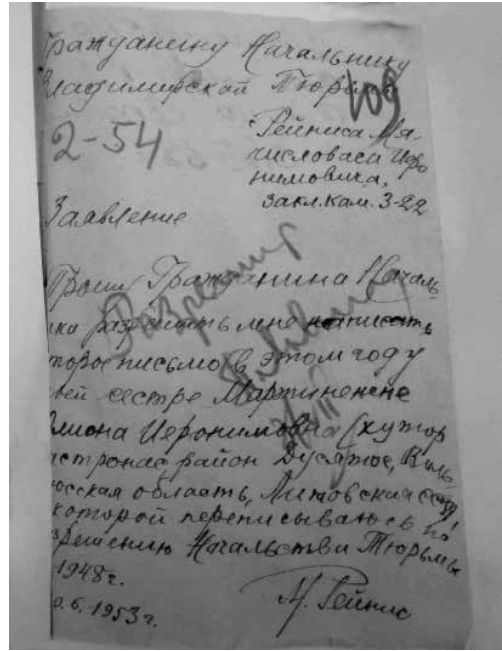
prie nuolat saugomų bylų. Bylos pabaigoje – įrašas, kad joje yra 126 lapai ir kad ji 1953 m. lapkričio 13 d. užbaigta ir atiduota į archyvą. Tačiau šis bylos pabaigoje įrašytas lapų skaičius neatitinka tikrojo jos lapų skaičiaus – 134. Analizuojant susidaro įspūdis, kad kai kurių dokumentų trūksta ir kad byloje turėjo būti gerokai daugiau lapų.

Vieni M. Reinio asmens bylos Nr. 3145 dokumentai rašyti ranka, kitų specialūs blankai užpildyti ranka ar mašinėle. Ranka rašytų įrašų ir parašų įvairuoja rašalo (juodas, violetinis, žalsvas, ryškiai žalias, pilkšvas) ir pieštuko (juodas, raudonas) spalvos.

Visi dokumentai rašyti rusų kalba, tačiau yra keletas tokių, kurių blankai išspausdinti lietuvių ir rusų kalbomis. Tai pirmoje bylos dalyje esantys orderio talonas (l. 1)



Arkivysk. Mečislovo Reinio nuotrauka ir parašas jo byloje



Arkivysk. Mečislovo Reinio 1953 m. birželio mėn. prašymas Vladimiro kalėjimo viršininkui leisti parašyti laišką savo seseriai Julijonai Martinėnienei

ir nutarimas dėl kardamosios priemonės parinkimo (l. 2). Pažymėtina, kad pirmoje bylos dalyje M. Reinys pasirašęs lietuviškais rašmenimis.

Iš bylos pirmos dalies aiškėja, kad suimtam arkivyskupui Vilniuje buvo sudaryta tardymo byla Nr. 10723 (l. 6), tardytoju paskirtas Golycinas.

Į Vladimiro kalėjimą M. Reinys buvo atvežtas su specialia apsauga ir byla. Tad Vladimire saugomoje byloje galima išskirti dokumentus, susijusius su M. Reinio kalėjimo Vilniaus KGB rūsiuose laikotarpiu, ir 1948–1953 m. dokumentus, atsiradusius jam kalint Vladimiro kalėjime. Tačiau abu šie laikotarpiai nėra pirma ir antra bylos dalys.

Nagrindėdami archyvinės M. Reinio asmens bylos Nr. 3145 dokumentus, atsižvelgėme į chronologinę jo įkalinimo ir atsidūrimo Vladimire seką ir sąlygiškai išskyrėme de-

šimt teminių dokumentų grupių (žr. lentelės): 1) suėmimas ir nuteisimas; 2) suėmimo laiko pratęsimas; 3) tardymas Vilniaus KGB kalėjime; 4) kelionė į Vladimirą; 5) tardymas Vladimiro kalėjime; 6) Vladimiro kalėjimo viršininkų raštai Lietuvos SSR KGB; 7) kalinio M. Reinio prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui; 8) kalinio M. Rainio siuntinių gavimo aktai; 9) atvirlaiškis ir telegrama M. Reiniui bei lietuvių prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui; 10) žinios apie arkivyskupą M. Reinio mirtį ir palaidojimą.

Lentelėse dokumentus pateikėme ne pagal bylos lapų numeraciją, o chronologine minėtos tematikos eile. Visos toliau esančios lentelės sudarytos remiantis M. Reinio asmens byla Nr. 3145, saugoma Vladimiro srities vidaus reikalų valdybos Politinių represijų aukų informacinio centro Archyvinės informacijos ir rehabilitacijos skyriuje (f. 10, ap. 4), tad prie lentelių papildomų bylos nuo-

rodų nėra. Toliau visos teminės dokumentų grupės apžvelgiamos išsamiau.

**1. Suėmimas ir nuteisimas.** Prie šios grupės priskirta 19 dokumentų (žr. 1 lentelę), 11 jų įrašyti antroje bylos dalyje, 3 priklauso Vladimiro kalėjimo laikotarpiui. Vienas dokumentas kartojasi tris kartus (d. 1, l. 8; d. 2, l. 73, 76), du dokumentai – du kartus (d. 2, l. 29, 30; d. 2, l. 67, 70). Į šią grupę įtraukėme dokumentus, nušviečiančius arkivyskupo M. Reinio įkalinimą Vilniaus KGB kalėjimo 5 kameroje (d. 2, l. 1) ir perkėlimą į 13 kamerą (d. 2, l. 29, 30). Dalis minimų dokumentų – tai LYA saugomose M. Reinio bylose esančių dokumentų kopijos ar net originalai (kopijos liko Lietuvoje).

Lietuvos SSR MGB 1-ojo ypatingojo skyriaus viršininko pavaduotojas gvardijos mjr. Černiauskas 1947 m. birželio 9 d. parengė nutarimą dėl kardamosios priemonės M. Reiniui parinkimo. Jam savo parašais pritarė minėto skyriaus viršininkas kpt. Čečiurovas, viršininko pavaduotojas kpt. Raslanas ir Tardymo skyriaus viršininkas pplk. Soloidas (d. 1, l. 2). Po dviejų dienų šį nutarimą sankcionavus Lietuvos SSR valstybės saugumo ministrui plk. Litkencui ir kariniam prokurorui teisės pplk. Grimovičiui, jau kitą dieną, t. y. birželio 12-ąją, buvo išrašytas orderis (d. 1, l. 1), arkivyskupas M. Reinys suimtas savo bute ir pristatytas į saugumo patalpas. Čia buvo surašytas asmens apžiūros protokolas (d. 2, l. 2) ir išrašytas kvitas, patvirtinantis, kad iš jo paimti 6 daiktai (geltono metalo grandinėle nuo kryžiaus, medalionas su balto metalo grandinėle, guminės petnešos, peilis, kunigo apykaklė su antkakliu ir dveji akiniai su dėklu) (d. 2, l. 3). Taip pat buvo užpildyta suimtojo anketa, paimti pirštų atspaudai. Birželio 18 d. M. Reiniui buvo grąžinti per kratą paimti akiniai (d. 2, l. 8), tačiau atimtas (?) didelis metalinis kryžius (d. 2, l. 7).

Buvo pradėta arkivyskupo M. Reinio tardymo byla Nr. 10723. Po daugybės tardy-

mų (apie juos dar bus kalbama) M. Reinys buvo apkaltintas pažeidęs RSFSR Baudžiamojo kodekso 17-58-1a, 58-10 (d. 2) ir 58-11 straipsnius. 1947 m. spalio 14 d. Lietuvos SSR MGB A skyriaus viršininko pavaduotojas mjr. Kovalis ir 1-ojo skyriaus viršininkas mjr. Akimovas išsiuntė M. Reinio bylą į Maskvą gen. mjr. Gercovskuii, kad ji būtų perduota svarstyti SSRS MGB Ypatingajam pasitarimui (d. 1, l. 7).

Ypatingasis pasitarimas, 1947 m. lapkričio 15 d. susipažinęs su M. Reinio byla, pripažino jį pažeidus minėtus Baudžiamojo kodekso straipsnius, nustatė kaltę ir skyrė bausmę: už tėvynės išdavimą, dalyvavimą antisovietinėse nacionalistinėse organizacijose ir antisovietinę agitaciją arkivyskupas nuteistas aštuoneriems metams kalėjimo, konfiskuojant jo turtą (d. 1, l. 8, 9; d. 2, l. 73, 76). Svarbus, M. Reinio likimą nulėmęs dokumentas – tai SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo protokolo Nr. 45 išrašas (l. 8), kuriame tvirtinama, kad M. Reinys yra didžiausias valstybės priešas ir nusikaltėlis (d. 1, l. 9).

Vladimiro kalėjime M. Reinys kartu su kitais kaliniais – Kojiti Esida, Jonu Kartanu, Gagudze Karginovu, Jonu Meškausku ir Leonidu Malcevu – parašė malonės prašymą. 1948 m. kovo 16 d. Vladimiro srities specialioji komisija, susipažinusi su bylomis, nustatė, kad visi šie asmenys apkaltinti teisėtai ir turi atlikti skirtą bausmę. Minėtos komisijos 1948 m. balandžio 28 d. dokumente pateiktas šios institucijos „tyrimų“ sprendimas (d. 1, l. 9) – nurodoma, kad M. Reinio bausmės laikas baigiasi 1955 m. birželio 12 d.

1948 m. birželio 23 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo kanceliarija (viršininko pavaduotojas Babuchinas) Vladimiro kalėjimo viršininkui atsiuntė rašto, kuriame nurodoma pranešti visiems šešioms kaliniams, kad jų malonės prašymas atmetas, kopiją. Tad arkivyskupas M. Reinys privalo būti laikomas ypatingojo režimo Vladimiro

kalėjime, iki baigsis jo bausmės laikas (d. 2, l. 69).

M. Reiniui buvo leista rašyti dar vieną malonės prašymą – SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui Nikolajui Švernikui (d. 2, l. 72). Prie 1948 m. rugpjūčio 9 d. rašyto malonės prašymo buvo pridėta ir M. Reinio charakteristika (d. 2, l. 71), kurią pasirašė kalėjimo viršininkas pplk. Želvakovas. Charakteristikoje yra dvi datos – 1948 m. rugpjūčio 10 d. (d. 2, l. 71 a. p.) ir 1948 m. rugpjūčio 12 d. (l. 71). Joje rašoma: „Ūkio darbų nedirba, nes nuteistas kalėjimo režimu. Per

kalėjimo laiką taisyklių nepažeidė. Šeiminei padėtis – viengungis“ (d. 2, l. 71 a. p.). Byla kartu su lydimaiais raštais buvo išsiųsta į Maskvą. Antroje bylos dalyje yra du vienodi (skiriasi tik papildomi įrašai ir priedašai pieštuku) lydimieji raštai Nr. 3259 (l. 67, 70). Juos 1948 m. rugpjūčio 10 d. pasirašė Vladimiro kalėjimo viršininkas pplk. Želvakovas. Dokumentų, atsakančių į šį malonės prašymą, byloje nėra. Kadangi M. Reinys ir toliau liko kalėti Vladimiro kalėjime, atsakymas, be abejo, buvo neigiamas.

*1 lentelė. Suėmimas ir nuteisimas*

Eil. Nr.	Data	Dokumento Nr.	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
1.	1947 06 09	–	Nutarimas dėl kardamosios priemonės parinkimo – suėmimo	d. 1, l. 2
2.	1947 06 12	282	Suėmimo orderio talonas	d. 1, l. 1
3.	1947 06 12	–	Asmens apžiūros ir kratos protokolas	d. 2, l. 2
4.	1947 06 12	35	Paimtų ir konfiskuotų daiktų kvitas	d. 2, l. 3
5.	1947 06 12	–	Dėl M. Reinio įkalinimo KGB kalėjimo 5 kameroje ir Golycino paskyrimo jo tardytoju	d. 2, l. 1
6.	1947 06 18	810	Kvitas, išduotas paėmus iš M. Reinio (ar atidavus jam?) didelį kryžių	d. 2, l. 7
7.	1947 06 18	–	Dėl paimtų per kratą akinių grąžinimo M. Reiniui	d. 2, l. 8
8–9.	1947 07 02	–	Lietuvos SSR KGB Tardymo skyriaus viršininko pplk. Soloido nurodymas perkelti M. Reinį į 13 kamerą, paliekant jo tardytoju Golyciną (su priedašu, kad nurodymas liepos 14 d. įvykdytas)	d. 2, l. 29, 30

Eil. Nr.	Data	Dokumento Nr.	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
10.	1947 10 13	10723	Tardymo byla Nr. 10723 siunčiama į Maskvą gen. mjr. Gercovskiui, kad SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas priimtų sprendimą	d. 1, l. 7
11–13.	1947 12 25	45	M. Reinio bylos svarstymo SSRS MGB Ypatingajame pasitarime 1947 11 15 protokolo išrašas (RSFSR Baudžiamojo kodekso str. 17-58-1a; 58–10, d. 2; 58-11). Už tėvynės išdavimą, dalyvavimą antisovietinėse nacionalistinėse organizacijose ir antisovietinę agitaciją nuteisiamas aštuoneriems metams kalėjimo, konfiskuojant turtą	d. 1, l. 8; d. 2, l. 73, 76
14.	1948 04 27	–	Vladimiro srities specialiosios komisijos, 1948 03 16 išnagrinėjusios M. Reinio asmens bylą, nutartis palikti kaliniui, kaltinamam tėvynės išdavimu ir dalyvavimu nacionalistinėse organizacijose, aštuonerių metų laisvės atėmimo bausmę, kurią jis turi atlikti SSRS MVD ypatingojo režimo lageriuose	d. 1, l. 9
15.	1948 06 23	3951-c	SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo kanceliarijos raštas, pranešantis, kad M. Reinio ir kitų kalinių malonės prašymas atmestas	d. 2, l. 69
16.	–	–	Centrinės komisijos 1948 06 25 posėdžio, kuriame nutarta perkelti M. Reinį į ypatingojo režimo kalėjimą, protokolo išrašas	d. 1, l. 10
17–19.	1948 08 10	3259	Kalėjimo viršininko Želvakovo raštas prie pridėdamo trijų lapų M. Reinio malonės prašymo SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui	d. 2, l. 67, 70, 71

**2. Suėmimo laiko pratęsimas.** Prie šios grupės priskyrėme 6 dokumentus. Nors tai su Vilniumi susiję dokumentai, tačiau tik 2 iš jų įrišti pirmoje bylos dalyje (l. 6 ir nenumeruotas lapas tarp l. 6 ir l. 7).

Suimtas arkivyskupas M. Reinys buvo daug tardomas, tačiau labai greitai bylos sukurpti nespėta. Dėl to jo tardytojas Golycinas, norėdamas parodyti, kad stropiai laikosi įstatymų, rašė raštus, prašydamas

pratęsti suėmimo laiką (žr. 2 lentelę). Tačiau iš dokumentų matyti, kad šis laikas paprastai jau būdavo pasibaigęs. Pavyzdžiui, 1947 m.

rugpjūčio 23 d. dokumente rašoma, kad suėmimo laikas baigėsi 1947 m. rugpjūčio 11 d., taigi prieš 12 dienų.

2 lentelė. Suėmimo laiko pratęsimas

Eil. Nr.	Data	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
1.	1947 08 11	Dėl pasibaigusio suėmimo laiko	d. 2, l. 35
2.	1947 08 23	Dėl 1947 08 11 pasibaigusio suėmimo laiko	d. 2, l. 44
3.	1947 09 03	Dėl suėmimo laiko pratęsimą iki 1947 09 12	d. 1, l. 6
4.	1947 09 04	Dėl 1947 08 11 pasibaigusio suėmimo laiko	d. 2, l. 46
5.	1947 09 15	Dėl suėmimo laiko pratęsimą iki 1947 09 20	d. 1, nenumeruotas lapas tarp l. 6 ir l. 7
6.	1947 09 23	Dėl 1947 09 20 pasibaigusio suėmimo laiko	d. 2, l. 54

Dviejuose dokumentuose nurodoma, kad suėmimo laikas pratęsimas. Pavyzdžiui, 1947 m. rugsėjo 3 d. rašte (d. 1, l. 6) pažymima, kad pasibaigęs suėmimo laikas pratęsimas iki 1947 m. rugsėjo 12 d., o 1947 m. rugsėjo 15 d. rašte – iki 1947 m. rugsėjo 20 d. (d. 1, tarp l. 6 ir l. 7).

**3. Tardymas Vilniaus KGB kalėjime.** Antroje bylos dalyje yra 42 nedidelio formato rusų kalba išspausdinti pareikalavimo blankai (rus. *требование*), užpildyti pilku ar violetiniu rašalu. Juose nurodoma, iš kurios kameros į kurį kabinetą būtina pristatyti tardomąjį M. Reinį tardytojui Golycinui bei tardymo laikas: kada pradėta tardyti ir kada baigta (l. 4–6, 9–28, 31–34, 36–43, 45, 47–49, 51–53) (žr. 3 lentelę). Šie dokumentai turėjo liudyti kruopštų tardytojo darbą. Tardymo protokolai yra M. Reinio bylose, saugomose LYA.

Užpildyti pareikalavimo blankai teikia keletą svarbių žinių. Pirmoji iš jų – kad nuo suėmimo pradžios M. Reinys buvo laikomas 5 kameroje, o liepos 14 d. perkeltas į 13 kamerą. Tai rodo Lietuvos SSR MGB Tardymo skyriaus viršininko Soloido 1947 m. liepos 2 d. raštas, kuriame nurodoma perkelti M. Reinį į 13 kamerą, paliekant tą patį tardytoją Golyciną. 1947 m. liepos 14 d. prierašas informuoja, kad nurodymas buvo įvykdytas (d. 2, l. 29, 30).

Visi šie dokumentai svarbūs ir tuo, kad atspindi tardymo intensyvumą. Jeigu juose iš tikrųjų užfiksuotas tikslus tardymo pradžios ir pabaigos laikas, tai M. Reinys buvo tardomas ne mažiau kaip 162 val. 55 min. (birželio 20 d. nėra nurodyta tardymo pabaigos laiko, d. 2, l. 10).

3 lentelė. Tardymas Vilniaus KGB kalėjime

Eil. Nr.	Tardymo data	Tardymo laikas	Tardymo trukmė (val.)	Kabinetas	Tardytojas	Kamera	Bylos lapas (d. 2)
1.	1947 06 13	0.30–5.00	4.30	16	Golycinas	5	4
2.	1947 06 13–14	24.00–4.00	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	5
3.	1947 06 16–17	23.30–4.40	5.10	– ” –	– ” –	– ” –	6
4.	1947 06 18–19	21.30–3.30	6.00	– ” –	– ” –	– ” –	9
5.	1947 06 19–20	23.00–3.00	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	11
6.	1947 06 20	23.00–?	?	– ” –	– ” –	– ” –	10
7.	1947 06 21	13.00–17.00	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	12
8.	1947 06 23–24	23.30–4.10	4.40	– ” –	– ” –	– ” –	13
9.	1947 06 24–25	22.30–2.30	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	14
10.	1947 06 26–27	22.30–4.15	5.45	– ” –	– ” –	– ” –	15
11.	1947 06 27–28	22.00–4.00	6.00	– ” –	– ” –	– ” –	16
12.	1947 06 28	12.00–16.40	4.40	– ” –	– ” –	– ” –	17
13.	1947 07 01	12.30–16.15	3.45	– ” –	– ” –	– ” –	18
14.	1947 07 01–02	20.30–1.00	4.30	– ” –	– ” –	– ” –	19
15.	1947 07 02–03	21.00–1.00	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	20
16.	1947 07 03–04	20.30–3.15	6.45	– ” –	– ” –	– ” –	21
17.	1947 07 05	14.20–16.30	2.10	– ” –	– ” –	– ” –	22
18.	1947 07 08–09	21.00–2.30	5.30	– ” –	– ” –	– ” –	23
19.	1947 07 09–10	22.00–3.00	5.00	– ” –	– ” –	– ” –	24
20.	1947 07 10–11	22.00–2.40	4.40	– ” –	– ” –	– ” –	25

Eil. Nr.	Tardymo data	Tardymo laikas	Tardymo trukmė (val.)	Kabinetas	Tardytojas	Kamera	Bylos lapas (d. 2)
21.	1947 07 11	13.00–17.00	4.00	16	Golycinas	5	27
22.	1947 07 11–12	22.00–2.30	4.30	– ” –	– ” –	– ” –	26
23.	1947 07 12	14.00–17.00	3.00	– ” –	– ” –	– ” –	28
24.	1947 07 21	23.00–24.00	1.00	– ” –	– ” –	13	31
25.	1947 07 25–26	20.30–0.30	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	32
26.	1947 08 08–09	22.00–1.00	3.00	– ” –	– ” –	– ” –	33
27.	1947 08 09	12.30–17.00	4.30	– ” –	– ” –	– ” –	34
28.	1947 08 11–12	22.00–1.10	3.10	– ” –	– ” –	– ” –	36
29.	1947 08 12	13.30–17.00	3.30	– ” –	– ” –	– ” –	37
30.	1947 08 12	21.00–23.30	2.30	– ” –	– ” –	– ” –	38
31.	1947 08 13	14.00–17.00	3.00	– ” –	– ” –	– ” –	39
32.	1947 08 13–14	21.00–2.15	5.15	– ” –	– ” –	– ” –	40
33.	1947 08 15–16	23.30–2.00	2.30	– ” –	– ” –	– ” –	41
34.	1947 08 18–19	21.30–1.00	3.30	– ” –	– ” –	– ” –	52
35.	1947 08 19–20	21.00–1.30	4.30	– ” –	– ” –	– ” –	42
36.	1947 08 20–21	22.30–2.30	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	43
37.	1947 09 03–04	21.30–0.40	3.10	– ” –	– ” –	– ” –	45
38.	1947 09 11	15.00–17.00	2.00	– ” –	– ” –	– ” –	48
39.	1947 09 12	12.00–15.20	3.20	– ” –	– ” –	– ” –	49
40.	1947 09 17–18	20.30–1.00	4.30	– ” –	– ” –	– ” –	51
41.	1947 09 20	12.45–17.00	4.15	– ” –	– ” –	– ” –	53
42.	1947 11 06	11.20–12.00	0.40	– ” –	– ” –	– ” –	47



Iš 3 lentelės matyti, kad dažniausiai būdavo tardoma naktimis, pradedant 21–24 val. Trumpiausias buvo 1947 m. lapkričio 6 d. tardymas – jis truko tik 40 min. (d. 2, l. 47). Tai liudija paskutinis oficialus bylos dokumentas. Šešis kartus tardymas truko iki 3 val. Nuo 3 iki 4 val. tardyta aštuonis kartus. Aštuonis kartus buvo tardoma po 4 val., nuo 4 iki 5 val. – dešimt kartų ir nuo 5 iki 6 val. – keturis kartus. Tardymas iš birželio 18 į 19 d. ir iš 27 į 28 d. truko 6 val. (nuo 22 val. vakaro iki 4 val. ryto) (d. 2, l. 16). Vieną kartą arkivyskupas buvo kvočiamas beveik 7 val. (6 val. 45 min.) (d. 2, l. 21). Šis tardymas pradėtas liepos 3 d. 20 val. 30 min., o baigtas liepos 4 d. 3 val. 15 min.

Dieną buvo tardoma vos kelis kartus, tarkim, 1947 m. liepos 1 d. (12.30–16.15 val.), tačiau tos pačios dienos vakare arkivyskupo vėl laukė kvota (nuo 20.30 val. iki liepos 2 d. 1 val.) (d. 2, l. 19). Birželio 21 d. buvo tardoma 13–17 val. (d. 2, l. 12), liepos 12 d. – 14–17 val. (d. 2, l. 28), rugsėjo 11 d. – 15–17 val. (d. 2, l. 48), rugsėjo 12 d. – 12–15.20 val. (d. 2, l. 49), rugsėjo 20 d. – 12.45–17 val. (d. 2, l. 53) ir lapkričio 6 d. – 11.20–12 val. (d. 2, l. 47).

Esama ne vieno atvejo, kai, paryčiais baigus tardymą, kaltinamasis dieną vėl būdavo kviečiamas pas tardytoją. Tarkim, birželio 28 d. 4 val. ryto baigus tardyti (d. 2, l. 16), M. Reinys vėl buvo tardomas dieną – 12–16.40 val. (d. 2, l. 17), o rugpjūčio 13 d. 17 val. baigtas tardymas (d. 2, l. 39) buvo pratęstas 21 val. ir baigtas rugpjūčio 14 d. 2 val. 15 min. (d. 2, l. 40).

Galima tik stebėtis, kad tokių ilgų tardymų protokolai, saugomi LYA bylose, yra palyginti skurdūs. Matyt, daug laiko buvo skiriama psichologiniam spaudimui, įtikinėjimams talkinti sovietinei valdžiai, siūlymams bendradarbiauti. Kai kuriuose

tardymo protokoluose apie tai yra užsimenama.

Nors ir labai intensyviai tardomas bei spaudžiamas, arkivyskupas M. Reinys liko ištikimas Dievui, Bažnyčiai ir žmonėms.

**4. Kelionė į Vladimirą.** Dorošenkos pasirašytame dokumente be datos (d. 2, l. 59) nurodyta, kad M. Reinys, lydintas specialaus konvojaus, 1947 m. gruodžio 24 d. išsiųstas į Vladimiro kalėjimą. Raštas Nr. 279 liudija, kad M. Reinys su asmens byla į Vladimiro kalėjimą išvežtas 1947 m. gruodžio 29 d. (žr. 4 lentelę).

Šioms – 1947 m. gruodžio 24 ir 29 d. – datoms prieštarauja kiti du dokumentai (d. 2, l. 60, 64). Pirmajame jų, 1948 m. sausio 2 d. pasirašytame ltn. Dorošenkos, nurodyta, kad nuo 1948 m. sausio 4 (3?) d. iki sausio 6 d. M. Reiniui skiriamas maisto davinyš kelionei, aprūpinti maistu baigiama sausio 17 d. Manytina, kad dokumentas, rašytas pieštuku, taisytas: prieš skaitmenis 4 ir 6 (sausio 4 ir 6 d.) prirašyti vienetai. Tad jei šis taisymas būtų patvirtintas grafologiškai, atrodytų, kad M. Reinys iš Vilniaus buvo išvežtas 1948 m. sausio 13 arba 14 dieną ar naktį. Šį teiginį patvirtintų ir kitas dokumentas – M. Reinio 1948 m. balandžio 6 d. prašymas Vladimiro kalėjimo viršininkui (d. 2, l. 64), kuriame rašoma, kad nuo sausio 13 d. jis negaunąs siuntinių, todėl prašąs (tai pirmasis jo prašymas) leisti parašyti laišką seseriai (apie tai, kad šis prašymas patenkintas, M. Reiniui pranešta tik po mėnesio).

Kad arkivyskupas 1948 m. sausio 19 d. pasiekė Maskvos srities persiunčiamąjį kalėjimą, liudija apvalusis spaudas maisto išdavimo kvite Nr. 675 (d. 2, l. 57). Šiame dokumente nurodoma, kad 1948 m. sausio 19 d. M. Reiniui išduotas maisto davinyš dviem dienoms (1,3 kg duonos, 270 g žuvies ir 40 g cukraus). Kelionės kryptis – Kurskas.

## 4 lentelė. Kelionė į Vladimirą

Eil. Nr.	Data	Dokumento turinys	Bylos lapas (d. 2)
1.	1947 12 24	Lietuvos SSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo plk. Basovo raštas Nr. 132 konvojaus pulko vadui plk. Marmitkai dėl M. Reinio pristatymo į Vladimirą būdų	56
2.	1947 12 29	Raštas Nr. 279 dėl kalinio M. Reinio pristatymo į Vladimiro kalėjimą su asmens byla	58
3.	1947 12 29	Kalinio M. Reinio, siunčiamo į Vladimiro kalėjimą, asmens bylos pažyma – pristatymo būdai ir sąlygos	59
4.	1948 01 02	Apie kelionei (sausio 14–16 d.) išduotus maisto produktus	60
5.	1948 01 19	Kelionei į Vladimiro kalėjimą išduoto maisto davinio kvitas Nr. 675	57
6.	1948 01 20	Kalinio M. Reinio kratos Vladimiro kalėjime protokolas	62
7.	1948 01 28	Vladimiro kalėjimo gydytojų komisijos surašytas kalinio M. Reinio patikrinimo aktas	63

Tai, kad 1948 m. sausio 20 d. Vladimiro kalėjime buvo surašytas M. Reinio kratos protokolas (d. 2, l. 62), rodo, kad arkivyskupas Vladimirą pasiekė tą dieną. Po aštuonių dienų (t. y. 1948 m. sausio 28 d.) kalėjimo gydytojų komisija nustatė, kad M. Reinas serga miokarditu, ir patvirtino, jog jis gali dirbti vidutinio sunkumo fizinį darbą (d. 2, l. 63).

**5. Tardymas Vladimiro kalėjime.** Vladimiro kalėjimo tardytojai, kaip rodo bylos dokumentai, M. Reiniū buvo iškvietę

tardyti tik kartą – 1948 m. rugsėjo 18 d. (žr. 5 lentelę) (d. 2, l. 77).

1953 m. kovo mėn. tikslinti kai kurių duomenų iš Lietuvos į Vladimirą atvyko Lietuvos SSR MGB vyresn. operatyvinis įgaliotinis Pikulevas. Jis M. Reiniū tada ir tardė. Kitaip nei Vilniuje, Vladimiro kalėjime buvo tardoma dienomis. Per aštuonis kartus (d. 2, l. 101–108) tardyta ne mažiau kaip 30 val. (kovo 14 d. tardymo pabaigos laikas nenurodytas) (d. 2, l. 103). Ilgiausiai – po 5 val. 40 min. – tardytojas Pikulevas arkivyskupą

M. Reinį tardė pirmą kartą, t. y. 1953 m. kovo 12 d. (d. 2, l. 101), ir kovo 21 d. (d. 2, l. 107). Kiti tardymai buvo trumpesni: 4 val. 15 min. kovo 17 d. (d. 2, l. 104), 4 val. kovo

19 d. (d. 2, l. 105) ir 3 val. 50 min. tą pačią kovo 19 d. (d. 2, l. 106). Pastarasis tardymas vyko vėliausiai – 18.40–22.30 val.

5 lentelė. Tardymas Vladimiro kalėjime

Eil. Nr.	Tardymo data	Tardymo laikas	Tardymo trukmė (val.)	Kabinetas	Tardytojas	Kalėjimo korpusas ir kamera	Bylos lapas (d. 2)
1.	1948 09 18	12.30–13.45	1.15	2	Livasckis (?)	3, 62	77
2.	1953 03 12	14.00–19.40	5.40	16	Pikulevas	– ” –	101
3.	1953 03 13	11.50–15.05	3.15	– ” –	– ” –	– ” –	102
4.	1953 03 14	11.45–?	?	– ” –	– ” –	– ” –	103
5.	1953 03 17	12.05–16.20	4.15	– ” –	– ” –	– ” –	104
6.	1953 03 19	12.20–16.20	4.00	– ” –	– ” –	– ” –	105
7.	1953 03 19	18.40–22.30	3.50	– ” –	– ” –	– ” –	106
8.	1953 03 21	10.45–16.25	5.40	– ” –	– ” –	– ” –	107
9.	1953 03 23	10.45–12.40	1.55	– ” –	– ” –	– ” –	108

Ko šių tardymų metu buvo klausiama ir ką arkivyskupas M. Reinys atsakė, byloje duomenų nėra. Nėra net apžvalginės ataskaitos. Galbūt šių tardymų dokumentai pateko į kokias nors kitas bylas.

**6. Vladimiro kalėjimo viršininkų raštai Lietuvos SSR KGB.** Šią gana svarbią grupę sudaro vos keli dokumentai (žr. 6 lentelę).

Vienas svarbiausių šios grupės dokumentų – 1949 m. balandžio 23 d. Vladimiro kalėjimo viršininko pplk. Žuravliovo ir sekretoriato viršininko kpt. Radionovo raštas

Lietuvos SSR MVD 1-ojo spec. skyriaus viršininkui pplk. Fedotovui, pranešantis, kad siunčiamos dvi pirštų atspaudų kortelės. Šioms kortelėms išsiųsti reikėjo Lietuvos SSR KGB prašymo, tačiau jo byloje nėra. Nėra nei oficialaus Lietuvos SSR MVD kreipimosi priimti atvykstantį tardytoją Pikulevą, nei Vladimiro kalėjimo viršininko atsakymo, kad tardytojas Pikulevas priimamas apklausti M. Reinio. Tai rodo, kad dalis bylos dokumentų galėjo būti įtraukti į kitas bylas, pamesti arba sunaikinti.

## 6 lentelė. Vladimiro kalėjimo viršininkų raštai Lietuvos SSR KGB

Eil. Nr.	Data	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
1.	1948 01 20	Raštas į Lietuvą, kuriuo pranešama, kad M. Reinys 1948 01 20 atvyko į Vladimirą	d. 2, l. 87
2.	1949 04 23	Vladimiro kalėjimo viršininko pplk. Žuravlio ir sekretoriato viršininko kpt. Radionovo raštas Lietuvos SSR MVD 1-ojo spec. skyriaus viršininkui pplk. Fedotovui, informuojantis apie siunčiamus dokumentus	d. 2, l. 85
3.	1949 05 06	Raštas į Vilnių	d. 2, l. 86
4.	1953 11 12	Pranešimas Lietuvos SSR MVD apie M. Reinio mirtį	d. 1, l. 13

**7. Kalinio M. Reinio prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui.** Antroje bylos dalyje yra nemažai nedidelių, ketvirtadaliu lapo dydžio, lapelių su įvairiais arkivyskupo M. Reinio prašymais kalėjimo viršininkui (prašoma leisti parašyti laišką seseriai, malonės prašymą, išduoti iš sandėlio šiltesnių drabužių, grąžinti kratos metu paimtus pieštuką, popieriaus lapą ir pareiškimo juodraščių, savo lėšomis užsisakyti laikraštį „Pravda“, žurnalą „Naujasis laikas“, kalėjimo bibliotekai įsigyti prof. S. Rubinšteino „Bendrosios psichologijos kursą“) (žr. 7 lentelę).

Pirmas šios grupės dokumentas – 1948 m. balandžio 6 d. prašymas kalėjimo viršininkui. Jame M. Reinys rašo, kad nuo 1948 m. sausio 13 d. negauna siuntinių, ir prašo leisti parašyti seseriai pirmą laišką. Tik beveik po mėnesio – 1948 m. gegužės 4 d. – prašymas buvo patenkintas, o gegužės 5 d. kalėjimo korpuso viršila Vorobjovas ant prašymo užrašė, kad M. Reiniui pranešta apie leidimą (d. 2, l. 64).

Šis dokumentas itin vertingas. Jame minima 1948 m. sausio 13 d. data svarbi aiškinkiantis M. Reinio išvežimo iš Vilniaus laiką. Kadangi arkivyskupas tvirtina, jog gavo iš sesers siuntinį sausio 13 d., vadinasi, tuo metu jis dar buvo Vilniuje. Taigi iš Vilniaus jis buvo išvežtas ne anksčiau kaip sausio 13 d. Tai leidžia daryti išvadą, kad M. Reinys iš Vilniaus buvo išvežtas ne 1947 m. pabaigoje, kaip buvo rašoma ankstesniuose tyrimuose, o 1948 m. sausio 13-ąją ar naktį į sausio 14-ąją.

Šis M. Reinio prašymas svarbus ir kitu aspektu – jis supažindina su kalinių padėtimi: tik po trijų su puse mėnesio buvimo Vladimiro kalėjime M. Reinys galėjo rašyti prašymą kalėjimo viršininkui, o apie tai, kad jo prašymas patenkintas, sužinojo tik dar po mėnesio.

Paskutinis iš septyniolikos byloje esančių M. Reinio prašymų Vladimiro kalėjimo viršininkui rašytas kiek daugiau kaip prieš keturis mėnesius iki jo mirties – 1953 m. bir-

želio 30 d. (d. 2, l. 109). Arkivyskupas prašo leisti parašyti antrą tais metais laišką Dusetų rajono Zastrono vienkiemyje gyvenančiai seseriai J. Martinėnienei, su kuria kalėjimo viršininko leidimu jis susirašinėja nuo 1948 m. Suteiktas leidimas buvo patvirtintas parašu ir 1953 m. liepos 3 d. data.

Abiejose A4 formato lapo pusėse išdėstytas M. Reinio 1948 m. rugpjūčio 9 d. prašymas SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui Nikolajui Švernikiui iš naujo išnagrinėti bylą (d. 2, l. 72). Tai malonės prašymas. Tokius prašymus tuo pat metu parašė dar šeši kaliniai ir visiems jiems – Esidai Kojiti, Jonui Kartanui, Tomo, Gagudzei Karginovui (jis – dar ir Savelijus Georgijevičius), Jonui Meškauskui, Andrius, Malcevui Leonidui Dmitrijevičiui ir Mečislovui Reiniui, Jeronimo, – buvo atsakyta neigiamai (d. 2, l. 69). Žinodami, kaip kruopščiai buvo kaupiami įvairūs kalinių dokumentai, drįstume manyti, kad ir šiame

byloje esančiame prašyme bei atsakymuose trūksta dokumentų.

Svarbūs ir kiti M. Reinio prašymai: leisti savo lėšomis užsisakyti spaudos, įsigyti knygą. Tarkim, 1950 m. gruodžio 8 d. prašyme leisti 1951 metams savo lėšomis užsisakyti „Pravdą“ (d. 2, l. 92) arkivyskupas iškelia šio laikraščio reikšmę ideologijai, kultūrai ir pan. Ant dokumento viršininko užrašyta: „Pranešti, kad „Pravdos“ užsakymų limitas baigėsi, o laikraštį „Prizyv“ bus galima užsisakyti mėnesio pabaigoje.“

M. Reiny s troško išsamiau susipažinti su Rusijos psichologų darbais, jų tyrinėjimais. Tad 1951 m. vasario 5 d. (d. 2, l. 93) ir 1952 m. birželio 28 d. (d. 2, l. 97) jis prašė leisti savo lėšomis nusipirkti S. Rubinšteino<sup>32</sup> „Psichologijos kursą“. Deja, norimos knygos arkivyskupas taip ir negavo. Ant pirmojo prašymo užrašyta: „Atsakyti“, o ant antrojo paaškinta: „Knygos nėra pirkti“.

7 lentelė. Kalinio M. Reinio prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui

Eil. Nr.	Data	Prašymo tikslas	Kalėjimo korpusas ir kamera	Pastabos (kalėjimo viršininko atsakymai)	Bylos lapas (d. 2)
1.	1948 04 06	Leisti parašyti laišką seseriai	3, 1	Leista	64
2.	1948 07 27	Grąžinti pieštuką, popieriaus lapą ir malonės prašymo rankraštį, atimtus per kratą 76 kameroje	3, 19	Grąžinta	66
3.	1948 08 09 (?)	Suteikti malonę	– –	Nepatenkinta	72
4.	1949 11 (?)	Leisti savo lėšomis 1950 metams užsisakyti laikraštį „Pravda“	3, 8	Atsakyta nesant limitu	88

Eil. Nr.	Data	Prašymo tikslas	Kalėjimo korpusas ir kamera	Pastabos (kalėjimo viršininko atsakymai)	Bylos lapas (d. 2)
5.	1949 10 11	Išduoti vilnonį vatinuką, kojines, pirštines ir antklodę, nes gulint prie lango pučia vėjas	3, 8	Leista išduoti kojines ir kumštines pirštines	89
6.	1950 06 25	Grąžinti per kratą paimtą dantų šepetėlį ir degtukų dėžutę su pagaliukais tarpdančiams valyti	1, 47	Į prašymą nereaguota	90
7.	1950 12 08	Leisti savo lėšomis užsisakyti laikraštį „Pravda“	3, 39	– ” –	92
8.	1951 02 05	Leisti savo lėšomis nusipirkti prof. S. Rubinšteino knygą „Psichologijos kursas“	– ” –	– ” –	93
9.	1951 10 (iki 16 d.)	Kad priimtų viršininkas	–	– ” –	95
10.	1951 11 28	Leisti protezuoti dantis	3, 21	Atsakyta nesant būtinybės	Ne-
11.	1952 02 12	Leisti parašyti pirmą tais metais laišką seseriai J. Martinėnienei	–	Leista	96
12.	1952 06 28	Leisti savo lėšomis įsigyti prof. S. Rubinšteino knygą „Psichologijos kursas“	3, 37	Atsakyta knygos nesant pirkti	97
13.	1952 06 (?) 27	Leisti parašyti antrą tais metais laišką seseriai J. Martinėnienei	– ” –	Leista	98

Eil. Nr.	Data	Prašymo tikslas	Kalėjimo korpusas ir kamera	Pastabos (kalėjimo viršininko atsakymai)	Bylos lapas (d. 2)
14.	1952 11 30	Leisti užsisakyti žurnalą „Naujasis laikas“ (anglų k.)	3, 22	Atsakyta, nes žurnalai anglų kalba neužsakomi	99
15.	1953 01 (iki 29)	Leisti parašyti pirmą tais metais laišką seseriai J. Martinėnienei	2, 45	Leista	100
16.	1953 03 01	Iškviesti į apklausą	2, 45 (?)	Į prašymą nereaguota	107
17.	1953 06 30	Leisti parašyti antrą tais metais laišką seseriai J. Martinėnienei	3, 22	Leista	109

M. Reinio prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui atskleidžia ir kuriame korpuse bei kameroje arkivyskupas buvo kalinamas.

Prašymų stilius, kreipiniai, logiškas minčių dėstymas ir motyvai atskleidžia M. Reinio kaip puikaus diplomato, inteligento ir įsitikinusio kataliko požiūrį į kitą asmenį, net jeigu tas asmuo yra kitos ideologijos ir varžo jo, kalinio, ir taip menkas teisės bei žlugdo jį moraliai eidamas atsakingas viršininko pareigas Vladimiro kalėjime, kuriame arkivyskupas privalo atlikti nepelnytą bausmę.

**8. Kalinio M. Reinio siuntinių gavimo aktai.** Antroje bylos dalyje esančiuose siuntinių gavimo aktuose išvardyti arkivyskupui atsiųsti produktai ir daiktai (l. 65, 68, 74, 75, 78–84, 110, 111). Siuntiniai gauti iš sesers J. Martinėnienės (Daugailiai, Utenos r.), Emilijos Burokaitės (Kaunas) ir Jono Skardinsko (Rūdiškės, Trakų r.) (žr. 8 lentelę).

Iš byloje esančių aktų galima daryti išvadą, kad arkivyskupas M. Reinys Vla-

dimiro kalėjime gavo tik trylika siuntinių: 1948 m. – 7, 1949 m. – 4 ir 1953 m. – 2.

Kaip minėta, 1948 m. balandžio 6 d. prašyme kalėjimo viršininkui M. Reinys rašė, kad nuo 1948 m. sausio 13 d. negauna siuntinių, ir prašė leisti parašyti seseriai pirmą laišką. Bylos dokumentai liudija, kad pirmą siuntinį Vladimiro kalėjime M. Reinys gavo 1948 m. birželio 14 d. Pieštuku rašytame akte išvardyti siuntinyje esantys septyni daiktai: 1) 1 rankšluostis; 2) 2 nosinės; 3) 2 poros kojinių; 4) 0,8 kg svogūnų; 5) 0,5 kg juodos duonos džiovėsių; 6) 2 kg cukraus; 7) 1,8 kg lašinių. Toliau eina siuntinio įteikėjo ir gavėjo M. Reinio parašai.

1948 m. rugpjūčio 2 d. laiške seseriai M. Reinys rašė: „Pinigų pagal kvitus dar turiu. Čia parduotuvėje galima gauti duonos, truputį cukraus ir sviesto. Jei kada bus siuntinys, tai nei miltų, nei kruopų čia nesiųskite. Labiausiai negenda lydyti taukai. Gerai lašiniai ir svogūnai.“<sup>433</sup>

Gavusi šį laišką, sesuo išsiuntė M. Reiniui siuntinį. Siuntinio gavimo aktas Nr. 589 surašytas 1948 m. rugpjūčio 24 d. (d. 2, l. 68). Siuntinio turinys: 1) 0,6 kg svogūnų; 2) 1,5 kg rūkytų lašinių; 3) 1,5 kg baltos duonos džiovėsių; 4) 2 kg rafinuoto cukraus; 5) 1,5 kg sūdytų lašinių.

„Prašau, jei įmanoma, atsiųsti man 2 nosines ir 2 poras šiltų kojinių žiemai“, – rašoma 1948 m. rugsėjo 24 d. arkivyskupo laiške<sup>34</sup>; „Gerai būtų, jei kada vėl atsiųstumėt nors keletą laikraščio „Tiesa“ numerių. Paskaityčiau ką nors lietuviškai, kad nepamirščiau gimtosios kalbos“, – prašoma 1948 m. spalio 27 d. laiške<sup>35</sup>. Reikia manyti, kad iš Lietuvos buvo siunčiama spaudos. Tačiau dokumentuose apie ją neužsimenama. Tai taip pat leidžia daryti prielaidą, kad byloje trūksta dalies dokumentų.

1948 m. gruodžio 18 d. M. Reinys vėl gavo siuntinį – iš J. Skardinsko. Gavimo aktas (d. 2, l. 80) rodo jo turinį: 1) 0,5 kg svogūnų; 2) 4 kg juodos duonos džiovėsių; 3) 1,5 kg druskos; 4) 3 (ar 5) kg cukraus; 5) 4 vokai; 6) 1 pieštukas.

1949 m. sausio 11 d. iš E. Burokaitės M. Reinys gavo siuntinį Nr. 528: 1) 1 kg baltos duonos džiovėsių; 2) 4 vokus; 3) 1 kg lydyto sviesto; 4) 1 kg naminio sūrio; 5) 2 kg lašinių; 6) 1,2 kg cukraus.

Panašūs maisto produktai nurodyti ir kituose siuntiniuose. Dar buvo atsiųsta medaus ir dešros (d. 2, l. 83), dėžėlė jautienos, matyt, konservų (d. 2, l. 84). 1949 m. sausio 25 d. sesuo J. Martinėnienė, be maisto produktų, atsiuntė porą vilnonių kojinių, šiltus baltinius, megztinį, marškinius ir gabaliuką tualetinio muilo (d. 2, l. 82).

1949 m. vasario 4 d. laiške seseriai M. Reinys rašė: „Šiandien (...) gavome naują potvarkį: 1) mums uždrausta gauti siuntinius ir produktų siuntas. Pinigų galime gauti be apribojimų: gali siųsti kas nori,

kada nori ir kiek nori. Čia, parduotuvėje, bus galima nusipirkti produktų. Aš manau, kad užtektų, jei per mėnesį turėčiau 150 rublių. Dabar aš turiu kelis šimtus rublių; 2) bus galima rašyti ir gauti tik du laiškus per metus.“<sup>36</sup> Šis laiškas puikiai paaiškina, kodėl arkivyskupo M. Reinio byloje nėra maisto produktų ar kitų daiktų gavimą 1950–1952 m. patvirtinančių aktų – jų nebuvo siunčiama.

Visuose Rusijos lageriuose ir kalėjimuose politinių kalinių padėtis gerokai pasikeitė po Josifo Stalino mirties. 1953 m. rugpjūčio 3 d. laiške seseriai J. Martinėnienei M. Reinys rašė: „Liepos 3 d. aš parašiau Jums antrąjį laišką šiais metais. O štai rugpjūčio 3 d. vėl rašau Jums laišką. Kas tai, pagalvosite Jūs? O štai pranešu Jums malonią naujieną, kad dabar kiekvieną mėnesį galima rašyti ir gauti vieną laišką (...). Vėl leisti produktų ir drabužių siuntiniai, 4 siuntiniai kiekvieną mėnesį.“<sup>37</sup>

Taip Lietuvoje sužinota, kad arkivyskupui vėl galima siųsti siuntinius. 1953 m. rugsėjo 14 d. M. Reinys iš Vilniaus gavo siuntinį Nr. 99 (gaila, akte nėra nurodyta siuntėjo). Jame buvo: 1) 4 kg obuolių; 2) 2 gabaliukai sviesto; 3) 2 plastmasiniai buteliai; 4) 40 tablečių vitamino B; 5) 6 česnakų galvutės; 7) 400 g medaus. Šis aktas yra pirmas, kuriame nurodyti siuntinį tikrinę, aktą surašę ir pasirašę asmenys – seržantai Petrovas ir Gradovas ir vyr. ltn. Bamas (ar Bajus) (d. 2, l. 110).

Nežinia, kas arkivyskupui atsiuntė ir paskutinį siuntinį – 10 kg obuolių. Aktą surašė ir pasirašė seržantai Petrovas ir Gradovas. Kaip ir visus kitus aktus, taip ir šį pasirašė ir siuntinio gavėjas arkivyskupas M. Reinys (d. 2, l. 111). Gal šie M. Reiniui atsiųsti obuoliai, kuriais paskutinį kartą galėjo pasidžiaugti arkivyskupas, jį pasiekė iš gimtojo Madagaskaro?



8 lentelė. Kalinio M. Reinio siuntinių gavimo aktai

Eil. Nr.	Gavimo data	Siuntėjas	Iš kur siūsta	Bylos lapas (d. 2)
1.	1948 06 14	J. Martinėnienė	Utenos r. Zastrono k.	65
2.	1948 08 24	– „ –	– „ –	68
3.	1948 08 21 (28?)	– „ –	– „ –	74
4.	1948 09 21	E. Burokaitė	Kaunas, Vandens g. 3	75
5.	1948 10 26	J. Martinėnienė	Utenos r. Zastrono k.	78
6.	1948 11 08	E. Burokaitė	Kaunas, Vandens g. 3	79
7.	1948 12 18	J. Skardinskas	Trakų r., Rūdiškės	80
8.	1949 01 11	E. Burokaitė	Kaunas, Vandens g. 3	81
9.	1949 01 25	J. Martinėnienė	Utenos r. Zastrono k.	82
10.	1949 02 19	E. Burokaitė	Kaunas, Vandens g. 3	83
11.	1949 03 01	J. Skardinskas	Trakų r., Rūdiškės	84
12.	1953 09 14	J. Martinėnienė	Utenos r. Zastrono k.	110
13.	1953 10 28	–	–	111

**9. Atvirlaiškis ir telegrama M. Reiniui bei lietuvių prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui.** Arkivyskupo M. Reinio asmens byloje Nr. 3145 yra 4 nagrinėjamai grupei priskirtini dokumentai. Tai trijų lietuvių – E. Burokaitės, J. Skardinsko ir Alvydo Dvaranausko – rašyti keturi raštai. Vieni jų skirti kalėjimo viršininkui, kiti – pačiam arkivyskupui (žr. 9 lentelę).

Sesuo vienuolė E. Burokaitė 1948 m. lapkričio mėn. pasiekė Vladimirą. Į tokį tolimą ir tuo metu labai sunkų kelią ji leidosi su kilniu tikslu – norėdama pasimatyti su ganytoju ir perduoti jam atvežtą siuntinį.

Tam reikėjo kalėjimo viršininko leidimo. E. Burokaitė, prisistatydama arkivyskupo seserimi, – tik taip ji galėjo tikėtis gauti leidimą, – 1948 m. lapkričio 10 d. parašė prašymą Vladimiro kalėjimo viršininkui (d. 2, l. 79) leisti pasimatyti su kaliniu M. Reiniu ir perduoti jam siuntinį. Tačiau viršininkas, uolus sovietinės valdžios tarnas, ant prašymo pieštuku užrašė: „Siuntinį priimti, pasimatyti neleisti.“ Tad kilni E. Burokaitės misija nebuvo įgyvendinta iki galo. Yra žinoma, kad ir daugiau žmonių iš Lietuvos buvo nusiųsti į Vladimirą (apie tai straipsnio autorei yra pasakojęs mons. Kazimieras Vasiliauskas),

9 lentelė. Atvirlaiškis ir telegrama M. Reiniui bei lietuvių prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui

Eil. Nr.	Data	Siuntėjas ar prašytojas	Dokumento turinys	Bylos lapas (d. 2)
1.	1948 11 10	E. Burokaitė, gyv. Kaune, Vandens g. 3	Prašymas Vladimiro kalėjimo viršininkui leisti pasimatyti su kaliniu M. Reiniu ir perduoti jam siuntinį	79
2.	1951 09 18	J. Skardinskas, gyv. Trakų r., Rūdiškėse	Atvirlaiškis su trumpais duomenimis apie kunigų kaitą Vilniaus arkivyskupijoje	94
3.	1954 pr.	A. Dvaranauskas	Telegrama arkivyskupui M. Reiniui jo 70-mečio proga	115
4.	1954 04 30	J. Skardinskas, gyv. Paringyje	Prašymas Vladimiro kalėjimo viršininkui pranešti, jei M. Reinys gyvas, jo adresą, o jei miręs, – mirties datą	116

deja, tai patvirtinančių dokumentų byloje nerasta. 1953 m., jau po J. Stalino mirties, Vladimire apsilankė sesuo T. Kačiukaitė<sup>38</sup>, tačiau susitikti su arkivyskupu jai taip pat nepavyko.

Nagrinėjamoje byloje yra ir du J. Skardinsko raštai: atvirlaiškis arkivyskupui ir prašymas Vladimiro kalėjimo viršininkui.

1950 m. vasario 3 d. laiške iš Vladimiro kalėjimo M. Reinys sesers Julijos teiravosi: „Parašykite, kaip Jūsų sveikata, kaip Jūsų dukters sveikata, kaip mokosi Jūsų vaikai, kaip Stefanijos sveikata, Kazimiero Panevėžiškio<sup>39</sup>, Edmundo Basio<sup>40</sup>? Ar parašė Jums Juozas iš Kamčiatkos? O kaip Zita ir jos koja,

ar ji dar tebeguli ligoninėje? Gal kas iš artimų pažįstamų mirė? Parašykite!“<sup>41</sup> 1951 m. rugpjūčio 3 d. arkivyskupas vėl domėjosi: „Ar sveikas Basys ir Paltarokas? (...) Šachmatais žaisti aš taip pasirengęs, kad galiu duoti pipirų daugeliui Dėdžiuko<sup>42</sup> ir Bapkūnaikos pažįstamų šachmatininkų.“<sup>43</sup> M. Reinys atsargiai, tarp giminių vardų įrašydamas kunigo vardą, arba, kaip ką tik pateiktoje citatoje, vyskupą Kazimierą Paltaroką pavadindamas Kazimieru Panevėžiškiu, teiravosi apie pažįstamus dvasininkus. Jam, ganytojui, rūpėjo kunigų padėtis, gyvenimas.

Manytina, kad J. Martinėnienė, perskaičiusi tokius M. Reinio laiškus, kreipėsi

į giminaitį kun. J. Skardinską. Tai liudija J. Skardinsko 1951 m. rugsėjo 18 d. arkivyskupui siųstas atvirlaiškis (d. 2, l. 94), kuriame jis kreipiasi į ekscelenciją M. Reinį, pranešdamas gavęs iš J. Martinėnienės laišką. Toliau kunigas rašo, kad K. Paltarokas gyvena gerai, jis 1950 m. Druskininkuose gydėsi reumata, gydosi ir 1951 m. Atvirlaiškio autorius nurodo, kad E. Basys jau dveji metai kunigauja Klaipėdoje, V. Taškūnas yra altaristas Naujuosiuose Trakuose, Gutauskas<sup>44</sup> – Švenčionyse, Poškus<sup>45</sup> pusę metų vikaravo Rūdiškėse, o vėliau – Ratnyčioje. Palūšėje mirus Nikodemui Vaišučiui<sup>46</sup>, vietoj jo ten važiuos Vaclovas<sup>47</sup>, o Pijus Jankus<sup>48</sup> (iš Linkmenų) vyks į Rūdiškes. Skardinskas<sup>49</sup> savo prašymu vyksta iš Paringio į Parudaminį, Elertas<sup>50</sup> išvažiavo profesoriauti į Kauną, Dubietis<sup>51</sup> paskirtas į Vilniaus Jėzaus Širdies, Miškinis<sup>52</sup> – į Aušros Vartų, Deksnys<sup>53</sup> – į Šv. Onos parapijas. Romanovskis iš Pariečės ir Kakarieka<sup>54</sup> atostogauja<sup>55</sup>, Rūkas iš atostogų turi grįžti spalio mėn. Galiausiai atvirlaiškyje nurodoma, kad 1950 m. Kaune buvo 60 auklėtinių<sup>56</sup>.

Taigi J. Skardinskas aprašė to meto kunigų kaitą Vilniaus arkivyskupijoje, kuria taip domėjosi kalinamas M. Reinys. Deja, arkivyskupo šios žinios nepasiekė. Kalėjimo cenzoriams atvirlaiškis pasirodė įtartinas, be to, M. Reinys turėjo teisę du laiškus per metus gauti tik iš sesers J. Martinėnienės. Tad J. Skardinsko atvirlaiškis su pieštuko įrašu: „Konfiskuoti, įdėti į bylą“ ir 1951 m. rugsėjo mėn. data atsidūrė arkivyskupo byloje.

Trečias šios grupės dokumentas – kun. A. Dvaranausko sveikinimo telegrama (d. 2, l. 115) arkivyskupui M. Reiniui jo 70-mečio proga. Ant telegramos užrašyta: „Atsakyta, kvitas.“ Skubios telegramos į Marijampolę kvitas (l. 114) datuotas 1954 m. balandžio 28 d. Jis suteikia svarbių žinių: kad telegrama buvo siųsta iš Marijampolės, kad siųsta ji buvo balandžio mėn. ir kad tada apie

arkivyskupo M. Reinio mirtį Lietuvoje dar niekas nežinojo (išskyrus KGB).

Ką Vladimiro kalėjimo valdžia rašė atsakomojoje telegramoje, duomenų nėra, bet, reikia manyti, jog buvo pranešta apie M. Reinio mirtį. Tai liudytų ir 1954 m. balandžio 30 d. J. Skardinsko laiškas Vladimiro kalėjimo viršininkui (d. 2, l. 116). Jame rašoma, kad J. Martinėnienė, gyvenanti Zastrone prie Daugailių, išsiuntė pinigų ir siuntinį savo broliui M. Reiniui adresu: Vladimiro sritis, pašto dėžutė Nr. 21. Toliau nurodoma, kad pinigai ir siuntinys grįžo atgal, ir prašoma paaiškinti kodėl:

„Todėl nuolankiausiai jus prašau, gerbiamasis p. Viršininke, būkite toks geras, atsakykite man į šiuos klausimus: ar Mečislovas Reinys, Jeronimo, gyvas, ar mirė? Jeigu gyvas, tai kur jis dabar: Vladimire ar išvyko į kitą vietą? Ir kur? O jeigu mirė, tai kada ir kur palaidotas? Jis – mano artimas giminaitis.

Tikėdamasis geranoriško atsakymo, pridėdu voką su savo adresu ir pašto ženklais.

Su nuoširdžiausia ir nuolankiausia pagarba.

Pasiruošęs padėti. J. Skardinskas“

Reikia manyti, kad šis J. Skardinsko laiškas paskubino Vladimiro kalėjimo vadovus per Zarasų r. milicijos skyriaus viršininką pranešti J. Martinėnienei apie jos brolio M. Reinio mirtį 1953 m. lapkričio 8 d.

**10. Arkivyskupo M. Reinio mirtis ir palaidojimas.** Siekdami atskleisti arkivyskupo M. Reinio sveikatos būklę, remsimės jau skelbtu šaltiniu – jo laiškais, rašytais iš Vladimiro kalėjimo savo seseriai J. Martinėnienei į Zastrono vienkiemį (tuo metu jis priklausė Dusetų rajonui).

Laiškuose pasitaikančias arkivyskupo užuominas apie savo sveikatą susiejus su Vladimiro kalėjimo medikų skrodimo metu padarytomis išvadomis galima kelti ir prievartinės M. Reinio mirties klausimą.

Jau pirmame J. Martinėnienei siunčiamame laiške M. Reinys pasakojo: „Aš apskritai sveikas, nors truputį blogai akims, ir kojos truputį sutino nuo kelio iki pėdos, nors ir neskauda“<sup>57</sup> (1948 m. liepos 14 d.). Kituose laiškuose jis rašė: „(Skausmo) petyje, apie kurį rašiau, dabar nejaučiu. Kojos, kaip rašiau, truputį patinsta, bet neskauda. Rytais tinimo beveik nėra“<sup>58</sup> (1948 m. rugpjūčio 2 d.); „Mano kojoms dabar geriau: vietos gydytojas davė vaistų, kurie padeda nuo tinimo“<sup>59</sup> (1948 m. rugpjūčio 15 d.); „Aš apskritai sveikas, su kojomis geriau negu anksčiau, kai vartoju vaistus, nurodytus vietos gydytojo. Tik truputį blogiau su dešine akimi, kurioje skaitant atsiranda rūko taškeliai, bet dabar dar netrukdo skaityti“<sup>60</sup> (1948 m. rugsėjo 24 d.); „Dėl sveikatos – aš dabar jaučiuosi geriau: mano kojos dabar, kai vartoju vietos gydytojo nurodytus vaistus, netinsta“<sup>61</sup> (1948 m. spalio 17 d.); „Vakar man sukako 65 metai, bet, laimei, jaučiuosi visai sveikas, išskyrus kai kurias senatvės negalias“<sup>62</sup> (1949 m. vasario 4 d.); „Kas dėl mano sveikatos, tai laimė – aš sveikas. Mano dešinė koja ir apskritai kojos pasitaisė. Klausu turbūt nuo senatvės kiek susilpnėjusi, bet netrukdo. (...) Nuo ilgo skaitymo truputį skauda akis, būtent akių raumenis, bet tai nesuteikia didelių kančių. (...) Norėčiau ir toliau būti neblogos sveikatos“<sup>63</sup> (1949 m. vasario 10 d.); „Mano sveikata, laimei, nebloga: aš apskritai sveikas. Mano kojos, apie kurias praėjusiais metais rašiau, kad pamažu tinsta, dabar nieko – pasitaisė. Man truputį skauda akis – turbūt dėl to, kad daug skaitau. (...) Truputį skauda ir strėnas – tai turbūt nuo senatvės“<sup>64</sup> (1949 m. rugsėjo 23 d.); „Aš, ačiū Dievui, esu sveikas. Truputį paskauda strėnas, bet tai dar ne bėda: šiandien užbaigiau 66 metus, o senatvėje tai dažnai pasitaiko. Mano laimei, akys nustojo skaudėjusios“<sup>65</sup> (1950 m. vasario 3 d.); „Aš, mano laimei, gyvas ir sveikas. Bronchitas,

kuris mane truputį kankino žiemą, praėjo ir dabar nieko nejaučiu“<sup>66</sup> (1951 m. rugpjūčio 3 d.); „Aš, laimei, gyvas ir sveikas, nors turiu būti atsargus su akimis, kurios kartais truputį skauda“<sup>67</sup> (1952 m. liepos 14 d.); „(...) pranešu, kad aš visai sveikas, nors ir būna šiokių tokių senatvės negalavimų, bet jie nedideli“<sup>68</sup> (1953 m. liepos 3 d.); „Nuo gruodžio 20 d. iki balandžio 17 d. aš buvau mūsų ligoninėje, bet ne gulėjau, o vaikščiojau. Man buvo padidėjęs kraujospūdis ir bronchinis kosulys. Ten aš naudojausi įmanomu gydymu ir sustiprėjau. Po to grįžau į ankstesnę kamara. Bet štai birželio 6 d. aš nualpau. Buvo suteikta medicininė pagalba. Paskui dar savaitę svaigo galva, bet visa tai praėjo ir dabar nieko tokio nejaučiu. Dėl kažkada buvusio venų išsiplėtimo ir prieš devynerius metus įvykusios operacijos man ant kojų atsirado raudonų ir rudų dėmių, skausmo nejaučiu, bet yra šiokių tokių kraujotakos sutrikimų. Mano klausa truputį susilpnėjo, tačiau tai nekenkia. Nuo skaitymo kartais truputį paskauda akis, pavargsta, bet stengiuosi pailsėti, ir vėl viskas gerai“<sup>69</sup> (1953 m. rugpjūčio 3 d.); „(...) aš apskritai sveikas, labai dėkoju už suteiktą paramą, kuri stiprina mano sveikatą, o sveikata yra pats svarbiausias dalykas mano padėtyje“<sup>70</sup> (1953 m. rugsėjo 1 d.).

Atkreiptinas dėmesys į 1953 m. liepos 3 d. laišką, kuris, matyt, buvo rašytas iš ligoninės, bet apie tai jame net neužsiminta, ligoninė prisimenama tik po mėnesio, kitame laiške.

Paskutiniame iš Vladimiro kalėjimo atsiųstame 1953 m. spalio 7 d. laiške arkivyskupas M. Reinys rašo esąs neblogos sveikatos: „Aš minėjau apie sveikatos susilpnėjimą, kurį patyriau birželio mėnesį, bet prasidėjus vasarai (tai gerai sveikatai), viskas praėjo ir pasitaisė: su širdimi dabar nieko blogo nėra, nejaučiu. Mėlynos dėmės ant kojų dabar nebeskauda, tik kartais jaučiu atskirus dilg-

telėjimus, bet nekankina. Akys kartais truputį skauda, jei skaitau, kai šviesa nepakankama; čia man tenka būti atsargiam. Apskritai mano sveikata pakankamai gera...“<sup>71</sup>

Tačiau po mėnesio padėtis smarkiai pasikeitė. M. Reinio byloje esančiame jo mirties akte (d. 1, l. 11) rašoma, kad 1953 m. lapkričio 7 d. 16 val. M. Reiniui pradėjo skaudėti ir svaigti galva, jį ėmė pykinti, jis trumpai netekdavo sąmonės. Kraujo spaudimas – 200 ir 130. Kyla klausimas, ar tokios būklės M. Reiniui negalėjo sukelti anksčiau gydytojų jam skirti vaistai? Buvo likę tik pusantų metų iki kalinimo laiko – nepelnytos bausmės – pabaigos. Iš kalėjimo M. Reinys turėjo būti paleistas 1955 m. birželio 12 d. Sovietų valdžia jokių būdu negalėjo leisti arkivyskupui grįžti į Lietuvą: lietuviai neturėjo pamatyti tokios stiprios dvasios, tokio Dievui, tėvynei ir žmonėms atsidavusio žmogaus, koks buvo arkivyskupas M. Rei-

nys. Tad reikėjo gerokai iš anksto, o ne prieš pat baigiantis bausmei galvoti, kaip fiziškai sunaikinti šį dvasiškai nepalaužtą ir tvirtai tikintį ganytoją.

M. Reinys buvo paguldytas į ligoninę. Jam buvo paskirta vaistų, suteikta kitokia pagalba. Taip tvirtinama akte, o kaip buvo iš tikrųjų, nežinia. Toliau akte rašoma, kad, suteikus pagalbą, ligoniui nepagerėjo ir 1953 m. lapkričio 8 d. 18 val. jis mirė. Kas dabar gali pasakyti, kokia buvo tikroji arkivyskupo M. Reinio mirties priežastis, jei net nežinoma jo palaidojimo vieta?

Žinių apie arkivyskupo M. Reinio mirtį ir palaidojimą suteikia 8 dokumentai: 3 iš jų yra pirmoje bylos dalyje (l. 11–13), kiti – antroje (žr. 10 lentelę). Kadangi keletą pastarųjų metų kai kurie Lietuvos dvasininkai arkivyskupo M. Reinio mirties datą minėjo lapkričio 9 d., tad šiuos dokumentus panagrinėsime išsamiau.

10 lentelė. Arkivyskupo M. Reinio mirtis ir palaidojimas

Eil. Nr.	Data	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
1.	1953 11 09	M. Reinio mirties (1953 11 08 18 val.), skrodimo (1953 11 09) ir mirties priežasčių aktas. Skrodimą atliko Medicinos skyriaus viršininkė medicinos tarnybos lt. Butova ir medicinos tarnybos kpt. Bogatova	d. 1, l. 11
2.	1953 11 08	Aktas dėl 2 korpuso 15 kameros kalinio M. Reinio mirties 1953 11 08 18 val. Aktą pasirašė korpuso viršila V. Makarovas, medicinos felčeris lt. T. Kokurina(?) ir prižiūrėtojas jaunesn. serž. Kozėvykinas (?)	d. 2, l. 112
3.	1953 11 11	SSRS ypatingojo režimo Vladimiro kalėjimo viršininko pplk. Beguno ir kalėjimo sekretoriaus kpt. Rodionovo slaptas raštas į Maskvą dėl kalinio M. Reinio mirties 1953 11 08 ir jos priežasčių	d. 1, l. 12

Eil. Nr.	Data	Dokumento turinys	Bylos dalis ir lapas
4.	1953 11 11	Aktas dėl M. Reinio palaidojimo Vladimiro miesto kapinėse 1953 11 11 2 val. 30 min. Laidojo ir aktą surašė bei pasirašė jaunesn. ltn. A. Vorobjovas, prižiūrėtojai viršilos Prokofjevas ir M. Kiseliovas	d. 2, l. 113
5.	1953 11 12	Pranešimas Lietuvos SSR MVD apie M. Reinio mirtį Vladimiro kalėjime 1953 11 08. Vietoj kalėjimo viršininko pasirašė mjr. Levitinas	d. 1, l. 13
6.	1954 05 15	SSRS MVD Vladimiro srities 2-ojo kalėjimo viršininko pplk. Beguno ir kalėjimo sekretoriaus kpt. Rodionovo raštas Zarasų r. milicijos viršininkui, nurodantis pranešti J. Martinėnienei apie jos brolio M. Reinio mirtį 1953 11 08. Pranešimą ji turi patvirtinti parašu, šį dokumentą būtina grąžinti į Vladimiro kalėjimą. Taip pat nurodoma, kad apie M. Reinio mirtį 1953 11 12 pranešta Lietuvos SSR MVD	d. 2, l. 117
7.	1954 06 01	Zarasų r. vidaus reikalų skyriaus viršininko mjr. Tarasenos slaptas raštas SSRS MVD Vladimiro srities 2-ojo kalėjimo viršininkui pplk. Begunui, informuojantis, kad J. Martinėnienei apie jos brolio M. Reinio mirtį pranešta 1954 05 28. Kartu siunčiamas šių žinių J. Martinėnienės parašu patvirtinantis dokumentas	d. 2, l. 118
8.	1954 05 28	J. Martinėnienės parašu patvirtintas dokumentas, jog jai pranešta, kad jos brolis M. Reinys mirė 1953 11 08	d. 2, l. 119

Kalinio M. Reinio asmens byloje Nr. 3145 (d. 1, l. 11) yra mašinėle spausdintas jo mirties aktas, pasirašytas Vladimiro kalėjimo medicinos tarnybos ltn. Butovos ir medicinos tarnybos kpt. Bogatovos. Aktu liudijama, kad 1884 m. gimęs M. Reinys, Jeronimo sūnus, mirė Vladimiro kalėjime 1953 m. lapkričio 8 d. 18 val. Štai pirmoji šio dokumento dalis originalo kalba: „Акт. Составлен 9 ноября 1953 года врачами Владимирской

тюремны МВД: начальником санчасти лейтенантом мед. службы БУТОВОЙ, капитаном мед. службы БОГАТОВОЙ о том, что во Владимирской тюрьме 8-го ноября 1953 года умер заключенный РЕЙНИС Мичаславас сын Еронимас, 1884 года рождения.“

Lapkričio 9 d. abi minėtos medikės atliko skrodimą, išorinę ir vidaus organų apžiūrą ir pateikė išvadą, kad kalinys M. Reinys mirė

nuo širdies ir kvėpavimo organų paralyžiaus esant bendrajai aterosklerozei, kraujagyslių sklerozei, hipertonijai ir išsiliejus kraujui į smegenis; mirtis buvusi staigi ir natūrali („Смерть заключенного Рейнис наступила в следствии паралича сердца и дыхания на почве общего артериосклероза, склероза мозговых сосудов, гипертонии и кровоизлияния в мозг. Смерть скоростижна, естественная.“).

Kitame bylos pirmos dalies lape (l. 12) pateikiamas Vladimiro kalėjimo viršininko pplk. Beguno ir kalėjimo sekretoriaus kpt. Rodionovo pranešimas SSRS MVD Kalėjimų valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojui pplk. Krajuchinui (nurodoma, kad jo kopija skirta SSRS MVD 1-ojo spec. skyriaus viršininkui plk. Kuznecovui). Pranešime rašoma, kad M. Reinys, gimęs 1884 m. (nurodomi straipsniai, pagal kuriuos buvo nuteistas, ir teistumo laikas), mirė 1953 m. lapkričio 8 d. (nurodoma mirties priežastis – skrodimo išvados).

Pirmoje bylos dalyje esantis trečias šios grupės dokumentas (l. 13), iš kurio galima spręsti apie M. Reinio mirties datą, – tai nedidelio formato 1953 m. lapkričio 12 d. ranka užpildytas, Lietuvos MVD adresuotas blankas, kuriuo pranešama, kad kalinys M. Reinys mirė 1953 m. lapkričio 8 d., ir nurodoma jo mirties priežastis. Įdomu, kad skrodimo ataskaitos išrašas čia perbrauktas ir įrašyta: „Kraujo išsiliejimas į smegenis“ („Кровоизлияния в мозг“). Dokumentą pasirašė mjr. Laviginas.

Nurodytą arkivyskupo M. Reinio mirties datą patvirtina ir antroje bylos dalyje esantis ranka rašytas raštas (l. 112). Jame MVD Vladimiro srities 2-ojo kalėjimo viršininkas pplk. Begunas ir kalėjimo sekretorius kpt. Rodionovas 1954 m. gegužės 15 d. rašo Zarasų r. milicijos viršininkui, nurodydami pranešti J. Martinėnienei apie jos brolio

M. Reinio mirtį 1953 m. lapkričio 8 d. Žinią, jog šį pranešimą gavo, ji turinti patvirtinti parašu, dokumentą būtina grąžinti į Vladimiro kalėjimą. Taip pat nurodoma, kad Lietuvos SSR MVD apie M. Reinio mirtį informuota 1953 m. lapkričio 12 d. Šį raštą kalėjimo valdžia parašė ne savo gera valia. Praėjus keliems mėnesiams po M. Reinio mirties iš Lietuvos jo vardu buvo gauta telegrama, sveikinanti arkivyskupą 70-mečio proga, jam buvo siunčiami ir atgal grįždavo siuntiniai. Motyvuotą paklausimą teiraudamasis apie arkivyskupo likimą buvo atsiuntęs ir J. Skardinskas.

Zarasų r. vidaus reikalų skyriaus viršininkas mjr. Tarasenko, gavęs raštą iš Vladimiro, įvykdė nurodymus ir slaptame rašte SSRS MVD Vladimiro srities 2-ojo kalėjimo viršininkui pplk. Begunui parašė, kad J. Martinėnienei apie jos brolio M. Reinio mirtį pranešta 1954 m. gegužės 28 d. Kartu buvo išsiųstas šią žinią J. Martinėnienės parašu patvirtinantis dokumentas, t. y. jog jai pranešta, kad jos brolis M. Reinys mirė 1953 m. lapkričio 8 d. (d. 2, l. 118, 119).

Taigi dokumentai liudija, kad arkivyskupas M. Reinys mirė 1953 m. lapkričio 8 d., nustatytas ir tikslesnis jo mirties laikas – 18 valanda. Lapkričio 9 d., kaip žinome, buvo atliktas skrodimas, o naktį iš 1953 m. lapkričio 10-osios į 11-ąją (tiksliau, 2 val. 30 min.) jis buvo palaidotas (d. 2, l. 113). Laidojo, aktą surašė ir pasirašė viršininko pavaduotojas jaunesn. ltn. A. Vorobjovas bei prižiūrėtojai viršilos Prokofjevas ir M. Kiseliovas.

Sovietmečiu arkivyskupo M. Reinio mirties data buvo laikoma lapkričio 8-oji. Nuo pat Nepriklausomybės pradžios jo mirties diena buvo minima paskutinę Vėlinių oktavos dieną. Manytina, kad nagrinėjamoje byloje esantys dokumentai rodo tikrąją Dievo tarno arkivyskupo M. Reinio mirties datą – 1953 m. lapkričio 8 d.

## IŠVADOS

1. Kalinio Mečislovo Reinio asmens bylos Nr. 3145 dokumentai papildoma LYA saugomų bylų medžiaga, detalizuoja arkivyskupo kelią į Vladimirą ir supažindina su kalinio gyvenimu Vladimiro kalėjime.

2. M. Reinys Vilniaus KGB kalėjime buvo kalinamas 1947 m. birželio 12 d.–1948 m. sausio 13 d. iš pradžių 5-oje, o nuo 1947 m. liepos 14 d. – 13 kameroje.

3. Nuteistas aštuoneriems metams griežto režimo kalėjimo, arkivyskupas M. Reinys su specialia apsauga 1948 m. sausio 13 ar 14 dieną arba naktį buvo išvežtas į Vladimiro kalėjimą. Čia jis atgabentas 1948 m. sausio 20 d. Per šešerius metus M. Reinys kalėjo įvairiuose Vladimiro kalėjimo korpusuose ir ne mažiau kaip devyniolikoje kameroje.

### Nuorodos

<sup>1</sup> [Autorius nenurodytas], *Arkivyskupas Mečislovas Reinys*, Chicago, 1977, 248 p.

<sup>2</sup> [Autorius nenurodytas], *Arkivyskupui Mečislovui Reiniui – valstybininkui, kankiniui, šventajam – 100* (pogrindžio leidinys), [leidimo vieta nenurodyta], 1984, 77 p.

<sup>3</sup> A. Urbonaitė, E. Šiugžda, *Mečislovas Reinys. Mokslininkas, valstybininkas, arkivyskupas, kankinys. 100-osioms gimimo metinėms (1884–1984)*, Kaunas, 1996, 64 p.

<sup>4</sup> *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1971, t. 3, p. 55; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1982, t. 9, p. 373.

<sup>5</sup> A. Vasiliauskienė, *Arkivyskupo Mečislovo Reinio gyvenimo ir veiklos datos*, Utena, 2003, 80 p.

<sup>6</sup> J. Banionis, „Bažnyčios varžymas – vienas pagrindinių sovietų valdžios Lietuvoje siekių“, *Tautos atmintis*, 1996, Nr. 9, p. 29–35; V. Spengla, *Atlikę pareigą. Vyskupai KGB (NKGB, MGB) kalėjimuose*, Vilnius, 1997, p. 143–203; A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentuose (1940–1941 m.)“, *Soter*, 2000, Nr. 4, p. 57–67; Tos pačios, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio stoiskumas: nepavykęs čekistų

4. Kalinio M. Reinio prašymai Vladimiro kalėjimo viršininkui liudija arkivyskupą gebėjus išlikti dvasinga, mokslu, politika ir kultūra besidominčia asmenybe.

5. Lietuviai nepamiršo savo arkivyskupo – jis rūpėjo ne tik giminaičiams, pažįstamiems, bet ir kitiems tikintiesiems. Iš Lietuvos jam buvo siunčiami siuntiniai, laiškai ir sveikinimai.

6. Arkivyskupas M. Reinys mirė 1953 m. lapkričio 8 d. 18 val., palaidotas Vladimiro miesto kapinėse 1953 m. lapkričio 11 d. 2 val. 30 min. Palaidojimo vieta nežinoma.

7. Seseriai J. Reinytei-Martinėnienei apie brolio M. Reinio mirtį pranešta tik po pusės metų – 1954 m. gegužės 28 d.

8. Byloje trūksta dalies dokumentų. Jie gali būti arba kitų asmenų bylose, arba kokioje kitoje M. Reiniui priskirtinoje byloje.

šantažas giminių likimu“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, Vilnius, 2003, t. 18, II kn., p. 731–746.

<sup>7</sup> A. Streikus, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys sovietiniame teisme“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 24 p. 537–542.

<sup>8</sup> J. Boruta, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio kankinystė – atsitiktinumas ar sąmoningas pasirinkimas“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2004, t. 25, p. 11–76.

<sup>9</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio pozicija bolševizmo ir tikėjimo klausimais (spauda ir dokumentika)“, *LAMMD. Istorija*, 1999, t. 39, p. 29–40.

<sup>10</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laiškai iš Vladimiro kalėjimo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 2, p. 156–171.

<sup>11</sup> P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, Kaunas, 1936, p. 237–254.

<sup>12</sup> P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai, 2009, 197 p.

<sup>13</sup> T. Kačiukaitė, *Atleiskim savo priešams*, Vilnius, 1992, p. 32–33.

<sup>14</sup> G. Starke, „Arkiv. Reinys SSRS kalėjime. Filosofijos studijos Vladimiro celėse“, *Draugas*, 1958, birželio 7.



<sup>15</sup> „Gotthold Starke atsiminimai apie arkiv. Reinį SSSR kalėjime“, *Arkivyskupas Mečislovas Reinys*, Chicago, 1977, p. 226–236.

<sup>16</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio pozicija bolševizmo ir tikėjimo klausimais (spauda ir dokumentika)“, p. 29–40, 92.

<sup>17</sup> Lietuvos mokslų akademijos Rankraščių skyrius, f. 318-11333, l. 1 (rankraštis), 2 (mašinarštis).

<sup>18</sup> *Ibid.*, l. 3 (rankraštis), 4 (mašinarštis su abiem parašais), 5 (antras mašinarščio egzempliorius be parašų).

<sup>19</sup> *Ibid.*, f. 318-1623, l. 1–4 (mašinarštis).

<sup>20</sup> J. Boruta, op. cit., p. 65–76.

<sup>21</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys ir „T. Aškūnų ir B. Asių kolchozo Moderniojo cirko biuletiniai“, *LAMMD. Istorija*, Vilnius, 1999, t. 42, p. 12–30.

<sup>22</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laiškai iš Vladimiro kalėjimo“, p. 156–171.

<sup>23</sup> V. Spengla, op. cit., p. 143–203.

<sup>24</sup> *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, Vilnius, 2000, 784 p.

<sup>25</sup> „Arkivyskupas Mečislovas Reinys sovietiniame teisme“, *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, p. 573–759.

<sup>26</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentuose (1940–1941 m.)“, p. 57–67.

<sup>27</sup> *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, p. 20.

<sup>28</sup> A. Vasiliauskienė, „Atminties ženklai arkivyskupui Mečislovui Reiniui Vladimire prie Kliazmos“, *XXI amžius*, 2010, lapkričio 19, Nr. 84, p. 1, 6–7.

<sup>29</sup> A. Vasiliauskienė, „Susitikimai Rusijoje. 1. Italė Maskvoje žino apie arkivyskupą Mečislovą Reinį“, *Lietuvos aidas*, 2010, spalio 2, Nr. 230–232, p. 7; Tos pačios, „Susitikimai Rusijoje ieškant dokumentų apie arkivyskupą Mečislovą Reinį. 1. Arkivyskupo M. Reinio vardo garsintojas t. Sergejus Zujevas“, *ibid.*, spalio 13, Nr. 239–241, p. 6–7; Tos pačios, „Susitikimai Rusijoje ieškant dokumentų apie arkivyskupą Mečislovą Reinį. 3. Valentina Jurganova – arkivyskupo M. Reinio bylos tyrėja“, *ibid.*, spalio 30, Nr. 254–256, p. 5; Tos pačios, „Švč. Mergelės Marijos Rožinio Karalienės bažnyčia Vladimire“, *ibid.*, lapkričio 13, Nr. 263–265, p. 6; Tos pačios, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys ir Švč. Mergelės Marijos Rožinio Karalienės bažnyčia“, *ibid.*, lapkričio 24, Nr. 272–274, p. 7; Tos pačios,

„Keletas Vladimiro miesto istorijos bruožų“, *ibid.*, gruodžio 1, Nr. 278–280, p. 1, 6–7; Tos pačios, „Vladimiro centralas – daugumos lietuvių inteligentų kančios ir mirties vieta“, *ibid.*, gruodžio 11, Nr. 287–289, p. 1, 4–5.

<sup>30</sup> A. Vasiliauskienė, „Nauji duomenys apie arkivyskupą Mečislovą Reinį“, *Utenis*, 2010, spalio 12, Nr. 115, p. 3; Tos pačios, „Arkivyskupas M. Reinys žinomas Vladimiro Švč. Mergelės Marijos Rožinio Karalienės parapijos tikintiems ir jos klebonui t. Sergejui Zujevui“, *ibid.*, spalio 19, Nr. 118, p. 4–5; Tos pačios, „Pirmoji pažintis su arkivyskupo M. Reinio byla: Valentina Jurganova“, *ibid.*, spalio 26, Nr. 121, p. 3–4; Tos pačios, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio portretas Vladimiro bažnyčioje“, *ibid.*, lapkričio 16, Nr. 129, p. 3–5.

<sup>31</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys tampa žinomas ir Vladimire prie Kliazmos“, *Utenos apskrities žinios*, 2010, lapkričio 18, Nr. 132, p. 1, 4–5; Tos pačios, „Arkivyskupo Mečislovo Reinio byla Vladimire“, *ibid.*, 2011, sausio 6, Nr. 2, p. 4–5.

<sup>32</sup> Kadangi arkivysk. M. Reiniui prof. S. Rubinšteino gyvenimas, veikla ir darbai buvo itin svarbūs, pateikiame keletą šio rusų psichologo gyvenimo ir veiklos faktų. Sergejus Rubinšteinas (1889–1960) gimė Odesoje, žinomo advokato šeimoje. 1908 m. aukso medaliu baigęs gimnaziją, studijavo Vokietijoje – Freiburge ir Marburge. Jo mokytojai buvo žinomi mokslininkai G. Kogenas ir P. Natorpas. Grįžęs į Odesą, S. Rubinšteinas vadovavo universiteto Psichologijos katedrai, ėjo įvairias kitas pareigas.

1922 m. jis suformulavo svarbų pedagogikai ir psichologijai pažinimo ir veiklos vienovės principą, kurį 1930 m. pagrindė teoriškai. Šio principo esmė – žmogus ir jo psichika formuojasi ir pasireiškia praktinėje veikloje.

Nuo 1930 m. S. Rubinšteinas gyveno ir dirbo Leningrade. Čia jis padėjo bendrosios psichologijos teorijos ir metodologijos pagrindus, domėjosi pedagogine psichologija, mąstymo ir jausmų psichologija, psichologijos istorija, filosofija, logika ir t. t.

1943 m. jis tapo Maskvos M. Lomonosovo valstybinio universiteto profesoriumi ir pirmuoju Psichologijos katedros vedėju. 1947 m. apkaltintas kosmopolitizmu, S. Rubinšteinas buvo atleistas iš visų vadovaujamų pareigų. 1953 m. kaltinimus panaikinus, 1956 m. jis tapo atkurto Filosofijos instituto Psichologijos sektoriaus vadovu.

Žymiausi prof. S. Rubišteino darbai: „Bendrosios psichologijos pagrindai“ (1940), „Būtis ir sąmonė“ (1957), „Apie mąstymą ir jo tyrimo būdus“ (1958), „Psichologijos raidos principai ir būdai“ (1959).

<sup>33</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo“, p. 163.

<sup>34</sup> *Ibid.*, p. 164.

<sup>35</sup> *Ibid.*

<sup>36</sup> *Ibid.*, p. 165.

<sup>37</sup> *Ibid.*, p. 168–169.

<sup>38</sup> T. Kačiukaitė, *op. cit.*, p. 36–37.

<sup>39</sup> Panevėžio vyskupas (1926–1958) Kazimieras Paltarokas (18752–1902–1926–1958).

<sup>40</sup> Kan. Edmundas Basys (1907–1936–1974) – Vilniaus arkivyskupijos kurijos kancleris, 1942 m. birželio 18 d. paskirtas arkivysk. M. Reinio. 1942 m. spalio 12 d. kun. E. Basys lydėjo arkivyskupą į jo ingressą Vilniaus arkikatedroje. 1947 m. birželio 12 d. M. Reinį suėmus, kun. E. Basys prisirišė atsakomybę už likusius nekonfiskuotus M. Reinio daiktus ir iki 1949 m. buvo arkivyskupijos valdytoju. Kun. E. Basys – paskutinio arkivysk. M. Reinio veiklos Vilniuje laikotarpio liudininkas. Jo atsiminimai buvo išspausdinti „Vorutos“ laikraštyje („Vilniaus arkivyskupas Mečislovas Reinys. Kun. Edmundo Basio prisiminimai apie Vilniaus arkivyskupijos valdytoją arkivyskupą Mečislovą Reinį“, *Voruta*, 2002, sausio 5, Nr. 1, p. 3; sausio 19, Nr. 2, p. 7; vasario 2, Nr. 3, p. 7; vasario 23, Nr. 4, p. 7).

<sup>41</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo“, p. 166.

<sup>42</sup> Kun. Vincentą Taškūną (1880–1903–1967) Dėdžiuku pagarbiai vadino jo dukterėčia Stasė Taškūnaitė, gyvenusi pas savo dėdę jo bute Vilniuje, kuriame dažnai lankydavosi arkivysk. M. Reinys. Kun. V. Taškūnas daug nuveikė tautinio atgimimo metais, nuo 1920 m. Vilniaus krašte išplėtojo patriotinę veiklą.

<sup>43</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo“, p. 167.

<sup>44</sup> Prel. Algirdas Kazimieras Gutauskas (1921–1945–2004) 1950–1960 m. klebonavo Švenčionyse. Vėliau darbavosi Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje, 1965–1999 m. buvo Aušros Vartų koplyčios rektorius. Pasitraukus Vilniaus arkivyskupijos valdytojui mons. Česlovui Krivaičiui, o vysk. Julijonui Steponavičiui esant tremtyje, kun. A. K. Gutauskas nuo 1979 m. sausio mėn. iki 1988 m. pabaigos valdė Vilniaus arkivyskupiją. 1984 m. jis pirmininkavo Šv. Kazimiero 500-ųjų mirties metinių jubiliejui.

Palaidotas Vilniaus Jeruzalės kapinėse. (žr. Vilniaus arkivyskupijos kurijos archyvas (toliau – VAKA), kun. Algirdo Kazimiero Gutausko byla)

<sup>45</sup> Prel. Juozas Poškus (1909–1939–1997) 1939–1941 m. vikaravo Slabadoje, Valkininkuose, Adučiškyje, 1942 m. paskirtas Švenčionių gimnazijos ir mokytojų seminarijos, vėliau – Vilniaus 3-iosios gimnazijos kapelionu, 1944 m. – Kabelių parapijos klebonu. Tais pačiais metais perkeltas į Vilnių, kur tapo Šv. Mikalojaus ir Šv. Teresės parapijų vikaru. 1945 m. – Vilniaus arkivyskupijos kurijos notaras, 1948–1951 m. – vikaras Vilniaus katedroje, Daugėliškyje ir Rūdiškėse. 1951–1961 m. administravo Ratnyčios, Vilniaus Švč. Marijos Nekalto Prasidėjimo parapijas, 1968–1970 m. buvo Mielagėnų ir Marcinkonių vikaras adjutorius, 1970–1988 m. – Vilniaus Kalvarijų, Pavilnio ir Naujosios Vilnios parapijų klebonas. 1988 m. dėl sveikatos atsisakęs Naujosios Vilnios klebono pareigų, iki 1996 m. rugsėjo 30 d. ėjo Vilniaus arkivyskupijos teismo pirmininko oficio pareigas. 1996 m. spalio 29 d. popiežius Jonas Paulius II suteikė jam garbės prelado titulą. Palaidotas Naujosios Vilnios Šv. Kazimiero bažnyčios šventoriuje. (žr. VAKA, kun. Juozo Poškaus byla)

<sup>46</sup> Kun. Nikodemas Mykolas Vaišutis (1881–1906–1951). 1915–1923 m. klebonavo Daugėliškyje, 1924–1928 m. vadovavo Švenčionių Visų Šventųjų parapijai ir dekanatui, 1928–1937 m. – Kaltanėnų, vėliau trumpą laiką – Adučiškio klebonas. 1938–1941 m. gyveno Vilniuje (be pareigų), nuo 1941 m. pradžios iki mirties – Palūšės klebonas. Buvo veiklus lietuvių švietėjas ir organizatorius, reikalavo lietuvių kalbos teisių bažnyčioje. 1939–1940 m. – Lietuviams šelpti komiteto pirmininkas, daug kartų lenkų suimtas ir kalintas. Palaidotas Palūšėje. (žr. VAKA, kun. Nikodemo Mykolo Vaišučio byla)

<sup>47</sup> Kun. Vaclovas Aliulis, MIC (g. 1921 m. kovo 14 d., į kunigus išventintas 1944 m. birželio 11 d.).

<sup>48</sup> Kun. Pijus Jankus (1907–1948–1992) 1945–1949 m. mokėsi Kauno kunigų seminarijoje, 1948 m. spalio 31 d. vysk. K. Paltaroko išventintas į kunigus. 1949–1950 m. – vikaras Adučiškyje, 1950–1951 m. – administratorius Linkmenyse, 1951–1956 m. – Rūdiškėse, 1956–1958 m. – Rūdniejoje, 1958–1960 m. – Dubičiuose, 1960–1967 m. – Butrimonyse. 1967–1987 m. darbavosi Riešėje. Susirgęs apsigyveno Vilniuje, čia 1992 m. vasario 19 d. ir mirė. (žr. VAKA, kunigo Pijaus Jankaus byla)

<sup>49</sup> Kun. Jonas Mykolas Juozapas Skardinskas (1872–1900–1958). 1900–1902 m. – vikaras Nemenčinėje, 1902 m. – Žasliuose. 1903–1906 m. – Vidiškės, 1906 m. – Vidžių klebonas, 1909–1910 m. – Kaišiadorių filialistas, Lukšų klebonas. Perkeltas į Lydos sritį, vikaravo Nočios, 1911–1912 m. – Rodūnios (netoli Pelesos), 1912–1913 m. – Tverečiaus parapijose, vėliau klebonavo Surviliškyje. 1951 m. rugpjūčio 27 d. iš Rūdiškių perkeltas administratoriumi į Paringį, iš čia – į Parudaminį. Paskutinė kunigystės vieta – Nemenčinė. Palaidotas Nemenčinės bažnyčios šventoriuje. (žr. VAKA, kun. Jono Mykolo Juozapo Skardinsko byla)

<sup>50</sup> Prel. Jonas Elertas (1893–1916–1962). Gimęs Balstogėje. Iki 1918 m. studijavo Peterburge. Palaidotas senosiose Vilniaus Rasų kapinėse, prie koplyčios.

<sup>51</sup> Kun. Juozas Dubietis (1885–1909–1969) klebonavo Kauleliškėse (Dieveniškių vls.), 1937–1939 m. – Švenčionyse, 1942–1944 m. – Vilniuje.

<sup>52</sup> Kun. Konstantinas Gajauskas (1912–1938–2001) buvo pasivadinęs Miškiniu, siekdamas sulietuvinti savo pavardę. Tačiau pokariu turėti tokią pavardę buvo rizikinga, todėl jis, pasak vysk. Juozo Tunaičio, vėl susigrąžino ankstesnę pavardę. Vikaras Vaistamo, Eišiškių ir Kaltanėnų parapijose. 1940 m. paskirtas steigiamos Reškutėnų parapijos administratoriumi, 1942 m. – Vidiškės, 1943 m. – Švenčionių parapijos kapelionas, 1945 m. – Vilniaus Šv. Rapolo parapijos vikaras, nuo 1949 m. spalio mėn. – Vilniaus Šv. Teresės parapijos administratorius, Aušros Vartų koplyčios rektorius ir Vilniaus miesto dekanas, 1965 m. – Druskininkų parapijos klebonas ir Varėnos dekanas. Nuo 1992 m. balandžio 3 d. – emeritas. Palaidotas Švenčionėlių kapinėse. (žr. VAKA, kun. Konstantino Gajausko byla)

<sup>53</sup> Kun. Jonas Deksnys (1914–1944–1987) vikaravo Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčioje, Dūkšte, Vosiūnuose. 1948 m. – Vidiškės, o nuo 1950 m. rudens – Vilniaus Šv. Onos bažnyčios klebonas.

1967 m. birželio 5 d. paskirtas kurijos kancleriu. Šias pareigas ėjo iki mirties. (žr. VAKA, kun. Jono Deksnio byla)

<sup>54</sup> Kun. Stanislovas Kakarieka (1911–1944–1991), baigęs Vilniaus kunigų seminariją, 1944 m. birželio 3 (ar 4) d. arkivysk. M. Reinio buvo įšventintas į kunigus. 1944–1946 m. – vikaras Švenčionyse, 1946–1948 m. – laikinasis administratorius Valkininkuose, 1948–1949 m. – šios parapijos vikaras. 1951–1956 m. kentėjo sovietiniuose lageriuose. 1956–1958 m. – administratorius Gerdžiūnėliuose, 1958–1962 m. – Karkažiškėje. 1962–1964 m. – vikaras, o 1964–1966 m. – administratorius Eišiškėse. 1966–1974 m. – Šumsko, vėliau – Vilniaus Kalvarijų, nuo 1981 m. – Mickūnų parapijos klebonas. Palaidotas Mickūnų bažnyčios šventoriuje. (žr. VAKA, kun. Stanislovo Kakariekos byla)

<sup>55</sup> Kančias Sibiro lageriuose kun. J. Skardinskas įslaptino žodžiu „atostogos“.

<sup>56</sup> T. y. Kauno tarpdiecezinės kunigų seminarijos auklėtinių.

<sup>57</sup> A. Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinsys: laišakai iš Vladimiro kalėjimo“, p. 163.

<sup>58</sup> Ibid.

<sup>59</sup> Ibid.

<sup>60</sup> Ibid., p. 164.

<sup>61</sup> Ibid.

<sup>62</sup> Ibid.

<sup>63</sup> Ibid., p. 165.

<sup>64</sup> Ibid., p. 166.

<sup>65</sup> Ibid.

<sup>66</sup> Ibid., p. 167.

<sup>67</sup> Ibid., p. 168.

<sup>68</sup> Ibid.

<sup>69</sup> Ibid., p. 169.

<sup>70</sup> Ibid.

<sup>71</sup> Ibid., p. 169–170.

Gauta 2011 02 22

Lietuvių ir ukrainiečių istorikų asociacija,  
A. Vivulskio 15–12, Vilnius

**Aldona Vasiliauskienė**

## ARCHBISHOP MEČISLOVAS REINYS: PERSONAL CASE NO. 3145 OF PRISONER MEČISLOVAS REINYS

## Summary

This article, for the first time for the Lithuanian academic community and all parties concerned, presents the case of Archbishop Mečislovas Reinys (3 February 1884–8 November 1953) from the archives of Vladimir Prison. The personal case No. 3145 of Reinys is the last key source in the study of the life of the archbishop while he was imprisoned far away from his native land in 1948–1953.

The article also mentions other sources which are important for studying the process of how Archbishop Reinys became a 'state criminal'. These sources include documents such as the memoirs of the archbishop's contemporaries and of Dr Gotthold Starke, who spent a year in prison together with Reinys; Reinys' letters to occupying authorities and humorous writings reflecting the moods at that time; Reinys' letters from Vladimir Prison to his sister Julijona Reinytė-Martinėnienė (1878–1960), who was the only one to avoid deportation to Siberia; and materials from Reinys' files stored in the Lithuanian Special Archives (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14999; ap. 45, b. 771).

In 2010, the Ministry of the Interior of the Russian Federation provided the author of this article with an op-

portunity to familiarise herself with the case of Archbishop Reinys. It is this case that this article is dedicated to. This case is a continuation of the study 'Archbishop Mečislovas Reinys: letters from Vladimir Prison', which was published in *Genocidas ir rezistencija (Genocide and Resistance)* magazine in 2005, and expanded and supplemented with the case materials of Vladimir Prison, from which the archbishop sent his letters.

The author of the article classified the documents of the case in ten groups, each of which are comprehensively studied in the article.

The case in question expands our knowledge about the last years of the life of Archbishop Reinys, allows identifying the precise date of his death and time of his burial (the place of burial remains unknown) at the town cemetery of Vladimir, located in the vicinity of Vladimir Prison. Documents available from the case testify to Archbishop Reinys' deep faith and trust in God.

## Baltarusijoje draudžiamas filmas pristatytas Genocido aukų muziejuje

2010 m. spalio 22 d. rytą Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejuje tvyrojo įtampa. Tą dieną buvo rengiamasi pristatyti baltarusių dokumentininkų filmą „Užgintasis Kristus“. Atrodytų, kas čia ypatinga? Muziejuje gan dažnai pristatomi tiek Lietuvos, tiek užsienio kinematografininkų darbai. Deja, šį kartą viskas buvo kiek kitaip. Iki paskutinės dienos nežinojome, ar sumanytas renginys įvyks, ar pavyks filmo autoriui Aliaksiejui Šeinui atvežti peržiūrai reikalingą diską. Nerimauta ne be pagrindo – kartą baltarusių pasieniečiai jau buvo konfiskavę visus vežamus diskus. Mat šį filmą Baltarusijos valdžia laiko nepageidaujamu ir įvairiais būdais varžo jo viešas peržiūras. Pavyzdžiui, 2010 m. rugsėjo mėn. filmas valdžios sprendimu buvo pašalintas iš Baltarusijoje vykusio VI tarptautinio katalikiškojo krikščioniškų dokumentinių filmų ir televizijos laidų festivalio „Magnifikat 2010“ programos. Tad tik išvydę į muziejų atvykusio A. Šeino šypseną nusiramino – viskas gerai, šį kartą peržiūra tikrai įvyks.

Vilniuje su filmu susipažinti panoro nemėnkas būrys žiūrovų, tarp kurių buvo ir Lietuvos visuomenei gerai žinomi neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai Nijolė Sadūnaitė, kun. Alfonsas Svarinskas, Petras Cidzikas ir kiti. A. Šeinas po peržiūros atsakė į jų klausimus, papasakojo apie filmo kūrimo aplinkybes.

Filmas pasakoja apie krikščionių evangelikų, sovietų valdžios vadintų sektantais, persekiojimą, jų priešinimąsi sovietinei sistemai. Kaip sakė autorius, filmas atsirado

norint atiduoti pagarbą nepelnytai užmirštiems krikščionims, tikėjimo didvyriams, papasakoti šiandienos Protestantų bažnyčios nariams, kaip kūrėsi ir veikė jų bažnyčios sovietmečiu. Sovietų valdžia mėgo lipinti etiketes: pasiturintys valstiečiai buvo vadinami buožėmis, protestantai – sektantais, o patriotai – nacionalistais. Visi jie vienaip ar kitaip sovietinėje sistemoje nepritapo, todėl turėjo iš jos išnykti. Krikščionys evangelikai buvo nuolat persekiojami ir teisiami. Pasak A. Šeino, filmas pasakoja apie žmones, kurie turėjo pasirinkti gyvenimą arba mirtį. Tūkstančiai žmonių sovietinėje Baltarusijoje priešinosi sovietų valdžiai. Jie nepriėmė komunistinės ideologijos, kovojo už tai, kad visuomenė remtųsi biblinėmis vertybėmis. Filmo autoriaus nuomone, tikinčiųjų, nepaklususių sovietiniam totalitarizmui, ryžtas ir drąsa rodo Baltarusijoje buvus galingą disidentinį judėjimą. Drąsa, kurios netrūko tų dienų tikintiesiems, turėtų įkvėpti ir šiandienos Bažnyčią kovoti su melu, neteisybe ir tamsa, mat problemos po Sovietų Sąjungos griūties neišnyko, jų yra ir šiandienos Baltarusijoje. Vis dėlto, kaip sakė vienas iš filmo herojų, ateis laikas, kai ir Baltarusijoje nebeliks baimės ir atsiras tikėjimas valdžia.

Filmo premjera Minske įvyko 2010 m. sausio 26 d. 52 min. trukmės juosta buvo kuriama šešerius metus. Įvairiuose Baltarusijos miestuose buvo nufilmuota dvidešimt pokalbių su sovietinius lagerius ir kalėjimus perėjusiais, valdžios persekiotais krikščionimis evangelikais: baptistais, penkiasdešimtininkais, sekmininkais. Filmas



*Muziejaus Konferencijų salėje netrūko susidomėjusių žiūrovų*

gausiai iliustruotas unikalia sovietine kino kronika. Baltarusijos valstybinis kino-fotodokumentų archyvas buvo vienintelis Baltarusijos archyvas, kurio medžiagą galėjo naudoti filmo kūrėjai. Sovietmečio laikų baudžiamosios bylos jiems buvo neprieinamos. Tad sovietinės baudžiamosios sistemos dvasiai perteikti filme buvo pasitelkti kadrai, 2006 m. nufilmuoti Vilniuje, Genocido aukų muziejuje.

Renginio metu A. Šeinas, kuris yra ne tik žurnalistas, bet ir visuomenės veikėjas, vienas iš Baltarusijos krikščionių demokratų partijos vadovų, nušvietė politinę padėtį šiandienos Baltarusijoje ir pasidalijo kūrybiniais ateities planais. Netrukus jis ketina kurti naują filmą apie pagrindinę spaudą. Sovietinėje Baltarusijoje, kaip ir Lietuvoje, krikščioniška literatūra, Evangelija buvo draudžiama. Siekiant patenkinti šios literatūros trūkumą, XX a. septintajame–devintajame dešimtmetyje Baltarusijoje išplito savilaida. Apie ją ir pasakos naujasis A. Šeino



*Kalba filmo autorius Aliaksiejus Šeinas*

filmas. Na o „Užgintasis Kristus“ Vilniuje sulaukė tokio susidomėjimo, kad Genocido aukų muziejaus lankytojų pageidavimu lapkričio 8 d. buvo surengta pakartotinė jo peržiūra.

*Vilma Juozevičiūtė*

## Memorialas Lietuvos partizanams



*Paminklo atidengimo iškilmės. Lietuvos Respublikos kariuomenės Garbės kuopos kareivių sargyba*

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) kartu su Radviliškio savivaldybe Radviliškio rajono Grinkiškio seniūnijos Mėnaičių kaime, gyventojos J. Mikniūtės-Petrėtienės sodyboje, įrengė memorialą legendiniam 1949 m. partizanų suvažiavimui įamžinti.

2010 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė Mė-

naičiuose atidengė paminklą (skulp. Jonas Jagėla) partizanų vadams, 1949 m. vasario 16 d. pasirašiusiems legendinę Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) deklaraciją. Kartu buvo atidengtas ir atstatytas čia buvęs bunkeris, kuriame partizanų vadai rengė suvažiavimo posėdžius ir pasirašė patį deklaracijos tekstą. Pasak šalies vadovės, tai geriausia pilietiškumo ir patriotiz-



*Kalba Lietuvos Respublikos Seimo narė Auksutė Ramanauskaitė-Skokauskienė. Iš dešinės: Prezidentė Dalia Grybauskaitė, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, europarlamentaras Vytautas Landsbergis, krašto apsaugos ministrė Rasa Juknevičienė, kariuomenės vadas Arvydas Pocius ir Radviliškio r. savivaldybės meras Antanas Čepononis*

mo mokykla ne tik jaunimui, bet ir visai tautai.

„Šaliai netekus krašto vadovų, misijos atkurti valstybę ėmėsi naujasis tautos žiedas, ištikimiausi valstybei ir jos idealams čia likę žmonės: jaunesnieji karininkai, mokytojai, studentai, ūkininkai. Šios deklaracijos signatarai suprato padėties sudėtingumą ir įvertino nelygias jėgas šioje kovoje. Lietuvos laisvės kovotojai amžiams išliks Tėvynės patriotų pavyzdžiu. Jų idealizmas ir tikėjimas, kad gali būti kitaip, tegul tampa gairėmis ir mums, kuriantiems šiandienos Lietuvą. Vienybės jausmas, kuris jungė žmones šiam laisvės kovų bunkeryje, yra vertybė, ku-

rią privalome saugoti ir puoselėti“, – sakė Prezidentė.

Memorialą Mėnaičių kaime sudaro atstatytas Lietuvos partizanų vyriausiosios vadavietės bunkeris, virš jo esanti klėtis ir šalia bunkerio pastatytas paminklas.

Į bunkerio vidų patekti nebus galima, jį lankytojai galės apžiūrėti iš viršaus, įėję į atstatytą klėtį. Bunkerio viršus uždengtas stiklu. Ekspozicijoje – restauruoti partizanų daiktai, eksponatai iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus ir Genocido aukų muziejaus fondų.

Skulptoriaus J. Jagėlos sukurtame paminkle įamžinti visų aštuonių deklaraciją





*Atstatytos klėtėlės ir joje įrengto bunkerio atidengimo iškilmės*

pasirašiusių partizanų – Jono Žemaičio-Vytauto, Adolfo Ramanausko-Vanago, Leonardo Grigonio-Užpalio, Juozo Šibailos-Merainio, Vytauto Gužo-Kardo, Aleksandro Grybino-Fausto, Petro Bartkaus-Žadgailos ir Broniaus Liesio-Nakties – vardai.

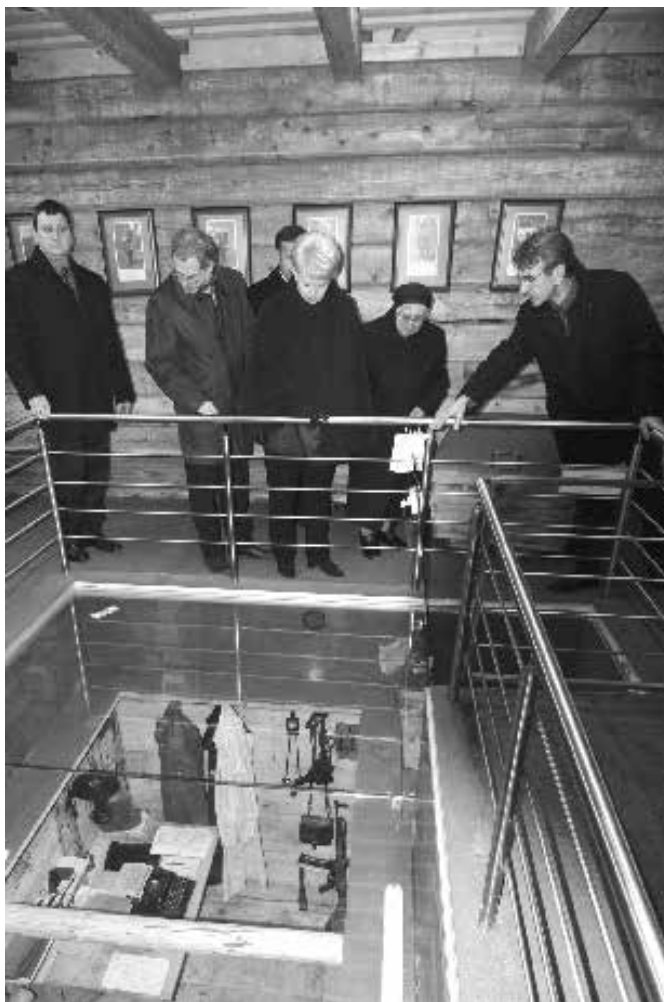
Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas įvyko 1949 m. vasario 2–22 d. Radviliškio r. Minaičių (dab. Mėnaičių) kaime, Stanislovo Mikniaus sodyboje įrengtame Prisikėlimo apygardos vado L. Grigonio-Užpalio bunkerėje. Suvažiavime dalyvavo partizanų atstovai iš visos Lietuvos.

Iš pradžių jie rinkosi Balandiškių kaimo Sąjū sodyboje (maždaug 6 km nuo suvažiavimo vietos), o po poros dienų vietos partizanų buvo palydėti į Minaičius.

Vasario 2–10 d. vyko konsultacijos ir pasitarimai, vasario 10 d. – Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio Prezidiumo ir Karo tarybos jungtinis posėdis, ku-

riame buvo nutarta Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo organizaciją pavadinti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu.

LLKS Tarybos 1949 m. vasario 11–17 d. posėdyje buvo svarstomi 25 klausimai, tarp jų sąjūdžio politinė programa, ginkluotojo pasipriešinimo taktika, sąjūdžio politinė, ideologinė, organizacinė ir kita veikla, LLKS statusas, partizanų uniformos, pareigų ir laipsnių ženklai ir kt. Paskutinėmis suvažiavimo dienomis buvo sudaryta LLKS vadovybė, priimti kreipimaisi į pasipriešinimo sąjūdžio dalyvius ir Lietuvos gyventojus. LLKS Tarybos posėdyje buvo priimta LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija. Joje buvo išdėstytos pagrindinės sąjūdžio politinės programos nuostatos, pabrėžta, kad okupacijos metu LLKS Taryba yra aukščiausiasis tautos politinis ir karinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išlaisvinimo kovai.



*Prezidentė Dalia Grybauskaitė (šalia – sodybos savininkė Julijona Mikniūtė-Petrėtienė) domisi atstatytu bunkeriu, kuriame 1949 m. vasario 16 d. partizanų vadai pasirašė deklaraciją*

Deklaraciją pasirašė 8 posėdžio dalyviai: LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis-Vytautas, Tauro apygardos vadas A. Grybinas-Faustas, Vakarų Lietuvos partizanų srities štabo viršininkas V. Gužas-Kardas, LLKS Visuomeninės dalies viršininkas J. Šibaila-Merainis, Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas B. Liesis-Naktis, Prisikėlimo apygardos vadas L. Grigonis-Užpalis, einantis Pietų Lietuvos parti-

zanų srities vado pareigas Dainavos apygardos vadas A. Ramanauskas-Vanagas, LLKS Tarybos prezidiumo sekretorius P. Bartkus-Žadgaila.

Deklaracija kartu su kitais Lietuvos partizanų vadų suvažiavime 1949 m. vasario 2–22 d. priimtais dokumentais sudarė teisinį ir politinį Lietuvos ginkluotojo pasipriešinimo pagrindą, suteikė laisvės kovoms naują pobūdį, įteisino LLKS kaip



*Paminklo atidengimo iškilmėse – partizanų bendražygiai*

visuotinio organizuoto ginkluotojo pasipriešinimo sovietinei okupacijai organizaciją, o jos Tarybą – kaip vienintelę teisėtą valdžią okupuotos Lietuvos teritorijoje. LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija vainikavo Lietuvos laisvės kovotojų veiklą steigiant ginkluotojo pasipriešinimo

sovietinei okupacijai organizaciją, kuriant pasipriešinimo politinę ir karinę vadovybę.

1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė įstatymą „Dėl Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“ ir paskelbė šią deklaraciją Lietuvos Respublikos teisės aktu.

*Ričardas Čekutis*

## 2010–2011 m. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso renginiai

### Konferencijų salėje

2010 m. lapkričio 18, gruodžio 2 ir gruodžio 16 d. vyko teminio ciklo, pasakojančio apie ekspedicijas į Rusijos Federaciją, pristatymai.

Pirmajame renginyje lapkričio 18 d. buvo pristatyta projekto „Misija Sibiras ‘10“ ekspedicija į Rusijos Federacijos Sverdlovsko sritį. Indrė Vainalavičiūtė ir Jurgita Stasiukaitytė su dideliu užsidegimu papasakojo savo išpūdžius, dalijosi patirtimi ir rodė fotografijas iš vasarą vykusios ekspedicijos.

Po pristatymo buvo rodomas 2008 m. sukurtas filmas apie „Misija Sibiras ‘08“ ekspediciją į Krasnojarsko kraštą ir Irkutsko sritį.

Gruodžio 2 d. vyko dar vienas projekto „Misija Sibiras ‘10“ pristatymas, kuriame savo išpūdžiais dalijosi 2010 m. ekspedicijos dalyvis Robertas Ožalinskas. Jis vaizdžiai ir su deramu rimtumu papasakojo apie ekspedicijos metu nuveiktus darbus, savo rankomis išdrožtus ir pastatytus medinius kryžius, susitikimus su Rusijoje dar gyvenančiais lietuviais tremtiniais, apie savo išgyvenimus lankantis lietuvių tremties vietose.

Pristatyme buvo atidaryta šios ekspedicijos fotografijų paroda, kurioje išraiškingai atsiskleidė projekto dalyvių išgyvenimai ir darbai, nuveikti tvarkant lietuvių tremtinių kapines. Pabaigoje buvo rodomas filmas apie 2009 m. ekspediciją į Kazachstaną.



*Ekspedicijos pristatyme kalba jos dalyvis Robertas Ožalinskas*

Gruodžio 16 d. įvyko renginys, skirtas apžvelgti 2010 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) darbuotojų darbo išvykoms į Rusijos Federaciją. Tai buvo paskutinis šio teminio ciklo renginys.

Atminimo programų skyriaus darbuotoja Violeta Životkevičiūtė pristatė išvyką į buvusį lagerį, o dabar – memorialinį muziejų „Permė-36“ Permės srityje, to paties skyriaus darbuotoja Regina Stasiškytė supažindino su tarptautine konferencija, vykusia Sankt Peterburge, o Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis išsamiai apžvelgė kelionę į Kareliją. Renginyje buvo pristatyta ir šių metų bendrijos „Lemtis“ ekspedicija į Permės sritį.

Lapkričio 25 d. buvo surengtas atminimo vakaras Jadvygos Bieliauskienės pirmosioms mirties metinėms paminėti.

J. Bieliauskienė buvo aktyvi antisovietinio pasipriešinimo dalyvė, politinė kalinė, kovotoja už religijos laisvę. 1948 m. buvo suimta ir išsiųsta į lagerį, kuriame kalėjo aštuonerius metus. Grįžusi į Lietuvą, ji išitraukė į

Eucharistijos bičiulių veiklą, bendradarbiavo leidžiant ir platinant „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“. 1982 m. buvo suimta antrą kartą ir kalinta lageryje iki 1986 m. pabaigos. Po tragiškųjų 1991 m. sausio 13 d. įvykių J. Bieliauskienė įkūrė Lietuvos nepriklausomybės gynimo Sausio 13-osios broliją.

Atminimo vakare dalyvavo J. Bieliauskienės sūnus Žilvinas Beliauskas, renginyje apsilankė Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, europarlamentaras, Tėvynės sąjungos garbės pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, kiti svečiai. Renginio metu buvo galima apžiūrėti J. Bieliauskienės piešinių parodą.

2011 m. sausio 10 d. buvo atidaryta žymaus fotomenininko ir kino operatoriaus Juozo Kazlausko (1941–2002) fotografijų paroda „Lemtingasis sausis: Sausio 13-oji“, skirta Laisvės gynėjų dienai paminėti.

Parodą atidarė ir sveikinimo žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Lietuvos fotomenininkų sąjungos valdybos atsakingasis sekretorius Stanislovas



*Atminimo vakaras Jadvygos Bieliauskienės pirmosioms mirties metinėms paminėti*

Žvirgždas susirinkusiesiems papasakojo apie J. Kazlausko kūrybą, atsiminimais apie tragiškuosius Sausio 13-osios įvykius pasidalijo Eidividas Praleika.

Sausio 26–27 d. vyko seminaras „Lietuvos laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių metai“, skirtas švietimo institucijų darbuotojams. Jo metu buvo prisiminti 1941 m. birželio mėn. trėmimai, supažindinta su LGGRTC veiklos kryptimis, partizanų atminimo įamžinimu, laisvės kovų (1944–1953 m.) paveldu, visuomenei neseniai duris atvėrusiu Tuskulėnų rimties parko memorialiniu kompleksu. Seminaro dalyviams buvo pristatytos LGGRTC vykdomos edukacinės programos: Genocido aukų muziejuje ir jo Tuskulėnų padalinyje vykdoma „Atverta istorija“ ir Atminimo programų skyriaus įgyvendinama „Pokario istorija jaunimui“. Šias pilietinio ir tautinio ugdymo edukacines programas švietimo įstaigų darbuotojams pristatė LGGRTC Memorialinio departamento specialistai. Pažintinės ekskursijos metu dalyviai buvo supažindinti su Tuskulėnų teritorija ir jos

istorija. Buvo rodomas dokumentinis filmas „Tuskulėnų paslaptis“, kuris sulaukė didelio susidomėjimo. Visiems seminaro dalyviams buvo įteikti pažymėjimai, padovanota po LGGRTC leidinių ir informacinės medžiagos.

Vasario 10 d. vyko renginys Lietuvos valstybės atkūrimo dienai – Vasario 16-ajai – paminėti. Jame buvo pristatyti 2010 m. gegužės–liepos mėn. vykdyti pirmieji Lietuvoje archeologiniai partizanų bunkerių tyrimai. Jų metu buvo atkasta Prisikėlimo apygardos vadavietė (Radviliškio r. Mėnaičių k.) ir Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkeris (Raseinių r. Daugėliškių miške).

Prisikėlimo apygardos vadavietėje buvo pasirašyta legendinė 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos partizanų vadų deklaracija, numatanti demokratinės valstybės atkūrimo pagrindus ir atskleidžianti vertybines Lietuvos partizanų nuostatas. Tai, kad šis dokumentas įteisintas oficialiu Lietuvos Respublikos įstatymu, rodo valstybingumo tradicijų tęstinumą: Lietuvos valstybė aukščiausiai



*Bunkerių tyrimų pristatyme LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė apdovanoja Vilniaus universiteto magistrantę Aistę Čepulytę*

lygiu pripažino pokario rezistencijos vadovybę kaip teisėtą okupuoto krašto valdžią. LGGRTC kartu su Vilniaus universiteto archeologais šiame bunkeryje rado partizanų daiktų, tarp jų – žiūroną bei stalo, ant kurio buvo pasirašoma deklaracija, liekanas.

Per daugiau nei du mėnesius buvo ištirtas ir Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkeris Daugėliškių miške (Raseinių r.). Jame buvo aptiktos medinės bunkerio konstrukcijos ir daugiau nei 1000 radinių, puikiai supažindinančių ne tik su kariniu, bet ir su kasdieniu partizanų gyvenimu. Ekspedicijos metu archeologų surinkti duomenys lyginami su Lietuvos ypatingajame archyve saugomų baudžiamųjų bylų medžiaga ir buvusio partizanų ryšininko prisiminimais. Gauti rezultatai parodė kompleksinių tyrimų pranašumą ir atskleidė naujas, dar nepanaudotas archeologijos mokslo galimybes tiriant ginkluotosios rezistencijos vietas.

Vasario 16 d. Tuskulėnuose šurmuliavo šeimos su vaikais, nutarusios čia prasmingai praleisti šventinę popietę. VŠĮ šeimos centro „Kartu saldu“ iniciatyva susirinkę aktyvūs vilniečiai ir miesto svečiai bendravo tarpusavyje, dalijosi mintimis apie Lietuvos valstybės atkūrimo dieną, jos prasmę šiandienos visuomenėje. Saulėtą renginio popietę dalyviai buvo pakviesti į apžvalginę ekskursiją, kurios metu aplankė koplyčią-kolumbariumą, pagerbė ten palaidotas egzekucijų aukas, apžiūrėjo XIX a. statytus Tuskulėnų dvaro rūmus ir oficiną, Baltąją dvarelį (F. Valickio vilą) ir Šv. Teresės koplytėlę.

Po apžvalginės ekskursijos vyko dokumentinio-animacinio filmo „Gyveno senelis ir bobutė“ (rež. Giedrė Beinoriūtė) peržiūra. Renginio pabaigoje visi vaišinosi šventiniu tortu ir džiaugėsi prasmingai praleista valstybine švente.

Šią svarbią Lietuvos tautai dieną koplyčia-kolumbariumas sulaukė nemažai lanky-



*Apžvalginė ekskursija po Tuskulėnų rimties parką*



*Kovo 11-oji Tuskulėnuose*

tojų, kurie atėjo pagerbti sovietinio teroro aukų atminimo.

Kovo 11 d. VšĮ šeimos centro „Kartu saldu“ iniciatyva Tuskulėnuose vėl rinkosi jaunos šeimos su mažais vaikais, studentai ir vyresnio amžiaus žmonės paminėti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dienos. Didžiulis visuomenės susidomėjimas pranoko visų lūkesčius. Gausus būrys žmonių vos tilpo Konferencijų salėje, kurioje buvo rodomi filmai „Tuskulėnų paslaptis“, „Misija Sibiras '08“ ir „Paskutinis“ (apie paskutinį Aukštaitijos partizaną Antaną Kraujelį). Lankytojams taip pat buvo surengta ekskursija, supažindinanti su Tuskulėnų praeitimi, kompleksą sudarančiais objektais, aplankyta koplyčia-kolumbariumas, kuri visuomenei buvo atvira visą šventinę dieną.

Renginio pabaigoje patys mažiausi jo dalyviai vaišinosi trispalviu šventiniu tortu, o vyresnieji džiaugėsi prasmingai praleista šventine diena.

*Tomas Kazulėnas*



## Seminaras mokytojams

Lietuvos Respublikos Seimas 2011-uosius paskelbė Lietuvos laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių metais, primindamas, kad šiemet sukanka 70 metų nuo tada, kai 1941 m., sovietams okupavus Lietuvą, pradėti masiniai taikių gyventojų trėmimai iš šalies bei, tais pačiais metais Lietuvą okupavus naciams, pradėtas masinis žydų naikinimas, numalšintas Birželio sukilimas.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), tiriantis okupacinių režimų 1939–1990 m. vykdytą Lietuvos gyventojų fizinį ir dvasinį genocidą bei pasipriešinimą šiems režimams, siekdamas visuomenei priminti tragiškus 1941 m. įvykius, surengė seminarą Lietuvos mokytojams tokiu pat pavadinimu – „Lietuvos laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių metai“. Jis vyko 2011 m. sausio 26–27 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse.

Seminarą pradėjo LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Ji pasveikino renginio dalyvius, supažindino su LGGRTC veikla, aktualijomis, priminė 1941 m. okupaciją ir netektis, paragino mokytojus ugdyti pilietišką jaunąją kartą.

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Pagrindinio ir vidurinio ugdymo skyriaus vyr. specialistas Rimantas Jokimaitis savo pranešime priminė, kad 1941-ieji buvo kupini įvykių, sukrėtusių visus Lietuvos piliečius. Be jokios kaltės išstremta tūkstančiai žmonių, tarp kurių buvo nemažai mokytojų. Po savaitės į Lietuvą atėjo karas ir kiti neeiliniai įvykiai – sukilimas ir žudynės. 1941 m. antroji pusė – kruviniausias Lietuvos istorijos pusmetis. Tuo metu nužudyta dauguma Lietuvos žydų. Dabar daug diskutuojama, kas juos žudė ir kas už tai atsakingas. Šiose diskusijose stiprus tarptautinis veiksnys, siekis joms suteikti tam tikrą kryptį. Kartais



*Seminaro dalyvius sveikina LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė*



*Kalba Švietimo ir mokslo ministerijos Pagrindinio ir vidurinio ugdymo skyriaus vyr. specialistas Rimantas Jokimaitis*

susidaro įspūdis, tarsi tuo metu, kai buvo žudomi Lietuvos žydai, nacių Vokietija net nebuvo okupavusi Lietuvos. Istorijos klausimai nuolat iškyla naujais, netikėtais aspektais. Neįmanoma likti nuo jų nuošalyje. Laikas reikalauja iš mokytojų profesionalumo, o jis be pastangų neatsiranda. Pranešėjas ragino mokytojus nuolat domėtis, atnaujinti žinias ir stengtis jas suprantama kalba perteikti moksleiviams.

Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktoriaus Arūno Bubnio pranešime apžvelgta 1941 m. trėmimo mokslinių tyrimų istoriografija nuo Antrojo pasaulinio karo laikų iki šių dienų. Parodyta trėmimų geografija ir pobūdis, atskleistas ilgai trukęs sovietinių represinių organų pasiruošimas trėmimo operacijai, jos vykdymo mechanizmas, tremiamų asmenų kategorijos, tremtinių ir žuvusiųjų tremtyje bei lageriuose statistika. Buvo pažymėta, kad 1941 m. birželio 14 d. trėmimas iš Lietuvos ir kitų Baltijos šalių buvo jau ketvirtoji tremtis į SSRS gilumą nuo Antrojo pasaulinio karo pradžios iš tų teritorijų, kurias sovietai užgrobė pagal slaptuosius Molotovo–Ribbentropo pakto protokolus. Trys pirmieji

trėmimai vyko iš rytinių buvusios Lenkijos valstybės žemių. 1941 m. trėmimų zona apėmė Baltijos šalis, Besarabiją su Šiaurės Bukovina, Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją. 1941 m. tremtis, kitaip nei ankstesnės, įvairiose šalyse vyko skirtingu laiku. Dešimčiai tremtinių kategorijų buvo numatytos trijų rūšių represijos: buvimas gyvenvietėje prižiūrint NKVD, laikymas karo belaisvių stovyklose ir laikymas GULAG'o sistemos pataisos darbų lageriuose. Antroji ir trečioji represijų rūšys iš esmės susiliejo – Vokietijai pradėjus karą su Sovietų Sąjunga, į karo belaisvių stovyklas išvežti asmenys buvo perkelti į pataisos darbų lagerius. Tremiant šeimų galvos buvo atskirtos nuo kitų šeimos narių. Iš Lietuvos daugiausia žmonių buvo išstremta į Altajaus kraštą, mažiau – į Novosibirsko sritį, Kazachstaną ir Komijos ASSR. Bendras 1941 m. birželio 14–18 d. iš Lietuvos išvežtų žmonių skaičius – 18 500. 1941–1945 m. lageriuose ir kalėjimuose mirė apie 30 proc. visų iš Lietuvos 1940–1941 m. atvežtų kalinių.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vedėja Dovilė Lauraitienė pristatė pagrindines Tuskulėnų rimties



*Mokytojai įdėmiai klausosi Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktoriaus Arūno Bubnio pranešimo*

parko memorialinio komplekso veiklos gaires. Vaizdiniame pristatyme ji supažindino su dvaro istorija, kuri prasidėjo dar XVI a. 1944–1947 m. šioje teritorijoje buvo slapta užkasami NKGB–MGB nužudyti žmonės. 2004 m. dvaro teritorijoje buvo sukurta koplyčia-kolumbariumas, kur palaidoti nužudytųjų palaikai. Šiuo metu Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse organizuojamos ekskursijos, minėjimai, yra parengta edukacinių užsiėmimų, numatoma įrengti ekspoziciją „Projektas *Homo sovieticus*“, kuri atskleis sovietinio totalitarinio režimo pastangas ir priemones kurti naują socialinę, kultūrinę ir politinę aplinką.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vyresn. specialistai Eglė Burbaitė ir Tomas Kazulėnas pristatė edukacinę programą „Atverta istorija“, supažindino seminaro dalyvius su naujais edukaciniais užsiėmimais moksleiviams, pateikė jų vaizdinį pristatymą ir užduotis. Vienuose

edukaciniuose užsiėmimuose atskleidžiama Tuskulėnų rimties parko istorija ir architektūra, supažindinama su asmenybių, neįtikusių represinėms okupantų struktūroms, gyvenimo istorijomis ir egzekucijų vykdytojų biografijomis, kituose atspindiama sovietinio okupacinio režimo vykdyta kultūrinė revoliucija, kurios metu buvo naikinamos tautinės tradicijos, gyvenimo būdas ir primetamas vadinamasis naujasis gyvenimo būdas bei aplinka. Edukaciniuose užsiėmimuose gausiai panaudota dokumentika iš sovietinio laikotarpio archyvų.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso vyresn. specialistas Tomas Kazulėnas seminaro dalyviams vedė pažintinę ekskursiją po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą. Jos metu mokytojai apžiūrėjo dvaro teritorijoje esančius Tuskulėnų dvaro rūmus ir oficiną, Baltąjį dvarėlį, pamatė Šv. Teresės koplytelę, apsilankė koplyčioje-kolumbariume.



*Sociologinių tyrimų rezultatus pristato Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė*

Pranešime „Partizanų atminimo įamžinimas: paminklai ir atminimo ženklai“ Atminimo programų skyriaus vyr. programų specialistė Rūta Trimonienė supažindino su kuriamu sąvadu, skirtu partizanų atminimui įamžinti. Dar 1993 m., įsteigus LGGRTC, pradėta kaupti medžiaga apie paminklus sovietinio genocido aukų ir žuvusių rezistencijos dalyvių atminimui, todėl prireikė visus surinktus duomenis suskirstyti, aprašyti, sudaryti paminklais tapusių memorialinių vietovių ir statinių sąvadą. Pranešime supažindinta su vaizdiniu jau suregistruotų paminklų pristatymu. Šiuo metu dalis medžiagos apie šias atmintinas vietas ir statinius skelbiama LGGRTC interneto puslapyje, kad būtų prieinama kiekvienam.

Seminaro dalyviai turėjo galimybę pamatyti naują Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio dokumentinį filmą „Tuskulėnų paslaptis“ apie tragišką XX a. vidurio Tuskulėnų istoriją ir 1944–1947 m. nužudytų žmonių likimus.

Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė ir vyr. specialistė Regina Stasiškytė pristatė sociologinio tyrimo rezultatus, priminė mokytojams, kad LGGRTC daug metų rengia mokinių konkursą „Pokario istorija jaunimui“, o kartu juos paragino skatinti mokinius aktyviai jame dalyvauti. Viena iš svarbiausių konkurso dalių – kasmetis respublikinis konkursas „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, skirtas 5–12 kl. mokiniams. Konkursui galima pristatyti pačius įvairiausių minėtos tematikos darbus: rašinius, piešinius, dainas, filmus ir kt. Konkurso dalyviai ir laureatai apdovanojami dovanomis, jiems rengiamos išvykos, stovyklos, jų darbai eksponuojami, spausdinami.

Genocido aukų muziejaus vyr. specialistas Vilius Kyguolis supažindino, kaip muziejuje tvarkomas ir prižiūrimas 1944–1953 m. laisvės kovų fondas. Jis papasakojo, kad per 17 gyvavimo metų sukaupta nemažai eksponatų, atlikta daug tyrimų, parengta šių temų



*Atminimo programų skyriaus vyr. programų specialistė Rūta Trimonienė supažindina su kuriamu partizanų atminimą įamžinančiu sąvadu*

nušviečiančių ekspozicijų. Fondas pradėtas formuoti vos įsikūrus muziejui. Jo pagrindą sudaro Vilniuje, centriniuose KGB rūmuose, rasta istorinė dokumentinė medžiaga, papildyta gyventojų dovanotomis, ekspedicijose surastomis ar įvairių organizacijų perduotomis muziejinėmis vertybėmis. Rinkinio medžiaga grupuojama į skyrius: dokumentai, fotografijos, daiktai ir raštija. Muziejaus tikslas – saugoti eksponatus, atlikti mokslinius tyrimus ir palaikyti ryšius su visuomene. Iki 2008 m. pabaigos į kompiuterinę duomenų bazę įtraukta per 800 vnt. eksponatų, o dalis įdomiausių ir vertingiausių šio skyriaus daiktų eksponuojami nuolatinėje Genocido aukų muziejaus ekspozicijoje.

Genocido aukų muziejaus vyr. edukologė Gintarė Tučkovienė pristatė muziejaus vykdomą edukacinę programą moksleiviams „Atverta istorija“. Programą sudaro ekskursijos, filmų peržiūros, edukaciniai užsiėmimai, kilnojamosios parodos, išvykos į mokyklas. Seminare buvo trumpai pristatytos edukacinių užsiėmimų temos, filmai ir kilnojamosios parodos.

Seminare dalyvavo 122 mokytojai iš 38 Lietuvos miestų ir rajonų. Daugiausia – 51 mokytojas – atvyko iš Vilniaus miesto mokyklų ir rengimo centrų. Iš Vilniaus rajono sulaukta 14, Panevėžio rajono – 10, Trakų, Švenčionių, Kauno ir Šalčininkų rajonų – po 4, Klaipėdos ir Kupiškio rajonų – po 3, iš kitų Lietuvos miestų ir rajonų – po 1–2 mokytojus. Nemažai Vilniaus rajono mokytojų atvyko iš mokyklų, kuriose buvo lankytasi su edukacinėmis paskaitomis.

Visiems į seminarą atvykusiems mokytojams buvo įteikti dalyvio pažymėjimai, padovanota po LGGRTC leidinį. Dauguma mokytojų pirmą kartą lankėsi Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse ir džiaugėsi galimybe susipažinti su šiuo nauju istoriniu objektu ir seminare gauta informacija. Dalyviai dėkojo LGGRTC už surengtą seminarą ir išreiškė pageidavimą dažniau organizuoti panašius renginius, mokymus, kuriuose būtų nagrinėjamas sudėtingas sovietinės ir nacių okupacijos laikotarpis.

*Gintarė Tučkovienė*

# Tarptautinis seminaras „Žodinės istorijos išsaugojimo patirtis ir perspektyvos“

2011 m. vasario 8–9 d. Vilniuje vyko tarptautinis seminaras „Žodinės istorijos išsaugojimo patirtis ir perspektyvos“, kurį organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC). Seminaras buvo skirtas žodinių šaltinių kaupimo ir dokumentavimo patirties sklaidai, siekiant garantuoti ilgalaikį žodinės istorijos išsaugojimą. Šis seminaras – tai svarbi įžanginė LGGRTC vykdomo projekto „Nacizmo ir stalinizmo aukų žodinės istorijos dokumentavimo, išsaugojimo ir interpretavimo gerųjų praktikų mainai ir sklaida Europoje“ dalis. Projektą finansuoja Europos Komisija pagal programos „Europa piliečiams“ priemonę „Gyvoji Europos atmintis“.

Žodinė istorija – vienas iš tyrimo metodų, plačiai taikomų sociologiniuose ir humanitariniuose moksluose. Liudininkų atsiminimai tyrėjams suteikia galimybę išsamiau pažinti istoriją, be to, daro didelę įtaką įvykių vertinimui ir interpretavimui, leidžia surasti tai, ko nefiksuoja jokie archyviniai dokumentai. Tai tiesioginis atsiliepiamas į praeitį ir išgyventus įvykius.

2011-ieji yra laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių bei holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metai. Žmonių liudijimai ir prisiminimai – vienas svarbiausių XX a. totalitarinių nacizmo ir stalinizmo režimų vykdytos represinės politikos tyrimo šaltinių. Projekto tikslas – geriausių žodinės istorijos kaupimo, išsaugojimo ir sklaidos metodų bei priemonių paieška, dalijantis jais lyginant ir vertinant Lietuvos

ir Europos institucijų praktiką ir taip siekiant išsaugoti nacizmo ir stalinizmo aukų atminimą, praplėsti dabarties ir ateities kartų žinias bei masinių tremčių ir naikinimų istorinio konteksto, priežasčių ir pobūdžio supratimą.

Nuo 1988 m. LGGRTC yra sukaupęs daugiau kaip 50 tūkst. prisiminimų ir daugiau kaip 30 tūkst. fotografijų archyvą. Represijas išgyvenusių žmonių ir nusikaltimų liudininkų prisiminimai – unikali vertė palikimas, įgalinantis gauti praeities žinių ne tik moksliniams, bet ir edukaciniams tikslams. Žodinės istorijos išsaugojimas – tai ir aukų pagerbimas bei įamžinimas, gyvenimo istorijų sklaida.

Tarptautinį seminarą pradėjo ir sveikinimo žodį tarė LGGRTC direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Renginyje pranešimus skaitė Lietuvos, Latvijos, Estijos, Čekijos, Vengrijos ir Lenkijos institucijų atstovai: dr. Regina Varnienė-Janssen (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka), Juozas Markauskas (UAB DIZI), prof. dr. Marija Stonkienė (Vilniaus universitetas), doc. dr. Jolanta Zabarskaitė (Lietuvių kalbos institutas), dr. Rūta Žarskienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas), dr. V. Meiliūnaitė (Lietuvių kalbos institutas), Danutė Selčinskaja (Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus), Teresė Birutė Burauskaitė (LGGRTC), Violeta Životkevičiūtė (LGGRTC), Barbara Kopecká (Totalitarinių režimų studijų institutas, Čekija), Janas Dvořákas (Totalitarinių režimų studijų institutas, Čekija),



*Pranešimą skaito Janas Dvořákas iš Čekijos totalitarinių režimų studijų instituto*

Katalin Somlai (1956 m. Vengrijos revoliucijos istorijos institutas), Ainaras Bambalas (Latvijos valstybinis archyvas), Terje Anepaio (Estijos nacionalinis muziejus) ir Dominikas Czapigo (KARTA, Lenkija).

Seminaro dalyviai dalijosi žodinės istorijos išsaugojimo metodais, galimybėmis ir patirtimi. Ypač svarbi buvo Lietuvos ir užsienio institucijų atstovų patirtis skaitmeninant žodinę istoriją. Seminare buvo analizuojami skaitmeninimui reikšmingi žodinės istorijos vienetų kūrimo, naudojimo ir sklaidos visuomenėje teisiniai aspektai, aptartos svarbiausios taisyklės, apimančios informacijos vientisumo išsaugojimą, skaitmeninių dokumentų pasiekiamumą ir naudojimo užtikrinimą, organizacinės infrastruktūros sukūrimą ir palaikymą. Renginyje pristatyti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno bei Lietuvių kalbos instituto

Tarmių archyvo duomenų bazių formavimo ypatumai ir galimybės, LGGRTC vykdomos „Tremties ir kalinimo vietų“ bei martirologinių tyrimų programos. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus atstovė supažindino su kompaktinio disko „Išsigelbėjęs Lietuvos žydų vaikas pasakoja apie Šoa“ struktūra, informacijos pobūdžiu ir pateikimo būdais. Pranešėjai iš Vengrijos, Lenkijos, Estijos ir Latvijos pristatė savo institucijose rengiamus projektus, skirtus žodinei istorijai išsaugoti, pasakojo apie duomenų rinkimo ir kaupimo patirtį bei metodus. Seminare taip pat buvo pristatytas Čekijos projektas „Tautos atmintis“, kurį įgyvendinant buvo sukurtas portalas [www.memoryofnation.eu](http://www.memoryofnation.eu). Projektą rengė trys Čekijos organizacijos – Totalitarinių režimų studijų institutas, Čekijos radijas bei žurnalistų ir istorikų visuomeninė draugija „Post Bellum“, jo partneriais tapo kitų



*LGGRTC vykdomo projekto „Nacizmo ir stalinizmo aukų žodinės istorijos dokumentavimo, išsaugojimo ir interpretavimo gerųjų praktikų mainai ir sklaida Europoje“ interneto svetainė*

šalių institucijos ir organizacijos, privatūs asmenys. „Tautos atmintis“ – tai liudininčių pasakojimų, fotografijų, įrašų ir archyvų duomenų rinkinys. Jį kuria įvairios Europos nekomercinės organizacijos, mokyklos, vyriausybės, švietimo ir kitos valstybinės įstaigos bei privatūs asmenys, kurie dalijasi surinkta įvairių šalių medžiaga, ją lygina ir vertina. Projektas, remdamasis sukauptais liudininčių prisiminimais, suteikia galimybę tirti, analizuoti ir pažinti XX a. totalitarinių režimų politiką.

Tarptautiniame seminare buvo diskutuojama ir apie poreikį sukurti bendrą Eu-

ropos organizacijų, tiriančių totalitarinius režimus, siekiančių išsaugoti nacizmo ir stalinizmo aukų prisiminimus, tinklą, galimybę bendradarbiauti siekiant geresnių rezultatų ir platesnės auditorijos.

Nepriklausomas ekspertas, įvertinęs ir apibendrinęs seminaro medžiagą, parengs gerosios praktikos metodologiją ir rekomendacijas LGGRTC. Seminaro pranešimai ir išvados bus paskelbti projekto interneto svetainėje [www.orahis.eu](http://www.orahis.eu).

*Edita Jankauskienė*



## Nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ laureatų apdovanojimas



*Konkurso laureatai ir jų mokytojai*

Laureatų apdovanojimo renginiais baigėsi dvyliktasis nacionalinis mokinių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. Šįkart jame dalyvavo net 1075 mokiniai iš visos Lietuvos ir Punsko lietuvių mokyklų – daugiausia per visus dvylika metų. Mokiniai rašė rašinius, apybraižas, piešė piešinius, kūrė dainas, filmus, instaliacijas ir kitų meninės išraiškos formų darbus. Konkurso dalyviai artimiau susipažino su žmonių likimais Lietuvai sudėtingais tremties, partizaninio karo ir laisvės gynimo 1991 m. sausio mėn. laikotarpiams.

Konkurso pirmos ir antros vietų laimėtojai kartu su savo mokytojais 2011 m. balandžio 29–30 d. lankėsi Vilniuje, kur buvo nuvykę į Lietuvos Respublikos Seimą, Genocido aukų muziejų ir Tuskulėnų rimties parko koplyčią-kolumbariumą. Lydimi gido, mokiniai susipažino su svarbiausiomis ir gražiausiomis istorinėmis Vilniaus vietomis.

Vakare Mokytojų namų svetainėje mokslivius ir jų mokytojus pasveikino Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos pirmininkas, 1941 m. tremtinys Jonas Ry-



*LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė apdovanoja piešinių konkurso laureatą Luką Ramošką ir jo mokytoją Liuciją Vrubliauskienę*



*Konkurso dainų dalies laureatė Cezarija Smita Kviatkovska iš Vilniaus „Židinio“ suaugusiųjų vidurinės mokyklos*



*Kalba Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos pirmininkas Jonas Rytis Puodžius*



*Koncertuoja grupė „Skylė“*

tis Puodžius, Europos Parlamento nario prof. Vytauto Landsbergio patarėjas, buvęs disidentas Andrius Tučkus. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, tarusi sveikinimo žodį, konkurso nugalėtojams įteikė diplomus ir padėkos raštus, o konkurso partneriams ir rėmėjams – prizus. Visus susirinkusiuosius džiugino konkurso dainų dalies laureatų ir renginio svečių – grupės „Skylė“ – koncertas. Grupės „Skylė“ atlikėjas ir dainų vertinimo komisijos narys Rokas Radzevičius įteikė diplomus ir padėkos raštus konkurso dainų dalies nugalėtojams.

Renginio pabaigoje jo vedėja Veronika Povilionienė pakvietė visus kartu sudainuoti

lietuvių liaudies dainą ir įsiamžinti bendroje nuotraukoje. Vėliau „Lietuvių namuose“ visų laukė susipažinimo ir žaidimų vakaras, kurį vedė net keturis kartus buvusi šio konkurso laureate Rasa Žiburytė, šiuo metu studijuojanti Vilniaus pedagoginiame universitete. Šeštadienio rytą konkurso nugalėtojai apsilankė Lietuvos Respublikos Prezidentūroje.

Dar kartą sveikiname visus laureatus, dėkojame konkurso partneriams, rėmėjams ir visiems, prisidėjusiems prie jo sėkmės.

Konkurso laureatai skelbiami LGGRTC interneto svetainėje [www.genocid.lt](http://www.genocid.lt).

*Regina Stasiškytė*

#### Konkurso organizatorius

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

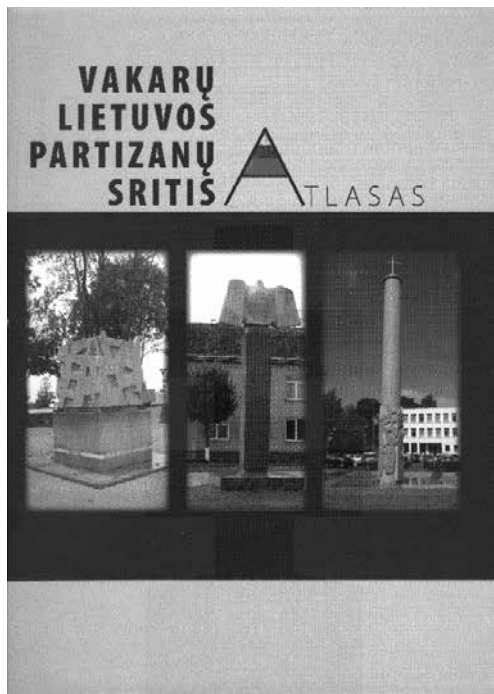
#### Konkurso partneriai:

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija  
VšĮ Vilniaus mokytojų namai  
Vilniaus vidurinė mokykla „Lietuvių namai“

#### Konkurso rėmėjai:

VšĮ Vilniaus turizmo informacijos centras  
Restoranas „Ida Basar“  
ISIC Lietuva  
Leidykla „Tyto alba“  
„Valstiečių laikraštis“  
Žurnalas „Ateitis“  
Žurnalas „Trimitas“  
Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija  
Lietuvos šaulių studentų korporacija „Saja“  
Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija  
Europos Parlamento narys prof. Vytautas Landsbergis  
Europos Parlamento narė Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė  
Europos Parlamento narys Algirdas Saudargas

***Vakarų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas: Kęstučio, Prisikėlimo, Žemaičių apygardos***, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010, 312 p., iliustr.



2010 m. pabaigoje pasirodžiusi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleista „Vakarų Lietuvos partizanų sritis“ yra antrasis enciklopedinio pobūdžio leidinys, skirtas žuvusiems už laisvę pokaario partizanams atminti (2008 m. išleista „Pietų Lietuvos partizanų sritis“). Ši antroji knyga skirta Vakarų Lietuvos partizanų srities – Kęstučio, Prisikėlimo ir Žemaičių apygardų – kovotojams.

Žemaitijos partizanai suvaidino svarbų vaidmenį partizaniniame kare. Palyginti su kitų sričių partizanų struktūriniais daliniais,

pasipriešinimui Žemaitijoje būdingi tam tikri specifiniai bruožai. Tam įtakos turėjo beveik iki 1944 m. pabaigos čia išsilaikęs frontas. Iš jau okupuotos Lietuvos dalies į Žemaitiją traukėsi pagrindinių organizacijų atstovai, atsinešdami pažangių pasipriešinimo organizavimo ir veiklos idėjų. Vakarų Lietuvos partizanų vadovybėje buvo daug gabių karininkų ir organizatorių, čia didžiausią ir ilgalaikę įtaką turėjo Lietuvos laisvės armija (LLA). Dėl LLA veiklos Žemaitijoje buvo aukštas organizuotumo lygis, čia buvo sukurta LLA struktūra – Žemaičių legionas, veikė didelė ir stipri Jungtinė Kęstučio (vėliau – Kęstučio) apygarda, kuri siekė sujungti ne tik Žemaitijos kovotojus, bet ir visos Lietuvos partizanus.

1948 m. balandžio mėn. įkurtos Prisikėlimo apygardos teritorija buvo Lietuvos partizanų centras. Jos vadovybėje dirbo Jono Žemaičio-Vytauto bendražygiai, kurie aktyviai dalyvavo formuojant vyriausiąją partizanų vadovybę. Prisikėlimo apygardos teritorijoje 1949 m. vasario 2–22 d. vyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas, buvo įkurtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (LLKS) ir sudaryta jo vadovybė, paskelbta LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija. Šioje apygardoje bazavosi LLKS Visuomeninė dalis, buvo rengiami vyriausiosios vadovybės spaudos leidiniai, organizuojami ir palaikomi ryšiai su kitomis partizanų sritimis ir apygardomis, labai daug dėmesio buvo skiriama partizaninei spaudai. Kaip organizacinis vienetas ilgiausiai išsilaikę Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės Juozapavičiaus tėvūnijos partizanai iki 1957 m. leido laikraštį „Partizanų šuvių aidas“. Prisikėlimo apygardos partizanas Kostas Liuberskis-Žvainys – paskutinis žuvęs (1969 m.) Lietuvos partizanas.

Leidinyje sukaupta ir suklasifikuota daug informacijos – sovietinių represinių struktūrų kariniai veiksmai prieš Lietuvos laisvės kovotojus, nurodant jų datą, vietą, aplinkybes, žuvusių partizanų pavardes ir pareigas. Leidinys papildytas žemėlapiais, kuriuose pažymėtos kautynių vietos, metai ir aprašymo numeriai. Knyga iliustruota archyvinėmis Lietuvos partizanų ir jų kovą įamžinančių memorialų, paminklų, kitų

atminimo ženklų nuotraukomis, pateikiami išsamūs iliustracijų aprašai ir asmenvardžių rodyklės.

Leidinyje padės nuodugniau susipažinti su Lietuvos partizanų kova, geriau suvokti represinių struktūrų vykdyto teroro mastą ir netektis.

*Edita Jankauskienė*

**Juozas Jankauskas, 1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje**, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010, 540 p., iliustr.



Sumanymas parašyti knygą apie 1941 m. Birželio sukilimą per pagrindinių jo organizatorių, vadovų, dalyvių ir ryšininkų bei

jų pagalbininkų biografijų prizmę autoriui kilo renkant medžiagą apie savo tėvą – tarpukario Lietuvos karo lakūną, gen. št. plk. lt. Juozą Jankauską, kuris buvo aktyvus sukilimo, vėliau antinacinės ir antisovietinės rezistencijos dalyvis. Laikui nenumaldomai einant į priekį ir tų dienų įvykiams vis labiau išsitrinant iš atminties, autorius jautė pareigą kuo tiksliau aprašyti šio sukilimo herojus ir svarbiausius įvykius.

Knygą sudaro įvadas, penki skyriai, išvados, santrauka anglų kalba, šaltinių ir literatūros sąrašas, asmenvardžių rodyklė ir santrumpų paaiškinimai.

Pirmame skyriuje aprašomas 1941 m. Birželio sukilimo organizacinio centro – Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) – įkūrimas Berlyne. 1940 m. lapkričio 17 d. buvusio Lietuvos pasiuntinio Kazio Škirpos iniciatyva įkurtas LAF'as suvaidino svarbų vaidmenį skatinant ir rengiant sukilimą Lietuvoje. Knygoje supažindinama su Berlyno LAF'o vadovybe, jos nariais ir pagalbininkais.

Kituose skyriuose aptariami svarbiausi sukilimo centrai Lietuvoje – Kaune ir Vilniuje, pateikiamos pagrindinių sukilimo ryšininkų tarp Berlyno LAF'o ir Lietuvos bei jų pagalbininkų, Tautinio darbo apsaugos (TDA) kovotojų biografijos.

Atskirame skyriuje aprašomas LAF'o pasienio perėjimo punktas „Varpėnų dva-

ras“ Petrikaičių kaime netoli Kretingos, įkurtas 1940 m. pabaigoje. Šiuo punktu naudojosi tiek lietuviai, norintys pasitraukti į Vokietiją, tiek ryšininkai, keliaujantys iš ten į Lietuvą. Knygoje pateikiamos svarbiausių su šiuo punktu susijusių asmenų biografijos.

Kaip žinoma, 1941 m. Birželio sukilimas apėmė visą Lietuvą, tačiau šioje knygoje apsiribota, autoriaus nuomone, svarbiausių sukilimo centrų ir jų pagrindinių veikėjų aprašymu.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, kilo visuotinis lietuvių tautos pasipriešinimas okupantams ir jų kolaborantams lietuviams. Iš pradžių tai reiškėsi įvairaus pobūdžio antisovietinių atsišaukimų platinimu, atskirų asmenų ar nedidelių grupelių nelegaliais susirinkimais ir pokalbiais. 1940 m. rudenį visoje Lietuvoje pradėjo masiškai kurtis antisovietinės pagrindinės organizacijos. Antisovietinio pasipriešinimo vadovams netrukus tapo akivaizdu, kad reikalingas vienas bendras pagrindinio organizacinis centras, kuris vienytų visas pagrindines pasipriešinimo organizacijas ir joms vadovautų.

Organizuoto antisovietinio pagrindinio pradžia Lietuvoje laikytinas 1940 m. rudenį, kai į studijas susirinkę studentai, susijungę į bendrą studentų korporacijų koaliciją, ryžosi imtis veiklos. Susikūrė Vilniaus ir Kauno pasipriešinimo organizaciniai centrai. Kauno ir Vilniaus pasipriešinimo organizacinių centrų vadovų tarpusavio susitarimu Kaune turėjo būti sprendžiami pasipriešinimo organizaciniai, o Vilniuje – kariniai politiniai klausimai. Tačiau, sovietiniam saugumui prieš pat karą sunaikinus beveik visą Vilniaus pasipriešinimo organizaciniam centrui vadovavusio Vytauto Bulvičiaus gru-

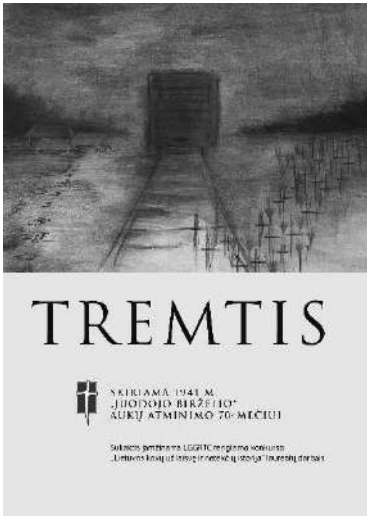
pę, visą tolesnį sukilimo organizavimo darbą perėmė kauniečiai.

Sukilimas Kaune atliko reikšmingą vaidmenį. Šiandien, kai kalbama apie 1941 m. Birželio sukilimą Lietuvoje, dažniausiai tai tapatinama su sukilimu Kaune. Kaunas davė ženklą sukilti visai Lietuvai ir paskelbė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą bei naują nepriklausomos Lietuvos vyriausybę. Prasidėjus sukilimui, Šančiuose tarp sukilėlių ir besitraukiančių raudonarmiečių vyko gana intensyvios gatvių kautynės, pareikalavusios aukų. Kitose Lietuvos vietovėse daugiausia vyko tik pavieniai susišaudymai. Kauno išvadavimas iš sovietinių okupantų, tautinių vėliavų iškėlimas mieste ir Lietuvos laikinosios vyriausybės pradėta veikla dar neįžengus vokiečių kariuomenei tarsi simbolizavo visos Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

Konkrečių asmenų ir jų biografijų atrinkimo į leidinį principai smulkiau aptariami prie kiekvieno skyriaus. Kadangi neįmanoma aprašyti visų asmenų, prisidėjusių prie sukilimo rengimo ar dalyvavusių jame, nes jų buvo daug, gal net labai daug, knygoje aprašyti tik tie, kurie atliko svarbų vaidmenį, turėjo reikšmingą įtaką šiems procesams, aktyviai dalyvavo tolesnėje antinacinėje ir antisovietinėje veikloje. Knygoje pateikiamos šešiasdešimt dviejų, autoriaus nuomone, svarbiausių asmenų biografijos.

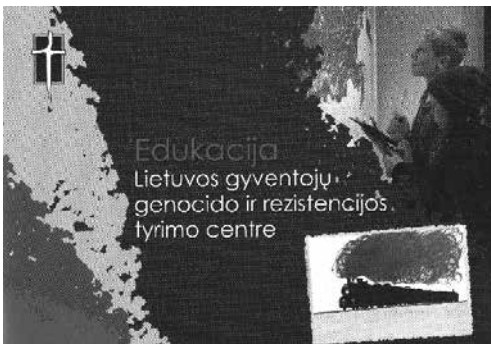
1941 m. Birželio sukilimas turėjo ir tebeturi didžiulę reikšmę lietuvių tautai. Jis pademonstravo tautos vienybę kovojant su bendru priešu – sovietiniais okupantais ir jų talkininkais lietuviais. Neabejotina, kad šis sukilimas vėliau paskatino lietuvius burtis į antinacinę rezistenciją, kuri, prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, peraugo į partizaninį judėjimą ir antisovietinį pasipriešinimą.

*Tremtis (atvirukų rinkinys)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.



1941 m. Juodojo birželio aukų atminimo 70-mečio sukaktį Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras įamžino išleisdamas 24 atvirukų rinkinį „Tremtis“. Atvirukuose – nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių

*Edukacija Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 32 p., iliustr.



istorija“ laureatų piešiniai, papildyti 1941 m. tremtinių ir politinių kalinių atsiminimų ištraukomis bei konkurso laureatų kūryba.

1941 m. birželio 14-osios naktį Lietuvoje prasidėjo Maskvos vadovaujami masiniai gyventojų areštai ir jų trėmimas į Sibirą. Niekas nežinojo kada, kur, kuriam laikui ir dėl kokių priežasčių gali būti išvežtas iš savo namų ir gimtojo krašto. Tremtinių turtas buvo konfiskuojamas ir išgrobstomas.

Į Komijos Autonominę Respubliką, Altajaus ir Krasnojarsko kraštus buvo išvežti 16 246 Lietuvos gyventojai. 3915 tremiamų vyrų buvo atskirti nuo šeimų ir išvežti kaip kaliniai į lagerius.

Tremtis neaplenkė nė vieno Lietuvos gyventojų sluoksnio, tačiau labiausiai nukentėjo inteligentija.

Tarp tremtinių lietuviai sudarė 72,7 proc., žydai – 13,5 proc., lenkai – 10,4 proc., rusai – 0,9 proc., kiti – 2,5 proc.

Priverstinį okupuotos šalies gyventojų išvežimą į svetimas teritorijas ir ekstremalias gyvenimo sąlygas, dėl ko didžioji dalis jų mirė arba žuvo, tarptautinė teisė laiko nusikaltimu žmogishkumui.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, kuris yra sukaupęs gausią vaizdinę ir dokumentinę medžiagą, filmuotą ir rašytinių partizaninio karo dalyvių, jų rėmėjų, buvusių tremtinių ir politinių kalinių atsiminimų bazę, jų pagrindu vykdo įvairias šviečiamąsias programas. Leidinyje supažindinama su pilietinio ugdymo edukacinės programos „Pokario istorija jaunimui“ ir muziejinės edukacinės programos „Atverta istorija“ veiklos kryptimis.

---

## MŪSŲ AUTORIAI

---

ARŪNAS BUBNYS

*Humanitarinių mokslų daktaras,*

*LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius*

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

*LGGRTC vyriausiasis specialistas*

KRISTINA BURINSKAITĖ

*Vilniaus universiteto doktorantė,*

*LGGRTC vyriausioji specialistė*

VYTAUTAS JOKUBAUSKAS

*Klaipėdos universiteto doktorantas*

LINA OKULIČIŪTĖ

*LGGRTC vyriausioji specialistė*

RIMANTAS ZIZAS

*Humanitarinių mokslų daktaras,*

*Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas*



## ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,  
LT-01128 Vilnius  
Lietuva

Adresas internete: [www.genocid.lt](http://www.genocid.lt)

Elektroninio pašto adresas: [arunasb@genocid.lt](mailto:arunasb@genocid.lt)

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas partizanų vadams, 1949 m. vasario 16 d.  
pasirašiusiems Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) deklaraciją.

Atidengtas 2010 m. lapkričio 22 d. Mėnaičiuose

Skulptorius – Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2011, 1(29)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorė *Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2011 05 20. Tiražas 300 egz. 13 sp. l. Užs. Nr. 4931  
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

[www.genocid.lt](http://www.genocid.lt)

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,

LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė